A KAPITALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

A KAPITALIZMUS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

A MARXIZMUS—LENINIZMUS ESTI EGYETEM TANKÖNYVE

Kézirat gyanánt!

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1967—1968

JÓVÁHAGYTA

A BUDAPESTI PÁRTBIZOTTSÁG MARXIZMUS—LENINIZMUS ESTI EGYETEMÉNEK POLITIKAI GAZDASÁGTAN TANSZÉKE

Írták:

Bertóti László (1—5. téma)

Dr. Erdős Tibor (6—10. téma)

Szerkesztették:

Bertóti László

Frey Andorné

Sipos Aladár

ELSŐ TÉMA

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN TÁRGYA

A társadalomban végbemenő gazdasági folyamatokkal — melyek általános mozzanatai: a termelés, a forgalom, az elosztás és a fogyasztás — a gazdaságtudományok több speciális ága foglalkozik. Ilyenek az ún. ágazati gazdaságtanok — mint pl. az ipargazdaságtan, a mezőgazdaság, a kereskedelem gazdaságtana, továbbá az olyan tudományágak, mint a pénzügy, munkaügy stb. A gazdaságtudományok rendszerében a politikai gazdaságtan általános elméleti alaptudomány. Ez azt jelenti, hogy a gazdaságtudományok speciális ágai — miközben részletekbe menően vizsgálják saját területük belső összefüggéseit, specifikumait — a politikai gazdaságtanra támaszkodnak, ugyanakkor a politikai gazdaságtan is felhasználja a speciális gazdaságtudományok eredményeit.

A politikai gazdaságtan a termeléssel, a forgalommal, az elosztással és a fogyasztással mint gazdasági folyamatokkal, ezen mozzanatok társadalmi oldalaival, bizonyos társadalmi vonatkozásaival foglalkozik. A gazdasági folyamat alapvető mozzanatának, a termelésnek a technikai oldalára, vagyis a termelésre mint az ember és természet viszonyára, a politikai gazdaságtan figyelme csak oly mértékben terjed ki, mely lehetővé teszi e technikai oldal meghatározó szerepének kifejtését a társadalmi oldal vonatkozásában.

A TERMELÉS MINT AZ EMBER ÉS A TERMÉSZET VISZONYA

A termelés célja és jellege

A társadalomban élő embereknek különböző szükségleteik vannak: élelem, ruházkodás, lakás, gyógykezelés, művelődés, szórakozás stb. Ezek kielégítéséhez anyagi javak kellenek. Vannak olyan javak is — mint pl. a levegő, a napfény stb. —, amelyeket nem emberi munkával állítanak elő.

A szükségletkielégítésre alkalmas javak túlnyomó része azonban **termék**, tehát olyan jószág, amelyet emberi munka hoz létre a természet tárgyainak átalakításával. A termelés **végső** célja minden társadalomban végeredményben a szükségletek kielégítésére alkalmas termékek előállítása.

A termelés mindig társadalmi jellegű abban az értelemben, hogy emberek együttműködésén alapul. A munkamegosztás révén a termelés társadalmi jellege abban is megnyilvánul, hogy az egyik termelő nem nélkülözheti a másik termékét. De a feltétlen társadalmi jellegű termelésnek mégis van egy technikainak nevezhető oldala, amely magának a termelőfolyamatnak a tartalmát adja.

Produktív és improduktív munka

A termelés technikai oldala szűkebb értelemben anyagi javak, termékek előállítását jelenti. A termelés folyamata mindenekelőtt magában foglalja a természet tárgyainak kiszakítását természeti környezetükből, továbbá a tárgyak átalakítását, formálását abból a célból, hogy alkalmasakká váljanak bizonyos szükségletek kielégítésére. Ahhoz azonban, hogy az így elkészült termékek e funkciójukat betölthessék, arra a helyre kell kerülniük, ahol felhasználják őket. Ez azt jelenti, hogy szortírozásukra, csomagolásukra, szállításukra stb. van szükség. Termel tehát az ércfejtő, a kohász, a vasesztergályos, a műszerész stb., de termel a rakodómunkás, a mozdonyvezető, a csomagoló, a raktáros stb. is.

Mindenki tudja, hogy a termelés a modern társadalmakban túlnyomórészt nagyüzemekben, az ott dolgozók együttműködése, más szóval kooperációja alapján folyik. A termelés kooperatív jellege az üzemen belül is munkamegosztáshoz vezet, és így a termelőtevékenységek differenciálódnak. Egy modern nagyüzemben pl. nélkülözhetetlenek azok a mérnökök, akik a bonyolultabb berendezések gyártásához szükséges rajzokat elkészítik. Egy modern mezőgazdasági nagyüzem nem működhet eredményesen agronómus nélkül. A termelés kooperatív jellege miatt szükség van bizonyos összehangoló, irányító tevékenységre, továbbá adminisztratív, nyilvántartó tevékenységre is, amely nélkül eredményes irányítás nem képzelhető el.

Ezek a tevékenységek is olyanok, amelyek **közvetlen módon** irányulnak a szükségletek kielégítését szolgáló javak

előállítására ezért termelőtevékenységek, más szóval: produktív munkák.

Termelő- vagy produktív munkán azokat a fizikai és szellemi tevékenységeket értjük, amelyek közvetlenül irányulnak anyagi javak előállítására, illetőleg felhasználásuk helyére való eljuttatására.

Vannak azonban a társadalomban olyan tevékenységek is, amelyek nincsenek, vagy csak távoli, közvetett kapcsolatban vannak az anyagi javak előállításával, megszerzésével. Ilyen pl a történész, a filozófus, a csillagász, a pedagógus, a színész stb. munkája. Nem termelők az államigazgatási és államhatalmi szervek alkalmazottai sem. Az anyagi javak előállításával közvetlen kapcsolatban nem álló tevékenységeket nem termelő, improduktív munkáknak nevezzük. Ebbe a kategóriába tartozhat fizikai munka is, pl. a nem termelő intézményekben dolgozó takarítók tevékenysége.

A produktív és az improduktív munkák közötti átmenet természetesen elmosódik. Ez azért van így, mert végeredményben minden hasznos tevékenység valamilyen hatással van a termelésre. Ha pl. az orvosok eredményesen küzdenek a járványos betegségek ellen, akkor ez megmutatkozik a munkaidő-kiesések csökkenésében és ezért a termelés eredményében. A műveltebb, szakképzettebb dolgozó munkája hatékonyabb. Ezért a termelés alakulása nem független az oktatók, a tanárok tevékenységétől sem. Mégis az orvos, a tanár stb. munkáját az improduktív szférába soroljuk, mert tevékenységük csak közvetve kapcsolódik az anyagi javak előállításához. A példából jól látható, hogy az improduktív tevékenységek társadalmi hasznossága lehet igen nagy, sőt nagyobb, mint sok egyszerű produktív tevékenységé.

A produktív munka kategóriájába soroljuk a meghibásodott termékek megjavítását és általában a karbantartást is. Azokat a tevékenységeket, amelyek nem állítanak elő új terméket, hanem a már meglevőt juttatják el oda, ahol valóban szükségletkielégítésre szolgálhatnak, illetőleg a már meglevő javak megőrzésére, javítására, karbantartására stb. irányulnak, anyagi jellegű szolgáltatásoknak nevezzük. Ezzel szemben a nem anyagi jellegű szolgáltatás — mint pl. a borbély, orvos, színész, tanár tevékenysége — nem tartozik a termelőmunka fogalmába, improduktív tevékenység.

Ez utóbbi esetében maga a tevékenység közvetlen módon elégít ki emberi szükségletet. Az improduktív szolgáltatást végzők az anyagi javakat tevékenységük kapcsán felhasználják, nem pedig előállítják, megőrzik, javítják, karbantartják stb.

A termelés technikai oldala

Amikor tehát termelésről beszélünk, akkor ezen mindenekelőtt a termelőmunkát, társadalomban a termelőmunkák összességét értjük. A termelés fogalma azonban ennél tágabb, amennyiben magában foglalja azokat a természeti folyamatokat is, amelyek az anyagi javak előállítása folyamán az ember irányítása, ellenőrzése alatt zajlanak le. (Például a bor előállításának folyamatába beletartozik érlelésének folyamata is.) Ha a természeti erők az ember közreműködése nélkül hoznak létre anyagi javakat, akkor termelésről nem beszélhetünk. Az őserdőben a gyümölcs megterem, de nem termelik, termelésről itt csak akkor beszélhetünk, ha a gyümölcsöt leszedik, begyűjtik. Ellenben egy telepített és gondozott gyümölcsösben a termelés már a talaj megmunkálásával kezdődik, és a közbeiktatódó természeti folyamatok a termelés folyamatába tartoznak.

Ha tehát a termelést technikai oldaláról szemléljük, vagyis pusztán mint az ember és a természet speciális kapcsolatát nézzük, akkor az nem más, mint termelőmunka plusz az ezzel összefüggő, az ember irányítása és ellenőrzése alatt lezajló természeti folyamat.

A TERMELŐERŐK

A termelési folyamatban a termelőmunka a lényeges, meghatározó mozzanat, hiszen mint láttuk, a természeti folyamat csak annyiban érthető bele a termelési folyamatba, amennyiben a termelőmunkával szoros kapcsolatba kerül. Ezért mindenekelőtt ez utóbbit kell közelebbről megvizsgálnunk.

A termelőmunka fő elemei a következők: maga a célszerű emberi tevékenység, a munka tárgya és a munka eszköze.

A célszerű tevékenység

A termelőmunka célszerű emberi tevékenység. Az ember termelőtevékenysége átalakítja a természetet. Bár az állatok „tevékenységének” is van természetátalakító hatása — táplálkozá-

suk folyamán növényeket fogyasztanak el, a ragadozók más állatokat pusztítanak, trágyázzák a talajt, sőt pl. a méhek, hangyák a természet anyagait felhasználva „építenek” — mégsem mondhatjuk, hogy az állatok termelnek, mégpedig azért nem, mert cselekvésük ö s z t ö n ö s. Az állatok tevékenysége a fészek vagy a boly készítésénél nem abban az értelemben célszerű, mint a termelés folyamatában az emberé. Az ember e l ő r e m e g t e r v e z i, e l k é p z e l i azt, amit létre akar hozni, és e tervének megfelelően cselekszik. A pók azonban nem azért fog hálószövéshez, mert előre tudja, hogy azon a rovarok fennakadnak, hanem ösztönösen készíti el.

A munkatárgy

A termelőmunkát jellemzi, hogy mindig valamilyen dolog, valamilyen tárgy átalakítására, vagy helyváltoztatására irányul. A t e r m e l ő m u n k a m á s i k e l e m e t e h á t a m u n k a t á r g y. Ezeket több szempontból csoportosíthatjuk. Lehetnek p u s z t a t e r m é s z e t i t á r g y a k, amelyeket még emberi munka előzőleg nem, vagy csak annyiban érintett, hogy kiszakította puszta természeti környezetéből — ilyenek pl. a szűzföld, az érclelőhely, a művelés megkezdésekor, a kivágott fa stb., amely további feldolgozásra kerül —, és n y e r s a n y a g o k, ha már korábbi munka átalakította. A termelésben használt munkatárgyak túlnyomó része ilyen. Így nyersanyag a már osztályozott vagy dúsított érc, a deszka, a szövésnél használt fonál, a gépgyártásban használt lemez, alkatrész stb.

Más szempontból a munkatárgy lehet f é l k é s z t e r m é k és k é s z t e r m é k. Az előállítási, átalakítási folyamatban a munkatárgy túlnyomórészt félkész termék (kivétel a puszta természeti tárgy). A késztermék az anyagi jellegű szolgáltatások (szállítás, szortírozás, raktározás, karbantartás stb.) munkatárgya.

Ismét más szempontból a munkatárgy lehet a l a p a n y a g és s e g é d a n y a g. Azokat a munkatárgyakat nevezzük alapanyagoknak, amelyek a termék fő anyagát adják. (Például a kohászatban a vasérc, a cipőgyártásban a bőr.) Ezzel szemben a segédanyag olyan munkatárgy, amely nem válik a termék fő anyagává. (Például a cserzőanyag a bőrgyártásban.) A t ü z e l ő -, illetve e n e r g i a s z o l g á l t a t ó a n y a g o k végeredményben a segédanyagok közé tartoznak, de ezeket jelentőségük miatt rendszerint külön kiemelik.

A termelőfolyamat tehát mindig tárgyi vonatkozású abban az értelemben, hogy valamilyen dolog, tárgy átalakítására, helyváltoztatására stb. irányul. Ezzel szemben az improduktív szolgáltatásoknak hiányzik ez a tárgyi vonatkozása, azok közvetlenül elégítenek ki szükségleteket. A borbély munkájának a „tárgya" az ember feje, amit csinosít, a tanár munkájának tárgya ugyanez, csak egészen más értelemben.

A munkaeszköz

A termelőmunkát munkaeszközök használata jellemzi. **A munkaeszköz az a tárgy, amivel az ember hat a munka tárgyára, aminek segítségével formálja, alakítja, mozgatja, vagy éppen tárolja.** „A munkás — írja Marx — felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek saját céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra."[1] A munkaeszköz-használat is olyan mozzanat, amely az embert és az állatot élesen megkülönbözteti. Az ember termelőmunkája során a természet tárgyainak átalakítására csak a legritkább esetben, úgyszólván sohasem használja kizárólagosan csupán természetes szerveit. Elképzelhető, hogy a fazekas az agyagból puszta kézzel formál edényt. De a fazekas munkájára még primitív fokon is jellemző bizonyos egyszerű munkaeszközök használata. Egyes állatok esetében is előfordulhat, hogy bizonyos eszközök segítségével szerzik meg élelmüket. A majom például botot használhat a gyümölcs leverésére, ha éppen keze ügyébe akad. De a majom nem teszi el a botot, nem viszi magával azzal a céllal, hogy máskor is felhasználja. Az ember annak révén emelkedett ki az állatvilágból, hogy munkaeszközeit célszerűen, tudatosan kezdte kiválogatni. Az ember munkaeszközhasználatában a célszerűség az előre elgondoltság formájában mutatkozik meg. A munkaeszközöket a következőképp csoportosítjuk: mechanikai munkaeszközök vagy szerszámok (kéziszerszámok, gépek); a termelés edényrendszere (tartályok, csövek stb.); az energiaszolgáltató eszközök (a gőzgép, az áramfejlesztő, vagy akár az igavonó állatok stb.); munkaeszközként használt anyagok (trágya, gyomirtó szerek, bányászati robbantóanyagok stb.); szállítóeszközök; a föld mint munkaeszköz (pl. a növényérlelés munkafolyamatában).

[1] Marx: A tőke. I. köt. Budapest 1961. 171—172. old.

Tágabb értelemben a munkaeszközök közé tartoznak azok a tárgyi feltételek, amelyek maguk nem vesznek részt ugyan a munkafolyamatban, de ezek nélkül a munkafolyamat nem mehet végbe (a hely, ahol a munkás dolgozik, üzemi épületek, csatornák, utak stb.).

Ugyanaz a dolog egy bizonyos összefüggésben munkatárgy lehet, más összefüggésben pedig munkaeszköz: a funkció dönt. A szántás munkafolyamatában a föld munkatárgy, amennyiben azonban magot vetnek bele és arra használják, hogy a magokat növénnyé fejlessze — munkaeszköz. Az állat a munka tárgya, ha levágás céljából hizlalják, de munkaeszköz, ha igavonásra használják.

A termelési eszközök és a termelőerők fogalma

A munkatárgyakat és a munkaeszközöket együtt termelési eszközöknek nevezzük. Ezek nélkül az ember nem termelhet. A termelési eszközök közül azok a legfontosabbak, amelyek már munka eredményei, tehát amelyeket már korábbi munka átalakított. A munkával előállított munkatárgyakat és munkaeszközöket *szűkebb értelemben vett termelési eszközöknek* nevezhetjük.

A termelési eszközök önmagukban nem képesek termelésre, ehhez egyesülniük kell az emberrel. **A munkával termelt termelési eszközök, valamint a megfelelő ismeretekkel, tudással, termelési tapasztalatokkal rendelkező ember együtt alkotják a termelőerőket.**

A termelőerőknek tehát van *anyagi* (termelési eszköz) és *személyi* (emberi) tényezője. E kettő közül a döntő elem maga az ember, aki magukat a termelési eszközöket is létrehozza. A termelőerőkhöz sorolunk minden produktív munkát végző személyt, tehát nemcsak a fizikai munkást, hanem mérnököket, agronómusokat, a termelés közvetlen irányítóit, szervezőit is. A mai modern társadalomban a *tudomány* különböző ágai egyre szélesebb körű felhasználásra kerülnek a termelési folyamatban. Sőt, nemcsak arról van szó, hogy az egyes szaktudományok kidolgozott tételeit felhasználják a termelésben, hanem arról is, hogy a tudományos munkát a termelésben felmerült problémák, feladatok megoldására szervezik meg. Így maga a tudományos munka részben a termelési folyamat szerves részévé válik. Egy matematikus, aki általában foglalkozik a ma-

tematikával, nem tartozik a produktív dolgozók közé még akkor sem, ha tudományos eredményeit később felhasználhatják a termelésben. De az a matematikus, aki egy olyan kollektívában dolgozik, amelyet a termelésben felmerült konkrét probléma megoldására szerveztek meg, már közvetlen termelőtevékenységet végez, tehát maga is a termelőerők része. Éppen azért, mert manapság az egész termelési folyamat egyre inkább tudományos alapokon folyik, célszerű kiemelni a termelésben felhasznált tudományt mint a termelőerők külön elemét.

A termelőerők fogalma végeredményben a termelés technikai oldalát, az ember és a természet viszonyát fejezi ki.

A fent kifejtettek jól mutatják, hogy maga a termelőerő is társadalmi produktum. Minden új generáció a megelőzők által felhalmozott ismereteket, tudást, az általuk tökéletesített eszközöket veszi át. A termelőerők hatékonyságát megsokszorozza a társadalmi munkamegosztás. A termelőerők végeredményben felhalmozott társadalmi erők. Amikor tehát a termelőerőket a termelés technikai oldalához soroljuk, ezzel csak azt kívánjuk kifejezni, hogy mindenkori fejlettségi foka az ember természet feletti uralmának mértékét jellemzi. De az ember csak mint társadalmi lény képes a természetet egyre jobban meghódítani. Az ősember éppen az ősközösségi termelőerők fejletlensége miatt volt nagymértékben kiszolgáltatva a természeti erőknek.

Megjegyezzük, hogy a marxista társadalomtudományok képviselői közül sokan nem sorolják a termelési eszközök egészét a termelőerők fogalmába, hanem csak a munkaeszközöket. Sőt korábban olyan álláspont is volt, hogy a munkaeszközök közül is csak a termelési szerszámok sorolandók a termelőerők elemei közé. Ennek az álláspontnak a képviselői elsősorban arra hivatkoznak, hogy a termelőfolyamatban az ember és a munkaeszköz, különösen a termelési szerszám játssza az aktív szerepet, továbbá arra is utalnak, hogy a munkatárgy változása, fejlődése kevésbé mutatja az ember természet feletti uralmának fokát. Végeredményben ezek az érvek önmagukban helytállóak. Valóban szükség van a termelőerők elemeinek rangsorolására. Mivel azonban a munkatárgy fejlődése is jellemző arra — bár kétségtelenül kevésbé plasztikusan —, hogy az ember mennyire uralja a természetet (gondoljunk csak a műanyagokra és a hasadó anya-

gokra), ezért célszerűbbnek tartjuk a termelőerőknek azt a fogalmát, amely a munkával előállított termelési eszközök egészét magában foglalja.

A TERMELÉS TÁRSADALMI OLDALA. A TERMELÉSI VISZONYOK

Kooperáció és munkamegosztás

A termelés nemcsak az ember és a természet speciális kapcsolata, hanem emberek viszonya is. Az ember nem termelhet egyedül. „Az egyedülálló egyes ember társadalmon kívüli termelése — ritkaság, mely persze megeshetik a véletlen folytán a vadonba vetődött civilizált emberrel, akiben dinamikusan megvannak már a társadalmi erők — éppoly képtelenség, mint a nyelv kifejlődése együtt élő és egymással beszélő egyének nélkül.”[2]

A termelés társadalmi jellegének az a lényege, hogy csak az emberek együttműködése alapján valósulhat meg, más szóval az emberek termelőtevékenységük kapcsán kölcsönösen egymásra utaltak, függnek egymástól. Az emberek termelésben való együttműködését kooperációnak nevezzük. Együttműködés, kooperáció fennáll abban a termelőfolyamatban is, amelyben nincs munkamegosztás. Ilyen termelőfolyamat azonban alig akad. Már az ősközösségi társadalomban is volt nemek és kor szerinti munkamegosztás. Például a vadászat esetében a nők és a gyermekek felverték rejtekhelyéről és a férfiak leshelye felé hajtották a vadat. A hajtók és a vadat elejtők csoportja között már munkamegosztás volt. Munkamegosztás nélküli kooperáció a két csoporton belül figyelhető meg. Ez a kooperáció is szükséges volt, mert egy hajtó nem tudta volna megfelelő irányba terelni a vadat, és egy vadász nem ejthette volna el. Az egymásrautaltság tehát a munkamegosztás nélkül működő csoportokon belül is fennállt. Kézikaszával történő aratásnál a kaszások csoportján belül nincs munkamegosztás. De csak együtt képesek a kritikus időben elvégezni az aratást.

[2] Marx—Engels Művei 13. köt. Budapest 1963. 152. old.

A társadalmi termelés fejlődésére az a jellemző, hogy benne a munkamegosztás egyre intenzívebbé válik. Foglalkozási ágak különülnek el, egy-egy ember, illetve embercsoport nem termel meg mindent, amire szüksége van, hanem csak egynéhány vagy egyetlen termék előállítására specializálja magát. Ez a társadalmi termelőmunka hatékonyságát (termelékenységét) nagymértékben emeli. A termelő nagyobb jártasságra, ügyességre tesz szert a saját szakmájában. A munkamegosztás ugyanakkor bonyolult kölcsönös függőségi kapcsolatokat hoz létre a termelők között. A. Smith, a klasszikus polgári közgazdaságtan képviselője, szemléletesen írja le a termelőknek azt az együttműködését, amely egy-egy termék előállításánál megvalósul: „Vegyük csak szemügyre egy civilizált és virágzó ország legegyszerűbb mesteremberének vagy napszámosának a holmiját... Az a gyapjúkabát pl., amelyet a napszámos hord... igen számos kéz együttes munkájának a terméke. A juhász, a gyapjúosztályozó, fésülő, gyaratoló, festő, kártoló, fonó, takács, ványoló, kikészítő és még sokak közreműködésére van szükség még az ilyen egyszerű termék előállításához is... mennyi hajózásra van szükség, hány hajóépítőt, tengerészt, vitorlakészítőt, kötélverőt kell foglalkoztatni, hogy összehordják a különböző vegyi anyagokat, amiket a kelmefestő használ, s amelyek gyakran a világ legtávolabbi zugaiból származnak..., milyen sokféle munkát igényel annak az igen egyszerű eszköznek, az ollónak az elkészítése, amellyel a juhász a gyapjút nyírja. A bányász, az ércolvasztó kemence építője, a fakitermelő, az olvasztókemencéhez használt faszén égetője, a téglavető, a kőműves, a kohófűtő, a gépépítő, a szerszámkovács, a lakatos együttműködése szükséges ahhoz, hogy az olló elkészüljön."[3]

Technikai-gazdasági relációk

A társadalmi munkamegosztás fejlődése alapján létrejönnek a különböző termelési ágak, ágazatok (ipar, mezőgazdaság, alapanyaggyártás, feldolgozó ipar stb.), és elhatárolódnak az ún. újratermelési szférák (termelés, forgalom, elosztás). Ezek egymással sajátos módon összefüggnek, és közöttük az arányok nem alakulhatnak bárhogyan, hanem csak meghatározott törvényszerűségek szerint. Így jórészt a termelőerők fejlettségétől függően meghatározott arányok szüksé-

[3] A. Smith: A nemzetek gazdagsága. I. köt. Akadémiai Kiadó 1959. 61—62. old.

gesek az ipar és a mezőgazdaság, az iparon belül a kitermelő és a feldolgozó ipar, a mezőgazdaságon belül az állattenyésztés és a növénytermesztés, az egész termelésre vonatkozóan a termelési eszközök termelése és a fogyasztási cikkek termelése között. A termelés társadalmi jellegéből következik, hogy a termelési ágak, az ágazatok, az újratermelési szférák arányai az egész termelést érintő problémaként jelentkeznek. Hogy mikor, mely iparágak fejlődnek gyorsabban, hogy milyen ütemű a mezőgazdasági és az ipari termelés növekedése, illetőleg, hogy mikor és miért kell ilyen vagy olyan növekedési ütemkülönbségnek fellépni a termelési ágak között — e kérdések elemzése és megválaszolása már a politikai gazdaságtan feladata.

De a termelés társadalmi jellege más vonatkozású arányproblémákat is felvet. Például milyen legyen, vagy a termelőerők fejlettségi foka szerint milyen lehet a produktív és az improduktív szféra aránya. Az egész gazdaságban megtermelt jövedelemből társadalmi méretekben mennyi kerüljön felhalmozásra (főként a termelés bővítésére), és mennyit lehet fogyasztásra fordítani. Milyen a szükségletek szerkezete, hogyan alakul ez és így tovább. Az itt felsorolt arányproblémák tiszta naturáltermelés esetén nem jelentkeznének. De a tiszta naturáltermelés — az a termelés, amelyben minden egyes termelőegység mindazt megtermelné, amire szüksége van — csak elméleti absztrakció, a valóságban soha nem fordulhat elő.

A politikai gazdaságtan tehát foglalkozik a példaként itt felsorolt és az ezzel azonos típusú egyéb arányproblémákkal. Ezek a mennyiségi viszonylatok, amelyek termelési viszonyokat, tehát ember és ember közötti viszonyokat fejeznek ki, közvetlen és szoros kapcsolatban vannak a termelőerők mindenkori fejlettségi fokával. Célszerű ezért ezeket *technikai-gazdasági relációknak* nevezni.

Tulajdonviszonyok

A politikai gazdaságtan a termelés társadalmi oldalán belül — a technikai-gazdasági relációk mellett — figyelmét elsősorban a *termelési eszközök tulajdonviszonyaiból* fakadó vonatkozásoknak szenteli. Nevezetesen a következőknek:

1. *Kik és mily formában rendelkeznek sajátjukként a termelési eszközökkel.* Ebben az értelemben a termelési eszközök tulajdonformáját mintegy *közvetlen* módon vizsgáljuk.

Amikor a termelési eszközök tulajdonáról beszélünk, akkor tulajdonképpen nem ember és dolog viszonyáról van szó, hanem mindenekelőtt ember és ember viszonyáról. A tulajdon csak mint társadalmilag elismert (szabályozott) tulajdon nyer értelmet. Egy elszigetelt ember tulajdonáról beszélni értelmetlenség. Annak, hogy valami valakié, az a lényege, hogy nem másoké. A tulajdon tehát emberek közötti viszonyt fejez ki.

Különbséget teszünk a termelési eszközök magántulajdona és annak különböző típusai, valamint a termelési eszközök társadalmi tulajdona és annak különböző típusai között. A rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista társadalomban a termelési eszközök egyaránt magántulajdonban voltak, illetve vannak, de más-más konkrét formában. A rabszolgatartó társadalomra az a jellemző, hogy nemcsak a termelési eszközök, hanem maga a termelő ember, a rabszolga is a rabszolgatartók tulajdonában volt. A rabszolgát ura adhatta-vehette, meg is ölhette, nem számított embernek, csak „beszélő szerszámnak". A feudalizmusban a fő termelési eszköz, a föld, a földesurak tulajdonában volt, de a termelő, a jobbágy már nem volt egészen a tulajdonukban. A föld nagy részét jobbágytelkek formájában — örökölhető módon — a jobbágyok birtokolták, és ezért különböző szolgáltatásokkal (dézsma, robot stb.) tartoztak a földesúrnak. A föld kisebb része a földesúr saját kezelésében volt. Amellett magának a jobbágynak is volt tulajdonában termelési eszköz (igavonó állatok, mezőgazdasági és egyéb eszközök). A kapitalizmusban a fő termelési eszközök kizárólag a tőkések tulajdonában vannak. Ezt a tulajdont nem terhelik olyan kötöttségek, mint a feudális földesúri tulajdont, tehát jóval szabadabban rendelkeznek vele. A termelési eszközök magántulajdonának sajátos formájával találkozunk a kisárutermelők esetében. A kisárutermelők (más szóval egyszerű árutermelők) saját használatra szánt termelési eszközök tulajdonosai, tehát olyanoké, amelyekkel ők maguk termelnek.

Az ősközösségi, a szocialista, valamint a kommunista társadalmakra a termelési eszközök társadalmi tulajdona jellemző. Az ősközösségi társadalomban a nagyobb, fontosabb termelési eszközök voltak közös tulajdonban (pl. a vadászterület, halászközösségeknél a nagy háló, a nagy

csónak stb.). A kisebb, egyéni használatra szánt eszközök *személyi tulajdonban* voltak. A személyi tulajdont elsősorban az különbözteti meg a magántulajdontól, hogy a személyes szükségletek kielégítését szolgálja és nem használható fel mások kizsákmányolására. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának két típusa ismeretes: a *csoport-* (szövetkezeti) és az *össznépi* (állami) tulajdon. Bár az állami vállalatok termelési eszközei az egész nép tulajdonában vannak, e vállalatok mégis egymással szemben gazdaságilag bizonyos fokig elkülönülnek, önállóságot élveznek. A kommunizmusban megszűnik a csoporttulajdon és az egységes össznépi tulajdon elveszti állami jellegét.

E rövid áttekintésből jól látható, hogy az egyes termelési módok elsősorban éppen a termelési eszközök tulajdonformája tekintetében határolódnak el egymástól. Amikor a termelési eszközök tulajdonformájáról, tulajdonviszonyairól beszélünk, akkor — mint az előzőekből látható — nemcsak a termelési eszköz tulajdonának *típusára* gondolunk, hanem ezen belül a termelési eszközzel való *tulajdonosi rendelkezés konkrét formájára* is. Például az össznépi tulajdonban levő állami vállalatok a különböző szocialista országokban, illetve a szocialista társadalom fejlettségének különböző fokain másmás fokú önállósággal rendelkezhetnek. Az önállóság fokában bekövetkező változások végeredményben a szocialista tulajdonviszonyok belső változásainak tekintendők.

2. *A termelési eszközök tulajdonviszonyainak másik lényeges társadalmi vonatkozása, hogy milyenségétől függően a társadalom vagy osztály nélküli, vagy osztályokra bomlik.* Ha a társadalom osztályszerkezetét, vagy az osztály nélküli társadalom rétegeinek, csoportjainak egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, akkor is a termelési eszközök tulajdonformáját elemezzük, csak nem közvetlen, hanem *közvetett* módon. A termelési eszközök tulajdonformája dönti azt el, hogy a társadalom osztályokra bomlik-e vagy sem, s ha igen, milyen osztályokra. A termelési eszközök magántulajdona alapján kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok keletkeznek. A termelési eszközök tulajdonosai ugyanis olyan helyzetbe kerülnek, hogy mások munkájának egy részét elsajátíthatják. Például a feudalizmusban a földesurak földmagántulajdonuk alapján

kényszerítették a jobbágyot bizonyos szolgáltatásokra. Mivel a jobbágynak is volt termelési eszköze és a földesúri föld egy része jobbágytelek formájában birtokában volt, ezért a földesúr csak gazdaságon kívüli kényszer alapján zsákmányolhatta őt ki. Külső kényszer nélkül a jobbágy nem adta volna át termékének egy részét és nem ment volna a földesúr saját kezelésében levő földjére robotolni, hiszen biztosíthatta volna megélhetését a birtokában levő termelési eszközök alapján. Ezzel szemben a kapitalista a munkást nem gazdaságon kívüli, hanem gazdasági kényszer alapján zsákmányolja ki. Mivel a munkásnak egyáltalán nincs termelési eszköze, ezért az éhség kényszere a tőkés üzemébe hajtja.

Az ősközösségben, a szocializmusban és a kommunizmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona következtében nem lehet kizsákmányolás. Ezek közül a szocialista társadalom nem osztály nélküli, mert a termelési eszközök társadalmi tulajdonának két alapformája létezik: az össznépi és a csoporttulajdon. A társadalom osztályszerkezetét, az osztályok viszonyát, az egyes társadalmi osztályok eltérő ismertetőjegyeit teljes egészében a termelési eszközök tulajdonformája szabja meg, tehát ezek mind a tulajdonforma megnyilvánulásai, annak vetületei. Így pl. a feudális földesúri osztály és a tőkésosztály abban azonos, hogy mindkettő a termelési eszközök magántulajdonosa, ez alapon kizsákmányoló osztály. A két osztály közötti minden lényeges különbség abból fakad, hogy milyen formában rendelkeznek sajátjukként a termelési eszközökkel. Ugyanígy csak a termelési eszközök tulajdonformája alapján határolhatjuk el világosan a kizsákmányolt osztályokat, a rabszolgák, a jobbágyok és a munkások osztályát.

3. A termelési eszközök tulajdonviszonyainak megnyilvánulása az a társadalmi forma is, amely a termelésben részt vevő alapegységek (pl. üzemek), illetve termelési ágak kapcsolatát jellemzi. Ez a kapcsolat lehet anarchikus vagy tervszerű, továbbá lehet áru- és pénzkapcsolat vagy nem adásvételi viszony. Minden olyan termelési módban, amelyben a termelési eszközök magántulajdonban vannak, a termelőegységek és termelési ágak kapcsolata spontán, anarchikus jellegű. Ezért a köztük szükséges arányok is állandó aránytalanságokon keresztül, csak hosszú

idő átlagában valósulnak meg. Ezzel szemben a termelési eszközök társadalmi tulajdona lehetővé és szükségessé is teszi a termelőegységek és termelési ágak kapcsolatának tervszerűségét. Továbbá: ha munkamegosztás van és ugyanakkor a termelési eszközök m a g á n - vagy legalábbis e l k ü l ö n ü l t tulajdonban vannak, a kapcsolat társadalmi formája nem lehet más, mint áru- és pénzviszony. Az egyik termelőegység e l a d j a és nem egyszerűen átadja termékét a másiknak, és v á s á r o l j a (pénzért veszi) a számára szükséges eszközöket. A fogyasztók ugyancsak pénzért vásárolják a fogyasztási cikkeket, tehát a termelők és a fogyasztók között is adásvételi kapcsolat van. Az áru- és pénzviszonyok a szocializmusban is fennmaradnak a termelési eszközök társadalmi tulajdona ellenére. Ennek az az oka, hogy a termelőerők szocializmusbeli fejlettségi fokán szükségszerű a termelőegységek bizonyos fokú gazdasági elkülönültsége. Az a tény, hogy a társadalmi tulajdonnak két formája létezik szintén elősegíti az áru- és pénzviszonyok fennmaradását. Látható mindebből, hogy amikor a t e r m e l ő e g y s é g e k é s t e r m e l é s i á g a k k a p c s o l a t á n a k t á r s a d a l m i f o r m á j á r ó l beszélünk, akkor nem e kapcsolat t a r t a l m á r a, tehát nem arra gondolunk, hogy ezek átadják kölcsönösen egymásnak termékeiket, és hogy közöttük meghatározott mennyiségi arányoknak kell fennállniuk, hanem csupán arra a f o r m á r a, ahogyan ez a kapcsolat a t e r m e l é s i e s z k ö z ö k t u l a j d o n v i s z o n y a i a l a p j á n megvalósul. Ez esetben is a termelési eszközök tulajdonformájának egy bizonyos vonatkozását (megnyilvánulását, vetületét) elemezzük.

4. A t e r m e l é s i e s z k ö z ö k t u l a j d o n v i s z o n y a i n y i l v á n u l n a k m e g e g y b i z o n y o s m ó d o n a z e l o s z t á s t á r s a d a l m i f o r m á j á b a n i s.

Elosztáson szűkebb értelemben azt az a r á n y t és azt a k o n k r é t f o r m á t értjük, amelyben a társadalom osztályai, tagjai a létrehozott összjövedelemből részesednek. De mitől függ a rabszolga—rabszolgatartó, a jobbágy—földesúr, a bérmunkás—tőkés összjövedelemből való részesedési aránya? Nem szorul bizonyításra, hogy alapvetően a termelési eszközökhöz való viszonyuktól, nevezetesen attól, hogy tulajdonosaik-e termelési eszközöknek vagy sem. És ugyancsak a termelési eszközök tulajdonviszonyai nyilvánulnak meg a j ö v e d e l e m f o r m á k b a n is. A r o b o t, d é z s m a a feudális, a p r o f i t a kapi-

talista tulajdonviszonyok tükrözője, kifejezője. A szocializmusban a munka szerinti elosztás a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján válik lehetővé. A termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján persze szükségletek szerinti elosztás is lehetséges. Ez a kommunizmusban fog megvalósulni. Az ősközösségi társadalomban — ugyancsak a társadalmi tulajdon alapján — az elosztásban az egyenlősdiség elve érvényesült. Azt tehát, hogy az elosztás melyik formája valósul meg a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközök mellett, a tulajdonformán kívül egyéb tényezők (többek között a termelőerők fejlettségi foka) is meghatározzák. De a termelési eszközök társadalmi tulajdona mindenképpen kizárja azt a kizsákmányoló jellegű elosztást, amely a termelési eszközök magántulajdona alapján jön létre. Ugyancsak a termelési eszközök sajátos szocialista tulajdona határozza meg azt, hogy más formában részesül jövedelemben a szövetkezeti dolgozó, mint az állami vállalatok munkása.

Társadalmi-gazdasági relációk

A fenti négy pontban végeredményben a politikai gazdaságtan legfontosabb vizsgálódási területeit foglaltuk össze. E négy pont tulajdonképpen a termelési eszközök tulajdonviszonyainak négy fontos oldala (megnyilvánulása, vonatkozása). Ezért együtt a termelési eszközök tulajdonviszonyait jelentik. Bármely oldalról is vizsgáltuk a termelési eszközök tulajdonviszonyait, mindig ember és ember viszonyát elemeztük. Ez esetben az emberek (embercsoportok, rétegek, osztályok) ún. társadalmi különbségei mutatkoztak meg. Ezeket a viszonyokat a korábban kifejtett technikai-gazdasági relációkkal szemben társadalmi-gazdasági relációknak nevezhetjük. Mind a technikai-gazdasági, mind a társadalmi-gazdasági relációk embereknek a termelés kapcsán kialakult viszonyai, tehát termelési viszonyok. A politikai gazdaságtan tárgyába éppen a termelési viszonyok tartoznak, mégpedig elsősorban a termelési eszközök tulajdonviszonyai (vagyis a társadalmi-gazdasági relációk). Ez utóbbiakat szűkebb értelemben vett termelési viszonyoknak is szokás nevezni.

A társadalmi-gazdasági alakulat

A termelőerők és a termelési viszonyok együtt alkotják a termelési módot. A termelési mód két oldala közül — mint azt a következő pontban még kifejtjük — a termelőerőé a meghatározó szerep. **A szűkebb értelemben vett termelési viszonyokat** (a termelési eszközök tulajdonviszonyait) **gazdasági (társadalmi) alapnak nevezzük.** Erre épül ugyanis az ún. társadalmi felépítmény, melyen a társadalom politikai, filozófiai, ideológiai, jogi stb. nézeteit és az ezeknek megfelelő intézményeket (állam, párt, bíróság, ügyészség stb.) értjük. Nyilvánvaló, hogy az itt felsorolt nézetek és intézmények jellege, típusa a társadalomban uralkodó tulajdonviszonyok függvénye. A társadalmi felépítmény részletes kifejtése azonban nem a politikai gazdaságtan feladata.

A termelési mód és a társadalmi felépítmény együtt a társadalmi-gazdasági alakulatot (formációt) alkotja.

GAZDASÁGI KATEGÓRIÁK ÉS GAZDASÁGI (TÁRSADALMI) TÖRVÉNYEK

A tudományos kategóriákhoz absztrakció útján jutunk, oly módon, hogy különböző jelenségek közös, lényeges vonásait kiemeljük s egyúttal lényegtelen vonásaitól eltekintünk.

A világ jelenségei — mind a természeti, mind a társadalmi jelenségek — az első pillanatban a szemlélő számára nagyon kaotikusnak tűnnek. Megértésük mindenekelőtt azt kívánja, hogy rendszerezzük őket. A rendszerezés, továbbá a jelenségek lényegének, belső tartalmának feltárása a tudomány feladata. A megismerés folyamatában fontos szerepet játszanak a tudományos kategóriák. Ezek kidolgozása során a jelenségek egyik-másik körének lényeges vonásait emeljük ki. Példaként hivatkozhatunk az e fejezet elején kifejtett termelés fogalmára. Láttuk, hogy ebben a kategóriában — még akkor is, ha csak az ember és a természet kapcsolataként definiáljuk — sokféle tevékenységet, folyamatot illetünk azonos névvel: a természeti anyagok kitermelését, átalakítását, az anyagok, késztermékek szállítását, az ember irányítása alatt lefolyó természeti

folyamatokat stb. E megkülönböztethető jelenségek közös vonása, hogy mind annak érdekében történnek, hogy az ember, szükségletei kielégítése végett, anyagi javakhoz jusson. A p r o d u k t í v m u n k a kategóriájába soroltuk mindazokat az emberi tevékenységeket — legyenek azok akár fizikaiak, akár szellemiek —, amelyek közvetlen módon irányulnak anyagi javak előállítására, vagy felhasználásuk helyére való eljuttatására. E kategória tudományos tartalmának pontos meghatározása azt is megkívánta, hogy kiemeljük elemeit (a termelés három tényezőjét): a célszerű emberi tevékenységet, a munkatárgyat és a munkaeszközt. Minden produktiv munkára jellemző ezen elemek jelenléte. De vegyünk egy eddig nem ismertetett kategóriát, pl. az á r u t. Az autó, a szövet, a kenyér, a púder stb. igen különböző dolgok és ezért igen különböző szükségleteket elégítenek ki — árutermelő társadalomban azonban mind áruk. Mely közös vonásuk alapján tartoznak egy kategóriába? A közös jellemzőjük az, hogy adásvétel tárgyai, pénzért mindegyikük megszerezhető.

Ugyanaz a jelenség különböző kategóriákba tartozhat egyidejűleg. Ez részben azért van, mert a kategóriák szűkebbek és tágabbak az általánosítás, az absztrakció foka szerint. Például a szövés beletartozik a p r o d u k t í v m u n k a fogalmába és az ennél tágabb t e r m e l é s fogalmába egyaránt. Másrészt ugyanaz a jelenség azért tartozhat több kategóriába, mert ezek a jelenségek oly köreit foglalják magukban, amelyek határvonalai kereszteződnek. Például az a n y a g i j a v a k szükségletkielégítésre alkalmas dolgok. Az á r u adásvétel tárgyát képező dolog. Ebből következik, hogy azok az anyagi javak, amelyeket termelője nem eladás céljából hoz létre, hanem saját szükségleteinek kielégítésére, nem tartoznak az á r u kategóriájába. Ilyen pl. a paraszt saját szükségletre termelt gyümölcse. Azok a dolgok azonban, amelyek szükségletkielégítésre alkalmasak, és ugyanakkor adásvétel tárgyai is, mind az anyagi javak, mind az áru kategóriájába beletartoznak. A két kategória határvonalainak kereszteződése a másik oldalon is megmutatkozik: áru lehet nem anyagi jószág is, pl. szellemi termék (egy költő vagy író munkája), ha alkotója eladja, áruba bocsátja.

Hogy a jelenségeknek mikor mely vonása számít lényegesnek, kiemelkedőnek, azt a vizsgálat célja, szempontja határozza meg.

A kenyérnek más lényeges vonását emeljük ki ha áruként, és más vonását, ha anyagi jószágként szemléljük.

Specifikus, különös és általános kategóriák

Vannak olyan társadalmi és gazdasági kategóriák, amelyek csak egy bizonyos termelési módra vonatkoznak, így pl. a dézsma a feudalizmusra, a profit a kapitalizmusra, a munkaegység a szocializmusra stb. Ezeket *specifikus kategóriáknak* nevezzük. Más kategóriák több termelési módban, de nem mindegyikben meglevő jelenségekre vonatkoznak. Ilyen pl. az áru, a pénz, az adásvétel stb., mivel árutermelés már volt a rabszolgatartó társadalomban is és megmaradt még a szocializmusban is. A nem mindegyikre, de több termelési módra érvényes kategóriákat *különös kategóriáknak* szokták nevezni. Ezekről tudnunk kell, hogy tartalmuk tekintetében a különböző termelési módokban több-kevesebb változáson mennek keresztül. Pénzért a kapitalizmusban is, a szocializmusban is megvásárolható az, ami áru. A pénz könnyen cserélhető, bármely árura közvetlen átváltható jószág. Ez közös vonás a kapitalista és a szocialista pénzben. De vannak közöttük lényeges tartalmi különbségek is. Például a kapitalizmusban a pénz tőkévé is válhat, a szocializmusban nem. A két termelési módban nem ugyanúgy keletkezik a pénz és ez is eltérésekre vezet a tartalmi jegyekben. Még nagyobb fokú változás figyelhető meg pl. a munkabér kategóriában. Ez a kapitalizmusban tartalmát tekintve a munkaerő ára, a szocializmusban viszont a létrehozott új értékből történő részesedés speciális formája. Ilyen lényeges tartalmi módosulás esetén célszerű a megnevezésben is különbséget tenni, tehát helyesebb kapitalista munkabérről és szocialista munkabérről beszélni. Végül vannak olyan társadalmi és gazdasági kategóriák, amelyek *általános* érvényűek abban az értelemben, hogy minden termelési módban azonos tartalmúak. Ilyen pl. a munkatárgy, a munkaeszköz, a termelési eszköz, a termelőerők, a termelési viszony, a társadalmi felépítmény stb. kategóriája.

Természeti és társadalmi törvények

A tudományos kategóriák kidolgozásával a tudomány már nagy lépést tesz a bonyolult valóság megismerésének útján. A kaotikusnak tűnő jelenségeket csoportosítja, rendszerezi. A kategóriák azonban önmagukban nem adnak felvilágosítást a lezajló jelenségek *okaira*, különböző jelenségek, jelenség-

csoportok közötti összefüggésekre. Ezeket az okokat, összefüggéseket a törvények tárják fel. **Mind a természetben, mind a gazdaságban (társadalomban) léteznek törvények, azaz bizonyos jelenségek vagy egy jelenség különböző oldalai között fennálló lenyeges, szükségszerű, tartós (ismétlődő), az emberek tudatától függetlenül meglevő (tehát objektív) összefüggések.** Ahhoz, hogy az emberek céljukat elérjék, cselekvéseiknek összhangban kell lenniük a természeti és társadalmi (gazdasági) törvényekkel.

Vegyünk először példaként egy természeti törvényt. Közismert, hogy a légnemű és a cseppfolyós anyagokban a nyomás minden irányban egyforma erővel terjed. Ez a törvény a test halmazállapota és a nyomásterjedés módja közötti lényeges, objektív összefüggést fogalmazza meg. Könnyű belátni, hogy a nyomásterjedésének ez a módja fennáll, akár tudomást szerez róla az ember, akár nem, tehát az ember tudata csak felismerheti, de nem teremtheti meg a törvényt, és nem is küszöbölheti ki. E törvény szerint csökken a minden irányú nyomás a felsőbb légrétegekben és nő a minden irányú nyomás a tenger mélyebb rétegei felé haladva. Ebből következik, hogy a Föld felszínén uralkodó nyomás alatt élő ember elpusztul, ha bizonyos magasságokba vagy mélységekbe merészkedik. De az ember mégis leszállt a tenger legmélyebb pontjára és felemelkedett a légkör igen magas rétegeibe. Ezt nem azzal érte el, hogy megszüntette a nyomásterjedés törvényét, hanem azzal, hogy felismerte annak hatását és ellensúlyozására megfelelő eszközöket készitett. De nemcsak arról van szó, hogy az ember kikerülheti, kivédheti e törvény ránézve káros hatását, hanem arról is, hogy ezt a törvényt saját szolgálatába állítja, sokoldalúan felhasználja céljai elérésére. A légnemű és cseppfolyós közegekben elhelyezett tárgyakra, testekre éppen a nyomásterjedés törvénye következtében felhajtó erő hat. Ebből következik, hogy a levegőnél könnyebb fajsúlyú gázzal töltött léggömb felemelkedik. A nyomásterjedés ismertetett törvényét hasznosítja pl. a hidraulikus sajtó is.

Tehát a törvény az ember akaratától és tudatától függetlenül létező összefüggést fejez ki, amely az emberre káros következményekkel is járhat, de nemcsak hogy ki tudjuk védeni esetleges káros hatásait, hanem a felismert törvényszerűséget széleskörűen fel is tudjuk használni. Az ember nem tűzheti ki célul

a neki esetleg nem tetsző törvények megszüntetését, hanem csak felismerését és felhasználását. A Föld körül keringő mesterséges holdak és űrhajók nem a tömegvonzás törvényének megszüntetésén alapulnak, hanem azon, hogy a Föld vonzóerejét a megfelelő keringési sebességnél fellépő centrifugális erővel egyensúlyoztuk ki. Az ember a természettel való kapcsolatában annál szabadabb, annál többre képes, minél több természeti törvényt minél alaposabban ismer meg.

Hasonlóan állunk a társadalmi (gazdasági) törvényekkel. Nemcsak a természeti, hanem a társadalmi (gazdasági) jelenségek között is léteznek lényeges, szükségszerű, tartós és objektív összefüggések. Es ha az ember saját társadalmi-gazdasági berendezkedésének ura akar lenni, ha társadalmi-gazdasági célkitűzéseit meg akarja valósítani, akkor fel kell ismernie a társadalmi-gazdasági törvényeket, hogy cselekvéseiben figyelembe vehesse, és hogy szolgálatába állíthassa azokat. *A társadalmi mozgások azonban sokkal bonyolultabbak, mint a természetiek.* Ez elsősorban azzal függ össze, hogy a társadalomban, a gazdaságban lezajló folyamatok *tudatos lények, az emberek cselekvéseinek eredményei.* Ez már önmagában is megnehezíti annak a felismerését, hogy a társadalmi jelenségekben is léteznek objektív összefüggések. Továbbá, ha a társadalom a termelési eszközök magántulajdona miatt ellentétes érdekű osztályokra bomlik, akkor bizonyos törvények *felismerése és érvényre juttatása beleütközik a mindenkori kizsákmányoló osztály érdekeibe.* Azokról a törvényekről van szó, amelyek megvilágítják egyes osztálytársadalmak *kizsákmányoló* lényegét, és azokról, amelyek meghatározzák egy-egy termelési mód sorsát, előidézve pusztulását, és új termelési mód kialakulását. Világos, hogy a mindenkori kizsákmányoló osztály az ilyen törvények felismerése, illetve érvényre jutása ellen cselekszik. Mindent elkövet, hogy a neki tetsző termelési mód életét meghosszabbítsa, s ez ideig-óráig sikerül is neki. Mivel azonban a törvények szükségszerű és objektív összefüggéseket fejeznek ki, minden ellenállással szemben előbb-utóbb érvényre jutnak. A társadalmi-gazdasági törvények feltárásában a társadalmi mozgások tudományos elemzésében a marxizmusnak úttörő és kiemelkedő szerepe van. Éppen Marx volt az, aki először bebizonyította, hogy a társadalom fej-

lődése szigorúan törvényszerű folyamat, azaz objektív törvények által meghatározott.

Specifikus, különös és általános törvények

Néhány gazdasági törvényről rövid áttekintést a következő csoportosításban adunk: *általános gazdasági (társadalmi) törvények*, tehát olyanok, melyek minden egyes termelési módban működnek, *specifikus gazdasági törvények*, amelyek csak egy-egy termelési mód törvényei, és *különös gazdasági törvények*, amelyek nem mindegyikre, de egynél több termelési módra érvényesek.

1. *Specifikus gazdasági törvény* pl. az *értéktöbblettörvény*, melyet a kapitalista termelési mód alaptörvényének is szokás nevezni. Ez a tőkés tulajdonviszonyok és a termelés hajtóereje, célja közötti objektív összefüggést fogalmazza meg. Azt mondja ki, hogy amennyiben a termelési eszközök tőkés tulajdonban vannak, a termelésnek *közvetlen* célja a profitszerzés. A tőkés azért fektet tőkét a termelésbe, és azért fejleszti a termelés technikáját, mert profitot akar szerezni. Sőt a minél nagyobb profitra való törekvés a konkurrencia következtében létkérdés a számára. Ugyancsak a kapitalizmusra jellemző specifikus törvény a *tőkés felhalmozás általános törvénye*, amely megfogalmazza a tőkefelhalmozás folyamatának szükségszerű hatását egyfelől a tőkére, másfelől a munkásosztály helyzetére. A szocializmus specifikus gazdasági törvénye pl. a *tervszerű arányos fejlődés törvénye*. Ebben az a szükségszerű összefüggés fejeződik ki, amely fennáll a szocialista tulajdonviszonyok és az újratermeléshez szükséges különböző arányok (termelési ágak és újratermelési szférák közötti arányok) megvalósulási módja között. Ez a mód csakis tervszerű lehet, szemben pl. a kapitalizmussal, ahol az újratermelés szükséges arányai spontánul és aránytalanságokon keresztül valósulnak meg. A *munka szerinti elosztás* szocialista törvénye azt mondja ki, hogy a szocialista tulajdonviszonyok között a javakból való részesedés mércéje nem lehet más, mint a társadalom számára végzett hasznos tevékenység.

2. *Különös gazdasági törvényeknek* nevezhetjük az áru- és pénzforgalom törvényeit. Árutermelés ugyanis volt már a rabszolgatartó termelési módban is, és fennmarad egészen a kommunizmusig. Ezért pl. az *értéktörvény*

több termelési módban érvényesült, ha nem is mindig azonos formában és azonos módon. Ez a törvény az áruk cserearányai (árarányai) és azon költségek arányai közötti összefüggést fejezi ki, amelyekbe előállításuk került. Törvény, hogy az áruk árarányaira meghatározó szerepük legyen az áruk termelési költségeinek (ráfordításainak). Ám, hogy mik számítanak ármeghatározó költségeknek, az aszerint változik, hogy egyszerű árutermelésről, tőkés árutermelésről vagy éppen szocialista árutermelésről van-e szó. Ezekkel a különbségekkel a későbbiekben részletesen megismerkedünk. Itt elegendő csupán arra utalni, hogy pl. az egyszerű árutermelő (kisárutermelő) saját munkájával állítja elő az árut, tehát neki a termelés munkabefektetésbe kerül, a tőkés viszont csak tőkét előlegez, tehát tőle a termelés tőkelekötést kíván. E lényeges különbség miatt alakulnak másként az árarányok az egyszerű árutermelésben és a kapitalizmusban. Ebből világosan látható, hogy a több termelési módra érvényes gazdasági törvények a különböző termelési módokban bizonyos *formaváltozáson* mennek keresztül. Ennek oka, hogy a mindenkori termelési mód specifikus viszonyai, specifikus törvényei hatással vannak mind a különös, mind az általános jellegű törvények működésére.

3. *Az általános érvényű gazdasági törvények* zömmel olyanok, amelyek nem társadalmi-gazdasági, hanem technikai-gazdasági relációkat fejeznek ki. Ilyen pl. a *munkatermelékenység emelkedésének*, vagy a *termelőerők növekedésének törvénye*, és ilyenek az *újratermelés különböző belső arányaira vonatkozó gazdasági törvények*. Az általános törvények közül fontosságánál fogva részletesebben kell foglalkoznunk azzal a törvénnyel, amely szerint a *termelőerők mindenkori fejlettségi fokával a termelési viszonyoknak összhangban kell lenniük*. Ez a törvény tehát a termelőerők és a termelési viszonyok között fennálló, szükségszerű, objektív összefüggést fogalmazza meg.

A termelőerők és a termelési viszonyok összhangjának törvénye

A termelőerők és a termelési viszonyok — tehát a termelési mód két oldala — között a termelőerőké a *meghatározó* szerep. Kettőjük kapcsolatát az jellemzi, hogy a termelőerők — ha bizonyos korszakokban nagyon lassan is — úgyszólván folyamato-

san, szüntelenül fejlődnek, és ha elérnek egy bizonyos fejlettségi fokra, megkövetelik a fennálló termelési viszonyok megváltozását. Hogy tehát mely korban milyen típusú (ősközösségi, rabszolgatartó, feudális, kapitalista, szocialista, illetőleg kommunista) termelési viszonyok válnak uralkodóvá, az nem véletlen, hanem a termelőerők fejlettségi fokától függ. Ugyanakkor a mindenkori termelési viszonyok *visszahatnak* a termelőerők fejlődésére, vagy serkentik, vagy éppen gátolják, fékezik azt. A termelési viszonyok változására ugyanis a *szakaszosság* jellemző. Elsősorban a szűkebb értelemben vett termelési viszonyok, a tulajdonviszonyok viselkednek konzervatív módon. Érthető, hogy amikor a társadalom ellentétes érdekű osztályokra bomlik, akkor az uralkodó osztálynak az éppen fennálló tulajdonviszonyok konzerválásához fűződik érdeke, ezért mindent elkövet ezek fenntartására. Ezért a tulajdonviszonyok, alapvonásaikat tekintve, hosszú időn keresztül lényegében változatlanok maradnak. Ily módon a folyamatosan növekvő termelőerőkkel konfliktusba kerülnek, amely csak azáltal oldható meg, hogy az elavulttá vált tulajdonviszonyokat eltakarítják az útból, és a termelőerőknek megfelelő, új típusú tulajdonviszonyokat hoznak létre. A termelési viszonyok éppen akkor és addig hatnak kedvezően a termelőerők fejlődésére, amíg velük összhangban vannak, és akkor kezdik fékezni növekedésüket, amikor ez az összhang megbomlik.

A termelési módok fejlődése tehát sematikusan vázolva a következő: 1. kialakulnak a termelőerők fejlettségi fokának megfelelő termelési viszonyok, és a termelési mód két oldala között meglevő *összhang* serkenti a termelőerők fejlődését. 2. A termelési viszonyok alapvonásaik tekintetében hosszabb ideig *változatlanok* maradnak, és ezért konfliktusba kerülnek a folyamatosan fejlődő termelőerőkkel, akadályozzák azok további fejlődését. 3. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti új összhang azáltal jön létre, hogy *megváltozik* a termelési viszonyok *típusa*. A termelési viszonyok típusának a megváltozása a kizsákmányoló jellegű osztáytársadalmakban osztályharc eredménye, forradalmi úton megy végbe. A termelési viszonyok a szocialista társadalomban is elmaradnak időnként a termelőerők fejlődése mögött — ebben szerepet játszik a rutin, a megszokás, a meglevő társadalmi berendezkedéshez fűződő személyes érdek —, de ebben a termelési módban a kelet-

kező ellentmondást idejében felismerik és a termelési viszonyokat társadalmi forradalmak közbejötte nélkül, tudatosan változtatják meg. A termelési mód két oldala közötti viszony tehát a szocializmusban is ellentmondásos, de a kizsákmányoló osztályok hiánya miatt ez az ellentmondás nem antagonisztikus.

A társadalom fejlődésének marxista felfogása

Az eddigiekből kiderült, hogy a marxista felfogás szerint a termelési módok fejlődésében a termelőerők játsszák az előrehajtó erő, a motor szerepét. De mi okozza magának a termelőerőknek a fejlődését? Vannak nézetek, amelyek szerint ennek okát valahol a termelésen kívül kell keresni: a természeti környezetben, a népsűrűségben, a tudomány önálló fejlődésében, vagy éppen a társadalmi szükségletekben stb. Nem kétséges, hogy ezek a tényezők hatással vannak a termelőerők fejlődésére. Zömükben azonban olyanok, amelyek maguk is a termelés által meghatározottak. A termelőerők fejlettségi fokától függ, hogy ugyanazt a természeti környezetet az ember mennyire képes kihasználni, magát a tudományt is végeredményben az anyagi termelés szükségletei lendítik előre. Hasonlóan állunk a szükségletekkel, mert ezek struktúrája, új szükségletek keletkezése alapvetően a termelés fejlődésének a terméke. Mindezek a tényezők csak visszahatnak a termelőerők fejlődésére, de nem határozzák ezt meg alapvetően. A termelőerők előrehaladó mozgásának okát magukon a termelőerőkön belül kell keresnünk, és végeredményben az ember és a termelési eszközök kölcsönhatásában találhatjuk meg. Minden új generáció a meglevő termelési eszközöket örökli elődjeitől. Ezeket ismeri meg, ennek révén fejleszti szaktudását, és eközben fedezheti fel tökéletesítésük, fejlesztésük módját. Az ember, aki könnyebbé akarja tenni munkáját, jobban akarja kielégíteni szükségleteit, állandóan újabb és újabb termelési eszközöket hoz létre, de mindig a meglevő alapján, abból kiindulva, azt felhasználva. Eközben mind magasabb fokra emeli szakismereteit, termelésben való jártasságát. A termelési eszközöknek és az embernek ez a kölcsönhatása vezet a munkatermelékenység emelkedéséhez, és végső fokon ez a kölcsönhatás az, amely elvezet a termelésben felhasználható tudomány fejlesztéséhez.

A társadalom fejlődésének materialista felfogása szerint tehát a fejlődés döntő mozgatórugói magában a termelésben rejlenek.

Sematikusan így foglalhatjuk össze ezt a felfogást: a termelőerők döntően két belső oldaluk kölcsönhatása alapján fejlődnek, a fejlődésben előrehaladt termelőerők előbb-utóbb kikényszerítik a termelési viszonyok, elsősorban a tulajdonviszonyok megváltozását, az új termelési viszonyok pedig új társadalmi felépítményt hoznak létre és ezzel átalakul az egész társadalmi-gazdasági alakulat. Miközben azonban hangsúlyozzuk, hogy a társadalom fejlődését alapvetően a termelőerők belső viszonyaiból fakadó mozgatóerők hajtják előre, nem tagadjuk, sőt számos összefüggésben kiemeljük a termelőerőkre kívülről ható tényezők szerepét. Mindenekelőtt fontos, hogy a társadalmi felépítmény visszahat a társadalmi alapra, a tulajdonviszonyokra, ez utóbbiak pedig a termelőerőkre. Ez a visszahatás lehet a fejlődést elősegítő vagy éppen azt fékező. De, mint már hangsúlyoztuk, nem hanyagolhatók el az olyan tényezők hatásai sem, mint a természeti környezet, népsűrűség, társadalmi szükségletek stb.

A gazdasági törvények érvényesülési módja

Végezetül a gazdasági törvényekkel kapcsolatban még egy kérdést érintünk, ez pedig a t ö r v é n y e k é r v é n y e s ü l é s i m ó d j a. A termelési eszközök magántulajdonára épülő társadalmakban a társadalmi, gazdasági törvények felismerése is, de különösen a társadalom érdekében való felhasználása sok akadályba ütközik. A törvények zöme spontánul, vak elemi erő módjára érvényesül, mint ellentétes érdekű emberek cselekvéseinek eredője. Minden eladó pl. arra törekszik, hogy a lehető legmagasabb áron adja el a termékét, a köztük dúló konkurrencia azonban végül is oda vezet, hogy az árak az értéktörvény követelményei szerint alakulnak. Ezzel szemben a szocialista termelési módban jellemző a gazdasági törvények felismerése és tudatos alkalmazása. Az áruk árarányait pl. a szocializmusban tudatos árpolitikával alakítják ki. Ez a körülmény felületesen szemlélve félreértésekhez vezethet. Azt hihetnők, hogy az árak csak attól függnek, hogy mekkorára szabjuk őket. Ez azonban hibás, v o l u n t a r i s t a nézet. Alaposabb elemzés alapján — erre csak jóval később kerül majd sor — bebizonyosodik, hogy ugyan módunkban van a szocializmusban számos áru árát eltéríteni termelési költségeitől, de ha az árakat teljesen elszakítjuk ezektől, akkor ennek igen hátrányos következményei vannak. A szocializmus előnye tehát nem abban van a megelőző termelési módokkal szemben, hogy benne nem érvényesülnek

objektív törvények, hanem abban, hogy a társadalom fejlettségének ezen a fokán az ember számára összehasonlíthatatlanul több lehetőség nyílik a gazdasági törvények felismerésére és saját érdekében történő felhasználására. A társadalom a szocializmussal ér el arra a fejlődési fokára, amelyen az ember valóban szabaddá válik, valóban képes céljait megvalósítani. A szabadság azonban csak felismert szükségszerűség — ahogy azt Engels megfogalmazta. Nem tűzhetünk magunk elé olyan célokat, amelyek ellentétben állnak a társadalmi-gazdasági törvényekkel.

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN TÁRGYA ÉS OSZTÁLYJELLEGE

A politikai gazdaságtan tárgya

Mint kifejtettük, a politikai gazdaságtan a termelés társadalmi oldalával, ezen belül mindenekelőtt a termelési eszközök tulajdonviszonyaival, az ún. *társadalmi-gazdasági relációkkal* foglalkozik. De vizsgálja a politikai gazdaságtan az ún. *technikai-gazdasági relációkat* is, melyek szintén a termelés társadalmi oldalához tartoznak.

A termelés meghatározott termelési eszközökkel, meghatározott technológiával folyik. A termelésnek ez a technikai, *műszaki oldala* nem a politikai gazdaságtan, hanem a műszaki tudományok tárgya. A termelés műszaki oldala fejlődésének csak társadalmi vonatkozásai érdeklik a politikai gazdaságtant. Olyan kérdések pl., hogy a műszaki fejlődés hogyan hat a munka termelékenységének, s ezért a termék előállításához szükséges munka mennyiségének alakulására, a társadalmi munkamegosztás fejlődésére stb.

A gazdasági folyamat egyik általános mozzanata a *fogyasztás* is. Maga a fogyasztás mint a szükségletkielégítés aktusa nem tárgya a politikai gazdaságtannak. Azt azonban már vizsgálnia kell, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése hogyan hat a társadalmi szükségletek növekedésére, szerkezetének változására stb.

A politikai gazdaságtan nem elégszik meg a termelés társadalmi oldala fő törvényszerűségeinek puszta feltárásával, hanem vizsgálja a *törvényszerűségek konkrét érvényesülési mechanizmusait* is. Különösen fontos ez

a szocializmus politikai gazdaságtanában, amelynek közelebb kell állnia a gyakorlathoz, mint a kapitalizmus politikai gazdaságtanának. Épp ezért a szocializmusban behatóbban foglalkozunk az újratermelési folyamat objektív összefüggéseinek mennyiségi oldalaival is. A politikai gazdaságtan tehát nem csupán elvont gazdasági törvények gyűjteménye.

A politikai gazdaságtan jelentősége

Mivel az egész társadalom fejlődését végső soron az anyagi javak termelésének módja határozza meg, nyilvánvaló a politikai gazdaságtan óriási fontossága a társadalmi fejlődés megértése és előrelátása, a marxizmus—leninizmus egész elmélete szempontjából. A politikai gazdaságtan a marxizmus—leninizmus elméletének igen fontos alkotórésze. Lenin szavai szerint: „Marx elméletének legmélyebb, minden irányú és legrészletesebb igazolása és alkalmazása — Marx gazdasági tanítása."[4]

A gazdasági fejlődés törvényeinek ismerete igen fontos a proletariátus osztályharca szempontjából. Ezek feltárása mutatta meg a dolgozó tömegeknek, hogy a kapitalizmus kizsákmányoló rendszere nem örök, meghatározott történelmi fejlődés eredményeképpen jött létre, s pusztulása történelmi szükségszerűség. A kapitalizmus ellentmondásainak felismerése, gazdasági törvényeinek feltárása utat mutat a kapitalizmus megdöntéséért folyó harcban, elősegíti, hogy a proletariátus — pártja vezetésével — a legmegfelelőbb harci célokat tűzze ki, és a legmegfelelőbb harci formákat alkalmazza. A kapitalizmus politikai gazdaságtana tehát fegyver a munkásosztály kezében a felszabadulásáért vívott harcban.

Azokban az országokban, ahol a munkásosztály ragadta kezébe a hatalmat, a politikai gazdaságtan igen nagy jelentőségű mind a szocializmushoz vezető átmeneti időszak gazdasági feladatainak helyes megoldása, mind a felépült szocialista gazdasági rendszer működésének és fejlődésének biztosítása szempontjából. A párt és a szocialista állam gazdaságpolitikája, a népgazdaság tervszerű irányítása csak akkor lehet eredményes, ha tudományos alapokon nyugszik, vagyis ha a gazdasági folyamatok objektív összefüggéseinek felismerésére támaszkodik. Ehhez nyújt segítséget a szocializmus politikai gazdaságtana azzal, hogy fel-

[4] Lenin: Marx Károly. Szikra 1953. 25. old

tárja a szocialista termelési módban érvényes gazdasági törvényeket, és tanulmányozza érvényesülésüket az adott konkrét feltételek között.

A politikai gazdaságtan osztályjellege

A politikai gazdaságtan olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek a társadalmi osztályok érdekeit a legközelebbről érintik. Létérdekeiket érinti pl. az olyan kérdések megválaszolásának a mikéntje, hogy honnan ered a tőkés haszna, hogyan alakul a munkásosztály helyzete a kapitalizmusban, hová fejlődik a kapitalizmus, szükségszerű-e a pusztulása, fölényben van-e a szocializmus a kapitalizmussal szemben stb. Érthető tehát, hogy az ilyen és hasonló kérdéseket a különféle közgazdászok különbözőképpen válaszolják meg, aszerint, hogy melyik társadalmi osztály érdekeit képviselik. Ezért nincs a társadalmi osztályoktól független, egyetlen és közös politikai gazdaságtan, hanem van burzsoá politikai gazdaságtan, proletár politikai gazdaságtan, és a közbülső osztályok politikai gazdaságtana, a kispolgári politikai gazdaságtan.

A politikai gazdaságtan tehát nem semleges, pártatlan tudomány, hanem osztályjellegű. A burzsoá politikai gazdaságtan képviselői — akárcsak a polgári filozófusok, szociológusok — gyakran tetszelegnek a pártatlanság, az objektivizmus pózában, s igyekeznek elhitetni (esetleg maguk is hiszik), hogy ők felülemelkednek az osztálykorlátokon. Ha azonban jobban szemügyre vesszük elméleti álláspontjukat, mindig kiderül, hogy végső soron a tőkésosztály érdekeit szolgálják.

A politikai gazdaságtan tudományát a burzsoázia teremtette meg és fegyverül használta a feudalizmus elleni harcában. Az ifjú és haladó kapitalizmus ún. klasszikus polgári közgazdászai még a gazdasági valóság tényleges, tudományos megismerésére törekedtek, bár bizonyos kérdések vizsgálatában megmutatkoztak osztálykorlátaik. Marx sokat tanult tőlük, s elméleteik beható kritikája alapján teremtette meg a közgazdaságtudomány fejlődésében forradalmi változást jelentő marxista politikai gazdaságtant.

A kapitalizmus osztályellentéteinek kiéleződése már a XIX. század derekán meghúzta a halálharangot a klasszikus polgári politikai gazdaságtan fölött. A vulgáris polgári politikai gazdaságtan lépett a helyére, amelynek társadalmi funkciója

elsősorban a kapitalizmus apológiája (elfogult védelmezése és dicsőítése), antagonisztikus ellentmondásainak palástolása.

A modern polgári politikai gazdaságtant is mindenekelőtt ez az apológikus funkció jellemzi. De az apológiát tökéletesíteni kellett. Már nem lehetett egyszerűen tudomást nem venni a kapitalizmus ellentmondásairól, vagy nem létezőknek nyilvánítani őket, hiszen a gazdasági valóságban az ellentmondások túlságosan szembeötlően jelentkeztek. A tökéletesítés tehát abba az irányba haladt, hogy bizonyos ellentmondásokat elismertek, az alapvetőket és kiküszöbölhetetleneket viszont annál jobban elpalástolták, s ilyen módon igyekeztek azt a felfogást alátámasztani, hogy a kapitalizmus ugyan nem tökéletes, de — különösen némileg „megreformálva" — a civilizált társadalom legjobb létezési formája. Másrészt a monopóliumok uralmának, és különösen az állammonopolista kapitalizmusnak a kifejlődése igényt is támasztott a modern polgári politikai gazdaságtannal szemben, éspedig azt az igényt, hogy elméleti alapot nyújtson a monopóliumok és a monopoltőkés állam gazdaságpolitikája számára. Ennek kielégítése azt követelte, hogy ez a politikai gazdaságtan — miközben tökéletesíti a kapitalizmus kizsákmányoló lényegének elkendőzését — bizonyos területeken közeledjék a valósághoz, és igyekezzék bizonyos objektív összefüggéseket olyan formában feltárni, hogy ez a kapitalista rendszert ne kompromittálja túlságosan, sőt illúziókat keltsen a kapitalizmus állítólagos megváltozását és megváltoztathatóságát illetően. A modern polgári politikai gazdaságtanban tehát vannak bizonyos tudományos elméletek is, elsősorban amikor a felszíni jelenségeket (pl. az áralakulást, a keresletet, a pénzforgalmat, a hitelrendszert) vizsgálja. Ezek azonban szorosan össze vannak fonódva a kifejezetten apológikus jellegű *általános elmélettel*, s ebből a kapcsolatukból csak gondos kritikai elemzéssel emelhetők ki. Emellett a modern polgári közgazdászok és statisztikusok a kapitalizmusra vonatkozó adatok és tények óriási halmazát gyűjtötték össze munkáikban, s kialakították a kutatás néhány új technikai módszerét. Ezek egy részét a marxista politikai gazdaságtan is felhasználhatja, és kívánatos, hogy felhasználja. Sohasem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a polgári politikai gazdaságtan apológikus jellegében nem történt változás, hogy ez az apológia teljesen áthatja az általános

elméletet, s többé-kevésbé a polgári gazdaságtudományok egész rendszerében érvényesül.

Mivel a politikai gazdaságtan tárgyánál fogva osztályjellegű, felmerül a kérdés, hogy ez nem akadályozza-e az objektív igazság feltárásában? Ez attól függ, hogy mely osztály politikai gazdaságtanáról van szó. Mindaddig, amíg a polgárság haladó osztály volt, az érdekeit képviselő klasszikus polgári közgazdászok fel tudtak tárni sok objektív igazságot, törvényszerűséget. Sőt azt kell mondanunk, hogy a klasszikus polgári közgazdászokat nemcsak hogy nem gátolta, hanem több vonatkozásban még segítette is szenvedélyes osztályálláspontjuk az igazság felfedésében, amennyiben a túlhaladott feudális társadalmi berendezkedéssel szemben kellett harcolniuk. A polgári politikai gazdaságtan azonban szükségképpen vulgárissá vált, miután a burzsoázia megszűnt haladó osztály lenni.

Pártossága a marxista politikai gazdaságtant is támogatja az objektív igazság feltárásában, mert a haladó osztály, a munkásosztály álláspontját képviseli, a proletariátus érdekeit fejezi ki. Óriási különbség azonban a polgári és a marxista politikai gazdaságtan között e tekintetben az, hogy a marxista soha nem kerülhet osztályálláspontja miatt szembe az objektív igazsággal. A munkásosztály ugyanis nem válhat haladó osztályból reakciós osztállyá, mert nem érdekelt semmiféle kizsákmányolásban és osztálytagozódásban, hanem éppen ellenkezőleg, a kizsákmányolás és osztálytagozodás teljes megszüntetése a feladata. A munkásosztály érdekei egybeesnek az emberi fejlődés érdekeivel, ezért álláspontjáról lehetővé válik a társadalmi valóság teljes, leplezetlen megismerése.

Míg tehát a polgári politikai gazdaságtant csak kezdetben támogatja osztályálláspontja az objektív igazság feltárásában — de már akkor is csak bizonyos korlátok között —, a marxista politikai gazdaságtant sem keletkezésekor, sem későbbi fejlődése során nem korlátozza az osztályálláspont az objektív igazság, a társadalmi valóság megismerésében, hanem állandóan segíti.

MÁSODIK TÉMA

A MARXISTA ÉRTÉK- ÉS PÉNZELMÉLET ALAPJAI

A termékek egy része áruvá vált már az ősközösségi társadalom bomlásának idején. Volt árutermelés a rabszolgatartó, valamint a feudális termelési módban, és megmaradt bizonyos sajátosságokkal a szocializmusban is.

A kapitalizmus tárgyalását az árutermelés részletes elemzésével kezdjük. A kapitalizmusban éri el ugyanis az árutermelés legmagasabb fejlettségi fokát: itt úgyszólván mindent adnak és vesznek. Áruvá válik maga az emberi munkaerő is. Mivel az áru a kapitalizmus legmindennapibb jelensége, ebből kiindulva logikus rendszerben építhetjük fel a kapitalizmus politikai gazdaságtanát.

Csere és árucsere

Az árut általában úgy határozzák meg, mint használati tárgyat, amelyet cserére termelnek. A csere fogalma azonban így önmagában túl általános ahhoz, hogy az árut egyértelműen jellemezze. Csere tág értelemben — mint a tevékenységek kölcsönös kicserélése — mindig volt, amióta létezik az emberi társadalom, és fenn is marad mindaddig, amíg társadalom lesz. A használati tárgyak azonban nem voltak mindig áruk, és nem maradnak örökké azok. Ebből látható, hogy árucserén nem cserét általában, hanem bizonyos fajtájú cserét értünk.

A cserét általános értelemben, mint tevékenységek kicserélését, a munkamegosztás teszi szükségessé. A munkamegosztás fejlődésével az emberek különböző csoportjai csak egy, vagy legfeljebb néhány termék előállítására specializálódnak. Ennek folytán minden embernek szüksége van mások termékére, és ugyanakkor nincs szüksége az általa termelt jószágok túlnyomó részére. Mindenki más számára termel. A termelőerők sajátos módon kölcsönös gazdasági függésbe kerülnek. Mivel egyik sem tud meglenni a másik terméke nélkül, szükséges, hogy dolgaikat va-

lamilyen módon kicseréljék. A csere sajátos módja dönti azt el, hogy beszélhetünk-e árucseréről, és ezért a termékek árujellegéről.

Marx az ó-indiai faluközösséget hozza fel példaként arra, hogy a munkamegosztás önmagában még nem kölcsönöz a terméknek árujelleget. Ebben a faluközösségben a különböző foglalkozási ágak már elkülönültek, a termelési eszközök azonban társadalmi tulajdonban voltak, és ennek megfelelően az előállított termékek nem az egyes termelők, hanem a társadalom tulajdonába kerültek. Ezután következett az elosztás, melynek révén mindenki megkapta a létének biztosításához szükséges javakat. Mivel mindenki részesült a társadalom többi tagja által termelt javakból is, végeredményben megvalósult a termékek kicserélése. Itt azonban szó sincs áruról, a példa éppen a nem árucsere jellemzésére szolgál.

Az árucsere kialakulásának oka és feltétele

A csere árucserejelleget történelmileg akkor öltött, amikor — a társadalmi munkamegosztás mellett — a termelési eszközök társadalmi tulajdonát a termelési eszközök magántulajdona váltotta fel. Ezzel gyökeresen megváltozott a helyzet.

Az egyszerű árutermelés és az ó-indiai faluközösség termelése között a főbb különbségeket a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Az egyszerű árutermelő tulajdonosa a saját eszközeivel termelt jószágnak, holott erre mint használati értékre nincs szüksége. Az ó-indiai faluközösségben ezzel szemben az előállított javak a társadalom tulajdonában voltak. Az egyén tehát nem vált tulajdonosává olyan terméknek, amelyre mint használati értékre nem volt szüksége.

2. Ahhoz, hogy szükségleteit más javakból kielégítse, az egyszerű árutermelőnek magának kellett saját termékét egy másik egyszerű árutermelővel kicserélnie. E cserekapcsolatban a kisárutermelők mint egymástól független magánemberek álltak szemben. A csereárány a független magántulajdonosok alkuja, egyezkedése révén alakult ki. Ezzel szemben az ó-indiai faluközösségben a társadalom elosztotta a megtermelt javakat, a csere tehát ennek az elosztó tevékenységnek a révén valósult meg. Az elosztás után az egyén oly javak tulajdonosává lett, amelyekre mint használati értékekre volt szüksége

3. Az egyszerű árutermelők a munkamegosztás révén egymásra utaltak, de mert a termelési eszközök magántulajdonosai, ezért egyúttal egymástól elszigeteltek is. Ily módon egyáltalán nem biztos, hogy az egyszerű árutermelő olyan dolgot termel, amelyet sikerül elcserélnie. Mint elszigetelt magántulajdonos nem tudhatja, hogy a társadalomnak miből mennyi a szükséglete. Ezzel szemben az ó-indiai faluközösség tagjait a termelési eszközök társadalmi tulajdona összekötötte. Mindegyikük közvetlenül a társadalom számára termelt.

A termelési eszközök magántulajdonának kialakulása tehát döntő változást idézett elő a termelésben, a termelők kapcsolatában, a csere jellegében. A cserének azt a fajtáját, amely egymástól független, sőt egymástól elszigetelt magántulajdonosok között megy végbe, *adásvételi* cserének nevezzük. A csere adásvételi jellege akkor is megmarad, ha a termelők már nem magántulajdonosaik a termelési eszközöknek, de közöttük tulajdonosi vagy gazdasági elkülönültség van. Ez a helyzet a szocializmusban. Nem minden csere tekintendő tehát árucserének, hanem csak az, amely adásvételi jellegű. Ennek találó jellemzője: adok, hogy adjál — csinálok, hogy csinálj.

Mindebből az következik, hogy történelmileg nézve az *árutermelés kialakulásának oka a termelési eszközök magántulajdonának létrejötte. A társadalmi munkamegosztás csak mint társadalmi előfeltétel, csak mint általános társadalmi alap játszott szerepet.*

Az áru

Ennek megfelelően az áru fogalmának meghatározását pontosabbá tehetjük azzal, ha a tágan értelmezhető csere helyett *adásvételt*, vagy egyszerűen *eladást* mondunk. **Az áru olyan használati tárgy, amelyet eladásra és nem saját szükségletre termelnek.**

Félreértések elkerülése végett itt két megjegyzést kell tennünk. Az egyik, hogy *az áru néha nem termelés, nem munka eredménye.* Ilyen pl. a szűzföld, melyet szintén adnak-vesznek. Ha az árutermelés általánossá válik, akkor minden magátulajdonba vehető dolog árujelleget ölthet. Az áruk túlnyomó többsége azonban *munkatermék.* A másik megjegyzésünk, hogy még az árutermelés viszonyai között sem tekintendő a szó szoros értelmében árunak a *saját szükséglet kielégítése céljából előállított jószág.* Az

ilyen termék csak akkor válhat igazán áruvá, ha később valamilyen oknál fogva mégis eladják. Ezzel szemben mindenképpen árunak kell tekinteni azokat a javakat, amelyeket eladási szándékkal termeltek, akár sikerül ezeket eladni, akár nem. Ez nem azt jelenti, hogy a termelő szubjektív céljától függ a termék áru vagy nem áru jellege. Az eladhatatlan javakat ugyanis azért termelték eladási szándékkal, mert olyan objektív társadalmi viszonyok uralkodnak, amelyeket fentebb jellemeztünk.

AZ ÁRU KÉT SAJÁTOSSÁGA

A használati érték

Az áru első elengedhetetlen tulajdonsága, hogy emberi szukséglet kielégítésére alkalmas dolog, hasznos tárgy, más szóval: használati érték. Az áru hasznossága testi tulajdonságaiban rejlik. Beszélnek az áru használati értékéről, vagy az áruról mint használati értékről. Az első esetben a dolog hasznos tulajdonságát, a másodikban a dolgot magát, tulajdonságaival együtt értik használati értéken. Az áru fogalmából következik, hogy mindig más számára jelent használati értéket. Ha valamely dolog nem más, hanem termelője szukségleteit hivatott kielégíteni, akkor nem áru. Az árunak tehát társadalmi használati értékkel kell rendelkeznie.

A használati értékek vagy közvetlenül vagy közvetve elégíthetnek ki emberi szükségletet. Az első csoportba tartoznak a fogyasztási javak (vagy fogyasztási cikkek), mint pl. a kenyér, a cipő stb. A második csoportba pedig a termelési eszközök, pl. szerszámok, alap- és segédanyagok stb.

Másik szempont szerint csoportosítva a használati értéket, vannak olyanok, amelyek testi, és olyanok, amelyek szellemi szükségleteket elégítenek ki.

Az ember a fejlődés során egyre több dolgot ismer meg, illetve állít elő, és a régen ismert dolgoknak egyre több új tulajdonságát fedezi fel. Így maguk a használati értékek is a történelmi fejlődés eredményei. Például az ember kezdetben nem ismerte a fémeket. Ezek tehát mint új dolgok vonultak be a fejlődés bizonyos fokán a használati tárgyak

sorába. Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy az ember ezzel megismerte a fémek összes hasznos tulajdonságát. Az anyag kimeríthetetlen, s éppen ezért egyre újabb és újabb oldalait fedezzük fel. Például a fémeknek azt a tulajdonságát, hogy jól vezetik az elektromosságot, csak azután ismerhették fel, miután magát az elektromos áramot felfedezték.

Mindebből az is látható, hogy a használati értékek sokfélesége és tömege végeredményben a termelőerők fejlettségének, tehát az ember természet feletti uralmának a fokmérője. *A használati érték ember és dolog, nem pedig ember és ember viszonyát fejezi ki.* Ez mutatkozik meg többek között abban is, hogy ugyanaz a dolog az egyik ember számára használati érték, a másik számára nem az. *Mivel a politikai gazdaságtan termelési viszonyokkal foglalkozó tudomány, nem feladata a használati érték tüzetesebb vizsgálata.*

A csereérték

Az áru másik szembeszökő tulajdonsága, hogy *kicseerélhető*, másra *átváltható* jószág. Mindenki tudja, hogy ez a pénz segítségével valósul meg. Egy csizmadia pl. az elkészített csizmát először pénzre, majd az így kapott pénzt olyan dolgokra — élelmiszerekre, ruházati cikkekre stb. — cseréli, amelyekre szüksége van. Mivel a pénz maga is történelmi fejlődés eredménye — mely külön kifejtést kíván —, és mivel a végeredmény mégiscsak az, hogy a jelen példában a csizma más használati tárgyakra cserélődött ki, ezért egyelőre eltekinthetünk a pénztől és feltételezhetjük, hogy a termékek a pénz segítsége nélkül, közvetlenül cserélődnek el egymásra. Ilyen cserét véve példaként, egy pár csizmát a legkülönfélébb más termékért adnak el, pl. 150 kg lisztért, vagy 70 kg cukorért, vagy egy kabátért és így tovább, aszerint, hogy termelőjének mikor mire van szüksége. A liszt, a cukor, a kabát stb. azon meghatározott mennyiségeit, amelyeket a csizmáért kapni lehet, a csizma *csereértékeinek* nevezzük. *Egy árunak* tehát *sok csereértéke van*, elvontan nézve pontosan annyi, ahány tőle különböző árufajta létezik. Ami a csereértékből ilyenformán szembeötlően látható, az nem más, mint bizonyos mennyiségi viszony a különböző minőségű dolgok között. **Bármely áru csereértékein a tőle különböző áruk azon meghatározott mennyiségeit értjük, amelyekre átváltható.**

Az érték

Ha eltekintünk az egyes áruk termelőinek egy bizonyos időpontban jelentkező szükségleteitől, mely szükségletek a cserében akadályozó tényezőként léphetnek fel, akkor könnyen belátható, hogy az áruk bizonyos mennyiségi arányban egymással teljesen helyettesíthetők. Miután egy pár csizmáért kapható 150 kg liszt, vagy 70 kg cukor, ezért a 150 kg liszt is felér egy pár csizmával vagy 70 kg cukorral, illetve ez a cukormennyiség 150 kg liszttel vagy egy pár csizmával. A három közül bárki bármelyikkel rendelkezik, érte a másik kettő közül az egyiket megkaphatja. Ez igaz nemcsak e három, hanem az összes áru vonatkozásában is, mert bármely áru meghatározott mennyiségének birtoklása egyenértékű azon más áruk meghatározott mennyiségének birtoklásával, amelyek azért az áruért megkaphatók. A csere tehát azt mutatja, hogy *a legkülönfélébb használati értékkel rendelkező áruk bizonyos mennyiségi arányban egymással egyenlők.*

Az a mennyiségi viszony, amely a különböző áruk között a cserében fennáll, minden ingadozás ellenére is *bizonyos állandóságot mutat.* Ha figyelemmel kísérjük pl. A_1 áru A_2-ben kifejezett csereértékét, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy a rövidebb időközben bekövetkező változások csak bizonyos határok között mozognak. Hosszabb időközben viszont az A_2 áru A_1-ért kapható mennyisége állandó, vagy csak lassan változó, illetőleg a ritkábban bekövetkező jelentősebb változások után kettőjük cserearánya ismét megmerevedik bizonyos fokig. Ebből arra lehet következtetni, hogy azok a mennyiségi arányok, amelyekben a különböző áruk egymásra átváltódnak, *nem a véletlen alapján, esetlegesen jönnek létre,* hanem bennük valami rend uralkodik, mögöttük valamilyen törvényszerűség húzódik meg.

A csereérték az áruk valamilyen közös tartalmára, azaz konkrét dologi tulajdonságaiktól elütő, mindegyikükben meglevő azonos tulajdonságra utal. Ezért kézenfekvő, hogy a cserearányok törvényszerűségét ebből kiindulva keressük. Az áruknak persze több közös tulajdonságuk van. Olyan közös tulajdonságuk azonban, amely alapján csereárányuk megmagyarázható — mint azt Marx bebizonyította — csak egy van, mégpedig az, hogy *minden áru munkatermék,* tehát bizonyos

mennyiségű megszilárdult emberi munkát képvisel. A cserearány éppen attól függ, hogy az egyes árukat mennyi munkával állították elő. Ha A_1 áru előállítása kétszer annyi munkába került, mint A_2 árué, akkor A_1-nek A_2-ben kifejezett csereértéke $2A_2$. Ennek megfelelően a csereérték hosszabb időközben megfigyelhető változása (a rövid időszakban bekövetkező ingadozásokkal csak később foglalkozunk) arra vezethető vissza, hogy megváltozik az áruk termeléséhez szükséges munka mennyisége.

A csereértéknek ezt a munkával való magyarázatát maga az árutermelés belső logikája sugallja. Egyszerű árutermelőket tételezve fel, igaz, hogy minden egyén más számára állította elő a terméket mint használati tárgyat. Azt a fáradságos munkát azonban, amit áruja megteremtésére fordított, már nem más kedvéért végezte el. Minden árutermelő meg akar tehát szabadulni saját termékétől, de úgy, hogy az általa kifejtett munka mégis az ő javát szolgálja. Ez a követelmény csak akkor valósulhat meg, ha a cserébe kapott áru annyi munkát tartalmaz, amennyi a cserébe adott áruban megtestesül. E fejezet végén, az értéktörvény tárgyalásakor bebizonyítjuk, hogy az árutermelők konkurrenciájának következtében hosszabb idő alatt az áruk cserearánya szükségképpen meg is felel ennek a követelménynek.

Az áru termeléséhez szükséges és az áruban testet öltött munka, amely a cserearányt hosszabb idő alatt meghatározza, az áruk értékének szubsztanciája (belső lényege). A csereérték és érték tehát nem két külön sajátossága az árunak. A csereérték csupán kifejezője, megjelenési formája az értéknek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kettő között soha nincs pontos mennyiségi megfelelés. (Később látni fogjuk, hogy miért.) A cserefolyamatban az érték rendszerint pontatlanul fejeződik ki. Sőt, az is előfordul, hogy a csereérték egyáltalán nem értéknek a kifejezője, amennyiben nem munkatermékek is árukká válnak. Ilyenkor a csereérték különleges magyarázatra szorul.

Mindazokban az esetekben, amelyekben a szóban forgó kérdés vizsgálata szempontjából közömbös a csereérték és érték eltérése, e két kategóriát azonos értelemben használjuk.

Az árunak tehát végeredményben két alapvető oldala vagy sajátossága van: 1. használati érték (ez természeti, do-

logi sajátossága, ember és dolog viszonyát fejezi ki). 2. csereérték, illetve érték (ez társadalmi tulajdonsága, ember és ember viszonyát fejezi ki). E két ellentétes oldal az árutól elválaszthatatlan. A termék áruvá válásának ugyanis előfeltétele, hogy valamilyen emberi szükséglet kielégítésére alkalmas legyen, tehát, hogy használati értéke legyen. Haszontalan dolgok nem válhatnak árukká. Ebből pedig következik, hogy a rájuk fecsérelt munka nem alkot értéket. Következésképpen a használati érték a csereérték előfeltétele, vagy más kifejezéssel: a csereérték hordozója. E tétel azonban nem fordítható meg. Az már nem igaz, hogy az érték is előfeltétele a használati értéknek, mivel az utóbbi nem csupán az áru sajátossága. Először azért, mert vannak magántulajdonba nem vehető és nem munkával termelt ún. szabad javak, mint pl. a levegő, a napfény stb. Ezek mint munkát nem tartalmazó dolgok, nem áruértékek. Másodszor, vannak olyan használati tárgyak, amelyek bár munkatermékek, mégsem számítanak értéknek. Ilyen minden termék a nem árutermelő társadalmakban, és ilyen minden nem eladásra termelt jószág az árutermelő társadalmakban. A paraszt gabonájának az a része, amelyet vetőmagként használ fel, illetőleg amelyet saját maga elfogyaszt, igazában nem áru, ezért nem érték, bár használati érték is és munkatermék is.

AZ ÁRUTERMELŐ MUNKA KETTŐS JELLEGE. AZ EGYSZERŰ ÁRUTERMELÉS ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA

A konkrét munka fogalma

A munkát szemlélhetjük aszerint, hogy milyen használati érték előállítására irányul. Ilyenkor konkrét munkáról beszélünk. A munka mint célszerű emberi tevékenység, mindig valamilyen speciális használati tárgynak az előállítására irányul, ezért meghatározott fajtájú termelési eszközöket, bizonyos irányú mozdulatokat követel. A használati értékek sokaságának pontosan megfelel az emberi munkák sokfélesége, a konkrét munkák változatossága.

A munkamegosztás kifejlődésével az egyes használati értékek termeléséhez szükséges konkrét munkák külön foglalkozási ágakká váltak szét. Ez lehetővé tette az egyes munkafajták jobb

begyakorlását és hatékonyságának növelését. A *konkrét munka eredményességének ezt a növekedését a munkatermelékenység emelkedésének nevezzük.*

A munkatermelékenység emelkedik, ha valamely konkrét munkát végző egyén ugyanazon idő alatt több használati tárgyat állít elő, mint korábban. A használati értékek sokfélesége tehát a konkrét munkák változatosságától, míg a használati tárgyak mennyisége az ezeket létrehozó munkák termelékenységétől függ.

Valamely használati érték bizonyos idő alatt megtermelt mennyisége azonban nem csupán a kifejtett konkrét munka termelékenységének, hanem *tömegének* is függvénye. A termelésre fordított munkamennyiség változhat vagy úgy, hogy ugyanazon termelők dolgoznak többet — hosszabb munkanapon át, illetve intenzívebben —, vagy pedig úgy, hogy a termelők létszáma növekszik meg.

A munka intenzitását meg kell különböztetni a munka termelékenységétől. Az előbbi megfelel az időegység alatt kifejtett munkának, az utóbbi pedig az egységnyi munkamennyiséggel termelt jószágtömegnek. A gyakorlatban alkalmazott mérőszámok a kettő között nem tesznek különbséget. Ha ugyanis megnő az időegység alatt kifejtett munka tömege (a munkás nagyobb erőkifejtéssel, kevesebb időkieséssel, gyorsabban, a figyelem nagyobb koncentrációjával stb. dolgozik), akkor az abban jelentkezik, hogy nő az időegység alatt termelt jószág mennyisége. A munkatermelékenység változásának mérésekor viszont a végzett munka egységét a munkaidő egységével vesszük egyenlőnek. Ennek megfelelően a munka termelékenységének és intenzitásának a növekedése egyaránt az időegység alatt termelt jószágmennyiség növekedésében jelentkezik, es pontosan mérni csak ezt tudjuk.

A társadalom rendelkezésére álló jószág mennyisége tehát döntően három tényezőtől függ: 1. mennyi termelőmunka kifejtésére képes az illető társadalom; 2. hogyan oszlik meg e rendelkezésre álló munkamennyiség az egyes termelési területek között; 3. milyen az egyes termelési ágakban kifejtett konkrét munkák hatékonysága, vagyis termelékenysége.

Az absztrakt munka fogalma

Mindig szükség van tehát a munka mennyiségi számbavételére is. Ennek a mennyiségi számbavételnek az árutermelő társadalomban sajátos gazdasági jelentősége van. Ez abból adódik, hogy az áruk cserearányát a termelésükre fordított munkamennyiség határozza meg. Két áruban testet öltött munkamennyiség összehasonlítása tulajdonképpen elvonatkoztatást tartalmaz a munka minőségi (konkrét) oldalától. Az egyes munkafajtákban csak azt nézzük, hogy mindegyikük emberi agy, ideg, izom működtetése, vagyis munka általában, elvont (absztrakt) munka.

Az áruérték szubsztanciája tehát az absztrakt munka. Ennek megfelelően az esetek túlnyomó többségében az „absztrakt munka" és az „értéket alkotó munka" kifejezéseket azonos értelemben használjuk.

A konkrét munkák által létrehozott használati értékek alkotják a társadalom anyagi gazdagságát. A termelés során a minőségi (konkrét) oldalától elvonatkoztatott, elvont emberi munka (absztrakt munka) által létrehozott érték pedig ezen anyagi gazdagság megteremtésének költsége. A társadalom tehát annál gazdaságosabban termel, minél kisebb költséggel, vagyis minél kisebb absztraktmunka-ráfordítással állítja elő a használati értékek azonos tömegét.

Mivel az absztrakt munka az árutermelő munka egyik oldala, ezért mind az érték, mind az absztrakt munka kategóriája ugyanazon termelési viszonyok, a munkamegosztással összekapcsolt, de tulajdonilag vagy gazdaságilag elkülönült termelők viszonyainak kifejezője. Mindebből következik, hogy az érték és vele együtt az absztrakt munka történelmi kategória. Természetesen, ha az absztrakt munkát általánosságban, csak mint emberi agy, ideg, izom tevékenységét szemléljük és nem mint értékalkotó munkát, akkor nem termelési viszonyok kifejezője és nem is történelmi kategória.

Az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása

Azok a termelési viszonyok, amelyek között a termék először áruvá vált, antagonisztikus ellentmondást rejtenek magukban.

A termelők a kisárutermelés viszonyai között a munkamegosztás miatt egymás számára termelnek. Így a termelők tevékenysége szorosan összekapcsolódik: mindenki függ mindenkitől. A munka tehát a munkamegosztás révén társadalmi jellegű, minden egyes árutermelő a társadalom összmunkájának egy olyan részecskéjét végzi, amely függ az egésztől, és amelytől függ az egész. Ez megkívánná, hogy a társadalomnak legyen egy központi szerve, amely összehangolja az egyes termelési ágakban termelők tevékenységét. Meg kellene állapítani, hogy a termelőerők adott fejlettségi fokán, figyelembe véve a társadalom szükségleteit, hány termelőnek kell foglalkoznia a különféle termékek előállításával, hogy a társadalom szervesen összefüggő termelőtevékenységében ne keletkezzék zavar. Ez azonban lehetetlen, mert az árutermelők a termelési eszközök magántulajdonosai, és ezért munkájuk magánjellegű. A magántulajdonos a maga belátása szerint cselekszik, tevékenységét csak a spontánul működő társadalmi törvények szabályozhatják.

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy **az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása az, hogy a munka, a munkamegosztás révén társadalmi jellegű, de ugyanakkor a termelési eszközök magántulajdona miatt magánjellegű is.**[1] Vagyis ilyen viszonyok között a munka nem közvetlenül társadalmi jellegű. Gyakran előfordul, hogy egyes árukból aránytalanul sokat, másokból aránytalanul keveset termelnek, s így egyes áruk eladása akadályokba ütközik, míg másokból a termeltnél több is eladható lenne. Látni fogjuk, hogy a termelés spontán szabályozója a magántulajdonos árutermelésben nem lehet más mint az értéktörvény.

AZ ÉRTÉK NAGYSÁGA

Eddig az érték minőségi oldalával foglalkoztunk. Az árut úgy fejtettük ki, mint a munkamegosztás révén összekapcsolt, de a

[1] Az egyszerű árutermelőt mindig úgy jellemezzük, mint aki másokkal munkamegosztásban termel, s ugyanakkor az általa használt termelési eszközök magántulajdonosa. Ez bizonyos fokú egyszerűsítés, mert nem foglalkozunk pl a piacra termelő jobbággyal, aki csak a termelési eszközök egy részét tartja tulajdonában.

termelési eszközök magántulajdona által egymástól ugyanakkor elszigetelt árutermelők termelési viszonyainak dologi megnyilvánulását. Meg kell azonban vizsgálnunk az áru értékének a nagyságát is.

Egy-egy áru termelésével nem egy, hanem sok termelő foglalkozik. Természetes, hogy ezek a termelők különböznek egymástól mind a szorgalom, mind a foglalkozásra való rátermettség, ügyesség, mind pedig a termelési eszközökkel való ellátottság tekintetében. Ebből az következik, hogy egy bizonyos árufajta egyes példányai különböző mennyiségű munkát tartalmaznak aszerint, hogy melyiket ki állította elő. Mivel az érték szubsztanciája (belső lényege) az áruban kikristályosodott munka, első pillanatra az a látszat keletkezik, hogy ugyanazon árufajta egyes példányainak eltérő értékük lehet. Az érték azonban az egyes árufajták csereárányainak meghatározója, mértéke. Egy és ugyanazon fajta áru egyes példányai tehát nem cserélődhetnek el más-más arányban. A cserében ezek úgy szerepelnek, mintha egyforma mennyiségű munkát tartalmaznának.

Ricardo klasszikus polgári közgazdász az értéket a legmagasabb egyéni értékkel — a legrosszabb körülmények között dolgozó termelők által kifejtett munkával — vette egyenlőnek. Ezzel szemben Marx az áruérték nagyságát — kivéve a mezőgazdasági termékeket — az áru újraelőállításához átlagosan szükséges munkával határozta meg. Ha az áruk csereárányát nézzük, akkor az első pillanatra nem látszik a kétféle felfogás különbségének jelentősége. Ha minden egyes árut egyformán felértékelünk, az nem változtatja meg a csereárányokat. A ricardói felfogás azonban az egyes árufajtáknak nem egyforma, hanem különböző mértékű felértékelését tartalmazza. A legjobb és a legrosszabb termelési feltételeknek ugyanis az átlag körül való szóródása minden termelési ágban más és más. Ha tehát a piacon az áruk a legnagyobb munkaráfordítás alapján cserélődnének egymásra, akkor azoknak a termelési ágaknak a termelői, amelyekben ez a szóródás erőteljesebb, jobban járnának, kifejtett munkájuknál a cserében többet realizálnának a többi területen működő termelőkhöz képest. Ez azonban a termelők közötti konkurrencia miatt nem lehetséges. A konkurrencia oda vezet, hogy az áruk a terme-

lésükhöz átlagosan szükséges munka szerint cserélődnek el.

Ismeretes továbbá, hogy a termelés technikájának fejlődésével és a termelők termelési tapasztalatainak gyarapodásával a munka termelékenysége emelkedik. Ezért azonos mennyiségű munkával egyre több árut állítanak elő, egy áru egyre kevesebb munkát testesít meg. Az áru újraelőállításához társadalmilag szükséges munka tehát süllyedő irányzatú. Így előfordulhat, hogy valamely árufajta korábban és később termelt példányai kerülnek azonos időpontban piacra, amelyek ezért különböző mennyiségű, társadalmilag szükséges munkát tartalmaznak. Ilyenkor értékként az a munka számít, amely nem a múltban, hanem a jelenben szükséges az áru egységének újratermeléséhez. Hiszen a társadalom számára mindig az a költség a mérvadó, amibe az áru a mindenkori munkatermelékenység alapján kerül. Ennek a követelménynek az érvényre jutását is az árutermelők konkurrenciája alapján működő piaci mechanizmus biztosítja.

Végül figyelembe kell venni, hogy a különféle áruk előállítása nem egyforma bonyolultságú munkát kíván meg. Az áru értéknagyságába a bonyolultabb munka mint többszörös egyszerű munka kerül bele. A bonyolult és egyszerű munkának ez a mennyiségi különbségre való visszavezetése is a piaci mechanizmus dolga.

Következésképpen, **valamely áru értékének a nagyságát az újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg úgy, hogy a cserében a bonyolult munka többszörös egyszerű munkának számít.** Társadalmilag szükséges munkán egyelőre átlagosan szükséges munkát értünk.

A PÉNZ LÉNYEGE, AZ ÁRUVILÁG MEGKETTŐZŐDÉSE

Eddig a cserét jellemezve elvonatkoztattunk a pénztől. Úgy fogtuk fel a dolgot, mintha azok cserélnék ki egymással áruikat, akiknek kölcsönösen szükségük van egymás termékére. A cserének valóban ez a legősibb formája. A csere fejlődése azonban igen korán, még az ősközösség felbomlásának időszakában megszülte a pénzt. Azóta a csere nem **A_1—A_2**, hanem **A_1—P—A_2** formában megy végbe. Az **A_1**-nek **A_2**-re való kicserélése tehát két

aktusban bonyolódik le: előbb A_1-et pénzre cserélik — ezt nevezzük eladásnak —, majd ezt a pénzt A_2-ért adják oda — ezt nevezzük vételnek.

A pénz szerepét betöltő arany pénzsajátosságai

A pénz kialakulásának részletes tárgyalását, az értékformák marxi elemzését itt elhagyjuk.[2] Kifejtjük azonban a pénzáru lényegét, szembeállítva a közönséges árukkal.

Az aranynak mint pénznek a lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Eddig az árut úgy tárgyaltuk, mint a használati érték és az érték egységét. Az áru e két alapvető sajátossága tehát úgy áll előttünk, mint ugyanazon dolognak két elválaszthatatlan oldala. Ha azonban az áruvilágot a pénzzel együtt szemléljük, akkor úgy tűnik, hogy a gyakorlat nem igazolja ezt a tételünket. Bármely áru értéke felől érdeklődünk, válaszul mindig azt kapjuk, hogy ennyi vagy annyi arany. A pénz anyaga tehát mindig mint az összes többi áru értékének a képviselője lép fel, ő maga az érték dologi formája. Ezért az áruforgalom közönséges szereplője az értékre nem úgy tekint, mint bármely áruban megszilárdult emberi munkára, hanem csak mint egy bizonyos dologra, az aranyra.

Az áruvilág tehát általában nem egyenrangú dolgok halmaza. Az arany, mint az érték egyedüli képviselője, kiemelkedik, és ennek megfelelően az áru belső kettőssége mintegy külsővé változik: egyik oldalon állnak a közönséges áruk, mint használati értékek, a másik oldalon pedig az arany, mint az előbbiek értéke. Egy bizonyos használati érték (az arany) tehát ellentétének, az értéknek lett a kifejezője. Ez az első tétel, amivel a pénz lényegét kifejezhetjük.

2. Ennek megfelelően az áruvilágot létrehozó munkák sem egyenrangúak. Nem látszik igaznak, hogy minden árutermelő munkája egyrészt konkrét és másrészt absztrakt munka. Amenynyiben az arany maga az értékdolog, az őt létrehozó konkrét munka nem más, mint maga az absztrakt munka. Második tételünk tehát: a pénz megjelenésével egy konkrét munka (az aranyat termelő munka) a maga ellentétének, az absztrakt munkának lett kifejezője.

[2] Lásd Marx: A tőke. I. köt. 43—87. old.

3. Az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása az, hogy a munka a munkamegosztás révén társadalmi, és ugyanakkor a termelési eszközök magántulajdona miatt magánjellegű is. Ez a körülmény az árucsere nehézségeiben jut kifejezésre. A pénz esetében azonban ez az ellentmondás nem jelentkezik. *A pénz elcserélése előtt nincs akadály, érte minden kapható. A pénz így a közvetlen kicserélhetőség állapotában van, szemben a közönséges árukkal, amelyek a közvetlen kicserélhetetlenség állapotában vannak.* Nem mindegy tehát, hogy ugyanazt az értékösszeget egy közönéges áru avagy pénz testesíti meg valamely árutermelő kezében. Az értékösszeget könnyen elkölthetővé csak a pénzforma teszi. A pénzben rejlő magánmunka tehát mintegy maga a közvetlen társadalmi munka. Az aranyra mint pénzre vonatkozó harmadik tételünk tehát, hogy *egy magánmunka* (az aranyat termelő magánmunka) *a maga ellentéteként, mint közvetlen társadalmi munka hat.*

A pénz lényegét röviden úgy is meg lehet határozni, hogy **a pénz az az áru, amely az általános egyenértékes szerepét játssza.**

A pénz kifejlődése, az arany pénzzé válása tehát oda vezetett, hogy az áruvilág élesen két részre hasadt: használati értékekre (közönséges áruk) és értékre (arany). Ennek oka az, hogy az áruk kivétel nélkül aranyban fejezik ki az értéküket, és ezzel ők avatják az aranyat értéktárggyá, *általános egyenértékessé.*

A pénz tehát az áruvilágból nőtt ki a csere fejlődése folyamán a magán- és a társadalmi munka ellentmondásának kiéleződése eredményeként. A pénz cseréből történő kifejlődését Marx azzal bizonyította, hogy kimutatta a pénz előbb tárgyalt sajátosságainak létezését már a legősibb csere legegyszerűbb értékkifejezésében is.

A pénz szerepét betöltő arany dologi sajátosságai

A pénz szerepét a történelem folyamán a legkülönfélébb áruk játszották: állatbőrök, prémek, só stb. Ezeknek a helyét azonban fokozatosan az arany foglalta el, mint olyan anyag, amely természetes tulajdonságainál fogva a legalkalmasabb a pénzszerep betöltésére. Arannyal — értékcsökkenés nélküli, szinte korlátlan oszthatósága miatt — az érték kis mennyiségeit is jól ki lehet fejezni. Kis mennyiségben is nagy értéket képvi-

sel, így kevés költséggel nagy értékmennyiség mozgatható. Nem oxidálódik, esztétikai tulajdonságai előnyösek, értéknagyságában nem következnek be hirtelen ugrásszerű változások, ezért alkalmas arra, hogy az értéket benne felhalmozzák, és hosszabb időre megőrizzék. Az arany pénzként való felhasználása nem okoz a termelésben zavart, mert ipari felhasználása nem számottevő. Mint pénznek azonban nem e tulajdonságaiban rejlik a lényege, hanem abban, hogy az áruvilág őt választotta értéke kifejezésének anyagául, s ezzel általános egyenértékessé tette. „Az arany nem természettől fogva pénz, de a pénz természettől fogva arany" — írta Marx. Ennek megfelelően a továbbiakban azzal az egyszerűsítő feltevéssel élünk, hogy a pénz = arany.

Az általános egyenértékesre nem tárgyi tulajdonságaiban rejlő használati értéke miatt cserélik el a többi árut, hanem azért, mert érte minden kapható, ez az általános csereeszköz. Ezzel az eladás és a vétel ugyanazon személy számára két egymás után következő aktusra hasadt. A cserében szemben álló felek nem egyszerre eladók és vevők, hanem az egyik eladó (aki az általános egyenértékesre cserél), a másik pedig vevő (aki az általános egyenértékesért egy közönséges használati értéket kap). Az így lebonyolódó cserék összessége az áruforgalom, amelyet meg kell különböztetnünk a közvetlen termékcserétől.

Vigyáznunk kell azonban, hogy az áruvilágnak ezt a polarizációját ne abszolutizáljuk. A pénzzel szemben az áruk mint közönséges használati értékek jelentkeznek, de természetesen továbbra is kettős tulajdonságú dolgok, tehát van értékük is. Ugyanígy az arany maga is egy konkrét dolog, tehát használati érték és ugyanakkor magánmunka terméke, hiszen magántermelők állították elő. És hogy valóban magánmunka terméke, ez kiderül abból, hogy nincs rá biztosíték, hogy a termelője mindig a benne rejlő munkájával arányosan cserélje el. A csere-arány az aranytermelők számára lehet kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb attól függően, hogy a szükséglethez képest mennyit termeltek. Az aranyban rejlő magánmunka tehát csak annak a számára jelentkezik közvetlen társadalmi munkaként, aki az aranyat árueladásból szerezte, tehát nem mint saját termékét, hanem mint pénzt tartja kezében.

A pénz mint értékmérő

Ha minden áru egyetlen másik áruban, az aranyban fejezi ki a maga értékét, akkor ezzel az arany *az áruk értékének mérőjévé válik.* Az áruk mint eltérő értéknagyságok, különböző aranymennyiségekként jelennek meg. Ha tehát A_1 és A_2 áruk között — értéknagyságuk szerint — $2 A_1 = 1 A_2$ a helyes viszony, akkor ez nem a két áru közvetlen összehasonlítása révén jut kifejezésre, hanem *közvetve,* úgy, hogy mindkettő aranyban méri meg értékét, és A_1 áru egysége A_2 áru egységéhez képest feleannyi arannyal lesz egyenlő.

Az értékmérés aranypénz esetén úgy fogható fel, mint az áruban és az aranyban rejlő munka összehasonlítása. Ebben a funkcióban az arany csak *eszmeileg* működik. Egy áru értékének aranyban való kifejezéséhez ugyanis magának az aranynak nem kell jelen lennie. Az értékmérés csak azért válhat tisztán gondolati műveletté, mert a tényleges cserében kialakult cserearányok már tapasztalatból ismertek.

Az áruk értékének pénzbeni kifejezését az áruk árának nevezzük. Az áruértékek eltérései így az árak eltéréseiként jelennek meg. Ha feltételezzük az áru és a pénz cseréjének egyenértékűségét, akkor az eddig elmondottak alapján *az ár nagysága csupán két tényezőtől függ: az áru értékétől, és a pénz értékétől.* Az ár az áru értékének változásával egyenes arányban változik, vagyis ha az áru értéke nagyobb lesz, akkor ennek megfelelő mértékben ára is emelkedik, ha viszont csökken az áru értéke, akkor az ára is megfelelően esik — természetesen feltételezve, hogy az arany értéke változatlan. A pénz értékének változásával viszont az árak fordított arányban változnak. Minél kisebb ugyanis az arany egységének értéke, annál nagyobb mennyisége képvisel ugyanakkora áruértéket.

Az arany csak úgy tudja értékmérő funkcióját betölteni, csak úgy tudja az áruk értékarányait mint árarányokat feltüntetni, ha egyben *az árak mércéjéül* is szolgál. Ez annyit jelent, hogy a különböző értéknagyságokat mint pontosan meghatározott különböző aranymennyiségeket csak úgy fejezhetjük ki, ha az aranynak valamilyen mennyiségét egységül választjuk, és azt kisebb részekre osztjuk, s az egységnek, valamint kisebb ré-

szeinek megfelelő nevet adunk: dollár és cent, font, shilling és penny stb. Az így megválasztott és kisebb részekre osztott pénzegység az á r m é r c e.

Mivel az ármércét törvényesen szabályozzák, az állam tetszése szerint megváltoztathatja azt, akár a pénzegység nevének megtartásával, akár felcserélésével. Az árarányokban ilyenkor nem következik be változás, de az egyes áruk p é n z n e v e i megváltoznak. Ha pl. a törvény azonos nevű pénzegységként az aranynak csupán feleannyi mennyiségét választja, mint korábban, akkor minden áru ára névlegesen kétszeresére emelkedik. Ez semmiféle értékviszony-változást nem fejez ki, ezért ha a termelés változatlan, akkor az áruk névlegesen megváltozott együttes árösszege ugyanazt az aranymennyiséget jelöli mint eddig, valamint változatlanok az áruk tényleges cserearányai is. Az állam hatalma az ármércére terjed ki, nem pedig az arany értékmérő funkciójára. E kettőt tehát nem szabad összekeverni. A z á r m é r c e, a m e l y a z a r a n y m e n n y i s é g é n e k m e g h a t á r o z á s á r a s z o l g á l, c s u p á n e s z k ö z e a z é r t é k m é r é s é n e k.

A pénz mint forgalmi eszköz

A pénz második funkciója az, hogy közvetíti az áruk cseréjét, tehát forgalmi eszköz. Minden árutermelő először pénzre cseréli a számára használati értékkel nem rendelkező terméket (eladja), majd a pénzen szerzi be (vásárolja meg) azt a másik árut, amelyet szükségletei kielégítésére használ fel. Marx az árunak pénzzé, illetve a pénznek áruvá válását á r u m e t a m o r f ó z i s n a k, az árumetamorfózisok összességét pedig á r u f o r g a l o m n a k nevezte.

Ahhoz, hogy egy A_1 árut eladjanak, az szükséges, hogy a vevőnek p é n z e l e g y e n, amelyhez a saját A_2 árujának eladása révén jutott hozzá. Így az A_1 áru eladásának feltétele A_2 eladása, az utóbbinak pedig A_3 eladása stb. Ha most már valaki az eladás után nem vásárol, az egész láncolat megszakad. (Így hozza létre a pénz az általános túltermelési válság elvont lehetőségét. Ezt később fejtjük ki részletesen.)

A forgalmi eszköz funkció azt a látszatot kelti, mintha nem az áruk mozgatnák a pénzt, hanem fordítva, a pénz az árukat. Az A_1—P—A_2 megvalósulásával ugyanis — egy pillanatnyi belépés után — mind az A_1, mind az A_2 kiesik a forgalomból, mert felhasználási helyükre kerülnek, a pénz viszont tovább mozog a

forgalomban, hogy más áruk cseréjét közvetítse. Valójában mégsem a pénz mozgatja az árukat, hanem fordítva, a forgalomba csak egy-egy pillanatra belépő áruk mozgatják a pénzt, hiszen az mindaddig a zsebekben lapul, amíg az áruk elő nem csalogatják.

A forgalomban levő pénz mennyiségét is a forgalomba kerülő áruk határozzák meg, figyelembe véve a pénz forgási sebességét. Ha valamely piacon egy nap alatt háromféle áru kerül eladásra, mondjuk **x** mennyiségű A_1, **y** mennyiségű A_2 és **z** mennyiségű A_3, külön-külön 100 $ értékben, akkor 300 $ szükséges az áruforgalom lebonyolításához, feltételezve, hogy ezeknek az áruknak a tulajdonosai egymástól nem vásárolnak és így áruikat tőlük független, más személyek veszik meg. Ha ezzel szemben az áruforgalom úgy bonyolódik le, hogy miután A_1 elkelt 100 $-ért, akkor a volt tulajdonosa ezért megveszi A_2-t, majd ennek volt tulajdonosa ugyanezen 100 $-on az A_3-at, akkor a 300 $ értékű áru forgalmának lebonyolításához 100 $ is elegendő. Mindez azért van, mert a példa második változatában a 100 $ is háromszor cserélt gazdát, vagyis forgási sebessége háromszor volt nagyobb mint a példa első változatában.

A pénz forgási sebességének nagyságát azzal a számmal jelölhetjük, amely megmutatja, hogy egységnyi pénzdarab egy bizonyos időszak alatt átlagosan hányszor cserél gazdát. A forgalomhoz szükséges pénz mennyiségét egy bizonyos időszakra ezek alapján a következő általános képlettel lehet meghatározni:

$$\frac{\text{A forgalomba kerülő áruk értékösszege}}{\text{A pénz forgási sebessége}} = \text{A forgalomhoz szükséges pénzmennyiség.}$$

Ha maga az arany szerepel forgalmi eszközként, akkor a forgalomban levő pénz mennyisége automatikusan szabályozódik. Ennek oka a következő. Ha egyelőre eltekintünk az ár és érték később tárgyalandó eltéréseitől, akkor adott aranyérték mellett a forgalomba kerülő arany mennyiségét végeredményben három tényező határozza meg: az áruk értékének nagysága, a forgalomban levő árutömeg és a pénz forgási sebessége. Ha valamely országban ennél több arany van, akkor a fölös mennyiség, mint az érték társadalmilag elismert egyedüli képviselője, az áruforgalom sze-

replőinek a kasszájában marad. Tehát az automatikus szabályozódás abban van, hogy mindig csak annyi aranypénz lép a forgalomba, amennyit maga a forgalom megkíván.

A polgári mennyiségi pénzelmélet ezzel szemben más álláspontot képvisel. Elköveti azt a hibát, hogy valamely ország egész aranykészletét forgalomban levőnek tételezi fel, és úgy véli, hogy az esetleges fölös aranymennyiség csökkenti a pénz vásárlóerejét, az árak emelkedéséhez vezet. Nem látva, hogy a pénz és az áruk is eleve a termelésükre fordított munkamennyiség által meghatározott értékkel lépnek a forgalomba, a mennyiségi pénzelmélet képviselője azt hiszi, hogy nem a forgalomban levő pénz mennyisége függ az áruknak az értékük által meghatározott árától, hanem fordítva, az áruk ára a forgalomba kerülő pénz mennyiségétől. Tetszés szerinti mennyiségeket azonban — bár nem minden következmény nélkül — csak papírpénzből lehet a forgalomba dobni.

A forgalom lebonyolítása aranytömbökkel és aranyrudakkal nagyon nehézkes, mert minden egyes alkalomkor ellenőrizni kell az arany súlyát és finomságát. Az érmén viszont hivatalosan igazolják, hogy aranytartalma szerint hány pénzegységnek felel meg. Az érme azonban sok kézen megy keresztül, ezért forgása során megkopik, s így hivatalosan feltüntetett értékének csupán jelévé válik. Ez nem okoz zavart, hiszen forgalmi eszközre mindenkinek csak átmenetileg van szüksége, azért, hogy vele megszerezzen egy másik árut. A pénzjel tehát spontán módon, szükségszerűen nő ki a forgalomból. Az állam ennek alapján helyettesíti az aranypénzt elfogadási kötelezettséggel felruházott papírpénzzel.

A forgalomhoz szükséges pénz mennyisége papírjegyek esetén már nem szabályozódik automatikusan. A papírpénznek ugyanis mint puszta aranyjelnek nincs saját értéke, s így nem alkalmas a társadalmi gazdagság megőrzésére. Ezért kibocsátott fölös mennyisége nem csapódik ki a forgalomból, hanem benne reked és vásárlóerejének csökkenéséhez, inflációhoz vezet. (Ezzel részletesebben egy későbbi fejezetben foglalkozunk.)

A pénz mint a kincsképzés és a felhalmozás eszköze

A pénz harmadik funkciója, hogy a kincsképzés eszköze. E szerep logikus következménye a már tárgyalt két funkciónak. Mivel a pénz az érték abszolút képviselője, érte bármilyen áru kapható, ezért alkalmas arra, hogy benne az értéket „konzerválják”, a gazdagságot felhalmozzák. Az árutermelőknek szükségük van kisebb-nagyobb pénztartalékokra, már csak azért is, hogy a termelés anarchiájából adódó eladási nehézségeiket áthidalják. A tőke első megjelenési formája is felhalmozott pénz.

Láttuk, hogy az értékmérő funkciót az arany helyettes révén nem tudja betölteni, viszont nem kell jelen lennie, tehát csak eszmeileg működik. Ezzel szemben a forgalmi eszköz funkció megkívánja jelenlétét, de ebben a szerepben mégis helyettesíthető.[3] Kincsként azonban csak jelenlevő és nem helyettesített pénz szerepelhet.

Már rámutattunk arra, hogy a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség aranypénz esetében automatikusan szabályozódik. Most látható, hogy ez a szabályozódás éppen a kincsképző funkción keresztül valósul meg. Az arany fölös mennyisége vagy érmék, vagy rudak, tömbök, sőt különböző dísztárgyak formájában kinccsé merevedik. Ennek megfelelően, ha nő a forgalomhoz szükséges pénz mennyisége, akkor a kincs összezsugorodik — egy része pénzként bevonul a forgalomba —, ellenkező esetben pedig növekszik. Az országban levő fölös mennyiségű arany tehát biztosítja az aranypénz forgalmának zavartalanságát. Ezzel szemben a szükségesnél több papírpénz zavarokhoz vezet.

A pénz mint fizetési eszköz

A pénz negyedik funkciója, hogy fizetési eszköz. Ebben a szerepeben a pénz akkor jelenik meg, amikor a hitel következtében korábban eladott áruk pénzegyenértékét későbbi időpontban fizetik meg, illetőleg amikor bármely okból keletkezett adósságot egyenlítenek ki. A pénz fizetési eszköz funkciója ezért már feltételezi, hogy a forgalom szereplőinek egyenlősége megszűnt. Nem egyszerűen eladók és vevők, hanem hitelezők és adósok állnak egymással szemben. Így az egymástól való függés még szorosabbá és bo-

[3] Papírpénzen kívül még több pénzhelyettesítő létezik, pl a váltó, az aranyra váltható bankjegy, a deviza stb. Ezekre később kitérünk.

nyolultabbá válik. Ebből kifolyólag az általános túltermelési válság elvont lehetősége elmélyül. A hitelkapcsolatok következtében már nemcsak az okoz fennakadást a forgalomban, ha valaki egyáltalán nem tud eladni, és ezért vásárolni sem, hanem már az is tovagyűrűző zavar forrása, ha valaki nem tud *kellő időben*, vagy *megfelelő áron* eladni, mert így nem tud eleget tenni adósi kötelezettségének, de ugyanez áll hitelezőjére is.

A hitelkapcsolatok a különböző adósságokról szóló fizetési kötelezvények formájában új pénzhelyettesítőt — *hitelpénzt* — hoznak létre. A *tulajdonképpeni hitelpénz az áruváltókból keletkező bankjegy*, amely a bank fizetési ígéretét testesíti meg.

A pénz fizetési eszköz funkciójának megjelenésével, *módosul a forgalom lebonyolításához szükséges pénz mennyisége*. Természetes, hogy a hitelre eladott árukkal szemben az eladás időpontjában nem kell pénznek állnia. Ezzel szemben pénzre van szükség a korábban keletkezett adósságok megfizetésére. Az ehhez szükséges pénz azonban kevesebb az esedékes adósságok teljes összegénél, mert bizonyos tartozások egymással szemben beszámíthatók. Annak megállapítása végett tehát, hogy egy adott időszakban mennyi pénz szükséges a forgalom lebonyolításához, az áruhitelekkel csökkentett értékösszeghez hozzá kell adnunk az egymást kiegyenlítő tartozásokkal kisebbített esedékes fizetések összegét, és ezt kell osztanunk a pénz forgási sebességével. Képletesen:

$$\mathbf{P} = \frac{(\mathbf{A} - \mathbf{H}) + (\mathbf{T} - \mathbf{E})}{\mathbf{F}}$$

ahol:

A a készpénzért eladott áruk értékösszege,
H a hitelre eladott áruk értékösszege,
T az esedékes tartozások,
E az egymást kiegyenlítő tartozások,
F a pénz forgási sebessége,
P a forgalomhoz szükséges pénz.

A pénz mint világpénz

A *világpénz* a pénzzé vált arany ötödik funkciója. A nemzetközi forgalomban az arany szerepelhet mint általános *vásárlóeszköz*, ha valamely ország áruimportját nem áruexporttal egyenlíti ki. Ha viszont az export és import

egyenlegéből vagy kölcsönökből és egyéb módon keletkezett adósság megfizetésere szolgál, akkor mint **általános fizetési eszköz** játszik szerepet a **világpiacon**. Végül mint a **gazdagság abszolút anyaga** funkcionál, ha vagyont arany formájában visznek át egyik országból a másikba.

A pénz utóbb tárgyalt három funkciójának (kincsképző, fizetési eszköz és világpenz) tökéletes betöltéséhez a testileg is jelen levő, saját értékkel rendelkező valóságos pénz szükséges. Egyedül a forgalmi eszköz funkció az, amelyben a pénz tökéletesen helyettesíthető, feltéve, hogy a pénzjelek mennyisége nem haladja meg a forgalom szükségleteit.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY LÉNYEGE ÉS MŰKÖDÉSE

Áralakulás a piacon

Az értéktörvény azt mondja ki, hogy az áruk árarányai hosszabb idő alatt egybeesnek értékarányaikkal. Ez a törvény tehát az áruk újratermeléséhez társadalmilag (átlagosan) szükséges munkaráfordítások és az árak közötti objektív összefüggést fogalmazza meg. Azt állítja, hogy ha A_1 áru újratermeléséhez átlagosan kétszer annyi munka szükséges mint A_2 áru újratermeléséhez, akkor hosszabb idő átlagában számitva A_1 áru ára kétszerese A_2 áru árának.

Az értéktörvényben megfogalmazott tételt a piaci viszonyok elemzésével kell bebizonyítanunk.

Mindenki tudja, hogy egy olyan piacon, amelyen nincs hatósági árszabályozás, ahol tehát az árak spontánul alakulnak ki, a kereslet és a kínálat viszonya az a döntő tényező, amelynek hatására valamely áru ára emelkedik, süllyed vagy éppen valamely ponton megállapodik.

Kínálaton azt az árumennyiséget értjük, amelyet valamely piacon eladásra kínálnak, kereseleten pedig azt, amelyet a vásárlók megvenni hajlandók. Kezenfekvő, hogy a kereslet nagyságát jelentősen befolyásolja az eladasra kínált áru ára. A jövedelmükhöz merten draga árukból a vasárlók csak kevesebbet tudnak megvenni. Vannak persze olyan aruk, elsőrendű létfenntartási cikkek, amelyeket mindenképpen be kell szerezniük egy bizonyos minimális mennyisegben, ha drágának találják

is. Ha pl. az élelem viszonylag drága, ennek beszerzése a vásárlók jövedelmének nagyobb hányadát köti le és másra jut kevesebb. Az azonban kétségtelen, hogy a jövedelmekhez képest magas élelmiszerárak a táplálkozási szükségletek megszorítására, tehát az élelmiszer-kereslet viszonylag alacsony színvonalához vezetnek. Ellenkező esetben, tehát viszonylag alacsony élelmiszerárak mellett, a táplálkozási színvonal javul, az élelmiszerek kereslete magasabb színvonalú. A keresletet tehát végeredményben három fő tényező határozza meg: a szükségletek, az árak és a jövedelmek. E három tényező közül most csak az árak keresletre gyakorolt hatását emeljük ki.

A fenti gondolatmenetből következik, hogy ha az árak emelkednek, a kereslet csökken, és ha esnek, a kereslet emelkedik.

Az árat az eladók szabják meg. A köztük folyó konkurrencia miatt egyfajta árut csak azonos, egységes áron kínálhatnak, mert egyfajta áruból a vevők nem vennek meg a drágábbat. Mekkora lesz azonban egy bizonyos áru egységes piaci ára? Ha az eladók azt tapasztalják, hogy az általuk kialakított áron a vásárlók több árut hajlandók megvenni, mint amennyit ők eladásra kínálnak, akkor az árat emelni fogják. Ez az áremelkedés csökkentőleg hat a keresletre, és így a keresett és a kínált árumennyiség valamilyen áron találkozik, egybeesik. Ha ez megtörtént, az árat nem lehet tovább emelni, mert ez eladatlan árukészletek felhalmozódásához vezet.

Fordított esetben, amikor az eladók azt tapasztalják, hogy az általuk kialakított áron a vásárlók nem hajlandók megvenni a piacra hozott egész árumennyiséget, rákényszerülnek az ár csökkentésére.

Egyelőre még adott kínálatot feltételezve, a kereslet és az ár összefüggése egyszerűen a következő: ha a kereslet meghaladja a kínálatot, akkor az ár emelkedik, ha viszont alatta marad a kínálatnak, akkor az ár esik. Ebből következik, hogy az ár akkor állapodik meg egy bizonyos ponton, amikor a kereslet és a kínálat éppen fedi egymást.

Az értéktörvény mechanizmusa

Ez igen egyszerű és minden árutermelő társadalomban (ahol van spontán áralakulás) tapasztalatilag is ellenőrizhető összefüggés. Úgy látszik azonban, hogy ez megcáfolja az értéktörvényben megfogalmazott tételünket, miszerint az áraknak

az értékekhez kell igazodniuk. Úgy tűnik, hogy a kereslet-kínálat viszonya az árakkal kapcsolatban mindent megmagyaráz, és nincs is szükség értékelméletre. A marxizmus ellenlábasaként megszületett szubjektív polgári értékelmélet nem is adott ennél mélyebb magyarázatot az árakra minden elméletieskedő törekvése ellenére sem. Az a látszat azonban, hogy a kereslet-kínálat viszonya elégségesen megmagyarázza az áralakulást, onnan ered, hogy eddig a kínálatot adottnak vettük. Mint a fentiekből kitűnt, egy adott piacon, adott időben és adott kínálat mellett a kialakult árat egyértelműen meghatározza az, hogy hogyan aránylik ehhez az adott kínálathoz a vásárlók — szükségleteik és jövedelmeik által meghatározott — kereslete. Arra semmi bizonyítékunk nincs, hogy a különböző áruk így kialakult árai megegyeznek az áruk értékeivel. Sőt, a termelési eszközök magántulajdonából következő anarchikus termelés és spontán piaci viszonyok alapján biztosan állíthatjuk, hogy egy adott piacon egy adott időpontban kialakult árarányok feltétlenül eltérnek az értékarányoktól.

A marxista munkaérték-elmélet alapján megfogalmazott értéktörvény nem is egy adott piac adott időpontban kialakult árarányaira vonatkozik, hanem a hosszabb időszak átlagárarányaira. Ahhoz, hogy ennek igazát bebizonyítsuk, a kínálatot nem szabad adottnak vennünk.

Induljunk ki abból a feltevésből — és ez minden időpontban megfelel a valóságnak —, hogy az árarányok eltérnek az értékarányoktól. Mi lesz ennek a következménye? Egyelőre az egyszerű árutermelés viszonyait elemezzük, tehát a kínálatot egyszerű árutermelők képviselik. Azok az árutermelők, akiknek termékára kedvező irányban tér el az értéktől, munkaráfordításaikhoz képest magasabb pénzbevételre, magasabb jövedelemre tesznek szert, mint azok, akik érték alatti áron kénytelenek áruikat eladni. Az árarányok értékarányoktól való eltérése tehát pontosan megmutatkozik az árutermelők jövedelemarányainak eltéréseiben. De ha az egyik termelési terület jövedelmezőbb, mint a másik, akkor a kevésbé jövedelmező területekről megindul a termelőerők átáramlása a jövedelmezőbbekre. Az újonnan belépő termelők is a magasabb jövedelmet biztosító

területekre áramlanak. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy azokban a termelési ágakban, amelyek áruinak ára érték felett van, a termelés és a kínálat növekedni, és az ár előbb-utóbb esni fog. Azokban a termelési ágakban viszont, amelyekben az érték haladja meg az árakat, pontosan forditott lesz a helyzet: a termelés és ezért a kínálat csökkenni és az ár előbb-utóbb emelkedni fog. Ha a spontán átáramlás következtében a korábban jövedelmezőbb területeken az ár az érték alá esik, és a korábban kevésbé jövedelmező ágakban érték fölé emelkedik, akkor a termelőerők áramlásának iránya megfordul. Ebből viszont az következik, hogy hosszabb idő átlagában az áraknak az a tendenciájuk, hogy megfeleljenek az értékeknek.

Abból a — valóságnak teljesen megfelelő — feltevésből indultunk ki, hogy a kisárutermelésben adott időpontban az ár és az érték nem fedi egymást, és végeredményben arra a következtetésre jutottunk, hogy hosszabb idő átlagában az árnak és értéknek egybe kell esnie. Az árura tehát éppúgy jellemző értékének és árának mindenkori eltérése, mint e kettő hosszabb idő alatti megfelelése. Az egy-egy időpontban létrejövő eltérések végeredményben a munka társadalmi és magánjellegének ellentmondásából fakadnak.

Az a teljesen felületes elképzeles, hogy az árak alakulása mögött nincs mélyebb törvényszerűség, hanem azokat csupán a kereslet-kínálat mechanizmusa alakitja ki, onnan ered, hogy maga az árváltozás valóban mindig a kereslet-kínálat viszonyának módosulásával függ össze. Az érték a kereslet-kínálat mechanizmusán keresztül határozza meg az árakat. Vagyis az értékarányok változását az árarányok csak úgy követik, ha a kereslet-kínálat viszonya megfelelően módosul.

Az értéktörvény funkciói

Az eddig elmondottakból az is kitűnik, hogy a termelési eszközök magántulajdonán nyugvó árutermelő társadalomban az értéktörvény első és legfontosabb funkciója a termelés szabályozása. Ahhoz ugyanis, hogy hosszabb idő alatt az árarányok megfeleljenek az értékarányoknak, az szükséges,

hogy a termelőerők állandóan átcsoportosuljanak a mindenkori legjövedelmezőbb termelési területekre. Mivel ez az átcsoportosulás az ár és az érték már létrejött meg nem felelése miatt indul meg, e meg nem felelés pedig a már kialakult aránytalanságok következménye, ezért a *termelés szabályozása utólagos*, és együtt jár a termelőerők ésszerűtlen felhasználásával, pazarlásával. A termelési ágak közötti arányok szabályozásának más módja azonban a termelés magánjellege miatt nem lehetséges.

Az értéktörvény további két funkciója azzal függ össze, hogy egy bizonyos árufajtának a piacon egyetlen értéke van — a *piaci érték* vagy *társadalmi érték* —, holott az egyes termelők saját árujukat eltérő munkaráfordítással állítják elő. Ezért az áruk *egyéni értéke* különböző. Már az érték nagyságának tárgyalásakor rámutattunk, hogy az áru újratermeléséhez *átlagosan* szükséges munka felel meg a társadalmi értéknek. Ha ugyanis ezzel szemben az egyik szélsőséget, mondjuk a legmagasabb egyéni értéket, tehát a legrosszabb körülmények között dolgozó termelők által kifejtett munkát tekintjük értéknek, akkor a különböző termelési területek között végeredményben nem egyenlő munkamennyiségek cserélődnek ki, mivel az átlag és a szélsőségek eltérései árufajtákként szükségképpen különböznek. Kifejtettük azonban, hogy az eltérő munkamennyiségek cseréje a termelési ágak eltérő jövedelmezőségéhez vezet. Ennek megfelelően a termelők *átcsoportosulása* a termelési ágak között mindaddig tart, amíg az árarányok az *egyenlő jövedelmezőséget* biztosító átlagos munkaráfordításnak meg nem felelnek. Ha viszont a termelők konkurrenciája következtében értékként ez a munkamennyiség érvényesül a piacon, akkor mindazok a termelők, akik ennél kevesebb munkával állítják elő árujukat, ténylegesen kifejtett munkájukon felül *külön jövedelmet* élveznek, mások viszont, akik az átlagosnál rosszabb körülmények között dolgoznak, éppen ellenkezőleg, még ténylegesen kifejtett munkájukat sem tudják realizálni. A termelés aránytalanságából adódó áresés idején ez utóbbi termelők jó része tönkremegy, elveszti termelési eszközeit, míg a fejlettebb technikát alkalmazók átvészelik a nehéz időket. Az értéktörvény tehát működése során oda vezet, hogy a termelők vagyoni helyzete *differenciálódik*, egyesek meggazdagodnak, má-

sok tönkremennek. Az értéktörvénynek ebből a második funkciójából adódik, hogy az egyszerű árutermelés szükségképpen a tőkés viszonyok irányába fejlődik, **kapitalista viszonyokat szül.**

Végül az értéktörvénynek az előbbivel szorosan összefüggő harmadik funkciója, hogy a **termelés technikájának fejlesztésére ösztönöz, de egyben kényszerít is.** Ha ugyanis a technikai szinvonalban élenjáró kisárutermelők külön jövedelmet realizálnak, míg az elmaradók a ténylegesen kifejtett munkájukat sem tudják realizálni, akkor ez utóbbiak a konkurrenciaharcban előbb-utóbb elbuknak.

A termelési eszközök magántulajdonán nyugvó árutermelésben tehát az értéktörvény három funkciót tölt be: 1. utólag és spontánul szabályozza a termelést, 2. differenciálja az árutermelőket és 3. a technika fejlesztésére ösztönöz és kényszerít.

HARMADIK TÉMA

TŐKE ÉS ÉRTÉKTÖBBLET

A tőke általános képletének ellentmondása

Eddig a pénzről azt tudtuk meg, hogy az nem más, mint az érték dologiasult formája, az érték adekvát (egyedül hiteles, vele azonosuló) képviselője. Az egyszerű áruforgalomban a pénz az árucsere közvetítője. Ha hosszabb időben gondolkodunk, tehát ha eltekintünk az árnak az értékétől való eltérésétől, akkor a forgalomba lépő áru vele egyenértékű pénzre cserélődik, majd ezen a pénzen ugyancsak vele egyenértékű másik árut vásárolnak. Az egyszerű árutermelő ily módon csak a felhasznált termelési eszközökben már megvolt és a saját munkájával létrehozott értéket realizálja. A csere számára azért szükséges, mert az általa termelt áru nem saját szükségleteinek kielégítésére szolgál. Az $\mathbf{A_1—P—A_2}$ képletben tehát az $\mathbf{A_1}$ és az $\mathbf{A_2}$ két különböző használati érték, de értéknagyságuk azonos, és a cserét ugyanilyen értéknagyságú pénz közvetítette. A csere befejeztével az egyszerű árutermelő nem realizált több értéket, mint amennyit maga a forgalomba dobott.

Más a helyzet, ha a pénz tőkeként lép fel. A tőkés pénzt dob a forgalomba, majd több pénzt kap onnan vissza. A tőke mozgását a következő általános képlet jellemzi: $\mathbf{P_1—A—P_2}$. Ebben a $\mathbf{P_1}$ kisebb értéket képvisel $\mathbf{P_2}$-nél. Ha ez nem így lenne, az egész folyamat értelmetlen volna, hiszen a $\mathbf{P_1}$ és $\mathbf{P_2}$ egyaránt pénz, azaz használati értékük szerint azonosak. A tőkeként szereplő pénz mozgásának éppen a mennyiségi növekedés a célja. **A tőkét röviden úgy határozhatjuk meg, hogy pénzt szülő pénz vagy más kifejezéssel: értékesülő érték.** Értékesülésen az értéknövekedést értjük.

Azt a növekményt, amellyel a tőkeként mozgó pénz szaporodik, értéktöbbletnek nevezzük és a német mehrwert szó alapján m-mel jelöljük.

Ha ennek eredetét kutatjuk, akkor először magát az áruforgalmat kell szemügyre vennünk, hiszen az induló pénzt a forgalomba dobják és megnövekedve is onnan kapják vissza.

Vizsgáljuk meg először a tőkések egymás közötti áruforgalmát. A tőkések vásárolnak egymástól és eladnak egymásnak. Kérdes, hogy magából ebből az adásvételből megmagyarázható-e az értéktöbblet keletkezése. Nem, mégpedig a következők miatt:

1. Már bebizonyítottuk, hogy — legalábbis az egyszerű áruforgalomban — hosszabb idő alatt egyenértékek cserélődnek az értéktörveny működése következtében. Ha föltesszük, hogy a tőkések közötti áruforgalomban is működik az értéktörvény, akkor a **P—A** is és az **A—P** is (a tőke két forgalmi aktusa) egyenértékű cserét ábrázol. Így tehát többlet a forgalomból nem keletkezhet.

2. Ha azonban feltesszük, hogy a tőkések közötti áruforgalomban a csere nem egyenértékű, az értéktöbbletet akkor sem tudjuk a forgalomból megmagyarázni. Tegyük fel először, hogy minden tőkés értéken felül adja el áruját. Így eladáskor több értéket kapnak, mint adnak. Ám a tőkések egyszer eladók, másszor vásárlók. Amit tehát nyertek a réven, azt elvesztik a vámon. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha abból indulunk ki, hogy minden tőkés értéken alul vásárol és értéken ad el.

3. Feltehetnénk, hogy nem minden tőkés, hanem csak egy csoportjuk ad el rendszeresen érték felett vagy vásárol rendszeresen érték alatt. Ez sem nyújt azonban megfelelő magyarázatot, mert ha a tőkések egyik csoportja rendszeresen nyer, akkor a másik csoportjának rendszeresen veszítenie kell. A veszteséggel működők előbb-utóbb tönkremennek és akkor a rendszeresen nyerőknek nem lesz kit becsapniuk.

Az értéktöbblet tehát nem származhat a forgalomból, de a forgalom megkerülésével sem keletkezhet. Ha a tőkés nem fektet pénzt a forgalomba, több pénzt sem szedhet ki onnan. Az értéktöbbletnek tehát a forgalomban és mégsem a forgalomban kell keletkeznie. Ezt a körülményt nevezi Marx a tőke általános képlete ellentmondásának.

Ha az értéktöbblet forrását keressük, azt kell megvizsgálnunk, hogy miféle árukat vesz a tőkés a **P—A** műveletben, és mi történik ezekkel az árukkal a forgalmon kívül, amíg a befejező **P—A** műveletre kerül a sor.

Mielőtt erre rátérnénk, megjegyezzük: a tőke már létezett a tőkés termelési mód előtt is mint kereskedelmi és uzsoratőke. Ezeket nevezi Marx a tőke „özönvíz előtti" formáinak. A rabszolgatartó és a feudális termelési módban működő kereskedők és uzsorások rendszeresen becsapták partnereiket, amennyiben az előbbiek gyakran érték alatt vásároltak és érték felett adtak el, az utóbbiak pedig kölcsöneik fejében igen magas kamatokat szedtek. Itt teljesen világos volt a többlet eredete. Mi azonban nem ezekkel a tőkeformákkal foglalkozunk, hanem a kapitalizmusban működő tőkével, és egyelőre csak a termelő, ezen belül is csak az ipari tőkével. Azt az értéktöbbletet, amelyet ez a tőke élvez az értéktörvény alapján, tehát a forgalomban az egyenértékű csere feltételezésével kell magyaráznunk. Az árutermelés ugyanis a kapitalizmusban éri el a legmagasabb fejlettségi fokát, tehát az árutermelésre vonatkozó értéktörvénynek a tőkés áruforgalom egészében érvényesülnie kell.

AZ ÉRTÉKTÖBBLET FORRÁSA

A munkás mint árueladó

Ha a tőkések egymás közötti adásvételéből nem magyarázható meg az értéktöbblet keletkezése, akkor minden bizonnyal lenni kell a kapitalizmusban a tőkésen kívül más árueladónak is, akinek szereplése nélkülözhetetlen az értéktöbblet létrehozásában. S valóban van ilyen árueladó: a munkás. Mondhatnánk most már, hogy a tőkések nem egymást csapják be, hanem a munkást, és ezért jutnak értéktöbblethez. Marx azonban a kérdést másként válaszolja meg, az áruforgalom szempontjából nézve a munkás becsapását is elveti. Így magában az áruforgalomban minden árueladó — tehát a munkás is — megkapja áruja ellenértékét. De mit ad el a munkás? Látszatra a munkáját, mert a tőkéstől annak fejében kap pénzt, hogy annak üzemében munkát fejt ki. Valójában azonban a munkaképességét, a munkaerejét bocsátja áruba. Ennek az árunak az a sajátossága, hogy elhasználódása folyamán (amikor a munkás dolgozik) nagyobb értéket hoz létre, mint amekkorát önmaga képvisel. Ezért a forgalomban a tőkés megfizetheti

a munkaerő értékét (ennyiben nincs becsapva a munkás), és mégis értéktöbblethez jut, ha egyszer a munkás a munkaereje értékét meghaladó új értéket termelt.

Mint látható, a munkaérték-elmélettel összhangban álló értéktöbblet-elmélet kulcskérdése, hogy világosan különbséget tegyünk munka és munkaerő között. A munkát vagy mint folyamatot tekintjük, mely jelenti a termelési eszközök célszerű felhasználását valamilyen termék előállítására, vagy mint tárgyiasult, testet öltött munkát, az áru értékének szubsztanciájaként. Ez utóbbi esetben beszélünk holt és eleven munkáról. Egy-egy áru esetében holt munka az, amely a termelésnél felhasznált termelési eszközökben már megvolt, eleven munka pedig az, amelyet a termelési eszközök átalakítása kapcsán fejtettek ki. Ezzel szemben **„munkaerőn vagy munkaképességen azoknak a fizikai és szellemi képességeknek az összességét értjük, amelyek egy ember testi mivoltában, élő személyiségében megvannak, s amelyeket mozgásba hoz, valahányszor valamilyen fajta használati értéket termel”**[1].

Ha nem a munkaerőt, hanem magát a munkát tekintenénk árunak, akkor az értéktöbbletet nem magyarázhatnánk meg összhangban a munkaérték-elmélettel. A klasszikus polgári közgazdaságtan éppen azért nem volt képes tudományos értéktöbblet-elméletet alkotni, mert a munkát tekintette árunak. A klasszikus polgári közgazdaságtannak az a tétele, hogy a munka az áru, hogy tehát a tőkés és munkás közötti cserében magát a munkát adják-veszik, nem fér össze a munkaérték-elmélettel. Nézzük meg miért?

1. Ha a munka alkotja az áruérték szubsztanciáját és ugyanakkor magát a munkát is árunak fogjuk fel, akkor már eleve logikai ellentmondásba keveredünk, ha az értékét akarjuk meghatározni. A munka értékéről beszélni a munkaérték-elmélet alapján annyi, mint az érték értékéről beszélni.

2. Ha a munkát tekintjük árunak és értékét önmagával vesszük egyenlőnek, akkor értéktöbblet csak azáltal keletkezhet, hogy a tőkés és a munkás közötti cserében nem érvényesül az egyenértékűség elve. De az is logikai ellentmondás, ha a tőkés—munkás közötti cserét árucsereként fogjuk fel, és ugyanekkor ezt a kapitalizmusra specifikusan jellemző árucserét kivonjuk az értéktörvény hatása alól.

3. Érezvén ezt az ellentmondást, A. Smith polgári közgazdász az értéknagyság meghatározását módosította. Kijelentette, hogy az áru értékét nem az a munka határozza meg, amely újratermeléséhez szükséges, hanem az, amelyet az áruért kapni lehet. Így formálisan megtartotta az egyenértékű csere elvét a tőkés—munkás közötti cserében is a következő módon. Végeredményben a tőkés azokat a javakat adja cserébe a

[1] Marx: A tőke. I. köt. 160. old. (Az én kiemelésem. — B. L.)

munkáért, amelyeket a munkás a bérért megvásárolhat. Ezek a javak pedig annyi munkát érnek, amennyit értük a tőkés megszerez, tehát egyenértékűek a munkás által teljesített munkával. De ezzel az árucsere egysége bomlott meg, mert a közönséges áruk cseréje esetén az áru újratermeléséhez szükséges munka megegyezik azzal a munkával, amit az áruért kapni lehet, a tőkés és munkás közötti árucseréjében azonban ez nem áll, mert a tőkés több munkát kap, mint amennyi munka az általa átengedett áruk újratermeléséhez szükséges.

A munkaerő értéke Marx számára az tette lehetővé a munkaérték-elmélettel összhangban álló tudományos értéktöbblet-elmélet megalkotását, hogy felfedezte: nem a munka, hanem a munkaerő vált áruvá a kapitalizmusban. A munkaerő értéknagysága már ellentmondás nélkül definiálható a munkaérték-elmélet alapján: **A munkaerő értékét is — mint bármely más áru értékét — az a munkamennyiség határozza meg, amely újratermeléséhez társadalmilag szükséges.** De mibe kerül a munkaerőnek, tehát a munkaképességnek az újratermelése?

1. A munkás munka közben elhasználja a munkaerejét. Ahhoz, hogy újra és újra visszaszerezze táplálkoznia, pihennie kell. A munkaerő újratermelése tehát mindenekelőtt az emberi szervezet normális színvonalú fenntartását, regenerálását jelenti. Ehhez a munkásnak létfenntartási eszközöket, élelmet, ruhát, lakást kell elfogyasztania. Az ezekben rejlő munka tehát a munkaerő újratermeléséhez szükséges munka, így része a munkaerő értékének.

2. A munkás halandó. Ha a munkabér, amely nem más, mint a munkaerő ára, csak arra volna elegendő, hogy a munkás saját létfenntartásicikk-szükségletét fedezze, akkor nem volna biztosítva a munkaerő folyamatos újratermelése. A munkaerő értékének tehát része azon fogyasztási cikkek értéke is, amelyek a munkás által eltartott családtagok számára szükségesek. Csak így biztosítható az újabb és újabb munkásgenerációk felnevelése, a munkaerő állandó utánpótlása.

3. Végül a munkaerő értékét az a munka is meghatározza, amibe a munkás kiképzése kerül. A kapitalizmus fejlődésével a kiképzési költség jelentősége a munkaerő értékén belül változó. A manufaktúrában, amelyben már volt munkamegosztás, de a termelés kézi munkán alapult, nagy szükség volt a szakmájukat jól értő, magas képzettségű munkásokra. A gépesítés előrehaladásával sok olyan munkaterület keletkezett, amely nem

kívánt magas képzettséget a munkástól. A géppel dolgozó munkások nagy része csak könnyen elsajátítható, egyszerű műveleteket végzett. Ilyen munkaterületek ma is szép számmal vannak, de a technikai fejlődés jelenlegi fokán egyre nagyobb a szükséglet a magasan képzett munkások iránt.

A munkaerő értékének történelmi-társadalmi eleme

A munkaerő értéknagyságának meghatározása azonban nem ilyen egyszerű. A munkaerő újratermelése nem a termelés, hanem a *fogyasztás* területén megy végbe. A munkás azonban társadalomban élő ember, akinek fogyasztási igényeire, szokásaira erős hatást gyakorol a társadalmi környezet. A munkás *szükséges fogyasztási színvonala* (tehát az a színvonal, amely a munkaerő normális újratermelését biztosítja), *nem eshet egybe a biológiai létminimummal*. A munkaerő értékét meghatározó javak köre nemcsak aszerint változik országonként, hogy más és más az éghajlat, tehát ebből következően a ruházkodási, táplálkozási és lakásszükséglet, hanem aszerint is, hogy az egyes tőkésországok a termelőerők milyen fejlettségi fokát érték el, és ebből következően a javak milyen választéka, mekkora bősége áll rendelkezésre. A fejlettség magasabb fokán álló tőkésországokban a munkások szükséges fogyasztásába a javak szélesebb köre tartozik, mint a kevésbé fejlettekben. Az a fogyasztási színvonal, amellyel ma egy indiai munkás reprodukálja munkaerejét, nem volna elegendő egy francia vagy egy angol munkás munkaerejének normális színvonalú újratermeléséhez.

Időben szemlélve azt mondhatjuk, hogy a *kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály szükséges fogyasztási színvonalába számító javak köre bővül, és választéka sem marad változatlan.* Ez a bővülés azáltal következik be, hogy a munkásosztály állandó bérharcával megakadályozza, hogy munkája termelékenységének emelkedése kizárólag a tőkésosztály javát szolgálja. Ha a munkásosztálynak sikerült kivívnia, hogy újabb és újabb fogyasztási cikkek kerüljenek be *szokásos fogyasztási színvonalába*, akkor ezek a *munkaerő értékét meghatározó javakká válnak.* „A mun-

kaerő értékét az átlagmunkás szokásszerűen szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg"[2] — írja Marx.

A munkaerő értékének tehát van egy ún. történelmi-erkölcsi vagy történelmi-társadalmi eleme is. Használati értékben kifejezve ez az elem bővülő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkaerő értéknagysága a kapitalizmusban emelkedik. Eppen ellenkezőleg: csökkenő irányzatú. Ennek az az oka, hogy a munka termelékenysége a létfenntartási javak termelésének területén erősebben emelkedik, mint amilyen ütemben a munkaerő értékének történelmi-erkölcsi eleme használati értékben bővül. Ez utóbbinak a bővülése csupán mérsékli a munkaerő munkaórákban kifejezett értékének csökkenését. A munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek növekvő tömege csökkenő munkamennyiséget testesít meg.

A munkaerő értéknagyságát tehát végeredményben a munkás és az általa eltartott családtagok létfenntartási és kiképzési költségei határozzák meg, figyelembe véve a szükséges fogyasztási színvonal történelmi-erkölcsi elemét. E költségek a munkaérték-elmélet alapján munkára vezethetők vissza. Mivel pedig a termelőerők kapitalizmusbeli fejlettségi fokán a munkásosztály több munkát képes kifejteni, mint ami saját létének biztosításához és kiképzéséhez szükséges, **az értéktöbblet forrása nem más, mint a munkás által termelt új értéknek a munkaerő értékét meghaladó többlete.**

A tőkés tehát, amikor a munkaerőt megveszi, megfizetheti ennek értékét, és amikor a munkás által megtermelt árut eladja, elég ha ezért az értéknek megfelelő árat kéri és mégis értéktöbbletre tesz szert, mert a munkás által termelt új érték meghaladja a munkaerő értékét.

A TŐKÉS TERMELŐFOLYAMAT TARTALMA

Értéktöbblet-termelés egyenértékű csere mellett

Egy nagyon egyszerű elvont példával a következőképp szemléltethetjük az értéktöbblet keletkezését: Tegyük fel, hogy egy induló tőkés 100 egység tőkével rendelkezik. Ebből 60-ért termelési eszközöket vásárol és 40-ért munkaerőt. Mind a termelési eszközöknek, mind a mun-

[2] Marx: A tőke. I. köt. 481. old.

kaerőnek az *értékét* fizeti meg. A munkások a termelési eszközöket elhasználják, belőlük új terméket készitenek. Mennyi lesz az új termék értéke? A 60 értékű termelési eszközt elhasználták, tehát a bennük rejlő munka az elkészült új áru előállításához szükséges összmunka része. Ehhez a *holt munkához* még hozzá kell adnunk azt az *eleven munkát*, azt az *új értéket*, amelyet a 40-ért megvásárolt munkaerő hozott létre. Ha ez a munkaerő csak 40 új értéket termelt volna, akkor a tőkés számára nem keletkezett volna értéktöbblet. Láttuk azonban, hogy a munkaerő saját értékét meghaladó új értéket képes termelni. Tegyük fel, hogy a keletkezett új érték 80. Ebben az esetben az elkészült új áru összértéke: 60 + 80 = 140. Ha tehát a tőkés az új árut eladja 140 — 100 = 40 értéktöbbletre tesz szert.

Az értéktöbblet keletkezését tehát elvontan így ábrázoljuk:

$$P_1—A_1 \ldots T \ldots A_2—P_2.$$

A P_1—A_1 vásárlás és az A_2—P_2 eladás egyaránt értéken történt és a P_2 mégis nagyobb mint a P_1. Ennek az az oka, hogy a közbeiktatott termelési folyamatban (T) a munkaerő saját értékét meghaladó új értéket termelt. Az értéktöbblet tehát a termelésben keletkezett, de ehhez a forgalomban kellett megvásárolni a munkaerőt és a termelési eszközöket, és végül a forgalomban kellett az új áruban rejlő értéktöbbletet realizálni. A folyamat az előbbi számokkal ábrázolva:

$$100\ P_1—A_1\ [40 \text{ munkaerő } 60 \text{ termelési eszköz}]$$
$$\ldots T \ldots A_2\ [60 \text{ holt munka } 80 \text{ eleven munka}]—140\ P_2$$

Az árutermelő folyamat kettőssége

A konkrét munka oldaláról nézve minden termelőfolyamat fő része a *munkafolyamat*, melynek elemei a célszerű tevékenység, a munkatárgy és a munkaeszköz. Ha a termelés egyúttal árutermelés is, akkor az absztrakt munka oldaláról nézve a termelőfolyamat egyúttal *értékképző folyamat* is. Az egyszerű árutermelést tehát úgy jellemezhetjük az árutermelő munka kettősségének megfelelően, hogy az egyrészt *munkafolyamat*, másrészt *értékképző folyamat*. Az egyszerű árutermelő a *konkrét munkája révén*, tehát azáltal, hogy egy új használati értéket hoz létre, átalakítja a termelési eszközöket és ezzel megszünteti

azok eredeti használati értékét, de ugyanakkor *megőrzi*, az új termékre *átviszi* értéküket. *Az értékátvitel tehát a munkafolyamatban a konkrét munka révén történik.*

A tőkés termelőfolyamat kettőssége

Áll-e ez a kettősség a tőkés termelési folyamatra is? Mivel a tőkés termelés is árutermelés — természetesen igen. Ám a tőkés árutermelés lényegesen különbözik az egyszerű árutermeléstől, ezért nem elégséges csak munkafolyamatként és értékképző folyamatként jellemezni.

Egyrészt már a tőkés termelésnek *mint munkafolyamatnak* is vannak megkülönböztető jegyei.

1. Az egyszerű árutermelő a saját termelési eszközeit alakítja át új termékké — ezzel szemben a *munkás idegen termelési eszközökkel dolgozik.*

2. Az egyszerű árutermelő a saját ellenőrzése alatt dolgozik, munkaidejét a saját belátása szerint használja ki. *A munkás felett a tőkés gyakorol felügyeletet,* és gondosan ellenőrzi a munkaidő kihasználását, a termelési eszközök célszerű használatát.

3. Az egyszerű árutermelésben az elkészült termék azé, aki azt saját munkájával megtermelte. A munkás azonban a tőkés üzemében dolgozik, a tőkés termelési eszközeivel, ezért *a termék sem az övé, hanem a tőkésé.*

Még nagyobb a változás a termelőfolyamat értékképző oldalán. Az egyszerű árutermelésben mint értékképző folyamatban egyszerűen új érték keletkezik, amely az áru eladásakor realizálódik, együtt a termelési eszközökben már megvolt és a munkafolyamatban megőrzött értékkel. A tőkés árutermelésben mint értékképző folyamatban azonban nem egyszerűen új érték keletkezik, hanem *a tőkés által megfizetett munkaerő értékét meghaladó új érték,* amely tehát értéktöbbletet is tartalmaz. Ennek révén a tőke *értékesül,* azaz értéktöbblettel gyarapodva tér vissza az előlegező tőkéshez. A tőkés termelésnek éppen ez a célja, ez az értelme. Azt mondhatjuk tehát, hogy a tőkés árutermelésben az értékképző folyamat *értékesülési folyamattá* alakul át. **Ezért, ha a tőkés termelés lényegét két oldalának kiemelésével kívánjuk jellemezni, akkor azt mondjuk, hogy az egyszerű árutermelés-**

sel szemben ez egyrészt munkafolyamat (az előbb kifejtett ismérvekkel), **másrészt értékesülési** (azaz értéktöbbletképző) **folyamat.**

A munkaerő áruvá válásának feltételei

Jól látható, hogy az árutermelés leglényegesebb szerkezeti változása a tőkés termelésben az egyszerű árutermeléshez képest abban rejlik, hogy a kapitalizmusban maga a munkaerő is áruvá válik. Ez pedig olyan különleges áru, amely új értéknek, méghozzá saját értékét meghaladó új értéknek a forrása. A munkaerő pedig a tőkés tulajdonviszonyok következtében vált áruvá. E viszonyokat a következők jellemzik:

Léteznek olyan emberek, akik — szemben a rabszolgával és a jobbággyal — *személyükben szabadok*, de nem rendelkeznek sajátjukként termelési eszközökkel. Ezek a *proletárok*. Léteznek a proletariátussal szemben olyan emberek, akik a termelési eszközök szabad tulajdonosai. Ezek a *tőkések*. A tőkések termelésieszköz-tulajdonára nem vonatkoznak olyan kötöttségek, mint a feudális földesurak földtulajdonára. A tőkések szabadon választják meg működésük területét, tehát azt, hogy milyen termelési eszközök tulajdonosai legyenek, és szabadon döntenek a tekintetben is, hogy termelési eszközeiket hogyan, milyen mértékben használják fel. (Természetesen van a kapitalizmusban kisárutermelői magántulajdon is, de mi itt tiszta kapitalizmust tételezünk fel.)

A tőkés tulajdonviszonyok egyrészt az egyszerű árutermelők differenciálódása révén keletkeztek, tehát annak révén, hogy egyes kisárutermelők meggazdagodtak, mások tönkrementek. Másrészt és főként az ún. *eredeti tőkefelhalmozás* folyamatában, amikor erőszakkal fosztották meg földjüktől a falusi kistermelők tömegeit, és tették őket földönfutóvá. Ugyanekkor a kisajátítók hatalmas pénzvagyonokat halmoztak fel.

A munkaerő áruvá válása a tőkés tulajdonviszonyok kialakulásának következménye.

1. A munkás, aki személyében szabad, szerződést köthet a tőkéssel, hogy munkabér fejében üzemében munkát vállal. A munkás ebben a szerződésben nem magát adja el, hanem csak munkaképességét egy bizonyos időre. Ha haláláig kötelezné magát munkavállalásra, akkor már lényegében magát adná el, rabszolgává válna. A munkaerő áruvá válásának feltétele tehát, hogy a munkás személyében szabad legyen és ez a személyes

szabadsága csak akkor áll fenn, ha munkaerejét csak egy időre bocsátja a tőkés rendelkezésére. A szerződést fel is bonthatja.

2. A munkás, akit megfosztottak a termelési eszközök tulajdonától, kénytelen a tőkés üzemében munkabérért munkát vállalni. A munkás tehát gazdasági kényszer alatt van. Mint személyében szabad ember dönthet arról, hogy eladja-e munkaerejét, vagy sem, de ha nem adja el, nem juthat hozzá a szükséges létfenntartási cikkekhez. A termelési eszközök tulajdonától való megfosztottsága miatt a munkás igazában csak abban a kérdésben dönthet — és még ebben sem mindig teljesen szabadon —, hogy kinek, melyik tőkésnek adja el munkaerejét. Ha élni akar, el kell adnia.

3. A termelési eszközök szabad tulajdonosa, a tőkés, rendelkezik a megfelelő anyagi eszközökkel, hogy a munkaerőt megvásárolja.

A tőke lényege

A fejezet elején azt mondtuk, hogy a tőke, nem más, mint állandóan szaporodó pénz, vagyis értékesülő érték. De minek a révén értékesül? Annak a révén, hogy a tőkés tulajdonviszonyok megteremtették azt a különleges árut, amely saját értékénél nagyobb érték termelésére képes. A felhalmozott pénzvagyon, vagy a felhalmozott termelési eszköz tehát csak azáltal lesz értékesülő értékké, vagyis tőkévé, hogy létezik a kettős értelemben szabad bérmunkás, aki szabad személyében is és „szabad" a termelési eszközöktől is. Ezért **a tőke nem egyszerűen pénz vagy termelési eszköz, hanem a tőkés tulajdonviszonyok dologi kifejezője.** Amikor tehát a tőkével foglalkozunk, akkor a tőkés tulajdonviszonyokat elemezzük.

AZ ÁLLANDÓ ÉS A VÁLTOZÓ, AZ ÁLLÓ- ÉS A FORGÓTŐKE

A tőke három funkcionális alakja

A tőke különböző anyagi formákban jelenik meg. Először pénzformában áll tulajdonosa rendelkezésére, majd a tőkés termelési eszközöket és munkaerőt vásárol. Ezzel a tőke megjelenési formájává a termelési eszköz és a munkaerő válik. A termelési eszközöket és a munkaerőt a termelésben felhasználják, árukat termelnek velük. A termelőfolyamat végén a megtermelt áruk válnak a tőke anyagi megjelenési formájává. A tőke három

funkcionális alakja tehát: a *pénztőke*, a *termelőtőke* és az *árutőke*. Itt csak a termelőtőkével foglalkozunk részletesen. Ennek két alkotóeleme, a *termelési eszközök* és a *munkaerő* — mint láttuk — nagyon eltérő szerepet játszik az értéktöbblet keletkezésének folyamatában.

Az állandó tőke = C.

Nézzük először a termelési eszközöket „... — a gyapot és az orsó, a fonál és a szövőszék, a vas és az üllő —, egy termék, egy *új használati érték* alkotóelemeivé válnak. Használati értékük régi formája eltűnik, de csak azért, hogy a használati érték egy új formájában feltűnjön."[3] Értékük azonban nem tűnik el. Mivel egy új termékké alakulnak át, a bennük tárgyiasult munkát az új használati érték előállításához szükséges munka részének kell tekinteni. Értékük tehát *átmegy* egy új termék értékébe. Ez az értékátvitel a *munkafolyamatban* valósul meg, mert csak a célirányos tevékenység, a konkrét munka képes valamely termelési eszközből új használati értéket létrehozni. Valamely új használati érték létrehozása a feltétele annak, hogy a termelési eszközök értékét átvigyék egy új termékre. „Ha a munkás sajátos termelőmunkája nem *fonás* volna, akkor a gyapotot nem változtatná át fonállá, tehát a gyapot és orsó értékét sem vinné át a fonálra."[4]

A termelési eszközök *elhasználódásuk arányában* adják át értéküket az új terméknek. A munkafolyamatba bekerülő alap- és segédanyagok értéke teljes egészében átmegy az elkészült új áru értékébe, a munkaeszközök azonban csak fokozatosan használódnak el, s ezért értéküket is csak apránként adják át a velük készített termékeknek. „Kitűnik tehát, hogy a *munkafolyamat* egyik *tényezője*, egy termelési eszköz *egészen bekerül a munkafolyamatba*, de *csak részben az értékesülési folyamatba*."[5] Az átvitt értékbe a munkatárgyak hulladékának értéke is beleszámít, amennyiben nem haladja meg az átlagosan elkerülhetetlen méreteket. Ha a munkatárgy felhasználásával hulladékképződés is együtt jár, akkor a munkaeszközök szerepével ellentétben azt mondhatjuk, hogy a *munkatárgy csak részben vesz*

[3] Marx: A tőke. I. köt. 190. old.
[4] Ugyanott, 191. old.
[5] Ugyanott, 194. old.

részt a munkafolyamatban, de teljes értékével belekerül az értékesülési folyamatba.

Az alkalmazott és felhasznált termelési eszköz a tőkés értéktöbbletének nem lehet forrása, hanem csupán az értéktöbblet keletkezésének és megszerzésének feltételeként szerepel. A termelési eszköz ugyanis az értékesülési folyamat szempontjából nem képes többre, mint saját mindenkori értékének átadására. Értéke már egy előző termelési folyamatban létrejött, tehát ezt a felhasználás során a munkásnak nem kell újratermelnie, hanem csak megőriznie.

A termelőtőkének a termelési eszközökben megtestesült részét, mivel csak a saját mindenkori értékét adja át a belőle készült áru értékének, és éppen ezért a tőkés értéktöbbletének nem forrása, állandó tőkének nevezzük, és a constans szó kezdőbetűjével, c-vel jelöljük.

A változó tőke

A termelőtőke másik része a megvásárolt munkaerő. Az értéktöbblet — mint láttuk — a munkaerő elfogyasztásából származik. A munkaerő, működése során — ellentétben a termelési eszközökkel — saját értékét nem adja át az új terméknek. A létrehozott új áru előállításához szükséges munkába ugyanis nem az a munka számít bele, amelybe a munkaerő újratermelése kerül, hanem az a munka, amelyet a munkás kifejt. Ebből következik, hogy a munkaerő értéke az új termék értékében nem jelenik meg újra, hanem a munkás ezt az értéket újratermeli, sőt elvont (absztrakt) munkájával munkaereje értékénél nagyobb új értéket tesz hozzá az elhasznált termelési eszközök értékéhez. A tőkés üzemében megtermelt áru értéke tehát két részből tevődik össze: az elhasznált termelési eszközök értékéből (régi érték vagy holt munka) és a munkás absztrakt munkájával alkotott értékből (új érték vagy eleven munka).

A termelőtőkének a bekebelezett munkaerő által képviselt részét — mivel működése során saját értékénél nagyobb új értéket termel, s így forrása a tőkés értéktöbbletének — változó tőkének nevezzük, és a variábilis szó kezdő betűjével, v-vel jelöljük.

Az árváltozások hatása az értéktöbblet nagyságára

Az állandó tőke lényegén semmit nem változtat az, ha a termelési eszközök értéke megváltozik annak következtében, hogy megváltozik a munka termelékenysége. Ez az értékváltozás akkor sem befolyásolja az értéktöbblet nagyságát, ha azután következett be, miután a termelési eszközök már beléptek a termelési folyamatba. Ha pl. a tőkés 100-ért vásárolt nyersanyagot, és mire üzemében felhasználták addig ezen anyag értéke 110-re emelkedett, akkor az új termék értékébe nem 100, hanem 110 érték ment át felhasznált nyersanyag címén. Az áru értékét ugyanis mindig az ú j r a t e r m e l é s é h e z szükséges munka határozza meg. Látszólag a tőkés értéktöbblete abból kifolyólag is gyarapodott, hogy 10-zel olcsóbban vette a nyersanyagot, mint amennyivel az új áru eladásakor annak értékét felszámítja. E látszat azonban mindjárt eltűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a tőkés most kénytelen az elhasznált nyersanyagot 110-ért újra vásárolni. A 10-et tehát, mint értéktöbbletet nem vághatja zsebre. De ha a nyersanyag értéke nem emelkedik, hanem csökken, akkor az ebből adódó „értéktöbblet-csökkenés" is csak látszólagos, mert a következő folyamatban arányosan kevesebbet kell termelési eszközök vásárlására fordítania. A termelési eszközök értékváltozása tehát megváltoztatja a belőlük, illetve a velük termelt áru értékét, hiszen értékük átmegy ezen áruk értékébe, de nem változtatja meg a megtermelt értéktöbblet nagyságát.[6]

Az itt kifejtettekből látható, hogy nem helyes az állandó tőke lényegének az az eléggé elterjedt meghatározása, miszerint állandó tőke az, amelynek értéke változatlanul megy át az új termék értékébe. A változatlan érték átadása persze gyakori, ha a termelési eszközök értéke a beszerzés és a belőlük készült áru eladása között nem változik meg. De előfordulhat — és elő is fordul —, hogy eközben a termelési eszközök előállítási területén változik a munka termelékenysége. A termelési eszköz eb-

[6] Itt a termelésben működő tőkét tárgyaljuk, mely szüntelenül ismétli megkezdett körforgását. Ha egy tőkés 100-ért vett anyagot és azt 110-ért számíthatja fel az értéknövekedés miatt, a 10-et csak akkor tekintheti végleges nyereségnek, ha beszünteti működését. De ezzel meg is szűnt tőkés lenni. Nem foglalkozunk itt az árváltozásra spekuláló, valamint a kölcsönpénzzel működő tőkéssel sem. A spekulatív úton szerzett pénz nem a jövedelem t e r m e l é s é n e k, hanem e l o s z t á s á n a k kérdését érinti.

ből eredő értékváltozása azonban mitsem változtat az állandó tőke állandó jellegén. Az *„állandó” jelző tehát nem az érték változatlanságára, hanem arra utal, hogy ez a tőkerész nem forrása az értéktöbbletnek.* Az állandó tőke elemeinek értékváltozása nem annak a termelési folyamatnak a következménye, amelyben termelési eszközökként alkalmazzák ezeket, hanem annak, amelyből termékként kerülnek ki.

A változó tőke, vagyis a termelőtőkébe bekebelezett munkaerő értékének a változása egészen más eredményre vezet. Ha a fonómunkások munkaerejének értéke emelkedik azért, mert pl. megnő a kenyér értéke, akkor ettől a fonál értéke szemernyivel sem lesz magasabb. A fonál értékében az elhasznált termelési eszközök értékén kívül a fonómunkások által kifejtett absztrakt munka kerül bele és nem az ő munkaerejük értéke. Ha tehát a tőkés megfizeti a munkaerő nagyobb értékét, akkor ezzel az elsajátított értéktöbblete csökken. Ha viszont a munkaerő értéke csökken, akkor az értéktöbblet megfelelően emelkedik.

Az állandó tőkével szöges ellentétben a *változó tőke* (a munkaerő) *értékének változása* tehát nem módosítja annak az árunak az értékét, amelyet a munkaerő működése során létrehoz, de *megváltoztatja a tőkés által elsajátítható értéktöbblet nagyságát.* A tőkés és a munkás egyaránt a létrehozott új értékből részesedik, tehát ez az új érték *megoszlik* a munkás és a tőkés között (**v**-re és **m**-re). Ha az új érték nagysága adott, akkor a **v** és **m** értékrészek csak egymás rovására növekedhetnek. Ebben élesen megmutatkozik a tőkés és a munkás antagonisztikus érdekellentéte.

A termelőtőke felosztása a megtérülés szempontjából

A termelőtőkének **c**-re és **v**-re bontása az értéktöbblet forrása szempontjából történt. Ezt a felosztást csak a marxista politikai gazdaságtan alkalmazza. Van azonban a termelőtőkének egy más szempontból való felosztása is, amelyet mind a marxista, mind a polgári közgazdászok használnak. Ez pedig a tőke megtérülési ideje szerinti felosztás, amikor *álló-* és *forgótőkéről* beszélünk. A munkaeszközök (épületek, gépek, berendezések) hosszú időn át működnek a termelési folyamatban és ezért értéküket csak *apránként, kopásuk arányában* adják át a velük termelt árunak. Ezért az állandó tőke munkaeszközök-

ben megtestesült részét *állótőkének* nevezzük. Ezzel szemben az anyagokra (alap- és segédanyagokra), valamint a munkaerő megvásárlására fordított tőkerész gyorsan visszatérül. Ezért e tőkerészeket a *forgótőke* kategóriájába soroljuk.

Mint látható, a tőke minden része visszatérül egy bizonyos idő után, tehát minden része *forog*. Az *állótőke* elnevezés tehát csak arra utal, hogy a tőkének ez a része a többihez képest általában lassabban forog, és kopása arányában térül vissza pénzformában.

A termelőtőke kettős felosztását sematikusan a következőképp ábrázolhatjuk:

Az érték-többlet-termelés szempontjából	A tőkeelemek anyagi formája	A megtérülés szempontjából
ÁLLANDÓ TŐKE (c)	Gyárépületek, építmények, gépek, berendezések, felszerelések stb.	ÁLLÓTŐKE
	Nyersanyagok, segédanyagok, üzemanyagok stb.	FORGÓTŐKE
VÁLTOZÓ TŐKE (v)	A munkaero	

A TŐKÉS KIZSÁKMÁNYOLÁS. AZ ABSZOLÚT ÉS A RELATÍV ÉRTÉKTÖBBLET

A munkanap felosztása

Ha a munkás által termelt új érték egy részét a tőkés értéktöbbletként elsajátítja, akkor ezt úgy is felfoghatjuk, hogy a munkás a munkanap egy részében saját magának dolgozik (létrehozza azt az új értékrészt, amelyet munkaberben megkap, a **v**-t), a munkanap másik részében pedig a tőkés értéktöbbletét (az **m**-et) termeli meg.

A munkaidőnek azt a részét, amely alatt a munkás munkaereje ellenértékét termeli, szükséges munkaidőnek, azt a részét pedig, amelyben az értéktöbblet keletkezik többletmunkaidőnek nevezzük. Egy 10 órás munkanapot alapul véve a munkaidő két részét egy vízszintes vonalon a következőképp ábrázolhatjuk, feltéve, hogy fele-fele arányban oszlik meg szükséges- és többletmunkaidőre:

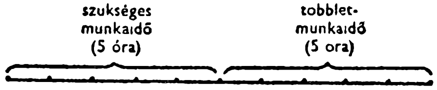

Ez a felosztás persze csak elvileg lehetséges. Valójában a munkás a munkaidő minden pillanatában részben magának, részben a tőkésnek dolgozik.

Értéktöbbletráta és profitráta

A munkás tőkés által történő kizsákmányolásán azt értjük, hogy az általa termelt új érték m részét a tőkés elsajátítja. A *kizsákmányolás foka* nő, ha az új érték nagyobb része válik **m**-mé. A kizsákmányolás fokának mérésére a marxista politikai gazdaságtan az *értéktöbbletrátát* (**m'**) használja, amely nem más, mint az **m** és a **v**, illetve a többletmunka és a szükséges munka aránya:

$$m' = \frac{m}{v} = \frac{\text{többletmunka}}{\text{szükséges munka}}$$

Az értéktöbbletrátát százalékos formában szoktuk kifejezni, ez megmutatja, hogy a többletmunkaidő a szükséges munkaidőnek hány százaléka. Ha pl. a munkaidő fele-fele arányban oszlik szükséges és többletmunkaidőre, akkor a kizsákmányolás foka 100%-os.

Az értéktöbbletrátát csak a marxista közgazdászok használják. Ez nem téveszthető össze a profitrátával (**p'**), melyet mind a marxista, mind a polgári közgazdászok számítanak. Ez utóbbi a tőkés által *előlegezett össztőke értékesülésének a fokát* mutatja évi viszonylatban. Ha pl. a tőkés egész évben átlagosan 10 millió $ tőkét kötött le, és az évi realizált értéktöbblet (az évi **m**) 3 millió $, akkor a

$$p' = \frac{3}{10} \cdot 100 = 30\%.$$

A 10 millió $ össztőke a termelésben termelési eszközökként és az alkalmazott munkások munkabéreként van lekötve, tehát **c** és **v** elemekből áll. Ezért a profitráta képletesen[7]:

$$\mathbf{p'} = \frac{\mathbf{m}}{\mathbf{c} + \mathbf{v}}.$$

A többletmunka növelésének módszere

Ha az értéktöbbletet a munkás többletmunkájával termeli, akkor ezt a többletmunkát kell megnövelni ahhoz, hogy az értéktöbblet növekedjék. Ezt a tőkés két fő módszerrel érheti el.

1. **A munkást a munkanap alatt a korábbihoz képest több munka elvégzésére kényszeríti. Ezt nevezzük abszolút értéktöbblet-termelésnek.**

2. **Anélkül, hogy a munkás az adott munkanapon belül több munkát fejtene ki a megelőző időszakhoz képest, a tőkés megnöveli a többletmunkaidő arányát a szükséges munkaidő rovására. Ezt relatív értéktöbblet-termelésnek nevezzük.** Az előbbi példából kiindulva az értéktöbblet-termelés e két alapvető módját a legegyszerűbb eseteket véve a következőképp ábrázolhatjuk:

Az abszolút értéktöbblet-termelés sémája:

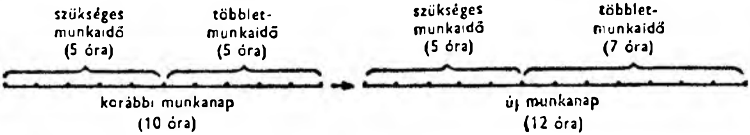

A relatív értéktöbblet-termelés sémája:

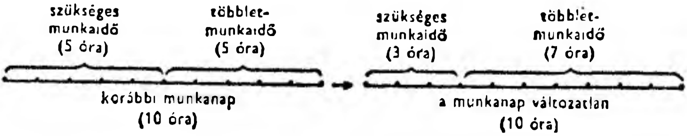

[7] A profitráta részletes kifejtésére az ötödik témában visszatérünk.

Az abszolút értéktöbblet-termelés

Az abszolút értéktöbblet termelésének két módja van: a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése.

A munkanap meghosszabbítása esetén az értéktöbbletráta növekedhet, változatlan maradhat, sőt csökkenhet is. Ez attól függ, hogy a munkabér változatlan marad-e, vagy ha növekszik, ez a növekedés hogyan viszonyul a munkanap meghosszabbításának mértékéhez. Ha pl. a munkanap meghosszabbítása után a tőkés a munkanapnak ugyanakkora hányadát fizeti meg, mint korábban, akkor az értéktöbbletráta változatlan, de a többletmunkaidő hosszabb, és ezért a keletkezett értéktöbblet nagyobb. Ha a munkanap meghosszabbítása túlóráztatás útján történik, és a túlórát magasabban díjazzák, akkor a többletmunkaidőnek a ténylegesen megfizetett szükséges munkaidőhöz való aránya még csökkenő is lehet, miközben a többletmunkaidő — tehát az értéktöbblet is — abszolúte megnőtt.

Az abszolút értéktöbblet-termelésnek az értéktöbbletráta csökkenésével járó esetét a következőképp ábrázolhatjuk:

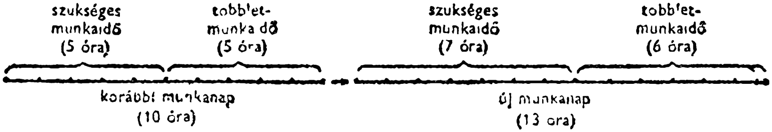

Itt tehát azt az esetet ábrázoltuk, amikor a tőkés túlóráztat és progresszíven, tehát nagyobb arányban fizeti meg a ledolgozott túlórát (3 óra túlórából nem másfelet, hanem 2 órát fizet meg, a többletmunkaidő mégis 5 óráról 6 órára növekszik).

A munkanap meghosszabbítása csak a kapitalizmus fejlődésének kezdeti szakaszán lehetett az értéktöbblet növelésének fő eszköze. Amíg a munkásosztály nem vált elég hatékony, szervezett erővé, 16—18 órás munkanapok is előfordultak a kapitalizmusban. A munkásosztálynak azonban — elsősorban a fejlett tőkésországokban — sikerült elérnie a munkanap törvényes korlátozását és jelentős lerövidítését. Ma már több fejlett tőkésországban számos munkaterületen sikerült a napi munkaidőt 8 óra alá szorítani.

A munkanap rövidülése miatt a tőkések más módon igyekez-

tek kárpótlást szerezni. A munkást a *munkaintenzitás fokozása* révén kényszerítették több munka elvégzésére.

Ebben az esetben az történik, hogy a munkás az adott idő alatt ténylegesen több munkát fejt ki, mint korábban. Ha pl. 10 óra munkaidő alatt mozdulatai meggyorsításával, fizikai és szellemi erőkifejtésének növelésével annyi munkát végez el, amenynyit korábban 12 óra alatt, akkor valójában 12 óra munkaidőt sűrített 10 órába. *Értékterméke* így 12 óra munkaidőnek megfelelő érték. Az eredmény tehát ugyanaz, mintha a munkanapot hosszabbították volna meg. A szükséges munkaidő ugyanakkor megrövidül. Nem változik azonban meg a szükséges munka mennyisége, ha egyszer az intenzívebb munka következtében a rövidebb szükséges munkaidő alatt a munkás ugyanazt a munkát végzi el, mint korábban. Ezért helyes lényegét tekintve ezt a módszert az abszolút értéktöbblet termeléséhez sorolni.

Mind a munkanap meghosszabbítása, mind a munka intenzitásának fokozása *növeli a munkaerő napi értékét*. A munkásnak többet kell fogyasztania, hogy munkaerejének fokozott elhasználását pótolja. Ha tehát a tőkés ennek arányában nem fizet többet, akkor a munkaerő ára értéke alá esik. Egy bizonyos határon túl az értéktöbblet termelésének abszolút módszere a munkaerő értékét olyan mértékben növeli, hogy meg sem lehet fizetni. A munkás semmilyen bér mellett sem képes munkaerejét reprodukálni. Itt azonban egyelőre feltételezzük a munkaerő értéken történő vásárlását.

A relatív értéktöbblet-termelés

A kapitalizmus egész fejlődését tekintve az értéktöbblet-termelés fő módszere a *relatív értéktöbblet-termelés*. Ennek feltétele a szükséges munkaidő megrövidítése. Mivel a szükséges munkaidő hossza a munkaerő értékének nagyságától függ, ezért — a később tárgyalásra kerülő külön értéktöbblettől egyelőre eltekintve — az értéktöbblet növelésének relatív módjait bemutatni egyet jelent azon okok kifejtésével, melyek miatt a kapitalizmusban a munkaerő értéke csökken.

Mint már ismeretes, a munkaerő értékét többek között a munkás és családja létfenntartási, valamint a munkaerő kiképzési költségei határozzák meg.

A munkás és családja létfenntartási költsége elsősorban a **közszükségleti cikkek értékétől** függ. Köztudott, hogy a kapitalizmus a megelőző termelési módokhoz képest lényegesen gyorsabban fejlesztette a termelőerőket. A még kézi munkán alapuló, de üzemen belüli munkamegosztással szervezett tőkés manufaktúra is ugrásszerű eredménnyel járt e téren, de még inkább igaz ez a gépi nagyipar kialakulására. Ha megtorpanásokkal is, de a kapitalizmus egész időszakára jellemző a munkatermelékenység jelentős ütemű emelkedése. Ez vonatkozik a termelés minden területére, tehát a fogyasztási cikkek termelésére is. Azt már kifejtettük, hogy a munkatermelékenység növekedésével aranyosan csökken az áruk értéke. Ha tehát a munka termelékenysége a létfenntartási cikkek termelésében mondjuk megduplázódik, akkor e javak értéke felére esik. Ebben az esetben, ha a munkaerő értékét meghatározó egyéb tényezők változatlanok és a munkásosztály fogyasztási színvonala is változatlan, a munkaerő értékének, és ezért a szükséges munkaidőnek is, felére kell csökkennie.

A munkásosztály **szükséges fogyasztási színvonala** azonban a kapitalizmus fejlődésével **nem marad változatlan**. Láttuk, hogy a munkaerő értékének van egy történelmi-erkölcsi eleme, amely használati értékben kifejezve bővülő. Ezért a munkatermelékenység megduplázódása nem csökkenti felére a munkaerő értékét, hanem ennél csak kisebb arányú esését idézi elő.

A munka termelékenységének emelkedése és ebből következően a munkaerő értékének csökkenése azt is lehetővé tette, hogy a munkásosztály kivívja a munkanap hosszának jelentős lerövidítését. A munkanap rövidülése mellett azonban a relatív értéktöbblet termelése még növekedett is.

A korábbi példából kiindulva tegyük fel, hogy 1. a munka termelékenysége a létfenntartási cikkek termelésében megduplázódik; 2. a munkaerő értéke a munkás szükséges fogyasztási színvonalának emelkedése miatt nem 2,5, hanem csak 3 órára csökken; 3. a munkanap 1 órával rövidül.

Ebben az esetben a munkanap hossza és megoszlása a következőképp változik:

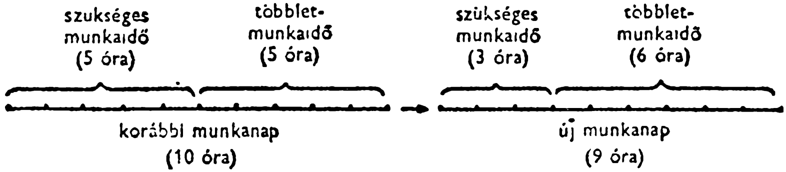

Miközben tehát a munkanap rövidült és a munkás szokásos, tehát szükséges fogyasztási színvonala még növekedett is, az értéktöbblet relatív módon 5 órányi értékről 6 órányi értékre, az értéktöbbletráta pedig 100%-ról $\frac{6}{3} \cdot 100 = 200$%-ra emelkedett. Látható az ábránkból az is, hogy ha a munkanap nem 9, hanem 8 órára csökkent volna, akkor az egy munkás által egy nap alatt termelt értéktöbblet értéknagysága az új feltételek között változatlanul 5 órányi érték maradt volna, a kizsákmányolás fokának 100%-ról $\frac{5}{3} \cdot 100 = 166$%-ra való emelkedése mellett. Ebből következik, hogy a kizsákmányolás fokának növekedése lehetséges akkor is, ha a munkás által azonos idő alatt termelt értéktöbblet mint értéknagyság változatlan, sőt csökken. A munkanap rövidülése erősen korlátozza a munkaórában kifejezett értéktöbblet növelésének lehetőségeit. Ha a 14 órás munkanapból 7 óra szolgált értéktöbblet-termelésre, akkor a 7 órás munkanapon belül a többletmunkaidő ennél mindenképpen rövidebb, bármennyire is csökkent a munkaerő értéke.

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a munkatermelékenység növekedése miatt azonos értékösszeg egyre nagyobb tömegű használati értékben ölt testet. Így az egy munkástól azonos idő alatt elsajátított lassan növekvő vagy éppen csökkenő értékösszegű m *egyre növekvő anyagi gazdagság elsajátítását jelenti.*

A gépi nagyipar kialakulása nemcsak a munkatermelékenység emelésén keresztül vezetett relatív értéktöbblet-termeléshez, hanem annak révén is, hogy lehetővé tette a nők és a gyermekek munkába állítását. „A gépi berendezés, amennyiben izomerőt tesz nélkülözhetővé, *eszközzé* lesz olyan *munkások* al-

kalmazására, akiknek nincs izomerejük, vagy testi fejlettségre nézve éretlenek, de akiknek tagjai hajlékonyabbak. A női és gyermekmunka volt tehát az első szava a gépek tőkés alkalmazásának!"[8]

A női és a gyermekmunka bevonása két módon is növelte a relatív értéktöbbletet: 1. A családfenntartás költségei már nem terhelték teljes egészében a férfi munkaerőt, hanem megoszlottak a család több dolgozó tagja között. 2. A nőknek és gyermekeknek a tőkés még azonos munka végzése esetén is kevesebb bért fizetett, mint a férfi munkásnak. Egyúttal megnőtt a munkaerő kínálata, amely kedvező lehetőséget teremtett a munkabérek alacsony színvonalon tartására. „A tőké"-ben Marx leírta azoknak a gyermekeknek szenvedéseit, akiknek a XIX. század első felében a fejlődő angol gyáripar sokszor életét követelte áldozatul.

Kétségtelen, hogy a kapitalista országokban a tőkések profitjának ez a forrása a mi korunkban, amikor már létezik a szocialista tábor, a munkásosztály harca és a közvélemény nyomása következtében már távolról sem olyan jelentős, mint régebben. A fejlettebb tőkésországokban javultak a gyermekmunka alkalmazásának körülményei. A gyermekmunka azonban nem szűnt meg.

Az Egyesült Államokban még ma is több mint 2 millió 14—17 éves fiatal dolgozik bérmunkásként.

Bár századunkban a nőmozgalom világszerte egyre szervezettebb harcot folytat az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elvének megvalósításáért, a női egyenjogúságért, és ért is el részeredményeket, nem tudott változtatni azon a tényen, hogy a tőkésországokban a nők lényegesen alacsonyabb bérekért dolgoznak ma is, mint a férfiak. Ebben az is szerepet játszik, hogy a nők átlagosan alacsonyabb szakképzettségűek, mint a férfiak.

A gépi nagyiparra való áttérés idején az a körülmény is a relatív értéktöbblet növekedéséhez vezetett, hogy a manufaktúrakorszakkal szemben megnövekedett az alacsony képzettségű és betanított munkások alkalmazásának területe. Így csökkent a munkaerő értékének harmadik eleme, a kiképzési költség. A munkások jelentős része nem végezhetett alkotó jellegű munkát, a gép „alkatrészévé", függelékévé alacsonyult. Más-

[8] Marx: A tőke. I. köt. 368. old.

részt azonban a gépi nagyipar kifejleszti és a termelés szolgálatába állítja a tudományt, megteremti a tudósok, mérnökök, technikusok seregét, új szükségletet teremt magas szakképzettségű munkások iránt (pl. gépkarbantartók iránt). A XX. század folyamán előrehaladt a kisegítő folyamatok gépesítése, így a teljesen tanulatlan munkások részaránya erősen lecsökkent.

A külön értéktöbblet

A külön értéktöbblet mint a relatív értéktöbblet egyik fajtája az áru társadalmi és egyéni értékének különbözetével egyenlő. A munka termelékenységét az azonos iparágban működő tőkések nem egyforma ütemben növelik. Azok, akik a technika fejlesztésében élenjárnak, áruik *egyéni értékét* az illető árufajta társadalmi értéke alá szorítják. Az ilyen kivételes termelékenységű üzemben a *munka azonos idő alatt több értéket termel*, mint az átlagos vagy annál alacsonyabb technikájú üzemekben. Ebből következik, hogy ezekben a munkaerő azonos értékét rövidebb idő alatt termelik meg, tehát a *szükséges munkaidő megrövidül.* Ez a rövidülés azonban most nem annak a következménye, hogy a munkaerő értéke csökkent, hanem annak, hogy az értéktermelés szempontjából a munka kivételes hatékonyságúvá vált. Ezért tekintjük a külön értéktöbbletet a relatív értéktöbblet *sajátos* fajtájának. Sajátosságához tartozik az is, hogy az értéktöbblet nem csupán a többletmunkaidő növekedésének arányában, hanem nagyobb arányban nő, mivel a többletmunkaidő alatt kifejtett munka is *hatványozott munkaként* hat.

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy valamely kivételes technikájú tőkésüzemben a munka termelékenysége duplája a társadalmi átlagnak. Akkor az előbbi példánk (10 órás munkanap, 5—5 óra megoszlással) a következőképp alakul. A munkás 2,5 óra alatt megtermeli munkaereje ellenértékét (5 órányi értéket). A 7,5 órára növekedett többletmunkaidő alatt azonban $2 \cdot 7{,}5 = 15$ órának megfelelő értéktöbbletet termel. A külön értéktöbblet tehát az alapesethez képest 10 óra.[9]

Az a tőkés, amelyik külön értéktöbbletre tesz szert, a verseny-

[9] Megjegyezzük még, hogy a külön értéktöbblet vagy annak egy része bizonyos esetekben *abszolút értéktöbbletnek* számít. Így van ez, ha a kivételes munkatermelékenység egyúttal az átlagost meghaladó munkaintenzitással párosul, vagy ha a külön értéktöbblet pl. más tőkések által nem alkalmazott túlóráztatás révén keletkezik.

ben fölénybe kerül. Azt is megteheti, hogy áruját versenytársainál olcsóbban adja, s értéktöbblete még így is nagyobb. Éppen a külön értéktöbbletért folyó harc a technika fejlesztésének sarkantyúja, és e harc folyamán megy végbe a tőkék differenciálódása is. Mivel a külön értéktöbbletet csak azok a tőkések kapják, akik az átlagosnál fejlettebb technikát alkalmaznak, ezt el is vesztik, ha a többiek felzárkózása révén kivételes technikai színvonaluk átlagossá válik. Ebben az esetben azonban csökken az áruknak, tehát a munkaerőnek is az értéke, s így minden tőkés számára emelkedik a relatív értéktöbblet. Éppen a kivételes technikai színvonal eléréséért folyó konkurrencia az a fő hajtóerő, amely biztosítja a relatív értéktöbblet állandó emelkedését.

A külön értéktöbblet az egyes tőkés számára mulandó, hacsak nem képes arra, hogy a technikai színvonal tekintetében állandóan élen járjon.

A tőkés társadalom összjövedelmének megoszlása

Eddig a tőkés kizsákmányolás lényegét vizsgálva az értéktöbblet-termelés alapeseteit vettük szemügyre. Tulajdonképpen azzal az egyszerűsítő feltevéssel éltünk, hogy a tőkés társadalomban csak munkások és csak tőkések vannak. Ilyen egyszerű szerkezetű tőkés társadalom azonban nem létezik.

Először is vannak k i s á r u t e r m e l ő k. Róluk azonban egyelőre feltételezzük, hogy a piacon realizálják az általuk termelt értéket, és ezért az értéktöbblet tárgyalásánál nincs velük dolgunk.

Nem tekinthetünk el azonban attól, hogy egyre nő a különböző improduktív szolgáltatások köre és ezek aránya a társadalmi össztevékenységen belül. A kérdés e tekintetben úgy merül fel, hogy m e l y j ö v e d e l m e k s o r o l a n d ó k a z é r t é k t ö b b l e t k a t e g ó r i á j á b a a t ő k é s e k j ö v e d e l m e i n k í v ü l?

Mint az első témában kifejtettük, az improduktív szolgáltatást végzők tanárok, tudósok, orvosok, művészek, állami tisztviselők, rendőrök, katonák, kereskedelmi alkalmazottak, fodrászok stb. nem termelnek anyagi javakat, tehát nem hoznak létre új értéket. Ha a kérdést erről az oldalról közelítjük meg, akkor ezek mind a munkások által megtermelt értékből jutnak jövedelemhez, vagyis ebben az értelemben az é r t é k t ö b b l e t-

ből élnek. Ilyen értelmezés esetében az **m** egyenlő a tőkések jövedelme plusz az improduktív dolgozók jövedelme. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy az így felfogott **m** teljes egészében a munkástól elsajátított (tőle elidegenített) értéket képviseli. Ez már abból is nyilvánvaló, hogy a munkás is igénybe veszi az orvost, a tanítót, a tanárt, elmegy moziba, színházba stb. Ebben az esetben az improduktív dolgozók. művészek stb. jövedelme a munkások munkabéréből, a **v**-ből kerül ki, és ezt a munkás nem engedi át ingyen, hanem a szolgáltatás fejében.

A tőkésállam a munkásokat és a tőkéseket is *megadóztatja* és egyéb *költségvetésbe történő befizetésekre* is sor kerül. Az állam az így szerzett bevételeinek egy részét hadikiadásokra, és az állami elnyomó szervek fenntartására költi. Ez a rész kétségtelenül elidegenedik a munkástól, tehát az értéktöbblet rovatába tartozik. Vannak azonban az államnak szociális és kulturális célú kiadásai is, amelyek egy részét a munkás is élvezi. Ezzel a korábban elvont érték egy részét a munkásnak mintegy visszajuttatja, tehát az megmarad a **v** részeként.

Mindebből az következik, hogy az értéktöbbletet két módon értelmezhetjük: 1. a produktív és az improduktív munka megkülönböztetése alapján és 2. annak alapján, hogy mely jövedelmek idegenednek el a munkástól. A második értelmezésnél az improduktív szolgáltatásoknak a munkások által igénybe vett részét akár a munkabérükből fizetik ezt meg, akár az állami költségvetés útján jutnak hozzá, a **v**-ben kell szerepeltetnünk. Ha az értéktöbbletrátát a kizsákmányolás fokának mutatójaként akarjuk kiszámítani, akkor a **v** és az **m** elhatárolását a második értelmezés szerint kell végeznünk. Ebben a második értelmezésben az **m** egyenlő a tőkések által javakra költött jövedelem plusz a tőkések által igénybe vett szolgálatások plusz az állam olyan improduktív felhasználásai, melyek a munkásosztály javát nem szolgálják.

Ha valamely tőkés társadalom összjövedelmét megtestesítő anyagi javak értékét egy vonallal ábrázoljuk, és ennek az új értéknek a két értelmezés szerinti megoszlását $\mathbf{v}_1$—$\mathbf{m}_1$-gyel, illetve $\mathbf{v}_2$—$\mathbf{m}_2$-vel jelöljük, akkor a következő egyszerű ábrát szerkeszthetjük meg (az arányok nem valóságosak):

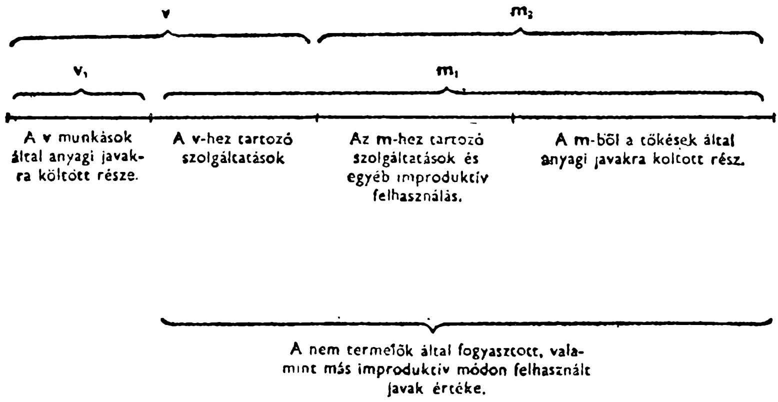

A TERMELÉS TŐKÉS TÁRSADALMASÍTÁSA. A KAPITALIZMUS ALAPVETŐ ELLENTMONDÁSA

A termelés társadalmi jellege az egyszerű és a tőkés árutermelésben

Mint már többször hangsúlyoztuk, az emberek sohasem éltek Robinson módjára, hanem mindig és mindenütt társadalomban. Ennek megfelelően termelésük mindig társadalmi jellegű volt. A termelés társadalmi jellegének a lényegeként azt emeltük ki, hogy a termelők — éppen termelőtevékenységük vonatkozásában — kölcsönösen függnek egymástól, egymásra utaltak. Az ősközösségi társadalomban ez a kölcsönös függés mindenekelőtt a termelőerők fejletlenségéből következett. Később a társadalmi munkamegosztás nagymértékben fokozta a termelők egymástól való függését, tehát a termelés társadalmi jellegét. Az egyszerű árutermelés viszonyainak elemzésekor láttuk, hogy az egyes kistermelők a társadalmi összmunkának egy szerves, az egészbe kapcsolódó részecskéjét végzik el, hogy tehát termékük mások szükségleteinek kielégítésére szolgál, és saját egyéb irányú szükségleteiket csak úgy elégíthetik ki, ha mások termékeihez is hozzájutnak. A munkának a munkamegosztásból folyó társadalmi jellegét, és ugyanakkor ezzel szemben a termelési eszközök magántulajdonából következő magánjellegét mint az egyszerű

árutermelés alapvető ellentmondását hangsúlyoztuk. Ebből az alapvető ellentmondásból adódik az egyszerű árutermelés szervezetlensége, anarchiája.

A termelés a kapitalizmusban is mindenekelőtt a munkamegosztás révén társadalmi, és ebben a termelési módban is szemben áll ezzel a termelési eszközök magántulajdona. A tőkés termelési mód alapvető ellentmondása is ebben gyökerezik, de ugyanakkor az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásához képest minőségileg más, nem annak egyszerű továbbfejlődése. Ennek az az oka, hogy mind a termelés társadalmi jellege, mind a termelési eszközök magántulajdona a kapitalizmusban új tartalmi vonásokra tesz szert.

Vonjunk párhuzamot az egyszerű és a tőkés árutermelés társadalmi jellege között.

1. Az egyszerű árutermelés sohasem volt a termelés uralkodó formája. A rabszolgatartó és a hűbéri termelési módokban a naturális termelés kiegészítője volt. Ezzel szemben ott, ahol a tőke uralomra jut, felszámolja a naturális termelésre jellemző szétforgácsoltságot, az egész nemzet termelését társadalmivá teszi, és ezzel nemzeti piaccá egyesíti a kis, helyi piacokat. Sőt, a kapitalizmusban erőteljesen fejlődik a nemzetközi munkamegosztás, kialakul a világpiac. Erőteljes tendencia érvényesül, miszerint az egész világ termelése egyre szorosabban összefügg.

2. A kapitalizmusban a munkamegosztás sokkal intenzívebbé válik, az egymásba kapcsolódó termelési ágak száma megsokszorozódik az egyszerű árutermeléshez képest. Egyre csökken a mezőgazdaság súlya (ahol a munkamegosztás a legfejletlenebb) és növekszik a fejlett munkamegosztás alapján álló ipari termelés aránya.

3. Az egyszerű árutermeléssel szemben a kapitalizmusban igen magas a termelés koncentrációja. Ez azt jelenti, hogy a tőkés termelésben nem kézi munkán alapuló apró műhelyek, hanem hatalmas, a termelés ugrásszerű kibővítésére képes üzemek kapcsolódnak össze, kerülnek kölcsönös függőségbe. Az egyszerű árutermelésben egy kistermelő tönkrejutása nem okozhat különösebb zavart a termelés egészében, mivel az egész termelés még kevéssé függ az egyes termelő tevékenységétől. Ezzel szemben egy tőkés nagyüzem termelésének csökkenése vagy növekedése már sokkal na-

gyobb hatást gyakorol a termelés egészére. Különösen így van ez a kapitalizmus imperialista szakaszában, amikor is nagy monopóliumok jönnek létre. A termelőegységek kölcsönös függése tehát — s ez a termelés társadalmi jellegének a lényege — pusztán a termelés koncentrációjának növekedése miatt is fokozódik.

4. Végül, a kapitalista termelés társadalmi jellegének egyik legszembetűnőbb vonása, hogy a termelés az üzemen belül is társadalmivá válik. A tőkés üzemében alkalmazott termelési eszközök már nem egyéni használatra vannak szánva, ezeket már csak sok munkás együttes tevékenysége hozhatja működésbe. E munkások termelését a tőkés vagy fizetett képviselője az üzemen belüli munkamegosztás alapján szervezi meg. E munkamegosztás magában foglalja a termelés fizikai és szellemi oldalának, a fizikai és szellemi munkának az éles szétválasztását. Létrejön az üzemen belüli munkamegosztás a vállalat szellemi dolgozói, a mérnökök és a tőkések szolgálatában álló tudósok között is. Ez különösen a monopolkapitalizmusra jellemző, amikor mintegy üzemen belül is társadalmasodik a technikai találmányok és tökéletesítések folyamata.

A termelés ilyen nagyfokú társadalmasodásával szemben a kapitalizmusban megmarad a termelési eszközök magántulajdona és ezért a létrehozott termékek elsajátításának magánjellege is.

A tőkés termelés alapvető ellentmondása

A termelési eszközök tőkés magántulajdonának és a tőkés magánelsajátításnak tehát más a tartalma, mint az egyszerű árutermelő magántulajdonának és magánelsajátításának. Míg az egyszerű árutermelő egyéni használatra szánt termelési eszközök tulajdonosa volt, melyekkel ő maga termelt, és ezért a saját munkájának a termékét sajátította el, addig a kapitalista csak sokak együttes munkájával mozgatható, tehát társadalmi használatra szánt termelési eszközök tulajdonosa, és nem a saját, hanem idegen munka termékének az elsajátítója. Éppen ezért az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásának megfogalmazásakor a munka társadalmi jellegével nem az elsajátítás magánjellegét állítjuk szembe, hanem a munkának a termelési eszközök magántulajdonából folyó magánjellegét. Ezzel szemben **a tőkés termelés alapvető ellentmondását így fogalmazzuk meg: a termelés magas fokú társadalma-**

sodásával szemben az elsajátítás magán-, tőkés jellegű. A tőkés magánelsajátítás végeredményben idegen munka kisajátítása.

Az egyszerű és a tőkés árutermelés alapvető ellentmondásának tartalmi eltérése mindenekelőtt a belőlük folyó következményekben mutatkozik meg.

Az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondásából, a munka társadalmi és egyben magánjellegéből is következik a *termelés anarchiája*. A társadalmi jellegű termelésnek ez az anarchiája azonban sokkal kisebb fokú a tőkés termelés anarchiájához képest. A kapitalizmusban ugyanis — mint láttuk — a termelés nemzeti, sőt világméretekben társadalmivá válik, igen sok termelési ág kerül kölcsönös függőségbe, s ezekben nem kézi munkán alapulo kisüzemek, hanem a termelés gyors megnövelésére képes, gépeket működtető nagyüzemek termelnek. Ilyen viszonyok között sokkal inkább szükség volna arra, hogy a termelést *társadalmi méretekben, központilag* megszervezzék. Ez azonban a *tőkés magántulajdon* okozta elszigetelődés miatt *lehetetlen*. Ezért a kapitalizmusban gyakran alakulnak ki a termelés egészét érintő *nagyméretű aránytalanságok*. A termelést csak a tőkés parancsnoksága alatt álló üzemen belül szervezik meg, mivel ezt a tőkés magántulajdon nem akadályozza, éppen ellenkezőleg, lehetővé teszi és megköveteli. Így a kapitalizmusban a termelési mód alapvető ellentmondásának következményeként létrejön a *termelés üzemen belüli szervezettségének és társadalmi méretekben uralkodó szervezetlenségének, anarchiájának az ellentmondása*.

A kapitalizmus alapvető ellentmondásából következik egy további igen lényeges ellentmondás is, mégpedig a *termelés és a fogyasztás ellentmondása*. Ez a kapitalizmus előtt nem létezett. A termelés és a fogyasztás ellentmondása csak a tőkés termelési mód jellemzője.

A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye

A kisárutermelő a saját tulajdonában levő termelési eszközzel és a saját közvetlen elevenmunka-ráfordításával létrehozott terméket sajátítja el. Ezt elsősorban azért viszi a piacra, hogy olyan más árut vegyen, amivel szükségleteit ki tudja elégíteni. Kis méretű termelési eszközökkel személyes szükségleteinek kielégítése végett tevékenykedik. Természete-

sen, mint a termelési eszközök magántulajdonosa, a piacon versenyben áll társaival, és így mint magántulajdonost nemcsak a személyes szükségleteinek kielégítése, hanem a meggazdagodás vágya is sarkallja. A kisárutermelőnek tehát „két lelke van”, nemcsak dolgozó, hanem magántulajdonos is. Enélkül az egyszerű árutermelés nem fejlődne a tőkés termelés irányába.

A kisárutermelővel szemben a tőkés olyan termékeket sajátít ki, amelyeket nagyméretű, társadalmi használatra szánt termelési eszközökkel mások, a munkások hoztak létre. Ő tehát idegen munka kisajátítója, és a termelési eszközök magántulajdonából folyó konkurrenciában csak úgy állhatja meg a helyét, ha minél több idegen munkát, minél több értéktöbbletet sajátít el. A tőkések egyetlen közvetlen indítéka a termelésre nem lehet más, mint a minél nagyobb értéktöbblet megszerzése, a határtalan meggazdagodási vágy. Ez a tőkést az egyik oldalon arra sarkallja, hogy a termelést nagymértékben növelje, a másik oldalon pedig arra, hogy a munkások kizsákmányolását egyre inkább fokozza, tehát hogy az általuk létrehozott új értéknek minél kisebb hányadát fizesse ki munkabérként. **A tőkés termelési módnak ezt a legáltalánosabb összefüggését, vagyis azt, hogy a termelés közvetlen célja a minél nagyobb értéktöbblet elsajátítása, ami egyrészt a termelés növelésével, másrészt a munkások kizsákmányolásának fokozásával biztosítható, értéktöbblet-törvénynek nevezzük, s e törvény a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye.**

A kapitalizmusban, szemben az egyszerű árutermeléssel, létrejön a termelés gyors kibővítésének lehetősége. Annak azonban, hogy a termelés gyors növelésével párhuzamosan a tőkések fokozzák a munkásosztály kizsákmányolását, az lesz a következménye, hogy a termelés időnként túlnő a kizsákmányolás által szűk korlátok közé szorított, csak lassan növekvő piacon. A termelés tehát beleütközik a fogyasztás szűk korlátaiba. Ebben áll a kapitalizmusban a termelés és a fogyasztás ellentmondása, ami egyenes következménye a kapitalista termelési mód alapvető ellentmondásának. A termelés és a fogyasztás ellentmondása a közvetlen oka a tőkés termelési módra jellemző általános túltermelési válságoknak.

TŐKEFELHALMOZÁS ÉS A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA. TŐKEFELHALMOZÁS ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE

Az egyszerű és bővített újratermelés fogalma

A termékeket minden társadalomban részben felhasználják termelési eszközökként, részben elfogyasztják. Ezért a termelést állandóan ismételni kell. A termelés tehát egyúttal újratermelés. A kapitalizmusban ez tőkés újratermelés.

Ha a termelés a tőkés társadalomban azonos fokon ismétlődik — az egymást követő azonos időszakokban mindig ugyanannyit termelnek —, akkor egyszerű tőkés újratermelésről beszélünk. Ez a kapitalizmus egészére nem jellemző, de előfordul bizonyos időszakokban, sőt a gazdasági válságok idején a következő periódus termelése alacsonyabb, mint az előzőé, tehát ilyenkor szűkített újratermelésről beszélünk.

A kapitalizmust általában a bővített újratermelés jellemzi, vagyis az egymást követő azonos időszakok termelése növekszik. Ha a termelés növekedéséről vagy csökkenéséről beszélünk, akkor elsődlegesen a termékek tömegének, a termelés volumenének változására gondolunk.

Nézhetjük azonban a termelés változását értékben is. A termelés akkor növekszik értékben, ha a következő periódusban több termelőmunkát fejtettek ki. Világos, hogy a termelés növekedése használati értékben más mérvű lehet, mint értékben. A használati értékek tömegének változása ugyanis nemcsak a munka tömegétől, hanem termelékenységétől is függ. Ezért az is lehetséges, hogy értékben tekintve az újratermelés szűkített — mert kevesebb az alkalmazott termelőmunka —, használati értékben viszont bővített, mert a munka termelékenysége erősebben emelkedett, mint amilyen mértékben a munka tömege csökkent.

Előfordulhat tehát, hogy a tőkés nem növeli meg az alkalmazott tőke összegét értékben, hanem ugyanakkora értékössze-

get — vagy ennél kisebbet is — hatékonyabban alkalmaz. Például az elhasználódott munkaeszközöket azonos vagy kisebb értékű, de modernebb — a munkatermelékenységet emelő — új darabokkal pótolja, vagy anyagmegtakarítás révén növeli a tőkefelhasználás hatékonyságát stb. Általában azonban a tőkés bővített újratermelés azzal jár, hogy az értéktöbblet egy részét a tőke növelésére fordítják, vagyis felhalmozzák. Az egyszerű és bővített tőkés újratermelést az értéktöbblet felhasználása szerint különböztetjük meg. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a munkatermelékenység emelkedése miatt a megtermelt javak tömege általában gyorsabban növekszik, mint a tőke értékösszege.

Az értéktöbblet felhasználása szerint az egyszerű és a bővített tőkés újratermelésre a következő tömör meghatározásokat adhatjuk:

Értékben szemlélve egyszerű tőkés újratermelésről beszélünk akkor, ha a tőkések az értéktöbbletet személyes jövedelemként használják fel, vagyis nem növelik belőle a tőkét. A bővített tőkés újratermelés ezzel szemben azt jelenti, hogy a tőkések az értéktöbblet egy részét a tőkéjükhöz csatolják: tőkésítik.

Társadalmi termék és nemzeti jövedelem

A tőkés módon megtermelt áru értéke — mint azt az előzőekből már tudjuk — **c + v + m.** Ez tetszés szerint értelmezhető egységnyi termékre, egy tőkésüzem, egy iparág, vagy az egész társadalom termelésének értékére.

Ha a c + v + m értékösszeget valamely tőkés társadalom meghatározott időszakban (szokás szerint egy évben) **előállított összes termékére vonatkoztatjuk, akkor ez megfelel az értékben kifejezett társadalmi terméknek.** Ezt tulajdonképpen úgy kapjuk meg, hogy minden egyes termelőegység értékben mért évi termelését összeadjuk. Ebből következően a társadalmi termék marxista kategóriája sajátos halmozódást tartalmaz. Az egyes termelőegységek ugyanis kapcsolatban vannak egymással, pl. termelési eszközöket adnak el egymásnak. E termelési eszközök értékét így figyelembe vesszük egyszer mint az előállító vállalat termelését, és még egyszer mint a felhasználó vállalat termékértékének **c** elemét. És ha a felhasználó vállalat is termelési eszközt állít elő, akkor még további számbavételre kerül sor. Ha az egymásnak termelési eszközöket szállító vállalatok között a munkamegosztás tovább fejlődik, akkor ez a halmozó-

dás fokozódik. A társadalmi termék ebből származó növekedése nem fejez ki igazi bővített újratermelést.

Más a helyzet a nemzeti jövedelemmel. Ezt értékösszegként úgy kapjuk meg, hogy a **c** + **v** + **m**-ből levonjuk a **c**-t. **A nemzeti jövedelem értékben kifejezve: v + m, vagyis az új érték összege.** Mivel a nemzeti jövedelem nem tartalmazza a **c**-t, mentes a társadalmi termék értékösszegében rejlő halmozódástól. Növekedése tehát a bővített újratermelés kifejezője. A nemzeti jövedelem azonban mint értékösszeg csak akkor nő, ha több termelőmunkát fejtettek ki, mint az előző évben. Ha emellett a munka termelékenysége is emelkedett, akkor — használati értékben szemlélve — a termelés bővülése meghaladja a nemzeti jövedelem értékösszegének növekedését. A nemzeti jövedelmet tehát ki kell fejeznünk használati értékben is. **A nemzeti jövedelem használati értékben kifejezve azzal a terméktömeggel egyenlő, amelyben testet ölt (tárgyiasul) az év folyamán termelt új érték.**

A nemzeti jövedelmet, mint használati értékek tömegének növekedését úgy mérhetjük, hogy figyelmen kívül hagyjuk a termékegységek értékének a munkatermelékenység emelkedése miatt bekövetkezett csökkenését. Ennek módja pl., hogy egy adott évben a nemzeti jövedelmet megtestesítő termékeket az előző év áraival számolva összegezzük.

Az értéktöbblet felosztása felhasználás szerint

A kapitalizmusban a nemzeti jövedelem értéktöbbletrésze (**m**) a tőkések jövedelme, ők döntenek ennek felhasználásáról.[1] Ha a tőkések a tőkét az **m**-ből növelik, akkor az értéktöbbletet végeredményben három részre osztják. Egy részével a tőke **c** elemét bővítik (m_c) egy másikkal a tőke **v** elemét (m_v), és a megmaradt harmadik részt személyes jövedelemként költik el. Ez utóbbit m_k-val jelöljük a konzum (fogyasztás) szó alapján.

Bővített újratermelés esetén tehát a társadalmi termék értékelemek szerinti megoszlása a következő $c + v + m_c + m_v + m_k$, mert $m = m_c + m_v + m_k$. Ezt úgy kell értenünk, hogy a tőkés az áru eladása után **c** értékben olyan termelési eszközöket vásá-

[1] Itt a tőkefelhalmozást leegyszerűsítve tárgyaljuk. Csak ipari tőkéseket veszünk alapul. Eltekintünk az értéktöbbletnek attól a részétől, amely nem tőkés jövedelem (pl. a földjáradék), valamint attól, hogy az állam az **m** egy részét a költségvetésen keresztül újra elosztja.

rol, amelyek csak az elhasználtak pótlásául szolgálnak. m_c értékben viszont olyan termelési eszközöket vesz, ami a bővítést szolgálja. Ennek megfelelően a termelési eszközök vásárlására $c + m_c$, a munkaerő-vásárlásra pedig $v + m_v$ összeget fordít.

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a tőkések együttesen több termelési eszközt csak akkor vásárolhatnak, ha a többlet rendelkezésre is áll. (Bővített újratermelés esetén tehát a nemzeti jövedelem egy részének termelési eszközökből kell állnia.) Több munkást is csak úgy lehet alkalmazni, ha több munkát kereső van, mint korábban. A bővített újratermelés feltételei a termékösszetétel és a munkaerő-létszám tekintetében tehát mások, mint egyszerű újratermelés esetén. Az anyagi javak bővített újratermelése — ha a munkatermelékenység emelkedik — végbemehet azonos, sőt csökkenő létszámú munkás alkalmazásával is, általában azonban, a kapitalizmus egész fejlődését tekintve, a munkáslétszám abszolúte nő.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy mind az egyszerű, mind a bővített tőkés újratermelés megkívánja a termékek meghatározott összetételét ahhoz, hogy a szükséges termelési eszközök és fogyasztási cikkek rendelkezésre álljanak. Továbbá, megkívánja a tőkés termelési viszonyok fennállását. **A tőkés újratermelés is — mint minden más típusú újratermelés — egyrészt anyagi javak, másrészt termelési viszonyok újratermelése.**

Tőkefelhalmozás és tőkeösszetétel

A tőkés bővített újratermelésre a tőkefelhalmozás fogalmát is használják, mivel az értéktöbblet tőkésítése révén a tőke növelésével, felhalmozásával jár.

A tőkeösszetétel szempontjából a bővített tőkés újratermelés két alapvető módját különböztetjük meg: a tőke változatlan összetétele és a tőke növekvő összetétele mellett megvalósuló tőkefelhalmozást.

A tőke összetételén a **c** és a **v** elem arányát $\left(\frac{c}{v}\right)$ értjük.

Ezt az arányt vizsgálhatjuk a lekötött (előlegezett), valamint a felhasznált tőkén belül. Az esetek túlnyomó részében — és ebben a fejezetben is — a **c** és **v** aránya a lekötött tőkén belül vizsgálandó elsősorban. Valamely tőkésüzemben pl.

az évi *felhasznált tőke* egyenlő a munkaeszközök (épületek, gépek stb.) évi elhasználódásának értékével, plusz a felhasznált anyag értékével, plusz az évben kifizetett összes munkabérrel. Ez azonban különbözik a *lekötött* (előlegezett) tőkétől. Ebbe beletartozik az alkalmazott munkaeszközök *teljes* értéke (nemcsak a kopásuk értéke). E tekintetben tehát a lekötött tőke *nagyobb*, mint a felhasznált. Az anyagok és a munkabér vonatkozásában más a helyzet. Az anyagra és a munkabérre előlegezett tőkeösszeg egy évben rendszerint többször visszatérül. Ha pl. egy tőkés 5000 $-t előlegez anyagokra, és 1000 $-t bérfizetésre — de az ezekkel termelt árukat mondjuk három hónap múlva már el is adja —, akkor ezt az 5000 + 1000 $-t újból befektetheti. Példánkban az 5000 előlegezett $-ral egész évben 4 · 5000 = 20 000 $ anyagot vásárol és dolgoztat fel, és az 1000 v tőkerésszel 4 · 1000 = 4000 $ bért fizet ki összesen. Az évi *felhasznált* tőke anyagban és bérben négyszer akkora, mint az ilyen címen *előlegezett* vagy *lekötött* tőke, mert ez a tőkerész egy évben négyszer térül meg. **Ha a c és v arányát használati értékben vizsgáljuk, tehát azt nézzük, hogy egy munkás mennyi termelési eszközt (gépet, szerszámot, anyagot stb.) hoz mozgásba, akkor a tőke technikai összetételéről beszélünk.** Könnyen belátható, hogy a technikai összetételt a tőke egészét tekintve nem határozhatjuk meg egy mutatóval, mivel a különböző fajtájú termelési eszközöket (épületeket, gépeket, anyagokat) nem összegezhetjük természetes mértékegységben. Így a technikai összetétel alakulását közvetlenül csak egy-egy termelési eszközt kiragadva jellemezhetjük. Szövödét választva pl. azt állapíthatjuk meg, hogyan változik az egy munkás által kezelt szövőgépek száma, vagy az egy munkás által bizonyos idő alatt feldolgozott fonál mennyisége.

Ha a lekötött tőkén belül a termelési eszközök értékösszegét az átlagosan lekötött v tőkerész értékéhez (a forgótőke egy forgása alatt kifizetett bérösszeghez) viszonyítjuk, akkor a tőke értékösszetételét kapjuk. Ez már a tőke egészére egy mutatóval jellemezhető, mivel értékben összegezhetjük a különböző fajtájú termelési eszközöket.

A tőke értékösszetételének változása két tényező változásából ered: 1. megváltozik a termelési eszközök tömegének és a munkások létszámának az aránya (tehát a tőke technikai össze-

tétele); 2. megváltozik valamely termelési eszköznek vagy a munkaerőnek az értéke.

Ha csak a lekötött tőke elemeinek értékváltozása okoz a **c** és a **v** arányban eltérést — és továbbra is azonos létszámú munkás áll szemben azonos tömegű termelési eszközzel —, akkor nem változik a technikai összetétel, pusztán értékösszetétel-váltotozás következik be. Az értékösszetétel változása tehát n e m m i n d i g tükrözi a technikai összetétel változását, sőt a technikai és értékösszetétel e l l e n t é t e s i r á n y b a n változhat. Ez bekövetkezhet pl. akkor, ha a nagyobb tömegű termelési eszköz kisebb értékösszeget képvisel.

A technikai és az értékösszetétel különbségére tekintettel kell lennünk, mivel e kettőnek eltérő közgazdasági tartalma van. Lássunk erre egy egyszerű példát. Ha a konfekcióiparban új, korszerűbb varrógépeket kezdenek alkalmazni — amelyekkel ugyanannyi munkás azonos idő alatt több szövetet alakít át készruhává —, akkor a konfekcióiparban emelkedett a munka termelékenysége. Ez megmutatkozik abban, hogy a tőke technikai összetétele emelkedik, ami egyik összetevője a tőke értékösszetétele változásának. Tegyük most fel, hogy nem változik meg a ruhakészítés technikája, változatlan létszámú munkás ugyanolyan színvonalú és tömegű termelési eszközt hoz mozgásba, megváltozik azonban valamelyik termelési eszköznek, vagy a munkaerőnek az értéke. Ha a tőke értékösszetétele azért nő meg, mert pl. a szövet megdrágult, vagy mert az élelmiszerek olcsóbbodása miatt a munkaerő értéke csökkent, akkor ez nem mutat a konfekcióiparban alkalmazott munka termelékenységének növekedésére. Másutt, és nem itt változott a munka termelékenysége.

Ha a tőke értékösszetételének változásából kiszűrjük a tőkeelemek puszta értékváltozásának hatását, akkor ez a technikai összetétel módosulását mutatja. **Ha a tőke értékösszetétele a tőke technikai összetételének változását tükrözi, akkor azt a tőke szerves összetételének nevezzük.**

E fogalom tisztázása után most már könnyű a tőke változatlan és növekvő összetétele melletti tőkefelhalmozás értelmezése:

Ha a $\frac{c}{v}$ arány a megnövelt tőkében ugyanolyan, mint az eredetiben volt, akkor változatlan tőkeösszetétel mellett ment végbe

a tőkefelhalmozás $\left(\frac{c}{v} = \frac{m_c}{m_v}\right)$ Ilyenkor az egyes tőkerészek (c és v) növekedési üteme azonos, és pontosan megfelel az össztőke növekedési ütemének.

Ha a megnövelt tőkében a c súlya nagyobb, mint az eredeti tőkében volt, akkor a felhalmozás növekvő tőkeösszetétellel valósult meg $\left(\frac{c}{v} < \frac{m_c}{m_v}\right)$. Ebben az esetben tehát a c növekedési üteme nagyobb, a v növekedési üteme pedig kisebb az össztőke növekedési üteménél.

Azt mondtuk, hogy a kapitalizmusra általában a bővített újratermelés jellemző. Ehhez most hozzátesszük, hogy ezen belül *általában a növekvő* tőkeösszetétel mellett megvalósuló felhalmozás a tipikus. Ez természetesen nem zárja ki, hogy egyes időszakokban a felhalmozás során változatlan marad a tőkeösszetétel.

Itt általánosságban fogalmaztunk, és ezért csak *tőkeösszetételt* mondtunk. A tőkés bővített újratermelés valójában osztályozhato a tőkeösszetétel mindhárom értelmezése szerint. A tőkefelhalmozás különböző típusai között azonban általában a *tőke szerves összetételének* változása szerint teszünk különbséget.

A TŐKE KONCENTRÁCIÓJA ÉS CENTRALIZÁCIÓJA. A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA A TŐKÉS IPARBAN

A tőkekoncentráció és a tőkecentralizáció fogalma

Mivel a piaci árakat hosszabb idő átlagában az átlagos termelési feltételek szabják meg, ezért minden tőkés érdeke, hogy üzemének termelési színvonalát az átlagos fölé emelje. Az éles konkurrenciaharcban elbuknak azok, akik a technika fejlesztésében lemaradnak. A harc tehát a tőkék között nemcsak egyszerűen az extraprofitért, hanem a fennmaradásért, a létért folyik. Ennek a küzdelemnek szükségszerű következménye a tőke *koncentrációja és centralizációja*.

Ha valamely tőkésnek sikerült extraprofitot elérnie, akkor

egyéb kiadásainak csökkentése nélkül növelheti az értéktöbbleten belül a *felhalmozási arányt*. Ennek folytán meggyorsul a tőke növekedése: egy-egy tőkésüzem termelési kapacitása egyre hatalmasabbra duzzad. A különböző tőkék növekedési üteme ugyanakkor nem egyforma. A nagyobb tőke gyorsabb növekedésre képes, mert a megszerzett nagyobb értéktöbblet nagyobb hányadát halmozhatja fel, s ugyanakkor rendszerint extraprofithoz is jut. Az új, modernebb technika alkalmazása általában olyan nagy pótlólagos tőkebefektetést igényel, amelyre a kisebb tőkések nem képesek. Az értéktöbblet tőkésítése (felhalmozása) folyamán tehát nemcsak a tőkék növekedése következik be, hanem az *egyenlőtlen* növekedési ütem miatt megváltozik a társadalmi össztőke megoszlása is: kevés számú nagytőkés az össztőke egyre nagyobb hányadával rendelkezik.

A tőkefelhalmozás tőkekoncentrációhoz vezet. Ezen azt értjük, hogy az egyes tőkések kezében az értéktöbblet felhalmozása révén mind nagyobb tőke összpontosul. Ha figyelembe vesszük a nagyobb tőke gyorsabb növekedését, akkor nyilvánvaló, hogy a tőkekoncentráció a társadalmi össztőke megoszlásában úgy nyilvánul meg, hogy kevés számú nagytőkés a társadalmi össztőkének egyre nagyobb hányadát sajátítja el.

A tőkekoncentrációt kiegészíti a tőkecentralizáció. Erről vagy akkor beszélünk, amikor a legnagyobb tőkék megegyezés útján egyesülnek, vagy pedig, amikor a nagy tőkék a versenyben legyőzött kisebb tőkéket magukba olvasztják. Nem más ez, mint tőkés kisajátítás tőkés által. Ezúttal nem az értéktöbblet tőkévé változtatása, hanem annak révén összpontosul nagyobb tőke egyetlen vállalatba, hogy a korábban önálló tőkék egyesültek. A puszta tőkecentralizáció esetén tehát a társadalmi össztőke *nagysága* változatlan marad, csak megoszlása változik, szemben a tőkekoncentrációval, amely az össztőke megoszlásának módosulásán kívül magában foglalja annak *megnövekedését* is.[2] (A tőkekoncentráció fogalmát gyakran tágan értelmezzük, beleértve a centralizációt is.)

[2] Egyelőre azzal az egyszerűsítő feltevéssel élünk, hogy a tőke koncentrációja és centralizációja egybeesik a termelés koncentrációjával. Ez azonban nincs mindig így, mert — mint látni fogjuk — a részvényrendszer révén nagy tőke összpontosul egy-egy tőkés kezében a termelés koncentrációja nélkül.

A tőke koncentrációja és centralizációja egyfelől következménye, másfelől feltétele a termelőerők fejlődésének. A termelés technikai színvonalának emelése egyre nagyobb tőkét követel. Erősödik a termelés társadalmi jellege, kiszélesedik a nemzetközi munkamegosztás, a világpiac. A csak kombinált társadalmi munkával működtethető munkaeszközök azonban magántulajdonban maradnak. Éleződik tehát a kapitalizmus alapvető ellentmondása: a fejlődő termelőerők egyre inkább ellentétbe kerülnek a fennálló termelési viszonyokkal.

A monopóliumok kialakulásának okai és feltételei

A múlt század utolsó harmadában az élenjáró tőkésországokban gyors technikai fejlődés bontakozott ki. Elterjedtek az új acélgyártási módszerek, bevezették az új típusú erőgépeket, a belsőégésű motorokat, gőzturbinákat, villanymotorokat; hő-, majd vízi erőművek építésével gyorsan növekedett a villamosenergia-termelés. Mindezek alapján meggyorsult az egész ipar — különösen a vegyipar és kohászati ipar, valamint a közlkedés — fejlődése. A technikában és a termelésben bekövetkezett fejlődés meggyorsította a tőke koncentrációját és centralizációját. A termelőerők és a termelési viszonyok szembekerülésének terméke a tőkekoncentráció magas fokán a tőkés monopóliumok kialakulása. Ezek rendszerint egyesülés útján keletkezett óriásvállalatok, amelyeknek működésük területén nincs megfelelő tőkeerejű versenytársuk. Ennek révén élveznek monopolista pozíciót, amely állandó jellegű extraprofit, ún. monopolista extraprofit realizálásában nyilvánul meg. A tőke a monopólium megteremtésével maga ismeri be, hogy a termelőerők egy bizonyos fejlettségi fokon — akkor, amikor egy-egy iparág termelésének túlnyomó részét néhány nagyvállalat adja — nem férnek bele a szabad verseny kereteibe, a konkurrenciát — ami a tőkés tulajdonviszonyok lényegéből fakad — a nagytőke érdekében korlátozni kell.

Ennek okai a következők:

1. Egy-egy nagyvállalat egymagában is jelentős hányadát adja az iparág termelésének, s ezért működési körének bővítése észrevehetően befolyásolja *az egész iparág kínálatának* alakulását. Az ilyen nagytőkések szükségképpen felismerik, hogy ha a teljesen szabad konkurrencia alapján a termelés korlátlan kibővítésére törekednek, olyan *túlkínálatot* idéznek elő,

amely az árak és a profitráta mindnyájukra nézve katasztrofális eséséhez, sőt az iparág veszteségessé válásához vezet.

2. A tőkekoncentráció magas fokán álló iparágakba behatolni kívánó tőkésnek igen nagy tőkével kell rendelkeznie ahhoz, hogy versenyképes vállalatot alapítson. Az ilyen újonnan létesítendő óriási vállalat — hacsak nincs kivételesen erős konjunktúra — már eleve túlkínálatot idézne elő az iparágban. Ilyen esetben, ha még létezik is megfelelő nagyságú behatolni kívánó tőke, ez a behatolás értelmetlen. Az iparág nagytőkései ugyanakkor mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák új, versenyképes tőkék betörését saját területükre. Felismerik, hogy ez közös érdekük, ami az egymás közötti megegyezésre készteti őket.

3. Az óriási vállalatok közötti árharc egyre kilátástalanabbá válik. Amig jórészt gyengébb versenytársakkal volt dolguk a nagytőkéseknek, az árak ideiglenes leszállításával viszonylag könnyen tönkretehették az amúgy is nagyobb önköltséggel dolgozó riválist. Az iparág termelésének túlnyomó részét adó néhány nagyvállalat közül már egyik sem számíthat e tekintetben könnyű sikerre. Nagy tőkeerejük folytán mindegyikük sokáig bírná még a veszteséget okozó árakkal való harcot is. Ezért ha nem bírnak egymással — egyezségre kell lépniük.

A megegyezés szükségszerűsége mellett megteremtődik annak lehetősége is. Míg a sok száz szabad versenyben álló tőkés között elképzelhetetlen volt a konkurrenciát korlátozó megegyezés, addig ez néhány óriás vállalat számára teljesen reális lehetőség.

E megegyezés vonatkozhat az általuk termelt áru árára, a piacok felosztására, a termelés növelésének korlátozására, az alkalmazott munkások bérének maximálására stb.

A monopolista pozíció bizonyos esetben nem megegyezés révén keletkezik, hanem azáltal, hogy a konkurrencia során egyetlen vállalat nő olyan méretűvé, hogy egymaga képes a kínálatnak és az áraknak a saját érdekei szerinti befolyásolására.

A tőkekoncentráció és tőkecentralizáció révén keletkezett monopólium tehát vagy egyetlen, uralkodó pozícióba jutott nagyvállalat, vagy pedig több, többé-kevésbé önálló vállalat szövetségét jelenti a konkurrencia korlátozására és kiküszöbölésére, és ennek révén monopolista extraprofit biztosítására.

A tőkekoncentráció továbbhaladása következtében ma a monopóliumos fejlődés jóval erősebb, mint korábban. Míg Lenin: „Az imperializ-

mus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művében arról tájékoztat, hogy a század elején az Egyesült Államok feldolgozó iparában az üzemek 0,9%-át kitevő legnagyobb vállalatok foglalkoztatták a munkások 25,6%-át. addig egy fél évszázad múlva. 1952-ben a megfelelő számok 0,8 és 35%. Vannak olyan iparágak, melyekben a négy legnagyobb vállalat adja a termelés 50—90%-át. (Például gépjárműveknél 55,7, autóguminál 76,6, dohánynál 90,4%-át.) „A hatvanas évek elején mindössze kétszáz vezető monopólium adta a tőkés világ ipari termelésének egyharmadát, ebből 60% az Egyesült Államokra jutott, ahol a nemzeti jövedelem egyharmadát szolgáltató vállalatok gazdái kényelmesen elférnének valamely vidéki mozgószínház nézőterén, hiszen 4—500 főnél nincsenek többen. Az utóbbi tizenöt évben a kétszáz legnagyobb amerikai vállalat részesedése az Egyesült Államok ipari termelésében 30%-ról 40%-ra emelkedett... Az amerikai társaságoknak kevesebb mint 0.25%-a sajátította ki 1961-ben az összes profit 73,3%-át és az összes társaságok 0,0006%-a az összes profit 36,6%-át vágta zsebre. 1954 és 1960 között az ötven legjelentősebb nyugatnémet vállalat részesedése az NSZK ipari termeléséből 17,17%-ról 22,8%-ra nőtt... Különösen nagyarányú vállalati fúziókat hajtottak végre az utóbbi években Japánban. 1963-ban Japánban 32 olyan vállalat volt, amelynek munkáslétszáma meghaladta a 10 000-et."[3]

Ehhez még hozzátehetjük, hogy az állandó jellegű kapacitáskihasználatlanság miatt a nagy monopolista vállalatok termelési kapacitásának aránya még nagyobb, mint a termelésből való részesedése. Például a 8 legnagyobb acél- és hengermű az Egyesült Államokban a termelésnek kb. 63%-át, a termelési kapacitásnak 30%-át tartja a kezében. Így kedvező konjunktúra esetén a termelésben elfoglalt súlyuk gyorsan növekedhet. Arra is tekintettel kell lennünk, hogy a kombinációk[4] következtében a különböző iparágakban szereplő vállalatok egy monopolista egyesülésbe tartozhatnak. Tehát az egyes monopóliumok gazdasági hatalma még nagyobb lehet. mint amit a legnagyobb vállalatok iparáganként termelési súlyából kiolvashatunk.

A monopóliumok a különböző tőkésországokban nem egy időben jelentek meg, hiszen a kapitalizmus, s ezzel együtt a tőke koncentrációja és centralizációja országonként egyenlőtlenül fejlődött. A monopóliumok legkorábban Angliában, Németországban, az Egyesült Államokban, Franciaországban tűntek fel. A közepes fejlettségű és elmaradott tőkésországokban kezdetben *kívülről* nyomultak be, s később mind több tőkésországban alakultak ki monopóliumok a *belső* tőkés fejlődés eredményeképpen.

[3] Dr. Háy László: A világkapitalizmus válsága. Kossuth Könyvkiadó 1966. 11—12. old.

[4] A kombináció olyan tőkés vállalkozás. amelybe vertikálisan kapcsolódó üzemek tartoznak. Például egy vezetés alatt egyesített ércbányák, kohók, öntődék, hengerművek kombinációt alkotnak.

A tőkekoncentráció és centralizáció fejlődése egy-egy tőkésországon belül iparáganként is különböző. Kezdetben a monopóliumok inkább a nehéziparban fejlődtek ki, itt a vállalatok alapításához nagy tőkeberuházások szükségesek. Ezekben sokkal gyorsabb volt a kis- és középtőkés vállalatok tönkremenetelének és a tőke centralizációjának folyamata. Később azonban a könnyűiparban is mindinkább tért hódítottak.

N e m s z a b a d a z o n b a n a z t h i n n i, h o g y m a m á r a m o n o p ó l i u m o s f e j l ő d é s t e l j e s s é v á l t. Ma lényegesen több a monopolizált iparágak száma, mint a századforduló táján, de ma is nagyon sok olyan iparág létezik, ahol a termelés legnagyobb része kis- és középtőkés üzemekben folyik. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének törvénye nemcsak ahhoz vezet, hogy a monopóliumok a különböző iparágakban nem ugyanazon időben jönnek létre, hanem ahhoz is, hogy hosszabb ideig tartó monopóliumos fejlődés után is csak az iparágak egy részében alakulnak ki,

A termelés és a tőke koncentrációja még ma is viszonylag alacsony színvonalú a textil- és ruházati iparban, az élelmiszeripar sok ágában, s általában a könnyűiparhoz tartozó területeken.

Ezért nem beszélhetünk „tiszta imperializmusról”, hiszen a termelés minden területe nem válik monopolizált területté.

A monopóliumok nem véletlenül, hanem a kapitalizmus b e l s ő t ö r v é n y s z e r ű s é g e i alapján, a termelés és a tőke k o n c e n t r á c i ó j a é s c e n t r a l i z á c ó j a eredményeként jönnek létre. Az egész tőkés gazdaságban való uralmuk mellett azonban vannak nem monopolizált termelési ágak is, amelyekben a szabad verseny többé-kevésbé a régi formákban fennmarad. A monopóliumok, amelyek a szabad versenyből nőnek ki, n e m k ü s z ö b ö l i k k i a s z a b a d v e r s e n y t, hanem fölötte és mellette léteznek.

A MONOPÓLIUMOK FORMÁI

A monopóliumok formái különbözőek. Ha azt nézzük, hogy a résztvevő vállalatok mennyiben veszítik el, illetve tartják meg önállóságukat, akkor a következő formákat különböztetjük meg:

1. *Konvenció.* A vállalatok megtartják önállóságukat, csupán rövid lejáratú megállapodást kötnek az áruk eladási árára vonatkozóan. Ezek alkalmi egyesülések.

2. *Kartell.* Önálló vállalatok közötti tartós, szerződéses megállapodás a konkurrencia bizonyos korlátozására. Az *árkartell* az árakat szabja meg, a *piackartell* a piacokat, a *termelési* vagy *kvótakartell* a termelhető árumennyiséget osztja fel a résztvevők között. A kartell-megállapodás rendszerint több oldalú, és vonatkozhat a felsoroltakon kívül más területekre is.

3. A *szindikátusban* a tömörülő vállalatok számára már nemcsak a termelési kvótákat szabják meg, hanem létrehoznak egy közös *kereskedelmi irodát* is, amely a résztvevők termékeit értékesíti. Megállapodhatnak a résztvevők közös anyagbeszerzésben, a nyereség egy részének újrafelosztásában stb. A szindikátusban levő vállalatok is megtartják önállóságukat, de ebből már nehezebben léphetnek ki, mint a kartellekből, mivel megszakad a piaccal való közvetlen kapcsolatuk.

4. A *trösztben* egyesülő vállalatok önállósága teljesen megszűnik, a vállalatok tulajdonosai a tröszt résztulajdonosaivá válnak.

A felsoroltak mellett a monopolista egyesülés különleges formája a *konszern*, melyben a vállalatok pénzügyi függés alapján kapcsolódnak össze. A konszern ezért általában a legkülönbözőbb típusú vállalatokat fogja össze: eltérő iparágakban működő termelővállalatokat, kereskedelmi cégeket, bankokat és biztosítótársaságokat. Ilyen természetű összszekapcsolódás könnyen megvalósítható a részvénytársasági formában működő vállalatoknál.

A részvénytársaság

A részvénytársaság olyan tőkésvállalat, amely az alapításához szükséges tőkét *részvények* kibocsátása útján szerzi meg. A részvényesek a társaság közgyűlésén a tulajdonukban levő részvények névértékének megfelelő szavazati joggal rendelkeznek. Annak tehát, akinek több a részvénye, arányosan több a szavazata is. A kis címletű részvények kibocsátása révén nem tőkés, kis jövedelmű emberek is részvénytulajdonosok lehetnek. A kisrészvényesek azonban nem azért jegyeznek részvényt, hogy a vállalat irányításában részt vegyenek, hanem csupán azért, hogy részesedjenek a szétosztandó nyereségből. A részvények után fizetett nyereségrészt nevezik osztaléknak.

Mivel a kisrészvényesek rendszerint meg sem jelennek a közgyűlésen, az a tőkés vagy tőkéscsoport, amelyik kezében tartja a részvények 25—40%-át (esetenként ennél kevesebbet) az egész társaság irányítására képes. A részvényeknek azt a részét, amelynek birtoklásával a részvénytársaság irányítható *ellenőrző pakettnek* nevezik.

Ha valamely tőkéscsoport egy olyan vállalatnál szerzi meg a részvények ellenőrző pakettjét, amely maga is kézben tartja más vállalatok részvényeinek megfelelő hányadát, akkor gúlaszerűen kialakul az ún. *részesedési rendszer*, amely révén viszonylag kis tőkével igen nagy gazdasági hatalomra lehet szert tenni.[5]

[5] A részvénytársaságot nem szabad összetéveszteni a monopóliummal, mert ebben a formában működhet nem monopolista pozíciójú vállalat is.

Monopólium és verseny

A monopólium feltételezi a monopóliumos egyezményt kötő vállalatok között a *verseny bizonyos mérvű korlátozottságát.* Ebből sokan — a marxizmust revideáló szociáldemokrata teoretikusok és polgári közgazdászok — azt a következtetést vonták le, hogy a monopóliumok kialakulása és terjedése a kapitalizmusban *társadalmi méretekben* a verseny mérséklődéséhez, majd teljes megszűnéséhez vezet. Ebben az esetben a tőkés társadalomban megszűnik az anarchia, nem lesznek válságok.

A monopólium csupán egy feltételezett esetben szüntethetné meg a versenyt, ha az *összes termelési ág* termelését egyetlen óriási monopólium fogná át. A konkurrencia elválaszthatatlan az egymástól elszigetelt magántulajdonosok létezésétől.

A tőkés konkurrencia fő területei

A tőkések egymás közötti konkurrenciájának célja a minél nagyobb profit biztosítása. Ez a konkurrencia igen éles formákat ölt, gyakran élethalálharccá éleződik, melyben minden részt vevő a másik legyőzésére, megsemmisítésére törekszik. E küzdelem eltérő területeken szakadatlanul folyik. A fő területek a következők:

1. A legélesebb konkurrencia a *tőkések mint árueladók* között folyik az *értékesítési piacok megszerzéséért.* Ez mindenekelőtt *iparágon belüli* konkurrencia, tehát az azonos terméket előállítók konkurrenciája. Verseny folyik azonban *iparágak között* is. Ennek lehetőségét egyrészt az egymást helyettesítő termékek létezése teremti meg, másrészt pedig az, hogy a fogyasztók jó részének sok az olyan szükséglete, amelyet csak részben elégíthet ki jövedelméből. A konkurrencia az egymást használati érték szerint egyáltalán nem helyettesítő termékek esetében a vásárlók *fogyasztási struktúrájának* befolyásolására, megváltoztatására ösztönöz. A különböző ágakban működő tőkések azt igyekeznek elérni, hogy a vásárlók először — és nagyobb mértékben — az általuk termelt áruból elégítsék ki szükségletüket.

2. Éles konkurrencia folyik a tőkések között a *magasabb profitrátát* biztosító tőkebefektetési területekért. Itt már

elcve *iparágak közötti* konkurrenciáról van szó. A harc módszere *a tőke átvitele* a magasabb profitrátájú termelési vagy forgalmi ágakba.

3. Időnként kieleződhet a konkurrencia *a tőkések mint vásárlók* között. A konkurrencia ilyenkor az árubeszerzési piacok megszerzéséért folyik. Ennek oka lehet valamely nyersanyag elégtelensége (pl. háború idején a hazai nyersanyagbázis szűknek bizonyul, vagy bizonyos esetekben elégtelen a rendelkezésre álló munkaerő).

Harc az értékesítési piacokért

A konkurrenciában a monopóliumok kialakulása *változásokat* idéz elő. A monopóliumos megegyezés az értékesítési piacokért folyó konkurrenciát iparágon belül — a részt vevő vállalatok vonatkozásában — *korlátozza vagy megszünteti*. Azokban a monopóliumokban, amelyekben a vállalatok megtartják önállóságukat (konvenció, kartell, szindikátus) az iparágon belüli konkurrencia úgy folyhat tovább, hogy a vállalatok más-más ütemben fejlesztik technikájukat, kapacitásukat, és ennek alapján az eredeti szerződés felülvizsgálatát követelik. A monopolista megegyezés ugyanis a keletkezése időpontjában fennállt erőviszonyokat tükrözi. Ha az erőviszonyok közben megváltoznak, az erősebb partnerek a szerződés megváltoztatására törekszenek. Ez gyakran a monopólium (pl. a kartell) széthullására vezet. Ilyenkor az iparágon belüli konkurrencia minden formája újra fellángolhat.

A tröszt esetében a részt vevő vállalatok iparágon belüli konkurrenciája, mint a piac megszerzéséért folyó harc, megszűnik. Ez esetben legfeljebb arról lehet szó, hogy az egyes részvénytulajdonos csoportok a vállalat irányító posztjainak betöltéséért versenyeznek.

Az esetek túlnyomó részében azonban egy iparágon belül nem egyetlen, hanem több óriásvállalat működik, amelyeket egyenként önálló monopóliumnak tekinthetünk. Az ilyen esetekben egyik monopóliumnak sem érdeke a nyílt árharc. Az adott iparágban működő óriásvállalatok hallgatólagos vagy kifejezett, de titkos megállapodásra jutnak a konkurrencia korlátozására. Azt lehet tehát mondani, hogy egy iparághoz tartozó monopóliumon belül. vagy több monopólium esetén a monopóliumok között folyó konkurrencia — a monopólium természetéből következően — korlátozott.

Más a helyzet a vásárlók pénzéért folyó verseny terén iparágak közötti viszonylatban. Itt éles harc folyik mind az egymást használati érték szerint helyettesítő, mind pedig azon áruk termelői között, melyek ugyan egymást nem helyettesíthető árukat gyártanak, de termékeikre irányuló szükségletüket a vásárlók korlátozott jövedelmük miatt csak részben elégíthetik ki. Nem mindegy a tőkéseknek, hogy a lakosság szükségletét miből és mily mértékben elégítik ki, előbb vásárolnak-e olyan terméket, melyet az adott vállalat, vagy olyat, amelyet más vállalatok gyártanak. E konkurrenciában megmutatkozik a monopóliumok áremelési tevékenységének gazdasági korlátja, mert az alacsony jövedelmű rétegek fogyasztási struktúráját jelentősen befolyásolja a különböző termékek ára. A rendkívül magas monopolárak ezért nem mindig alkalmasak a vásárlók pénzéért folyó versenyben.

A vásárló pénzéért folyó harc mind iparágon belül, mind iparágak között, a monopóliumok és a monopóliumokon kívül állók között is folyik. Itt természetesen nagyon egyenlőtlen erők összeütközéséről van szó, és ezért a kívül állók inkább engedelmeskednek a monopóliumok akaratának.

A vásárló pénzéért, az értékesítési piacokért folyó verseny a monopóliumok uralma miatt a tekintetben is módosul, hogy változnak a konkurrenciában alkalmazott eszközök.

A változás mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az árharc veszít jelentőségéből. A monopóliumok természetükből eredően az árak emelésére, de legalábbis tartására és nem csökkentésére törekednek. Minél nagyobb vállalatról van szó, annál kevésbé tud könnyen átállni más termékek gyártására. Ezért a nagy monopóliumoknak igen fontos a stabil vagy emelkedő ár biztosítása. Jelentős, a versenytársak kiszorítását célzó árleszállításra csak ritkán szánják el magukat. A kívül álló kis- és középtőkések nem kezdeményezhetnek árharcot a monopóliumokkal.

Az értékesítési piacért folyó konkurrencia egyik legfontosabb eszközéül a reklám lépett elő. Ha sikerült megszerezni a vásárlóközönséget, akkor nagy gonddal igyekeznek azt meg is tartani. Technikai újdonságokkal tökéletesítik a terméket és minden elkövetnek azért, hogy a vásárlót rábírják a legújabb típusú áruk megvételére. Bizonyos áruk esetében gyorsan változtatják a divatot. Fontos szerepet játszik a konkurrenciában a

márka is. Ha a közönség valamely vállalat egyenletesen jó minőségű márkás cikkéhez hozzászokott, nem könnyen mond le arról, még akkor sem, ha ugyanilyen rendeltetésű termék olcsóbban is megjelenik a piacon.

Fontos szerepet tölt be a konkurrenciában a hitelre (részletre) történő árusítás. A fogyasztók sokszor a magasabb árú, de hitelre eladott cikkeket vásárolják meg. Különösen a tartós fogyasztási cikkeknél alkalmazzák ezt a módszert.

Ha a monopóliumok az államnak szállítanak különböző árukat, akkor a verseny nem lebecsülendő módszere az állami hivatalnokok megvesztegetése, illetve bizonyos állami hivatali posztok megszerzése a monopóliumok bizalmi emberei számára.

Igen éles harc dúl a monopóliumok között a nemzetközi piacokért folytatott versenyben, melyben szintén egyre jobban felhasználják az államot.

Mindezekből látható, hogy a monopóliumok kialakulása egyáltalán nem szünteti meg az értékesítési piacokért folyó konkurrenciát, hanem azt bizonyos vonatkozásban korlátozza, más vonatkozásban pedig kiélezi.

Harc a tőkebefektetési piacokért

Hasonló a helyzet a tőkebefektetési piacokért folytatott konkurrenciában is. A tőkekoncentráció és centralizáció bizonyos fokon már korlátot állít a tőke más iparágba történő beáramlása elé. Csak igen nagy tőke veheti fel a versenyt az iparágban már működő óriásokkal. A nagy tőkebeáramlás viszont olyan túlkínálatot idézne elő a termelésben, ami értelmetlenné tenné a befektetést. A magas tőkekoncentrációjú iparágakban működő nagytőkések számára ily módon létkérdés is az idegen tőke távoltartása. A tőkebefektetési piacokért folytatott konkurrencia (vagyis az iparágak közötti tőkeáramlás) tehát a monopolkapitalizmus viszonyai között erősen korlátozott. Ebből következik, hogy nem is egyenlítődhetnek ki az iparáganként eltérő profitráták.

Nem szabad azonban azt hinni, hogy a monopolizált iparágba történő tőkebeáramlás teljesen lehetetlen. Ha a monopóliumnak sikerült igen magas profitrátát biztosítania egy iparágban, akkor a kívül álló tőke mindent elkövet, hogy betörjön erre a területre, s ez gyakran sikerül is neki.

Az egyes iparágakban keletkezett abszolút, vagy majdnem abszolút monopolhelyzet tehát csak időleges.

A Standard Oil kezdetben az olajfinomítás 95%-át, az olajszállításnak pedig 100%-at monopolizálta. A monopoliumát arra használta ki, hogy alacsony áron vette át az olajat, és a költségek által nem indokolható magas áron adta el. Ennek következtében a profitrátája 48 és 84% között mozgott. E magas profitráta miatt végül is benyomult e területre a Morgan és a Mellon csoport tőkéje, ami a Standard Oil olajfinomításban való részesedését 95%-ról 45%-ra, a szállításban való részesedését pedig 100%-ról 60%-ra csökkentette.

1900 és 1910 között a Ford autógyár olyan monopolhelyzetben volt, hogy profitrátája 100% fölé emelkedett. De 1908-ban létrejött a General Motors, 1928-ban pedig egyesült a Chrysler és a Dodge cég. Végül is a Ford 1927-ben már a General Motors mögött a második, később pedig a Chrysler mögött a harmadik helyre szorult.

Harc a beszerzési piacokért

A tőkések mint vásárlók közötti konkurrencia szintén igen éles formákat ölthet az imperializmusban. A monopólium monopolista pozícióját a nyersanyagbeszerzés területén is igyekszik megszerezni. Ezért mindent elkövet, hogy a nyersanyagbeszerzési piacokról lehetséges versenytársait kiszorítsa. Az e téren folyó konkurrenciának drasztikus módszere a nyersanyagok felvásárlása és megvonása a többi tőkéstől.

Verseny a nem monopolizált iparágakban

A nem monopolizált területeken működő tőkék közötti konkurrencia alapjában véve a szabad verseny szabályai szerint megy végbe. Erre a versenyre is rányomja azonban bélyegét a monopóliumok uralma. A monopolizált iparágak megváltoztatják az értéktöbblet elosztását a maguk javára. Ez magyarázza azt, hogy a nem monopolizált területeken még élesebb konkurrencia folyik, mint a kapitalizmus előző szakaszában. Az alacsony profitrátáért a termelés növelésével igyekeznek kárpótolni magukat, ez viszont éles összeütközésekhez vezet. Emellett a széthullott nagyobb tőkék, valamint a tönkrement földbirtokosok, illetve más kisebb pénztőkékkel rendelkezők, éppen a nem monopolizált iparágakban létesítenek üzemeket. Így ezeken a területeken erős fluktuáció figyelhető meg: évenként nagyon sok üzemet alapítanak, s évenként igen sok üzem megy tönkre.

Összefoglalva: a monopóliumok ugyan a konkurrencia kiküszöbölése végett keletkeznek, de ezt a célt a tőkés gazdaság egé-

szére semmi esetre sem, a saját működési területükre vonatkozóan is csak *részben* érhetik el. Ezért a tőkés gazdaságra továbbra is az anarchia, az aránytalanságok a jellemzők. A monopóliumok léte az aránytalanságokat csak *fokozza*, amenynyiben gátolja az értéktörvény termelésszabályozó szerepének érvényesülését.

Az állammonopolista kapitalizmus

Anélkül, hogy részletesen kifejtenénk, utalnunk kell a tőkés tulajdonviszonyok további formaváltozására, az *állammonopolista kapitalizmus* rendszerré válására. A termelőerők mai fejlettségi foka szükségessé tette, hogy a fejlett tőkésországokban az állam intenzíven beavatkozzék a gazdaságba. A mai termelőerők már központi koordinálást kívánnak. Ezért a modern tőkésállam a nemzeti jövedelem nagy hányadát összpontosítja a költségvetésbe, és azt gazdaságpolitikai célkitűzéseinek megvalósítása érdekében használja fel. Így hatást tud gyakorolni a tőkés újratermelés egészének menetére. Több fejlett tőkésországban a termelési eszközök jelentős hányada állami tulajdonban van. Az állam a pénzforgalom, a hitel szabályozására törekszik. Némely tőkésországban, így pl. Franciaországban, Japánban, Olaszországban stb. tervgazdálkodási kísérleteket, illetve törekvéseket is megfigyelhetünk.

Ma a fejlett tőkésországokban az állam gazdasági súlya olyan nagy, hogy a kapitalizmus belső szerkezeti változásáról, a tőkés tulajdonviszonyok módosulásáról kell beszélnünk. Ez természetesen kihat a kapitalizmus törvényszerűségeinek érvényesülési módjára is. A tőkésállam gazdasági beavatkozásának formáit, az állammonopolista kapitalizmus lényegét és társadalmi szerepét egy későbbi fejezetben részletesen kifejtjük. Erre a rövid előrebocsátásra itt azért van szükségünk, mert a továbbiakban az állammonopolista kapitalizmusra többször hivatkoznunk kell.

A MUNKÁSOSZTÁLY MINT A TŐKE TARTOZÉKA. A MUNKANÉLKÜLISÉG OKA ÉS ALAKULÁSA

A munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban alapvetően az határozza meg, hogy tulajdonképpen a tőke tartozéka, annak függvénye. Ennek belátásához elég a tőkés termelést *újratermelésként*, tehát állandó megismétlődésében szemlél-

ni. Ebben az esetben a kapitalizmus következő főbb sajátosságai mutatkoznak meg:

1. Ha a tőkés termelést újratermelésként vizsgáljuk, észrevesszük, hogy a munkás nem a tőkés előlegéből él, hanem ellenkezőleg, a munkásosztály az, amely állandóan újratermeli saját létfenntartási alapját. Ehhez viszont csak azzal a feltétellel juthat hozzá, hogy a tőkésosztálytól munkaereje eladása révén munkabért kap. „A tőkésosztály pénzformában állandó utalványokat ad a munkásosztálynak az utóbbi által termelt és az előbbi által elsajátított termék egy részére.”[6]

2. A tőke egésze (benne az állandó tőkével) nem más, mint felhalmozott értéktöbblet. Ha ugyanis a tőkés fogyasztása bizonyos idő alatt értékben azonos az induló tőke értékösszegével, és a tőkés az eredeti tőkeösszeggel változatlanul rendelkezik, akkor ennek oka az, hogy a tőkés az eredetileg előlegezett értéket ugyan elfogyasztotta, de közben a munkásosztálytól ugyanakkora értéket elsajátított, ezért meglevő tőkéje természetére nézve felhalmozott értéktöbblet.

3. Ez a tétel még kézenfekvőbben és világosabban következik a tőkefelhalmozásból, azaz az értéktöbblet tőkésítéséből. Itt ugyanis a tőke növekménye már egyértelműen értéktöbblet. E növekmény már a kezdet kezdetén kétséget kizáróan kisajátított érték.

A munkaerő értékének megfizetése tehát csupán azt jelenti, hogy a munkás az általa létrehozott termékekből annyit kap meg, amennyi létfenntartásához elegendő. A munkásosztálynak ez a szükséges fogyasztása a tőke szemszögéből olyan értelemben szükséges, amilyen értelemben szükséges bármely más termelési tényező újratermelése. Az ezt meghaladó fogyasztás a tőke oldaláról már gazdaságtalan kiadás, mint ahogy gazdaságtalan társadalmilag szükségesnél nagyobb munkaráfordítással előállítani bármely más termelési tényezőt is.

De nemcsak erről van szó. Ha a munkásosztály az általa megtermelt javakból nagyobb arányban részesedne, mint amelyet a tőkés társadalmi feltételek által megszabott szükséges fogyasztás megkíván, akkor előbb-utóbb megszűnne a tőke tartozéka lenni, vagyis megszűnne számára az a kényszer, hogy munkaerejét áruba bocsássa. A tőkés termelésnek viszont szük-

[6] Marx: A tőke. I. köt. 526. old.

séges feltétele a proletár, a nincstelen létezése, aki éppen proletár volta miatt kénytelen bérmunkát vállalni. Az tehát, hogy a munkás nem kaphat több pénzt munkaereje ellenértékeként, mint amit el is kell költenie fogyasztási cikkekre, a tőkés termelési módban törvényszerű.

Ezen mit sem változtat, hogy a szükséges fogyasztási cikkek választéka bővül, és terjedelme — hosszú idő átlagában — nő. Ha valamely tőkés társadalomnak egy bizonyos magasabb fejlettségi fokán a munkás választékosabban és többet fogyaszt mint korábban, nem szűnik meg a tőke tartozéka lenni, ha jövedelme csak a mindenkori fogyasztási színvonalának felel meg.

A tőkés tulajdonviszonyok fennmaradására a tőkés újratermelésben tehát automatikus biztosítékok rejlenek.

Változatlan tőkeösszetételű felhalmozás és a foglalkoztatottság

Induljunk ki először abból a munkásosztály szempontjából legkedvezőbb esetből, amikor a tőkefelhalmozás során a tőkeösszetétel változatlan. Ilyenkor a v növekedési üteme megfelel a tőkefelhalmozás ütemének, a munkaerő iránti kereslet növekedése is azonos ezzel. Ha így a tőkefelhalmozás viszonylag gyorsan halad előre valamely tőkésországban, akkor előfordulhat, hogy egy bizonyos idő után munkaerőhiány lép fel. E hiányt ellensúlyozhatja — egy-egy tőkésország esetében — a munkaerő beáramlása külföldről. Ha azonban ez a beáramlás nem elegendő — vagy a változatlan tőkeösszetételű, gyors tőkefelhalmozást nem egyvalamelyik tőkésországra, hanem a kapitalista világ egészére kiterjedten értelmezzük —, akkor a tőkések egymás közötti konkurrenciája a tekintetben is kiéleződik, hogy igyekeznek egymástól a munkaerőt elhóditani. Ilyen körülmények között tehát a bérek emelkedni kezdenek, nő a munkás részesedése az általa termelt új értékből. Az értéktöbblet aránya a tőkéhez viszonyitva, vagyis a profitráta szükségképpen süllyed. Azt, hogy adott körülmények között melyik a legkisebb profitráta, amely mellett a tőke még hajlandó működni, elméletileg pontosan nem tudjuk meghatározni, mégis egyértelműen következtethetünk arra, hogy mivel a tőkés részesedése az új értékből csökken, előbb-utóbb a felhalmozás is csökken, sőt megáll. De ezzel a munkabérek emelkedését kiváltó ok is megszűnt. Ilyenkor ellenhatás következik be. „A munka ára-

nak emelkedése tehát továbbra is olyan határok közé van szorítva, amelyek nemcsak hogy érintetlenül hagyják a tőkés rendszer alapját, hanem növekvő szinten való újratermelését is biztosítják... Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek értékesülési szükségleteiért, nem pedig fordítva, az anyagi gazdagság a munkás fejlődési szükségleteiért."[7]

A kapitalizmusban azonban a munkabér emelkedése általában nem vezet a tőkefelhalmozás megállásához. A munkaerő drágulása a tőkést arra ösztönzi, hogy a termelés növelését az alkalmazott munkaerő létszámának minél kisebb emelésével valósítsa meg. Ez úgy érhető el, ha emeli a munka intenzitását, vagy a munka termelékenységét. A munkatermelékenység emelésének előfeltétele viszont, hogy a termelőtőkén belül megváltozzék a tőkeösszetétel a **c** elem javára. Mint ismeretes, éppen a munkaerő drágasága volt az egyik oka annak, hogy az Egyesült Államokban már kezdettől fogva magasabb technikai színvonal alakult ki a termelésben, mint más tőkésországokban. És fordítva: a munkaerő olcsósága nemegyszer technikai elmaradottsággal, a tőke alacsonyabb szerves összetételével jár együtt.

A növekvő tőkeösszetételű felhalmozás a munkaerő-utánpótlás szempontjából kedvező a tőke számára, a munkásosztály számára pedig a tőkétől való függés erősödését jelenti. A munkanélküliség ugyanis szorosan összefügg a tőke szerves összetételének emelkedésével. A kapitalizmusra jellemző munkanélküliség olyan tartaléksereget biztosít a tőke számára, amelyből szükségletei szerint meríthet, ugyanakkor nyomást gyakorolhat a bérekre, ronthatja a bérharc kilátásait. A munkanélkülivé válás veszélye állandó létbizonytalanságban tartja a dolgozó munkást.

A növekvő tőkeösszetétel és a munkanélküliség kapcsolata

Hogyan függ össze a munkanélküliség a tőke szerves összetételének növekedésével? Mindenekelőtt csökkenti a munkaerő iránti keresletet. Ha azonos termelési szintet magasabb tőkeösszetételű üzemben valósítanak meg, akkor *abszolute kevesebb* munkásra van szükség, mint alacsonyabb tőkeösszetétel esetén. Ha tehát egy iparágban a termelés technikai színvonala

[7] *Marx*: A tőke. I. köt. 575—576. old.

megnő — de a termelés növelésére nincs, vagy nem arányos mértékben van lehetőség —, akkor ez az iparág nem a munkaerő keresletét, hanem kínálatát növeli. Ahhoz, hogy egy technikailag átszervezett iparág megnövelje a korábbihoz képest munkaerő-keresletét, az szükséges, hogy a termelés növelésének lehetősége (az iparág termékei iránti szükséglet) gyorsabban növekedjék, mint a munka termelékenysége. Ez a lehetőség azonban gyakran nem áll fenn. A tőkés termelés fejlődésének egészét tekintve megállapíthatjuk, hogy hosszú időn keresztül a munkaerő iránti kereslet a tőkefelhalmozással abszolút értelemben nőtt, de növekedési üteme elmaradt a tőkefelhalmozás üteme mögött, mivel egyúttal a tőke szerves összetétele is emelkedett. A technikai fejlődés egy bizonyos magas fokán — pl. a második világháború utáni periódusban — a legfejlettebb tőkésországokban a produktív munkaerő iránti szükséglet csökkenő irányzatú lett a termelés több területén abszolút értelemben is. A foglalkoztatottság a termelő- és a nem termelő szférában csak együttesen emelkedik abszolút értelemben.

A tőke technikai színvonalának emelkedése tehát mindenekelőtt úgy függ össze a munkanélküliséggel, hogy viszonylagosan (ma már sok esetben abszolute is) csökkenti a munkaerő-keresletet. Sőt a technikai fejlődés lényeges szerepet játszik a munkaerő-kínálat növelésében is.

A munkaerő-kínálat növekedésének elsődleges forrása a munkások természetes szaporodása. A kapitalizmus egész fejlődését tekintve azonban lényegesebb a munkások társadalmi szaporodása. E tekintetben első helyen említjük meg a női és a gyermekmunka tömeges alkalmazását. A tőke összetételének növekedésével — tehát a technikai haladással — tömegesen keletkeznek olyan munkahelyek, amelyek kisebb fizikai erőt, kisebb előképzettséget igényelnek, ezáltal technikailag alkalmasak a nők és gyermekek munkába vonására. A fejlett tőkésországokban ma már természetesen a munkaerőnek ez a forrása nem olyan jelentős, mint régen volt.

A munkáslétszám társadalmi szaporodásához tartozik továbbá a kistermelők tönkretétele, proletárrá változtatása is. A tőke a kistermelőt magasabb technikai színvonala alapján szorítja ki, teszi feleslegessé. A proletárrá vált kistermelő növeli a munkaerő-kínálatot.

A tőke tehát, miközben egyre magasabbra emeli a termelés technikai színvonalát, éppen ezáltal az egyik oldalon *viszonylag csökkenti* a munkaerő iránti keresletét, s ugyanakkor közrejátszik abban, hogy a rendelkezésre álló munkáslétszám a *természetes szaporodást meghaladó mértékben növekedjék.*

Mindebből azonban még nem következtethetünk a munkanélküliség elkerülhetetlenségére. A technikai haladást nem tehetjük felelőssé a munkanélküliségért.

A munkanélküliség oka

A munkatermelékenység emelkedése mindig egyértelmű a munkamegtakarítással: azonos termelés kisebb munkával valósítható meg. Ebből azonban nem következik, hogy a megtakarított munkaerő felesleges. A munkatermelékenység fokozódása alapján felszabadult munkaerő ugyanis másutt alkalmazható, ha ezt a termelési viszonyok nem teszik lehetetlenné. Ha pl. a szocialista gazdaságban a mezőgazdaság gépesítése feleslegessé teszi a mezőgazdasági népesség egy részét, ez egyáltalán nem vezet munkanélküliséghez. A szocialista termelési viszonyok lehetővé teszik a felszabadult munkaerő alkalmazását más területeken. Ugyanez a helyzet, ha valamely iparág technikai átszervezése szabadít fel munkaerőt. Az egész szocialista gazdaság növekvő technikai színvonalával — a munkatermelékenység emelkedése alapján — rövidíteni lehet a termelőmunkások munkaidejét, növelni lehet a dolgozók szabad idejét, emelkedhet a szolgáltatások aránya stb.

Elvileg mindezek a lehetőségek a kapitalizmusban is fennállnak. Itt is felszívhatja és sok esetben fel is szívja az egyik területen feleslegessé vált munkaerőt a másik termelési ág, s itt is csökkenhet és csökken is a munkaidő. A munkanélküliség szükségszerűsége a kapitalizmusban abból fakad, hogy a tőkés tulajdonviszonyok következtében ezek a lehetőségek nem valósulnak meg oly mértékben, hogy foglalkoztatható legyen mindaz a munkaerő, amely a munkatermelékenység emelkedése mellett rendelkezésre áll. A technikai haladás tehát nem önmagában, hanem csak a tőkés tulajdonviszonyok között vezet munkanélküliséghez. Ezért azt mondhatjuk, hogy az a technikai haladás, mely a tőke összetételének növekedésében mutatkozik meg, *alapja* a munkanélküliség keletkezésének. *A munkanélküliség végső okát a tőkés tulajdonvi-*

szonyoknak a termelés alakulására gyakorolt hatásában találjuk meg.

1. A széles körű társadalmi munkamegosztás mellett fennálló tőkés magántulajdon miatt a tőkés termelés szükségképpen anarchikus. Ebből következik, hogy az időnként túlságosan előreszaladó termelési ágakban a termelés csökkentésére — s ezért munkáselbocsátásokra — kerül sor. Ha elvontan csak a termelés részaránytalanságait vesszük figyelembe, akkor az egyes helyeken feleslegessé vált munkaerő más helyeken munkába állhat. Az állandóan meglevő aránytalanságok következtében azonban a kapitalizmusban majdnem mindig vannak olyan munkások, akik ideiglenesen a munkanélküliek tartalékseregét duzzasztják. A termelési ágak aránytalanságából eredő munkanélküliség ellen hat az a körülmény, hogy jó konjunktúra (fellendülés) idején ezek az aránytalanságok rejtve maradnak.

A tervszerűtlenség miatt átmenetileg azok a munkások is munkanélkülivé válnak, akik egy-egy termelési terület technikai átszervezése miatt válnak feleslegessé.

2. Súlyosabb változata a munkanélküliségnek az, amely a termelés ciklikus alakulásából keletkezik.

A kapitalizmusra ugyanis jellemző, hogy a termelés növekedését időnként túltermelési válságok szakítják félbe. Ilyenkor a termelés sokszor igen nagy arányban csökken, és rövidebb-hosszabb ideig alacsony színvonalon marad. Ezután a termelés megélénkül, majd fellendülésbe megy át. (A tőkés újratermelési ciklust és szakaszait később részletesen kifejtjük.)

A termelés e ciklikus hullámzása miatt a tőkés társadalomban nagyságában hullámzó munkanélküliség keletkezik. A termelés csökkenése a munkások tömeges elbocsátásával jár. A ciklikusság miatt fennálló munkanélküliség elvileg csak a fellendülés csúcsán szűnhet meg. A munkáslétszám természetes és társadalmi szaporodása nem követheti olyan hullámszerűen a termelést, hogy a mindenkor rendelkezésre álló munkaerőt foglalkoztatni lehessen. Teljes foglalkoztatottság állandóan csak nagyjából egyenletes ütemű termelésnövekedés mellett képzelhető el. Amíg tehát a kapitalizmusban a termelés ciklikusan alakul, a munkanélküliség e társadalom létfeltétele, és a teljes foglalkoztatottság lehetetlen. A mun-

kanélküli tartaléksereg az a munkaerőforrás, amely lehetővé teszi a tőkés számára a *konjunktúra kihasználását*. Marx ezt úgy fejezi ki, hogy „a tőke közepes értékesülési szükségleteihez" képest szükségképpen fölös népesség termelődik a kapitalizmusban.

3. A túltermelési válságokat (a termelés ciklikusságát) a kapitalizmus speciális ellentmondásának — *a termelés és a fogyasztás ellentmondásának* — időnkénti kiéleződése váltja ki. A termelés és a fogyasztás ellentmondása azonban nemcsak időnként élezi ki a kapitalizmusban a piacproblémát, hanem a piac korlátozott volta rendszerint jelentkezik a fellendülési szakaszban is. Ezért — a kapitalizmus egész fejlődési periódusát figyelembe véve — nem az a szabályszerű, hogy a fellendülés csúcsán megszűnik a munkanélküliség, hanem inkább az, hogy még ezeken a csúcsokon is jelentős a munkanélküli tartaléksereg. Ha a termelés és a fogyasztás ellentmondása a kapitalizmus egyes fejlődési szakaszaiban nemcsak időnként éleződik ki, hanem úgy alakul, hogy az egymás után következő válságok és depressziók mélyülnek, a fellendülések lanyhulnak (esetleg egyes országokban, sőt az országok egész sorában elmaradnak), akkor ennek következtében *növekvő tendenciát mutat az átlagos munkanélküliség is*. Így pl. a két világháború közötti periódusban átlagosan is nagyobb volt a munkanélküliség aránya, mint az azt megelőző azonos időszakban. A realizálási nehézségek időnkénti — vagy hosszabb idő alatti — tendenciális növekedése tehát visszatartja a termelés növekedését, és ezzel emeli a munkanélküliséget.

A munkanélküliség ellen ható tényezők

Közismert az is, hogy a második világháború utáni periódusban a fejlett tőkésországokban lényegesen kisebb a munkanélküliség, mint amilyen a két világháború közötti időszakban volt, noha több tőkésországban (pl. az Egyesült Államokban, Olaszországban) ma is számottevő, többmilliós munkanélküli tartaléksereg található.

Mely körülmények hatnak a munkanélküliség növekedése ellen a mai kapitalizmusban?

1. A második világháború után — elsősorban a vezető tőkésországokban — *kedvező konjunktúra* alakult ki. A termelés fellendülésében jelentős szerepet játszottak a háború utóhatásai, majd a technikai forradalom kibontakozása — és or-

szágonként eltérő egyéb tényezők mellett — az állam gazdasági beavatkozása. Nyilvánvaló, hogy a termelés növekedése a munkanélküli tartalékseregre felszívó hatást gyakorolt. A termelésnövekedésben, valamint a túltermelési válságok elodázásában — illetőleg a bekövetkezett válságok mélységének csökkentésében — az állam gazdasági beavatkozása az egyik hatékony tényező Csakhogy az állam gazdasági beavatkozása a foglalkoztatottság növelésében végleges megoldást — mint látni fogjuk — nem hozhat, s ezért a munkanélküliség nem számolható fel. Ha növekedni fognak a realizálási nehézségek, lelassul a termelés növekedése (amely egyébként eddig is jelentős részben a termelékenység emelkedéséből, és nem a munkáslétszám növekedéséből eredt) és a munkanélküliség emelkedni fog.

2. A munkanélküliség növekedése ellen hat az is, hogy a munkatermelékenység jelentős emelkedése alapján a munkásosztálynak sikerült a kapitalizmus korai szakaszához képest a munkaidő jelentős lerövidítését kivívnia. A technikai fejlődés által szabaddá vált munkaidő tehát részben a munkások szabad idejévé vált.

3. Jelentős ellenható tényező az improduktív szférában dolgozók számának és arányának a növekedése. A felesleges munkaerő jelentős része manapság nem munkanélküli, hanem katona, illetőleg állami hivatalnok, vagy valamelyik improduktív szektor foglalkoztatottja. Ilyen pl. a termelés egy különleges területe, a hadiipar.

A hadfelszerelési tárgyak tulajdonképpen sem nem termelési eszközök, sem nem fogyasztási cikkek. Ezért előállításuk nem is termelés a szó igazi értelmében. A foglalkoztatás szempontjából azonban egyáltalán nem mindegy, hogy 10%-kal csökken-e a termelés, avagy 10%-os súllyal hadiipar létesül. Ez utóbbi esetben a munkanélküliség nem nő, pedig a hasznos termékek termelése csökken.

4. Ma is tart természetesen a mezőgazdasági kistermelők proletarizálódása. Az NSZK-ban 1954-től 1964-ig 500 000-rel csökkent a kis- és középparaszti gazdaságok száma. Franciaországban — 1962-es adat szerint — nyolc év alatt egynegyedével csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség. Az Egyesült Államokban az utolsó két évtizedben 6 millió farmerből 3,4 millió maradt. Olaszországban a háború

óta évente átlag 120 000 paraszt hagyja el a mezőgazdaságot.[8] *Mindamellett a munkaerő-tartaléknak ez az utánpótlási forrása már nem buzog olyan bőven, mint a tőkének a mezőgazdaságba való behatolásának idején.* Természetesen ez elsősorban azokra a fejlett tőkésországokra vonatkozik, amelyekben a mezőgazdasági népesség súlya ma már az össznépességen belül nagyon kicsi. Ha nem is azonos mértékű, de hasonló a helyzet a női és a gyermekmunka termelésbe állítása terén is.

Mint látható, a munkanélküliség nagysága igen sok körülménytől függ. Ezért lehetséges, hogy a kapitalizmus egyes fejlődési szakaszaiban a növekedés ellen ható tényezők jelentősen gyengülnek, s így a munkanélküliség a korábbi időszakhoz képest ideiglenesen csökken, s a fejlett tőkésországok egyikében-másikában ideiglenesen gyakorlatilag megszűnik. Mivel azonban a termelés napjainkban tapasztalható fellendülése *nem állandósulhat*, a munkanélküliség a jelenlegihez képest valószínűleg *növekedni fog*.

A kapitalizmus eddigi fejlődése alapján nem állítható fel olyan elméleti tétel, hogy a munkanélküliség arányának a kapitalizmusban feltétlenül mindig növekvőnek kell lennie. Arra azonban kétségtelenül következtethetünk, hogy a munkanélküliség a tőkés termelési viszonyok *szükségszerű velejárója*. E tekintetben figyelembe kell vennünk azt is, hogy óriási a különbség a fejlett és a fejletlen (fejlődő) országok között. Az anarchikus, egyenlőtlen fejlődés rendkívül erősen jelentkezik a tőkés világban. A gyengén fejlett országok iparosodásának lassú üteme a foglalkoztatottság vonatkozásában igen nagy problémát jelent. A tőkefelhalmozásból eredő tendenciákat tehát nemcsak a fejlett országokban, hanem világméretekben kell vizsgálnunk.

Az automatizálás hatása

Teljesen figyelmen kívül hagytuk eddig az automatizálás foglalkoztatottságra gyakorolt hatását. Az automatizálás gazdasági és társadalmi hatása még nem tárható fel teljes bonyolultságában. Annyi azonban már ma is látható, hogy a fejlett tőkésországok első számú problémája az automatizálás tár-

[8] Lásd Pravda, 1966. január 19.

sadalmi következménye. Különösen a foglalkoztatottságot illetően.

A termelés némely területén a kapitalizmusban az automatizálás elképzelhető és megvalósítható. A termelés túlnyomó részére kiterjedő automatizálás azonban aligha fér bele abba a társadalmi rendbe, amelynek lényege a profitra termelés. Ha az egyes tőkés automatizál, ez közvetlenül a profitja emelkedéséhez vezet. A költségmegtakarítás elsősorban az eleven munkában jelentkezik, a feleslegessé vált munkaerőt elbocsátják. Ha az automatizálás kiterjed egy egész iparágra, akkor ez az iparág a másutt megtermelt értéktöbblet egy részét magához vonzza. Minél jobban fog azonban terjedni az automatizálás, annál súlyosabbak lesznek a foglalkoztatási problémák. Az automatizálás elterjedésének első fázisában még igen sok tényező hat a munkanélküliség növekedése ellen. Az áruk olcsóbbodása a fogyasztást és ezért a termelés növelését segíti elő; sok munkaerőt szív fel az automata berendezéseket gyártó ipar; nő a kereslet magas szakképzettségű karbantartó munkások és műszakiak iránt stb. Az automatizálás végső kihatása azonban a termelésre fordítandó munka jelentős hányadának m e g t a k a r í t á s a. A profitért termelő társadalomban ez — még a munkaidő további csökkenése mellett is — a munkanélküliség n ö v e k e d é s é h e z kell hogy vezessen. Ahhoz, hogy az anyagi gazdagságnak az automatizálás révén bekövetkező óriási növekedését az ember szükségleteinek lehető legmagasabb színvonalú kielégítésére fordítsák, és hogy a felszabadult munkaidőt szabad idővé változtassák, el kell tűnnie a tőkés magántulajdonnak. A teljes automatizálás már a kommunizmus termelőereje. A magánérdek, a profitszempont csak addig gyakorolhat pozitív hatást a termelőerők fejlődésére, amíg a termelt javak viszonylag szűkösek.

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETÉNEK ALAKULÁSA A KAPITALIZMUSBAN

Ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy milyen, és hogyan alakul a munkásosztály helyzete a kapitalizmusban, akkor tulajdonképpen azt vizsgáljuk, hogy a t ő k é s v i l á g e g é s z é b e n milyen a munkásosztály helyzete. Erre csak úgy kaphatunk he-

lyes választ, ha külön-külön megvizsgáljuk az egyes tőkésországok munkásosztályának helyzetét. Ezeknél a részletvizsgálatoknál szem előtt kell tartanunk, hogy bizonyos országokban a munkásosztály helyzete kedvezőbben, másokban kedvezőtlenebbül alakul, és sokszor valamely fejlett tőkésország burzsoáziája éppen annak révén tud többet adni saját munkásosztályának, hogy más országok munkásainak rovására gazdagodott meg. Nem szabad tehát elhamarkodott következtetésre jutnunk sem a legfejlettebb, sem a legelmaradottabb országok viszonyainak elemzéséből. Más szóval: nem alkothatunk helyes nézetet erről a kérdésről egyes kiöregedett tőkésországok példája alapján.

Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a fejlett tőkésországokban ma állammonopolista kapitalizmus van. A tőkésállam éppen a kapitalizmus megmentése végett tudatosan tesz olyan intézkedéseket — az egyes tőkés profitszempontjaival szemben is —, amelyek a piac növekedését, az életszínvonal stabilitását, évenkénti emelkedését eredményezik. A tőkésállam ez irányú cselekvését erősen befolyásolja az a körülmény is, hogy ma már létezik és egyre erősödik a szocialista tábor. Ma a munkásosztály helyzete súlyosabb politikai tényezőként esik latba a kapitalizmusban, mint korábban. A munkásosztály helyzetének vizsgálatánál tehát arra is tekintettel kell lennünk, hogy milyen időszakot vizsgálunk, hogy a szóban forgó időszakban hogyan változnak a külső és belső viszonyok hatására a tőkés termelési mód törvényszerűségeinek érvényesülési formái.

A munkásosztály helyzetéről továbbá csak úgy kaphatunk valósághű képet, ha azt nem egy, hanem sok ismérv alapján vizsgáljuk. Az ismérvek helyes megválasztásához tartozik, hogy mindenekelőtt a legalapvetőbb, a munkásosztály helyzetét leginkább meghatározó tényezőket tegyük vizsgálat tárgyává. Mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a munkásosztály helyzetére vonatkozó valamely ismérv kedvező alakulását részben vagy egészen kiegyenlítheti egy másik tényező kedvezőtlen alakulása, és fordítva. Ugyanakkor olyan ismérvek mérlegelését is el kell végeznünk, amelyeknek jó része számszerűleg nem mérhető, vagy mérhető ugyan, de nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok. Nincs tehát lehetőségünk arra, hogy a munkásosztály helyzetét meghatározó valamennyi tényezőt egy indexszámban fejezzünk ki.

A munkásosztály helyzetének vizsgálatakor mindenekelőtt tisztában kell lenni azzal, hogy a tőke és a munka között kibékíthetetlen ellentét van. A tőkésosztály és a munkásosztály állandó harcban áll egymással, s e harcban a munkásosztály a tőkével szemben helyzeti hátrányban van. A tőke önszántából a munkásosztály javára semmilyen engedményt nem hajlandó tenni. Azok az eredmények, amelyeket a munkásosztály gazdasági téren elér, szívós gazdasági-politikai harc eredményei. E harcnak viszonylag kedvezőbb körülményei alakultak ki napjainkban — a második világháború utáni periódusban — a szocialista tábor léte következtében. A gazdaságba intenzíven beavatkozó tőkésállam gazdaságpolitikájában tudatosan számol azzal, hogy a mai világhelyzetben a munkásosztály helyzetének katasztrofális romlása végzetessé válna a tőkés rend számára.

Ha a munkásosztály helyzetének változását vizsgáljuk, eljárhatunk úgy, hogy nem hasonlítjuk össze a munkásosztály helyzetét a tőkésosztály — illetve más — a munkásosztályon kívüli — társadalmi réteg helyzetével. Az ilyen vizsgálatról azt mondhatjuk, hogy a munkásosztály helyzetének változását abszolút értelemben szemléljük.

Elemzésünk lehet azonban relatív értelmű is. Ekkor az előbbi módszerrel ellentétben a munkásosztály helyzetének alakulását mindenekelőtt a tőkésosztály jövedelmi és vagyoni helyzetének, valamint más társadalmi rétegek életszínvonalának a változásával vetjük egybe.

A marxista közgazdászok egy része az abszolút és relatív helyzetnek ezt a megkülönböztetését elveti, más része pedig nem az itt leírt módon értelmezi. Hangsúlyozzuk ezért, hogy állásfoglalásunk csak úgy érthető meg, ha szem előtt tartjuk az abszolút és a relatív helyzetre vonatkozó fenti meghatározásunkat.

A munkásosztály abszolút helyzete

1. Az előző pontban megtárgyaltuk a munkanélküliség szükségszerűségét és alakulását a kapitalizmusban. Láttuk, hogy a kapitalizmus egészében a munkanélküli tartaléksereg szükségképpen mindig jelen volt. Időnként, különösen a túltermelési válságok és depressziók idején — de néha több újratermelési ciklust magába foglaló hosszabb időszakban is — jelentősen megnő a munkanélküliek tömege. Ha a korlátozott időtar-

tamra folyósított munkanélküli-segélyek nem elegendőek, vagy lejártak, a munkásosztály dolgozó része jövedelmének terhére kénytelen a munka nélküli családtagok eltartásáról gondoskodni. A munkanélküliség növekedésével erősen fokozódik az amúgy is mindig meglevő létbizonytalanság. Ha egy rövidebb, vagy hosszabb időszakot alapul véve azt tapasztaljuk, hogy a munkanélküliség egy korábbi időponthoz (időszakhoz) képest megnövekedett, akkor minden egyéb körülményt változatlannak véve, a munkásosztály helyzete abszolút értelemben rosszabbodott. Így abszolút értelemben feltétlenül rosszabbodik a munkásosztály helyzete a válságok idején.

2. A másik igen lényeges tényező a munkásosztály abszolút helyzetének alakulásában a reálbér változása. (Azt, hogy a munkás keresetéből eltartott családtagok száma hogyan változik, itt figyelmen kívül hagyjuk, csak a dolgozó munkás keresetének reálértékét vizsgáljuk. Az eltartott családtagok figyelembevétele nem a reálbér, hanem a reáljövedelem vizsgálatához tartozik. A reáljövedelem alakulásának elemzésénél a munkás minden forrásból — pl. munkanélküli-segélyből, más szociális és kulturális juttatásokból (ha ilyenek vannak) — származó összes jövedelmét kellene viszonyítanunk a munkás és családtagjai együttes létszámához. Ebből látható, hogy a reálbér és a reáljövedelem nem esik egybe.

Kétségtelen, hogy a tőkés mindig arra törekszik, hogy a munkabéreket lenyomja. Ezt a magatartást a profitért folyó harc diktálja. A konkurrenciában minden egyes tőkés helyzete tehát objektíve olyan, hogy a bérek visszaszorításában, növekedésének fékezésében, vagy éppen lenyomásában is versenyezniük kell egymással. Aki másokhoz képest több bért fizet, az alacsonyabb profitrátát ér el és a konkurrenciában hátrányba kerül. A tőkés tehát a maga jószántából semmi esetre sem emeli a munkabért. De a tőkés termelésnek az is objektív követelménye, hogy a profit biztosítása végett gondoskodni kell a növekvő tömegű áru eladásáról. Mivel a munkásosztály jelentős hányadát vásárolja a fogyasztási cikkeknek, felmerül a kérdés: hogyan kell alakulniuk a reálbéreknek, ha a kapitalizmusban nő a termelés technikai színvonala, emelkedik a munka termelékenysége? A munka termelékenységének emelkedése azt jelenti, hogy megnő az azonos munkáslétszám által azonos idő alatt termelt javak

mennyisége. A megnövekedett termékmennyiséggel szemben — történelmileg vizsgálva — megfelelően megnövekedett vásárlóerőnek kell állnia.

Hogyan jöhet ez létre?

a) Lehetséges, hogy a termelékenység növekedésének eredményét elnyeli az a sajátos termelési szféra, amely olyan javakat állít elő, amelyek *sem nem termelési eszközök, sem nem fogyasztási cikkek*. (Ide tartoznak a hadfelszerelési tárgyak, a fegyverek, a hadsereg által használt egyéb eszközök, gépek stb. Ebbe a csoportba kell sorolnunk az olyan dologi, forgalmi költségeket is, amelyek az áru realizálásánál felmerülnek, pl. a reklám célját szolgáló áruk.) Ha a munkatermelékenység emelkedése csak az ilyen termékeket növeli, akkor sem a tőkésosztály, sem a munkásosztály, sem más társadalmi rétegek számára nem keletkezett több hasznos termék. A megtermelt összes termék realizálása — ha a népesség számában és az elosztás arányaiban nem történt változás — *reálértékben azonos nagyságú* munkabérek, profitok és egyéb jövedelmek realizálását foglalja magában.

b) Lehetséges, hogy a munkatermelékenység növekedése csak a *termelési eszközök* (az ún. I. osztály) termelésének gyorsabb növekedését biztosítja. A kapitalizmusra jellemző is a „termelés a termelésért". Ennek alapján gondolta pl. Tugan-Baranovszkij, a legális marxizmus egyik fő képviselője, hogy a fogyasztás növekedése a kapitalizmusban lényegtelen, a realizáláshoz elég, ha több szenet és vasat termelnek, csupán azért, hogy ezzel még több vasat és szenet termeljenek. Lenin rámutatott, hogy ez az összefüggés valóban érvényesülhet rövidebb időszakban, de a termelés és a fogyasztás *végső fokon* a kapitalizmusban is összefügg. Közvetlenül a profitért, de végső fokon a fogyasztás számára termelnek a kapitalizmusban is. Bármily hosszú is az átfutási idő, a termelési eszközökből előbb-utóbb fogyasztási cikk lesz.

c) Ha a munkatermelékenység emelkedése végeredményben megnöveli a fogyasztási cikkek tömegét, akkor ennek realizálásához egyik szükséges feltétel a *reálbérek emelkedése* is.

A növekvő tömegű fogyasztási cikk realizálási változatai a következők lehetnek: *vagy* megfelelően nő a tőkések fogyasztása, *vagy* a nagyobb tömegű fogyasztási cikkből több jut a

munkásosztálynak, vagy megnő azon rétegek fogyasztása, amelyek nem tartoznak sem a tőkésosztályhoz, sem a munkásosztályhoz.

Elvileg elképzelhető az is, hogy a termelékenység növekedéséből keletkezett plusz termék a felsorolt realizálási változatok közül kizárólag egyetlen változat szerint realizálódik. A gyakorlatban azonban nem létezik olyan mechanizmus, amely kizárólag csak az egyik vagy csak a másik realizálási változatot juttatná érvényre. Ennek alapján módunkban van elméleti következtetést levonni a reálbérek alakulási tendenciájára.

Mivel nem létezik olyan gazdasági törvény, amely szerint a munkatermelékenység emelkedésének hatása kizárólag olyan termékek tömegét növelné, mint a hadfelszerelési tárgyak, illetve a tiszta forgalmi költségek, s mivel olyan gazdasági törvény létezését sem lehet elméletileg alátámasztani, hogy a növekvő tömegű fogyasztási cikkek kizárólag a tőkések, illetőleg a nem tőkés és nem munkás, egyéb rétegek személyes fogyasztásába kerülnek bele, ezért a munkatermelékenység emelkedése esetén a termékrealizálás szükséges feltételei között minden bizonnyal a reálbér emelkedésének is szerepet kell játszania. Nem arról van itt szó, hogy önműködően a tőkés tulajdonviszonyok teszik szükségessé a reálbérek növekedését. Éppen ellenkezőleg, a tőkés tulajdonviszonyok erőteljesen korlátozzák a reálbérek emelkedő tendenciáját. A reálbérek növekedésének szükségessége tulajdonképpen a munkatermelékenység növekedésén alapuló bővített újratermelésből fakad. Tehát a kapitalizmusra jellemző bővített újratermelés követelménye tör magának utat a tőkés tulajdonviszonyok ellenére.

Ez, mint a termelőerők növekedésének következménye, hosszú idő alatt törvényszerű. Rövidebb periódusokban azonban a reálbérek szükségképpen nem növekednek. Ez nemcsak a gazdaság stagnálásának vagy visszaesésének következménye. Rövidebb periódusban a bővített tőkés újratermelés végbemehet és gyorsan végbemegy a reálbérek növekedése nélkül is. Ahhoz, hogy az átlagmunkás szokásszerű fogyasztásának összetétele és volumene megváltozzék, és ez a megváltozott fogyasztási színvonal a munkaerő értékének szabályozójává váljék, nem elégséges rövid időszak. A kizsákmányolás szükség-

szerű fokozódása mindig korlátozza a munkások fogyasztási színvonalának emelkedését. A mai kapitalizmusban a termelőerők igen nagy részét fecsérelik el a már említett improduktív módon, s ez jelentős fékje a reálbérek növekedésének.

A reálbér-összehasonlítás hosszú időre visszamenőleg nagyon nehéz, egészen pontos számítás pedig lehetetlen.

A reálbérek hosszú idő alatti növekedését még a fejlett tőkésországok esetében sem szabad egyenletes növekedésnek felfogni. A reálbérek növekedése hosszú időben szemlélve igen lassú ütemű, és időnként a már elért színvonala abszolúte is csökken. Azokban az időszakokban, amelyekben a reálbérek süllyedő irányzatúak (válság, háború stb.) a munkásosztály helyzete abszolúte rosszabbodik.

3. A munkásosztály abszolút helyzete szempontjából fontos a közvetlen munkakörülmények vizsgálata is. E körülményeken a munkanap hosszát, a munka intenzitásának fokát, a munkahely egészségügyi és balesetvédelmi viszonyait stb. értjük.

Ismeretes, hogy a munkásosztálynak sikerült kivívnia a munkanap lényeges megrövidítését. A munkaintenzitás azonban, ahhoz képest, mint amilyen a 14—16 órás munkanapokon volt, ma lényegesen nagyobb. A munkaintenzitás növelésének részben előfeltétele is a munkanap megrövidítése. Sajnos, a munkaintenzitás növekedésének számszerű mérésére egyelőre nincs megfelelő módszer. Szokás ennek változására a baleseti és munkarokkantsági statisztikákból következtetni. A balesetek számát azonban nemcsak a munkaintenzitás foka, hanem sok más körülmény is befolyásolja. Kétségtelen azonban, hogy a balesetek számának növekedésében jelentős szerepet játszik a munkaintenzitás jelentős fokozódása. Fontos itt rámutatnunk arra is, hogy a technikai haladás és a munkaintenzitás növekedése között a kapitalizmusban sem egyértelmű az összefüggés. Vannak a technika fejlődésének olyan irányzatai is, amelyeknél nem nő, sőt, esetleg egyenesen csökken a munka intenzitása. Olyan tendencia is megfigyelhető, hogy bizonyos esetekben fizikai tekintetben csökken, de szellemi vonatkozásban erősen nő a munkaintenzitás. Az intenzitás ilyen értelmű növekedése az idegrendszert veszi mindenekelőtt igénybe.

Ha a munka intenzitása az egészségre káros fokra emelkedik — s emiatt a munkás idő előtt megöregszik, tönkremegy —, ak-

kor abszolút értelemben mindenképpen romlott helyzete, bármilyen magas bért kap, vagy bármilyen mértékben javultak egyéb munkakörülményei. Ilyen rendkívül magas munkaintenzitásra a kapitalizmusban nem egy példa akad. A munkás közvetlen munkakörülményeibe sorolt többi tényező vizsgálatára e helyütt nincs módunk kitérni. Ismeretes azonban, hogy a munkásosztálynak ezek vonatkozásában is sikerült kisebb-nagyobb javulást kiharcolnia.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy hosszabb idő alatt a munkás helyzete a közvetlen munkakörülményeit meghatározó tényezők közül a munka intenzitása tekintetében általánosságban rosszabbodott, a többi tényező vonatkozásában pedig javult. Egyes esetekben a munka intenzitása olyan magas fokra emelkedik, hogy a többi tényező javulása azt nem tudja kiegyenlíteni, ez azonban nem tekinthető általános jelenségnek.

4. A munkásosztály egészségügyi, szociális és kulturális helyzetének vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy az orvostudomány igen nagyot fejlődött a kapitalizmus kezdetéhez képest. Hatékony gyógyszereket találtak fel, melyek lehetővé tették sok, korábban gyógyíthatatlannak vélt betegség gyógyítását, megszüntették a tömeges járványokat. Kétségtelen, hogy ezek az általános egészségügy terén elért eredmények a munkásosztály életében is éreztetik hatásukat. Abszolúte ma jobb a munkások orvosi, egészségügyi ellátása, mint mondjuk száz évvel ezelőtt.

A különböző tőkésországokban igen eltérő a kép a szociális intézkedések vonatkozásában. A fejlett tőkésországokban is jórészt csak a második világháború utáni kedvezőbb gazdasági és politikai körülmények között sikerült a munkásosztálynak e tekintetben jelentősebb eredményt elérnie.

A legfejlettebb tőkésországban — az Egyesült Államokban — nincs számottevő állami betegbiztosítás, magánbiztosítóknál kell egészségügyi biztosítást kötni. Így az alacsonyabb jövedelmű munkáscsaládokban még egy könnyebb betegség is súlyos anyagi nehézségeket okoz, különösen, ha egyben munkabérkieséssel jár. Betegség következtében 1953-ban az amerikai családok 7%-a kényszerült évi jövedelmének több mint 20%-át kitevő egészségügyi adósságba, és az ilyen jellegű adósságok 43%-a e csa-

ládok 11%-ára nehezedett. Nem meglepő tehát, hogy a különböző betegségek előfordulási aránya éppen az alacsony jövedelmű rétegeknél a legnagyobb.[9]

Meg kell jegyeznünk, hogy a szociális juttatások legnagyobb részét a kapitalista országok többségében bérlevonásokból fedezik.

Ha azonban nem csupán a legfejlettebb tőkésországokat nézzük, hanem az *elmaradott területeket* is, akkor kiviláglik, hogy a tőkének egyáltalán nem az a célja, hogy szociális és kulturális téren felemelje az elmaradt népeket. „India közegészségügyi helyzete az angol uralom megszűnésének pillanatában különösen rossz volt. 1948-ban itt volt a világon a legmagasabb halálozási arányszám: országosan 17%, a városokban pedig 21—22%... Ilyen körülmények közt a független India kormányának viszonylag nagy összegeket kellett áldoznia az egészségügy fejlesztésére és a higiéniai viszonyok megjavítására."[10] A nagy mulasztások miatt azonban csak igen lassú a javulás, mert az erre fordítható összegből egyszerre kell fedezni az új létesítmények beruházásait, az orvosképzés költségeit, a városok és falvak egészséges ivóvízzel való ellátását stb.

Egészében nézve *kulturális téren* is történt előrelépés a kapitalizmusban. Ma a munkásosztály általános műveltségi színvonala magasabb, mint sok évvel ezelőtt volt. Ez egyébként a tőke érdeke is, mert a modern technika képzettebb munkást kíván. Ez az abszolút értelmű javulás azonban lassú és igen egyenlőtlen. A tőkésországok egyetemein a munkásszármazású diákok aránya igen alacsony (1—2%), és a középiskolákban is 20% alatt van.

A tőke a munkás *kulturális színvonalának* emelését a profitérdekeknek rendeli alá. Jól mutatja ezt az a körülmény, hogy a tőke uralmának területein óriási méreteket ölt az analfabetizmus.

Az UNESCO 1955-re vonatkozó adatai szerint Brit Szomáliföldön, Francia Egyenlítői Afrikában, Francia Szomáliparton és Francia Nyugat-Afrikában az afrikai felnőttek 95—99%-a, Gambiában, Nyasszaföldön, Sierra Leonéban és Zanzibarban 91—95%-a, Nigériában 85—90%-a, Szvá-

[9] Lásd G. *Kolko*: Vagyon és hatalom Amerikában. Kossuth Könyvkiadó 1965 129—130. old.
[10] Ch. *Bettelheim*: A független India. Kossuth Könyvkiadó 1965. 451—452. old.

ziföldön 80—85%-a, Kenyában, Becsuánaföldön és Észak-Rhodesiában 75—80%-a volt írastudatlan. „Ha egyszer olyan olcsó az emberkéz, kar, láb, fő és hát, akkor miért költsön az európai farmer vagy bányatulajdonos pénzt gépekre és a munkások képzésére?”[11]

A munkásosztály abszolút helyzetét meghatározó egyes ismérvek alapján — az eddig elmondottakból — az alábbi következtetés vonható le:

A kapitalizmus egészét tekintve hosszú idő alatt a munkásosztály helyzete — elsősorban szervezett harcának eredményeként — abszolút értelemben lassan javul. Ez a javulás a különböző országokban nagyon egyenlőtlen, és a javulást időnként abszolút rosszabbodás szakítja félbe. A munkásosztály jelentős, abszolút helyzetrosszabbodása következik be a túltermelési válságok, depressziók és — a kapitalizmus viszonyaiból következő — világháborúk idején.

Miközben megállapítjuk, hogy a kapitalizmusban a munkásosztály abszolút helyzetrosszabbodásának tendenciája *csak időnként* válik uralkodóvá, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a kapitalizmus mind a mai napig nem számolta fel a *kifejezett nyomort*, még a legfejlettebb tőkésországokban sem. Az Egyesült Államokban a nem szervezett mezőgazdasági vándormunkások, az ugyancsak szervezetlen alkalmi munkások, valamint az ún. depressziós iparágakból elbocsátott munkások nagy része a szó szoros értelmében nyomorban él, nem beszélve az ellátatlan, szociális segélyekből tengődő öregekről. Mindez olyan országra igaz, amely a termelőerők fejlettsége tekintetében ma élenjáró.

Ily módon az Egyesült Államok elnökei is kénytelenek időnként „hadat üzenni” a szegénységnek. Kifejezetten a *nyomor* felszámolásának szükségességéről beszélnek. *Roosevelt* elnök 1939-ben mondta: „Ötmillió család nyomornegyedekben lakik, hárommillió család kénytelen a lakását másokkal megosztani!” *Kennedy* 1961-ben a Kongresszushoz intézett üzenetében arról beszélt, hogy „a munkanélküliek egynyolcada jóformán minden remény nélkül él abban a kb. száz körzetben, ahol különösen nagy a nyomor. Huszonötmillió amerikai olyan lakásokban él, amely nem felel meg az előírásoknak ... A középiskoláinkat elvégző legszebb reményre jogosító diákok harmadrésze anyagi nehézségek miatt nem tanulhat tovább ...” *Johnson* elnök is meghirdette a „szegénység elleni hadjáratot”, 1964-ben kijelentette, hogy több mint kilencmillió amerikai család nyomorog.

Még nagyobb a nyomor más tőkésországokban, pl. Olaszországban, Görögországban, Spanyolországban.

Ha a kapitalizmus és a nyomor összefüggéseinek vizsgálatát nem szűkítjük le csupán a fejlettebb tőkésországok munkásosztályainak élet- és

[11] J. *Woddis*: Afrika. Kossuth Könyvkiadó 1962. 167. old.

munkakörülményeire, hanem bevonjuk a vizsgálódásba a volt gyarmatok, a gyengén fejlett országok népeinek életszínvonal-alakulását is, akkor valóban megdöbbentő kép tárul elénk. A volt gyarmatok helyzete világosan megmutatja, hogy a tőke önszántából egyáltalán nem osztogatta a jólétet, a kultúrát.

Azoknak a területeknek nagy részén, amelyek nemrég még a gyarmatosítók uralma alatt álltak, a táplálkozási és egészségügyi viszonyok szinte katasztrofálisak. Az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) vizsgálatai szerint a kapitalista világ lakosságának mintegy 70%-a rosszul táplálkozik és kb. 45%-a egyenesen éhségszínvonalon él. Az elmaradott területeken a hiányos kalóriafogyasztás mellett különösen rossz a helyzet az állati fehérje fogyasztása terén. Az ember átlagos napi 30 gramm állatifehérje-szükségletével szemben Közel-Keleten 14, Latin-Amerikában (La Plata országok nélkül) 24, Afrikában 11, Indiában 6 gramm a fogyasztás.

Mindez jól mutatja, hogy nem elég csupán a fejlett tőkésországok szervezett munkásosztályának élet- és munkakörülményeit vizsgálni, ha reális képet akarunk kapni arról, hogy a tőke uralma alatt hogyan alakult a dolgozók életszínvonala. A kérdést szélesebb értelemben is fel kell vetnünk: mit tett a kapitalizmus egész fennállása idején a szegénység, a nyomor felszámolása érdekében? Ahhoz nem fér kétség, hogy jóval kevesebbet, mint amire anyagi erejéből futotta volna. Nem is lehet ez másként egy olyan termelési módban, amelyben a gazdasági cselekvés fő mozgatója a tőkés profit, nem pedig az általános jólét megteremtése.

A munkásosztály relatív helyzete

A munkásosztály helyzete relatív értelmű vizsgálatának azt tartjuk, amikor a munkásosztály helyzetének alakulását nem önmagában nézzük, hanem összehasonlítjuk a tőkésosztály, vagy más társadalmi rétegek helyzetének alakulásával.

A munkásosztály relatív helyzete alakulásának egyik legfontosabb mutatója a nemzeti jövedelemből való részesedése. Az utóbbi időben a burzsoá közgazdászok és revizionisták azt bizonygatják, hogy a jövedelemelosztásban a kapitalizmusban fordulat következett be, és ma már nem a jövedelmek polarizációjának növekedése, hanem a jövedelmek kiegyenlítődése az uralkodó tendencia. Igy az osztályellentétek a kapitalizmusban elsimulóban vannak, nem pedig éleződnek.

A munkásosztály relatív helyzetéről a mai reformisták a következőket írják: „Miután túlhaladottá tette az »abszolút elnyomorodást«, a XX. század közepének gazdasága kezd diadalmaskodni a relatív elnyomorodás fölött is..."[12]

[12] L. Laurat: Problèmes actuels du socialisme. Párizs 1957. 137. old. (Idézi Ripp Géza: „Demokratikus szocializmus" és marxizmus. Kossuth Könyvkiadó 1963. 67. old.)

Strachey szerint 1939 óta „a dolgozók életszínvonala Angliában és az Egyesült Államokban nemcsak hogy nem süllyed, hanem mind abszolúte, mind relatíve emelkedik, vagyis a dolgozók egyre nagyobb mértékben részesednek a nemzeti jövedelemből"[13].

A német Sternberg azt állítja, hogy az Egyesült Államokban „a »gazdagok« és a »jómódúak« arányos részesedése a nemzeti jövedelemből nem nőtt tovább, nem maradt stabil, hanem csökkent"[14].

A mai reformistáknak csak a kisebbsége ismeri el a nemzeti jövedelem elosztásában az aránytalanság fokozódását.

Az ilyen állításokat természetesen igyekeznek statisztikai adatokkal alátámasztani. A burzsoá adatszolgáltatás azonban e tekintetben olyan, hogy abból csaknem lehetetlen a valóságnak megfelelő tendenciákat kiolvasni. A valóság meghamisításának több lehetősége kínálkozik, és ezzel élnek is mind a reformisták, mind a burzsoá szociológusok. Íme, néhány a lehetőségek közül:

1. Szembeállítják a tulajdonból eredő jövedelmeket a bérekkel és fizetésekkel. Ha el is tekintünk attól, hogy tulajdonból a kapitalizmusban nemcsak a tőkéseknek lehet jövedelmük, az mindenképpen jelentősen meghamisítja az így nyert képet, hogy a bérekben és a fizetésekben nemcsak a munkabérek szerepelnek. Ez még nem volna nagy baj, ha a munkabérekkel összeadott egyéb fizetések a munkások átlagos béréhez közel esnének, vagyis olyan rétegek jövedelmét jelentenék, amelyek a munkásokkal körülbelül azonos színvonalon élnek. Számításba veszik azonban a bérek és fizetések rovatban a mammutfizetéseket is, pl. a tőkésvállalatok igazgatóinak havi „béreit", melyek egyértelműen a profit kategóriába tartoznak. Ily módon a profitokat a valóságosnál kisebbnek, a béreket pedig nagyobbnak tüntetik fel.

2. Ha nem társadalmi rétegek, hanem jövedelemkategóriák szerint készülnek jövedelmi kimutatások, akkor a magasabb kategóriákban szereplők jövedelmei jelentősen csökkentettek, mert a profitokat és a különböző szabad foglalkozásúak óriási jövedelmeit az adózás alapjául szolgáló bevallások szerint veszik számításba. Ezek a bevallások azonban a jövedelemeltagadások miatt nem tartalmazzák a felső kategóriák valóságos jövedel-

[13] Cahiers Internationaux, 1956 december. 23. old. (Idézi Ripp Géza, ugyanott, 68. old.)

[14] F. Sternberg: Marx und die Gegenwart. Köln 1955. 62. old. (Idézi Ripp Géza, ugyanott.)

meit. A valóságos jövedelem eltitkolásának egyik hatékony módszere, hogy személyes jövedelmeket vállalati költségként tüntetnek fel. Az igazgatók jachtokat, magánrepülőgépeket és vasúti különkocsikat használhatnak, utazásokat tehetnek egzotikus fürdőhelyekre, ragyogó estélyeket adhatnak — s mindezt a részvénytársaság költségén.

Mindezeket kiegészíti a jövedelemre vonatkozó statisztikai adatszolgáltatás egyszerű megtagadása, illetőleg a hiányos jövedelembevallás.

3. A burzsoá jövedelemstatisztika további hamisítása, hogy a nemzeti jövedelemből való részesedés változásának vizsgálatakor nem veszi tekintetbe a foglalkoztatottságban bekövetkező változásokat. Világos, hogy olyan periódusban, amikor pl. a munkanélküliség csökken, a bérjövedelem részesedésének változásában szerepet játszik a foglalkoztatottság növekedése. Ha a különböző kategóriák fejenkénti jövedelme változatlan, de a bérek együttes összege nő a bérből élők számának növekedése miatt, akkor *egyáltalán nem csökken a jövedelemelosztás aránytalansága*, még akkor sem, ha a bérjövedelem aránya a nemzeti jövedelemben emelkedik.

Bekövetkezhet és bekövetkezik az ilyen természetű bérarány-növekedés hosszabb periódusban is anélkül, hogy csökkenne az aránytalanság a fejenkénti jövedelemrészesedés tekintetében. A kapitalizmus általános tendenciája ugyanis az, hogy a tőke kiszorítja a nem tőkés termelőket, és növeli a bérből és fizetésből élők arányát. Ezért azt figyelhetjük meg, hogy a tőkés árutermelés növekedése gyorsabb az össztermelés növekedésénél. Így érthető, hogy a bérek és fizetések arányának növekedése az összjövedelmen belül nem a jövedelemaránytalanságok csökkenését, hanem a bérből és a fizetésből élők népességen belüli súlyának növekedését mutatja. Ezzel magyarázható elsősorban, hogy pl. 1953 és 1963 között a legtöbb tőkésországban a bérek és fizetések évi átlagos növekedési üteme magasabb volt a nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteménél. Ez az ütemkülönbség a fejlett tőkésországok esetében kisebb, mivel ezekben már jóval alacsonyabb a proletarizálható kistermelők számaránya. A munkásosztály relatív helyzetének a vizsgálatához tehát egyáltalán nem elég a bérek együttes összegét vizsgálni, elsősorban az *egy főre jutó jövedelmek arányának változását kell nézni.*

Még folytathatnánk azoknak a torzítási lehetőségeknek a felsorolását, amelyek a burzsoá jövedelemelosztási statisztikákban rejlenek. De az eddig elmondottak is kellően bizonyítják, hogy a jövedelemelosztás aránytalanságának mértékét, és annak fokozódását pontos, minden kétséget kizáró adatokkal bemutatni úgyszólván lehetetlen. A korrekciók nagy részénél becslésekre vagyunk utalva.

A proletár és proletarizálódott népesség részesedése a nemzeti jövedelemből az Egyesült Államokban, 1900 és 1956 között
(százalékban)

1900	1910	1920	1929	1940	1948	1953	1956
59,7	54,3	55,0	53,5	48,8	45,1	46,2	46,7

Forrás: Varga Jenő: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról Kossuth Könyvkiadó 1965. 87. old.

A mellékelt táblázat adatainak kiszámításánál figyelembe vették a bérmunkások számának növekedését is, tehát — helyesen — kiiktatták azt a bérösszeg-növekedést, amely nem az átlagbér emelkedéséből, hanem csupán a munkáslétszám gyarapodásából adódott. A számok arra is utalnak, hogy a második világháború után kialakult helyzetben gyengült a jövedelemelosztás aránytalanságának fokozódására irányuló tendencia. Ennek oka, hogy ebben a periódusban a burzsoázia több engedményre kényszerült.

A munkásosztály relatív helyzete alakulásának második fontos mutatója a nemzeti vagyonból való részesedése. A nemzeti jövedelemmel szemben — amely egy időszak (egy év) alatt termelt új értéket megtestesítő terméktömeg — **a nemzeti vagyon a javaknak azt a mennyiségét jelenti, amely valamely társadalomban egy adott időpontban rendelkezésre áll (beleértve a termelt javakat és a feltárt — birtokba vett — természeti erőforrásokat).**

A kapitalista rend szerkezetéből következik, hogy a munkásosztály bére nem lehet magasabb annál, mint amit mindenkori szükségleteinek megfelelően fogyasztási cikkekre el is költ. A munkás nem képes jövedelmének felhalmozására, így mindig a tőke kiszolgáltatottja marad. Ez a helyzet akkor is fennáll, ha a nemzeti jövedelem elosztásának aránytalansága nem fokozódik. A tőkésosztály változatlan arányú részesedés mellett is annyit kap a nemzeti jövedelemből, hogy annak egy részét tőke-

ként felhalmozhatja, vagy időlegesen el nem költött személyes jövedelemként kinccsé változtathatja. Így tehát úgyszólván **állandóan fokozódik** a polarizáció a tőkésosztály és a munkásosztály vagyoni helyzetében. A munkás legfeljebb a korábbihoz képest valamivel több tartós fogyasztási cikkel rendelkezik.

A nemzeti vagyon egészének osztályok szerinti megoszlásáról nem rendelkezünk megfelelő adatokkal. A rendelkezésünkre álló forrásokból azonban megállapíthatjuk, hogy a megtakarítások megoszlásának egyenlőtlensége jóval nagyobb a jövedelemelosztás aránytalanságánál, és ez az aránytalanság nem csökkent az alacsony jövedelmű kategóriák reáljövedelmének utóbbi időben végbement emelkedése ellenére sem. Ez annak logikus következménye, hogy az alsóbb jövedelmű kategóriák az alapvető szükségleteik kielégítésére kénytelenek a teljes jövedelmüket elkölteni. Így a második világháború óta az amerikai családoknak és egyedülálló személyeknek átlagosan legalább negyedrésze nem rendelkezik semmiféle likvid aktívával. Sőt, a legalacsonyabb jövedelműek adósságba keverednek. Gabriel Kolko a megtakarítások foglalkozás szerinti megoszlására vonatkozóan a következő adatokat közli:

Az Egyesült Államokban 1960-ban a segédmunkások és a szolgáltatási ágakban dolgozók vásárló egységeinek 51%-a, a betanított munkások egységeinek 28%-a, és a szakmunkások egységeinek 19%-a nem rendelkezik likvid aktívákkal. A megfelelő szám a szabad foglalkozásúaknál 3%.[15]

Ugyancsak divatos elmélet az, hogy az Egyesült Államokban a **részvénytulajdon** megoszlása jelentősen megváltozott az alacsony és közepes jövedelműek javára. Ezzel szemben az az igazság, hogy a részvénytulajdon koncentrációja 1929 óta nem változott. 1951-ben a részvénytulajdonosok 2%-a tartotta kezében a részvénytársaságok közönséges részvényállományának 58%-át, a részvénytulajdonosok további 31%-a a részvények 32%-át, 67%-a pedig a részvények 10%-át. Így a részvénytulajdonosok 33%-a a közönséges részvényállomány 90%-ával rendelkezett. Ez egyáltalán nem az amerikai részvénytársaságok „demokratizálódását" mutatja.

A kép természetesen nem teljes. A teljes nemzeti vagyon megoszlásáról nincsenek megfelelő adataink.

[15] Lásd G. Kolko: Vagyon és hatalom Amerikában. 56. old.

Már Lenin rámutatott, hogy a munkásosztály helyzetének jellemzésekor tekintettel kell lenni a munkásosztály növekvő szükségleteire is. Az utóbbi években a marxista szerzők nagy része kiemeli, hogy ellentmondás keletkezik a munkásosztály mai — a termelőerők adott foka által megszabott — szükségletei és e szükségletek kielégítésének (a munkásosztály fogyasztásának) színvonala között.

A szükségletkielégítettségi fok értelmezése és időbeli alakulása tekintetében az álláspontok azonban még nem egységesek. A szerzők egy része ezt a tényezőt úgy tekinti, mint az abszolút helyzet jellemzőjét, mások viszont a relatív helyzet mutatójaként kezelik. Ismét mások úgy gondolkodnak, hogy a munkásosztály helyzete három szempontból elemezhető: 1. abszolút helyzet, 2. relatív helyzet, 3. szükségletek kielégítettségi foka szerint.

A mi véleményünk az, hogy a munkásosztály szükségleteinek terjedelme és fogyasztásának színvonala közötti ellentmondás relatív helyzetét jellemzi.

Ha a munkásosztály szükségleteinek terjedelme meghaladja fogyasztásának színvonalát, akkor a ki nem elégített szükségletekbe a munkásosztály által egyelőre el nem érhető javak tartoznak. Egyértelmű, hogy ezeket más társadalmi rétegek fogyasztják. Ha tehát azt a kérdést tesszük fel, hogy kik fogyasztják a munkás által el nem érhető javakat, akkor kiderül, hogy a munkásosztály helyzetét ily módon más társadalmi rétegek helyzetével hasonlítjuk össze.

A szükségletkielégítettségi fok csökkenése más meggondolások miatt is a relatív helyzet mutatója. Ha ugyanis valamely periódusban a munkásosztálynak jelentős kielégítetlen szükségletei léteznek — amelyeknek kielégítését a termelőerők az elért fejlettségi színvonalon már lehetővé tennék — akkor ez két okra vezethető vissza:

1. Fokozódott a nemzeti jövedelem elosztásának aránytalansága a munkásosztály kárára. A munkásosztály tehát mindenekelőtt a jövedelemelosztás aránytalansága miatt nem tud fizetőképes keresletet támasztani bizonyos javakra. Ezért ezeket nem is termelik megfelelő terjedelemben, s a termelőerőknek ezek termelésére fordítható részét pl. a tőkésosztály luxusigényeinek kielégítésére fordítják.

2. A munkásosztály a termelőerők fejlettségi foka alapján reálisnak tekintendő szükségleteit részben azért nem elégítheti ki a kapitalizmusban, mert a termelőerők jelentékeny részét elfecsérlik, nemcsak a tőkések luxusfogyasztására, hanem különböző improduktív célokra, pl. hadiipari termelésre, vagy éppen a meglevő termelőkapacitások maradnak kihasználatlanok.

Végeredményben tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy az itt tárgyalt tényező mögött vagy a munkásosztály és valamilyen más társadalmi réteg helyzetének közvetlen összehasonlítása rejlik, vagy pedig arra hivatkozunk, hogy a jövedelemelosztás aránytalansága, illetőleg a termelőerők részbeni elfecsérlése miatt a munkásosztály szükségleteinek kielégítettségi foka nem mondható megfelelőnek. De ha csupán azt mondjuk, hogy a termelőerők elért fokához képest a munkásosztály fogyasztása nem kielégítő, helyzetét akkor sem önmagában, hanem más tényezők alakulásával összehasonlítva, relatíve vizsgáljuk.[16]

Történelmileg nézve, a munkásosztály megnövekedett szükségleteinek nagy része belekerül abba a szükségleti körbe, amelynek kielégítése a munkaerő újratermeléséhez elengedhetetlen. Ha a munkásosztály fogyasztása valamely periódusban ehhez képest csökken, illetőleg ez alatt van, akkor a munkaerő ára értéke alá esik, illetőleg azt nem éri el. Ha a szükségletek kielégítettségi fokának csökkenése a fogyasztás csökkenése miatt következik be, akkor természetesen a helyzet abszolút értelmű rosszabbodásáról van szó.

[16] Amikor arra hivatkozunk, hogy a munkásosztály reális szükségletei kielégítettségi fokának csökkenése abban az értelemben is relatív, hogy összehasonlítást teszünk a munkás fogyasztási színvonalának alakulása és a termelőerők fejlődése révén adódó lehetőségek növekedése között, akkor a relatív helyzetet szélesebben értelmezzük, mint az a marxista irodalomban szokásos. A munkásosztály relatív helyzetét általában csak a jövedelem- és vagyonelosztás kérdéseként tárgyalják. Ez helyes is! A fogalomnak ezt a kiterjesztését csak azért tettük meg, hogy rámutassunk, ha nem is vezetjük vissza e tényezőt a jövedelemelosztás aránytalanságára, akkor is relatív vizsgálatról van szó, mert a munkásosztály fogyasztásának színvonalát nem önmagában nézzük, hanem összehasonlítjuk a termelőerők nyújtotta lehetőségekkel. Nem javasoljuk feltétlen a fogalomnak ezt a kiterjesztését, csupán arra akarunk rámutatni, hogy nem helyes a fogyasztás és a szükséglet eltérő alakulását az abszolút helyzet jellemzéseként felfogni.

A TŐKEFELHALMOZÁS ÁLTALÁNOS TÖRVÉNYE ÉS TÖRTÉNELMI TENDENCIÁJA

Láttuk, hogy a tőkés felhalmozás a tőkésosztály oldalán a tőke koncentrációjához és centralizációjához vezet. Ennek következtében egyre éleződik a kapitalizmus alapvető ellentmondása: a termelés társadalmi jellege és a tőkés magánelsajátítás közötti ellentmondás. Ez a folyamat a múlt század utolsó harmadában a monopóliumok kialakulásával a tőkés tulajdonviszonyok belső megváltozásához vezetett.

Különösen a második világháború utáni periódusban a tőkés tulajdonviszonyok további formaváltozásra kényszerültek: a tőkésállam egyre fokozottabb mértékben avatkozik be a gazdasági életbe. A modern tőkés gazdaságban ma már olyan súlya van az államnak, hogy indokolt a kapitalizmusnak állammonopolista kapitalizmussá való átalakulásáról beszélni. A tőkés rendszer ma már nem maradhatna fenn az állam gazdasági beavatkozása, válságellenes küzdelme nélkül. Az össztőkések — de elsősorban a monopoltőke — érdekében a tőkésállam nemegyszer olyan intézkedésre kényszerül, amely korlátozza a magántőke cselekvési szabadságát. Világosan kirajzolódik tehát **a tőkés felhalmozás történelmi tendenciája: a termelőerők magas fejlettségi foka egyre erőteljesebben követeli a társadalmi használatra szánt termelési eszközök társadalmi tulajdonát, a tőke kisajátítását, a tőkés magántulajdon megszüntetését.** Marx már a szabadversenyes kapitalizmus viszonyait elemezve, világosan megrajzolta a tőkés felhalmozásnak ezt a történelmi tendenciáját. A tőkének tőke által történő kisajátításáról és a tőkefelhalmozás perspektívájáról így ír: „Ez a kisajátítás maguknak a tőkés termelés belső törvényeinek játéka útján, a tőkék centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés sok tőkést üt agyon. Ezzel a centralizációval, vagyis sok tőkésnek kevés tőkés által történő kisajátításával karöltve kifejlődik mind nagyobb méretekben a munkafolyamat kooperatív formája, a tudomány tudatos technikai alkalmazása, a föld tervszerű kiaknázása, a munkaeszközök átváltozása csak közösen alkalmazható munkaeszközökké... valamennyi nép bekapcsolása a világpiac hálózatába és ezzel a tőkés rendszer nemzetközi jellege. Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak

a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott, egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is. *A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak*, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában."[17]

Marx a korabeli viszonyok elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a tőkevagyon felhalmozásával egyidejűleg szükségképpen nő a nyomor a munkásosztály oldalán. Marx e következtetése elsősorban arra a hatásra támaszkodott, amelyet a tőkefelhalmozás gyakorol a munkásosztály foglalkoztatottságára. Világosan mutatja ezt a *tőkés felhalmozás általános törvényéről* adott meghatározása: „*Mennél nagyobb a társadalmi gazdagság*, a funkcionáló tőke, mennél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája, *tehát a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje* is, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. *A rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazok az okok* fejlesztik ki, mint *a tőke terjeszkedési erejét*. Az ipari tartaléksereg viszonylagos nagysága tehát a gazdagság potenciáival együtt nő... Végül mennél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. *Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye*."[18] Világos azonban, hogy ezt a törvényt is úgy tekinti Marx, mint a kapitalizmus olyan szükségszerű, objektív tendenciáját, amely *igen sok ellenható erőbe ütközik*. Ezért mindjárt hozzáteszi: „...mint minden más törvényt, ezt is sokféle körülmény módosítja..."[19]

Láttuk, hogy a kapitalizmus fejlődése e tekintetben is nagyon differenciáltan ment végbe. Ha a ma fejlettként emlegetett tőkésországokat vizsgáljuk, nem mondhatjuk, hogy a munkanélküli tartaléksereg arányszáma egyre nő, és nem beszélhe-

[17] *Marx*: A tőke. I. köt. 705. old.
[18] Ugyanott, 598. old.
[19] Ugyanott.

tünk a munkásosztály egésze abszolút értelemben vett nyomorának fokozódásáról sem. Ezekben az országokban a munkásosztály szervezett ereje gátat vetett a nyomor növekedésének és általánosságban szemlélve sikerült kivívnia életszínvonalának emelkedését is. Mindemellett a legfejlettebb tőkésországokban sem szűnt meg a nyomor, noha ezekben a termelőerők adott fejlettségi foka ezt lehetővé tenné. Továbbá a vagyon- és jövedelemelosztás tekintetében egyre fokozódik a tőkésosztály és a munkásosztály polarizációja. A munkás mint proletár ki van szolgáltatva a tőkének, annak tartozéka. **Tehát a tőkés felhalmozás általános törvénye: a tőkés társadalom egyik pólusán óriási vagyonok halmozódnak fel, növekszik a kizsákmányoló osztályok fényűzése és élősdisége, pazarlása és tétlensége; a társadalom másik pólusán fokozódik a munkásosztály kizsákmányolása, s akik minden gazdagságot létrehoznak, viszonylagosan egyre kevésbé részesülnek belőle.**

A munkanélküliség tárgyalása kapcsán rámutattunk, hogy a technika mai fejlődési iránya, az automatizálás milyen súlyos problémák elé állítja a tőkés rendszert a foglalkoztatottságot illetően. E tekintetben nagyon élesen mutatkozik meg, hogy a termelőerők egyre kevésbé férnek meg a tőkés viszonyok között.

Az, hogy a mai fejlett tőkésországokban nem nő abszolút értelemben a munkásosztály nyomora, nem süllyed hosszabb idő alatt az életszínvonala, nemcsak a munkásosztály szervezettségének és a termelőerők fejlettségéből eredő anyagi gazdagságnak a következménye, hanem — mint rámutattunk — annak is, hogy ma már létezik és egyre erősödik a *szocialista világrendszer*. Ilyen körülmények között a munkásosztály életszínvonal-esésének, az abszolút nyomor növekedésének katasztrofális politikai következménye lenne a kapitalizmus számára. Ezt ma már az egyes tőkés is beláthatja, de még inkább vonatkozik ez az állammonopolista kapitalizmus rendszerében a tőkésállamra. A munkásosztály helyzetének alakulása a legfejlettebb tőkésországokban ma tehát nem érthető meg, ha elvonatkoztatunk a szocialista tábor létezésétől, valamint attól, hogy a mai kapitalizmus állammonopolista kapitalizmus.

Nagyon hamis képet kapnánk a munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetének alakulásáról azonban, ha csak a legfejlettebb tőkésországok viszonyait tanulmányoznánk. A tőkefelhalmozás Marx által megfogalmazott általános törvényét nyilvánvalóan

a *kapitalizmus egészére* kell értelmeznünk. Mint a korábban kifejtettekből kitűnik, nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a gyengén fejlett országokban — ha tőkés úton indul meg fejlődésük — a munkásosztály nyomora fokozódni fog. Csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a fejlett tőkésországok szervezett munkásosztályának életnívója nem mércéje annak, hogy a kapitalizmus *egészében* milyen színvonalon él a munkásosztály.

Mindezek alapján a tőkefelhalmozás általános törvényéről és történelmi tendenciájáról az alábbi összefoglalót adhatjuk:

A tőke felhalmozási folyamata mind hatalmasabb, a magántulajdon kereteibe egyre kevésbé beleilleszthető termelőerőket, a tőkésosztály legfelsőbb rétege kezében egyre nagyobb anyagi gazdagságot hoz létre. A társadalmi gazdagság mind egyenlőtlenebb elosztása tovább fokozza az ellentéteket a különböző társadalmi osztályok és rétegek között. A tőkésosztályon belül is kiéleződnek a társadalmi ellentmondások az értéktöbblet egyenlőtlen elosztása miatt. Kiváltképpen fokozódik a tőkésosztály és a munkásosztály ellentéte, mert egyre nő közöttük gazdasági tekintetben a szakadék.

Igen nagy, és sokszor növekvő irányzatú a nyomor a fejletlen országokban, s időnként a gazdasági válságok és háborúk idején fokozódik a nyomor a fejlett tőkésországokban is. Ha a fejlett tőkésországok munkásosztályának életszínvonala hosszabb idő alatt lassan nő is, a munkás a tőke kiszolgáltatottja, tartozéka marad. Ezért az óriásüzemekbe koncentrált, egyre szervezettebb munkásosztály szükségképpen felismeri, hogy helyzetét *véglegesen* csak a kapitalizmus megdöntésével, a szocialista társadalom felépítésével tudja megjavítani.

A kapitalizmusnak a szocializmussal való felváltása a termelőerők fejlődésének, és emiatt a kapitalizmus alapvető ellentmondása éleződésének szükségszerű következménye. Ez a tőkefelhalmozás történelmi tendenciája.

ÖTÖDIK TÉMA

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ELOSZTÁSA

Az értéktöbblet a kapitalizmusban különböző részekre hasad: ipari profitra, kereskedelmi profitra, kamatra és földjáradékra. Ezt követően az értéktöbblet ezen formáiból még különböző jövedelmek képződnek részben az improduktív szolgáltatások közvetlen megfizetése útján, részben az állami költségvetésen keresztül. Ebben a fejezetben először eltekintünk mind a kereskedelmi, mind a kölcsöntőkétől és csak a termelésben, az iparban és a mezőgazdaságban működő tőkét vizsgáljuk. Egyfelől azt nézzük meg, hogy az iparban létrehozott összes értéktöbblet milyen arányban oszlik meg az egyes iparágak és az iparban működő egyes tőkések között, másfelől pedig azt, hogy a mezőgazdaságban termelt értéktöbblet hogyan hasad profitra és földjáradékra. Csak ezt követően vesszük szemügyre a forgalmi szférákban működő nem termelő tőkék (kereskedelmi és kölcsöntőke) értéktöbbletből való részesedését.

Az értéktöbblet elosztása a termelésben és a forgalmi szférákban működő tőkék között szorosan összefügg az értéktörvény működésének azon sajátosságaival, melyek elsősorban a tőkés tulajdonviszonyok következményei. Éppen ezért az ipari és a mezőgazdasági tőkék értéktöbbletből való részesedésének elemzése kapcsán nagy hangsúlyt kap majd az értéktörvény sajátos működésének tárgyalása is. Fejtegetéseink egyúttal az eddig megismert elvont elméleti tételek fokozatos konkretizálását célozzák. Így bemutatjuk az értéktöbblet profittá alakulását, a profitráta magasságát meghatározó tényezőket, a termelési árat mint az érték módosult formáját, a mezőgazdasági hamis társadalmi értéket, a földjáradékot, mint az értéktöbblet sajátos részét stb.

Az értéktörvény tárgyalása kapcsán eddig az árak mozgási centrumának az értéket tekintettük. Ez azonban csak az egyszerű árutermelésben van így. Azok a fejtegetések azonban, amelyeket eddig végeztünk a tőkés termelési mód lényegére vonat-

kozóan, eddig nem tették szükségessé az értékkategória kapitalizmusra való konkretizálását. Az értéktöbblet elosztásának a tárgyalása azonban ezt már megköveteli. Ha a kapitalizmusban is értéken adnák el az árukat, akkor a különböző iparágak a tőke számára nem volnának egyformán jövedelmezők. Az egyes iparágak jövedelmezőségének fokát ugyanis a kapitalizmusban a p r o f i t r á t a m é r i, ez pedig értékarányos árak feltételezése mellett iparáganként nagyon különböző nagyságú lenne. Mindenekelőtt ennek okát kell megvizsgálnunk.

A PROFITRÁTA MAGASSÁGA AZ EGYES IPARÁGAKBAN ÉRTÉKARÁNYOS ÁRAK FELTÉTELEZÉSE MELLETT

A profitráták összehasonlításának alapelvei

A tőkést az érdekli, hogy befektetett össztőkéje meghatározott idő alatt hány százalékos nyereséget hoz. Ezt vizsgálja az új tőkés is, amikor afelől dönt, hogy pénzét mely termelési ágba fektesse. Ahhoz, hogy az egyes iparágakat a tőke jövedelmezőségének foka szerint össze lehessen hasonlítani, a profitrátát azonos elvek alapján kell kiszámítani.

1. A különböző termelési ágak profitrátáit a z o n o s i d ő a l a p u l v é t e l é v e l kell számítanunk. Ez azért fontos, mert a forgótőkék megtérülési ideje nagyon különböző lehet iparáganként. Ha a profitrátát a forgótőke egy megtérülésére számítjuk, akkor az $\frac{m}{c+v}$ törtben az **m** a forgótőke egyetlen forgása alatt termelt értéktöbblettel egyenlő.

Legyen pl. **A** iparágban ez a forgási idő három, **B**-ben pedig hat hónap. Ebben az esetben **A** profitrátájában háromhavi, **B** profitrátájában pedig hathavi értéktöbblet szerepel. Ha feltesszük, hogy az így számított ket profitráta egyenlő, akkor sem mondhatjuk a két iparágat egyenlő jövedelmezőségűnek. Az **A** iparág jövedelmezőbb, mert benne egy bizonyos tőke már három hónap alatt akkora profitot hoz, mint a **B**-ben ugyanilyen nagyságú tőke hat hónap alatt. Az egy forgási időre számított profitráták tehát nem szolgálhatnak a jövedelmezőség tekintetében összehasonlítási alapul. Éppen ezért a profitrátákat azonos időtartamra kell kiszámítani minden iparágban. Az alapul vett idő szo-

kás szerint e g y é v. Az évi profitrátát — az egy fordulatra számított rátából — ugy kapjuk meg, hogy ezt a forgótőke évi forgásszámával megszorozzuk. A példánkban **A** iparág esetében a szorzószám 4 (az évi megtérülési szám $\frac{12}{3}$), **B** iparágban pedig 2 (az évi megtérülési szám $\frac{12}{6}$). Ha a forgótőke évi megtérüléseinek számát **n**-nel jelöljük, a profitráta képlete így módosul:

$$p' = n \cdot \frac{m}{c + v}.$$

2. Az iparágak jövedelmezőségi fokának összehasonlítására szolgáló profitratát nem a felhasznált, hanem a l e k ö t ö t t t ő k e után kell kiszámítanunk. Az egy év alatt felhasznált tőke az évben termelt áru ö n k ö l t s é g é v é válik. Ez egyenlő az állótőke évi amortizációjával, plusz a felhasznált anyagokkal, plusz az év folyamán kifizetett munkabérrel. Az önköltség azt fejezi ki, hogy az áru előállítása a tőkésnek mibe kerül. Ez mindig kisebb az áru értékénél, tehát az összes munkaráfordításnál, ami az áru társadalmi előállítási költsége. Az egy év alatt megtermelt árutömeg összköltségét nem szabad azonosítani a termelésük érdekében l e k ö t ö t t tőkével.

A lekötött állótőke nagyobb az évi amortizációnál, mert az állótőke elemei egy év alatt nem használódnak el. Az anyagokban lekötött tőke pedig — ha a forgótőke megtérülési ideje egy évnél rövidebb — kisebb a felhasznált anyag értékénél.

Ha az év folyamán felhasznált anyagok értékét elosztjuk a forgótőke évi megtérülési számával, akkor megkapjuk az anyagban lekötött tőkét. Hasonlóképpen a munkabérek fizetésére előlegezett tőke egyenlő az évi bérkifizetés osztva a forgótőke megtérülési szamával. A lekötött tőkébe még további elemeket is be kell számítanunk, pl. a b i z t o n s á g i t a r t a l é k o k a t (anyag és pénz). A folyamatos termeléshez szükséges átlagos anyagkészlet a lekötött **c** tőkeértéket növeli. Ám a **c** + **v**-be nem számíthatjuk be a teljes lekötött tőkét. Azt a részt pl., amely az év folyamán — átlagosan számítva — készpénz vagy a vevőkkel szembeni követelés formájában van meg, f o r g a l m i t ő k é n e k nevezhetjük, mert ez a tőkerész nem a termelés, hanem a forgalom területén tartózkodik. Nyilvánvaló az is, hogy a tőkésnek mindig van eladatlan készáruja. Azt az átlagosan számí-

tott tőkét, amelyet az eladatlan áru és a vele kapcsolatos egyéb költségek kötnek le (reklámköltségek és az eladással foglalkozók bére) szintén a forgalmi tőkéhez kell sorolni.

Ha a teljes lekötött tőkét a forgalmi tőkével kibővítve veszszük figyelembe, akkor a profitráta képlete a következő:

$$p' = n \cdot \frac{m}{c + v + f}, \quad \text{ahol:}$$

m a forgótőke egy forgása alatt a **v** által termelt értéktöbblet;
n a forgótőke évi megtérülési száma,
c a teljes lekötött (előlegezett) állandó tőke,
v a bérfizetésre lekötött (előlegezett) tőke (évi bér osztva a forgási számmal),
f a forgalom területén lekötött (előlegezett) tőke átlagos állománya.

A profitráta nagyságát meghatározó tényezők

Abban az esetben, ha a profitráta fenti képletét tisztán matematikai képletnek tekintenénk, akkor a profitráta magasságát meghatározó tényezőkként egyszerűen a képletben szereplő elemeket kellene felsorolnunk. A marxista politikai gazdaságtan szerint azonban a profitrátát meghatározó tényezők a következők:

1. Az értéktöbbletráta, azaz a kizsákmányolás foka $\left(\frac{m}{v}\right)$. Mindazok a módszerek, amelyek alkalmasak a kizsákmányolás fokozására, egyben alkalmasak a profitráta növelésére is.

2. A tőke értékösszetétele $\left(\frac{c}{v}\right)$. Ha a tőke értékösszetétele növekszik, a profitráta csökken.

3. A forgótőke évi megtérülési száma (**n**). Minél nagyobb ez a szám (azaz minél rövidebb a megtérülési idő), annál magasabb a profitráta.

4. A forgalmi tőke nagysága, illetőleg az össztőkén belüli aránya. A forgalomban nem keletkezik értéktöbblet. A termelőtőke forgalomban lekötött része tehát a tőke értékesülésének korlátja. Ha az össztőkén belül az arány a produktív tőke javára eltolódik, akkor a profitráta emelkedik, ellenkező esetben pedig süllyed.[1]

[1] Ha a profitráta ($p' = n \cdot \frac{m}{c + v + f}$ képletét átalakítjuk oly módon,

Ha összehasonlítjuk az egyes iparágakat, akkor kiderül, hogy a profitráta magasságát meghatározó tényezők igen eltérőek.

Az egyes iparágak különbségei e tényezők tekintetében

A kizsákmányolás fokának különbözőségétől az egyszerűség kedvéért eltekintünk. Ez azért is helyes, mert a kapitalizmusban megvalósul a munkaerő mozgékonysága, amelynek következtében jelen vannak a kizsákmányolás fokának kiegyenlítődésére ható tendenciák is. Igaz, hogy a munkaerő szabad mozgását a különböző iparágak között sok körülmény erősen gátolja, pl. az ipari tartaléksereg jelenléte, vagy a szakmához való kötöttség stb., mégis azt mondhatjuk, hogy a munkaerő menekül arról a területről, ahol ugyanannyi bérért intenzívebb vagy bonyolultabb munkát kell végeznie, vagy esetleg hosszabb munkanapon át kell dolgoznia. A kizsákmányolás fokában tehát kiegyenlítődési tendencia tapasztalható az egyes iparágak között.

Lényeges különbség mutatkozik azonban az egyes iparágak között a tőke megtérülési idejében. Nyilvánvaló, hogy a tőke megtérülése sohasem lehet olyan gyors pl. a hajógyártásban, mint mondjuk a cipőgyártásban. Az egy-egy termék előállításánál felhasznált tőke akkor térül vissza, ha az elkészült terméket eladják. Mivel a hajó termelési ideje a cipőéhez képest igen hosszú, a termeléshez felhasznált tőke is sokkal hosszabb idő alatt fog visszatérülni, mint a cipő előállításánál felhasznált tőke. (Jelen esetben bennünket a forgótőke megtérülési ideje érdekel.)

Az előbbiek alapján ez azt jelenti, hogy a tőke számára a hajógyártáshoz képest a cipőipar jövedelmezőbb, mivel egyéb körülményeket változatlannak véve, a profitráta itt sokkal magasabb.

Hasonló a helyzet a tőke értékösszetételére vonat-

hogy mind a számlálót, mind a nevezőt v-vel osztjuk, akkor a kapott képletből a fenti tényezők egyértelműen kiolvashatók:

$$p' = n \cdot \frac{\frac{m}{v}}{\frac{c}{v} + 1 + \frac{f}{v}}.$$

Az $\frac{f}{v}$-nek mint viszonyszámnak nincs közgazdasági tartalma, csupán úgy tekintendő, mint a forgalmi tőke létéből adódó tényező.

kozóan is. Az egyes termékek termelési feltételei különbözők. Ez a különbözőség abban is jelentkezik, hogy bizonyos termékek termelése magasabb, másoké alacsonyabb értékösszetételű tőke befektetését igényli. Alacsony tőkeösszetételű iparágaknak azokat tekinthetjük, amelyek tőkéjének értékösszetétele alacsonyabb, mint az egész ipari össztőke értékösszetétele. Magas tőkeösszetételű iparágaknak pedig azokat az iparágakat tekintjük, amelyek tőkéjének értékösszetétele az ipari össztőke átlagos értékösszetételét meghaladja. Ha tehát valamely iparágban a tőke átlagos értékösszetétele mondjuk: 60 **c** + 40 **v**, az egész ipari tőke átlagos értékösszetétele viszont 70 **c** + 30 **v**, akkor az előbb említett iparág alacsony tőkeösszetételű.

Ha más tényezőket nem veszünk figyelembe, akkor ismét arra a következtetésre jutunk, hogy az egyes iparágak jövedelmezősége a tőke számára nagyon eltérő. A legmagasabb profitrátának azonos kizsákmányolási fok és azonos megtérülési idő mellett azokban az iparágakban kell kialakulnia, amelyekben a tőke értékösszetétele a legalacsonyabb.

A megtérülési idő eltérése esetén nyilvánvalóan a forgalmi idő is különbözik iparáganként. A forgalmi időnek ez a különbözősége abban jelentkezik, hogy az össztőkén belül, termelési áganként más és más a forgalomban lekötött tőke aránya. Egyébként azonos körülményeket véve alapul a profitrátáknak emiatt is különbözniük kellene az egyes iparágakban.

Az egyenlő tőkékre jutó egyenlő profit követelménye

A valóságban azonban a szabadversenyes kapitalizmusban bizonyos ingadozásoktól eltekintve, minden iparág egyformán jövedelmező, azaz hosszabb idő átlagában minden iparágban azonos profit jut ugyanakkora tőkére, anélkül, hogy az egyes iparágak felcserélődnének tőkéik összetételének és megtérülési idejének, valamint a forgalmi tőke arányának különbözősége szempontjából. Vannak tehát iparágak, amelyekben a tőke tartósan magas összetételű és egyben lassúbb megtérülésű, mint a többi iparág tőkéje, mégsem igaz az, hogy ezekben az iparágakban huzamos ideig alacsonyabb a profitráta, mint másutt. Ugyanígy nem okoz a profitrátákban eltérést a forgalmi tőke iparáganként különböző aránya.

Ennek szükségképpen így is kell lennie. A tőkés számára ugyanis a termelés nem kerül másba, mint az előlegezett tőkébe. Ha viszont a termelés minden tőkésnek ugyanabba, vagyis tőkéjének előlegezésébe kerül, akkor minden tőkés, bármely iparágban működve, joggal igényli azt, hogy ugyanakkora tőkéjére ugyanannyi profitot kapjon. A tőke tehát nem nyugszik és nem nyugodhat bele a profitráták iparáganként különbözőségébe. Nem is lehetne megérteni, hogy miért fejlődnek ki azok az iparágak a kapitalizmusban, amelyekben a tőke magasabb értékösszetételű és lassúbb megtérülésű — ha itt a tőke kevésbé jövedelmező, mint más területeken.

A profitráták iparáganként azonossága viszont ellentmondani látszik a munkaérték-elméletnek. Ha ugyanis az árarányokat az áruk értékarányai határozzák meg, mint az egyszerű árutermelésben, akkor érthetetlen az egyenlő tőkére jutó egyenlő haszon tapasztalati ténye, hiszen az alacsonyabb tőkeösszetételű és gyorsabb megtérülésű területeken ugyanakkora tőkével több munkást foglalkoztatnak, tehát több értéktöbbletet is termelnek. Ez a látszólagos ellentmondás csak akkor jelentkezik, ha az értéktörvényt mechanikusan akarjuk áttenni az egyszerű árutermelésből a kapitalizmusba. Ez viszont helytelen. A kisárutermelő és a tőkés csak annyiban azonosak, hogy magántulajdonosok. Amíg az előző saját munkájának termékét viszi a piacra, addig az utóbbi mások munkáját sajátítja el. Ennek megfelelően az egyszerű árutermelők egyenlősége az egyenlő munkamennyiségek cseréjén, a tőkések egyenlősége viszont az egyenlő profitrátán alapszik. Az egyenlő tőkére jutó egyenlő profit, mint láttuk, nem lehetséges egyenlő mennyiségű munkák cseréje esetén.

E probléma megoldását Marx a termelési árról szóló elméletében adta meg.

A TERMELÉSI ÁR

A termelési ár kialakulásának mechanizmusa

Tegyük fel, hogy valamely tőkés társadalomban csak két iparág van 100—100 összbefektetéssel. Tekintsünk el az állótőke lassúbb megtérülésétől, s tegyük fel azt is, hogy az álló- és a forgótőke egyaránt egy év alatt térül meg. Vegyük a kizsákmányolás fokát 100%-osnak mindkét terü-

leten, és tekintsünk el a forgalmi tőke eltérő arányától is. Egyetlen különbségre irányítjuk tehát a figyelmünket, amely a tőke értékösszetételében jelentkezik. Legyen a példánk a következő:

A iparág: 80 c + 20 v
B iparág: 60 c + 40 v.

Az előbbi feltételezéseink szerint az **A** iparágban 120, a **B** iparágban 140 értékű árutömeget állítanak elő egy év alatt. Mivel mindkét területen 100 a befektetett tőke, az áruk érték szerinti eladása eltérő profitrátákhoz vezet.

Iparág	Állandó tőke	Változó tőke	Értéktöbblet	Az össztermék értéke	A profitráta (%)
A	80	20	20	120	20
B	60	40	40	140	40

A profitrátáknak ezt az eltérését a tőke nem tűri. A táblázatba foglalt állapot ezért, ha egy pillanatra létre is jöhet, tartós semmi esetre sem lehet. A társadalmi össztőke egy része ugyanis az **A** iparágból át fog áramlani a **B** iparágba. Ez a következő főbb módokon mehet végbe:

1. Ha lehetséges, akkor az **A** iparág tőkéseinek egy része a termelési eszközök némi módosításával áttér a **B** iparág termékeinek gyártására. Egyes tőkések eleve többféle termék előállítására rendezkednek be, hogy tőkéjüket könnyebben át tudják csoportosítani a pillanatnyilag legnagyobb profitot biztosító áruk termelésére.

2. A befektetésre váró új tőkék nem az **A**, hanem a **B** iparágat választják.

3. A kölcsöntőkét a **B** iparág tőkései fogják igénybe venni a pillanatnyi konjunktúra minél jobb kihasználásának érdekében.

A tőkeáramlás fő módja a két utóbbi, vagyis a *szabad tőkék állandó mozgása a jövedelmezőbb területek felé.*

A kapitalizmusban a leírt folyamat eredményeként kialakuló kereslet-kínálati viszonyok eltérítik az árak mozgási centrumát az értéktől, oly módon, hogy hosszabb idő alatt bármely áru termelésével foglalkozó tőke azonos profitrátát érjen el. Az állandó tőkeáramlás végső eredményeként az alacsony tőkeösszetételű területeken lehetetlenné válik az ott megtermelt nagyobb értéktöbblet realizálása, míg a magasabb tőkeösszetételű ágakban az előállítottnál több értéktöbbletre tesznek szert, vagyis nem történt más, mint az, hogy az összes értéktöbbletet a tőkék ará-

nyában osztották el. **Az egyes tőkékre nagyságuk arányában jutó értéktöbbletrészt átlagprofitnak nevezzük. Az átlagprofit rátáját úgy határozhatjuk meg, mint a valamennyi iparágban összesen megtermelt értéktöbbletnek a társadalmi össztőkéhez való viszonyát.**

A termelési ár fogalma

A kapitalizmusban tehát az a tendencia uralkodik, hogy az egyes termelési ágak egyensúlya csak olyan árak mellett alakul ki, amelyek a tőkés önköltségén felül nem az értéktöbbletet, hanem az átlagprofitot tartalmazzák. **Az áru önköltségét és az erre jutó átlagprofitot az áru termelési árának nevezzük.** Ez tehát képletesen:

$$c + v + \text{átlagprofit.}$$

A példaként ismertetett két iparágban a megtermelt összes értéktöbblet: 20 + 40 = 60. Mivel a társadalmi össztőke 200, az átlagprofitráta $\frac{60}{200} \cdot 100 = 30\%$. A tőke átáramlása tehát a **B** iparágba addig tart, amíg a kínálat növekedése ott le nem szorítja az árat 140-ről 130-ra. Ezzel szemben az **A** iparágban az ellenkező folyamat zajlik le; a tőke mindaddig hanyagolni fogja ezt a területet, amíg a kínálat megfelelő csökkenésének következtében az árak fel nem emelkednek a termelési árnak megfelelő színvonalra, vagyis 130-ra. Ha mindkét iparág össztermékét 130—130-ért adják el, akkor a további tőkeátáramlásnak nincs ösztönzője, mert a jövedelmezőség mindkét területen egyforma. Természetes, hogy ez az állapot is csak véletlen lehet, tehát a 130 á r m o z g á s i c e n t r u m vagy á t l a g á r. Az érték és a termelési ár összefüggését a következő táblázatban láthatjuk:

Iparág	Állandó tőke	Változó tőke	Értéktöbblet	Az össztermék értéke	Az átlagprofit*	Az össztermék termelési ára (az ármozgás centruma)	A megtermelt és realizált értéktöbblet különbsége	Az átlagprofitráta (%)
A	80	20	20	120	30	130	+10	30
B	60	40	40	140	30	130	—10	30
Összesen:	140	60	60	260	60	260	0	

* Részesedés az összértéktöbbletből a tőke arányában.

Termelési ár és érték

Mivel az átlagprofitok összege egyenlő a megtermelt értéktöbbletek összegével a társadalmi össztermék értéke is megegyezik a termelési árak összegével. Az áruk összességének tekintetében tehát a termelési ár és az érték mozgása egybeesik. Ez annak a következménye, hogy a termelési árat az értékből számítottuk ki, az értéktöbbletnek a tőke arányában történő elosztása révén. **A termelési ár tehát az érték módosult formája.**

A két kategória társadalmi szinten való megegyezése mellett világosan kell látnunk eltérésüket is. Egy-egy termék értéke és termelési ára gyakorlatilag mindig eltér egymástól, mégpedig úgy, hogy a magas tőkeösszetételű területeken a termelési ár, az alacsony tőkeösszetételű ágakban az érték a magasabb. Ezért az árarányok hosszabb időközben sem tükrözik az értékarányokat. A nagyobb periódusra számított átlagár csak abban a termelési ágban esne egybe az áru értékével, amelyben az állandó és a változó tőke aránya pontosan megegyezik a társadalmi össztőke átlagos összetételével. Ilyen iparág létezése azonban nagyon valószínűtlen.

Tévedések elkerülése végett itt a következők hangsúlyozása szükséges. Példánkban az összes áru önköltsége azért egyezik meg a profitráta kiszámításakor figyelembe vett össztőkével, mert eltekintettünk az el nem használt állótőkétől, vagyis azonosnak vettük a felhasznált és a lekötött tőkét, ami a valóságban mindig eltér. A tőkésnek nem a felhasznált, hanem a lekötött tőkéje után kell átlagprofitot kapnia. Egy-egy termékfajta önköltségéhez tehát annyi profit járul, hogy az év folyamán szerzett összes profit a lekötött tőkéhez viszonyítva megfeleljen az átlagprofitrátának. Valamely termék termelési ára tehát nem számítható ki a termék önköltségének és az átlagprofitrátának ismeretében, mert nem az önköltség átlagprofitrátának megfelelő százalékát kell a termelési árban felszámítani. A termelési ár kiszámításához ismerni kellene még az év folyamán termelt árumennyiséget, valamint az átlagosan lekötött össztőkét. Egyébként a termelési ár a valóságban nem kiszámítandó ár, hanem a konkurrenciában a piaci árak spontán ingadozása alapján alakul ki.

Az értéktörvény érvényesülési módjának elemzése megmutatta, hogy még a kiásurtermelői viszonyok között sincs köz-

vetlen kapcsolat az érték és az ár között. A mindenkori piaci ár ugyanis a kereslet—kínálat viszonya alapján alakul ki. Ez így igaz a kapitalizmusban is. Az ár és érték kapcsolata a kapitalista termelési módban még inkább közvetetté válik, mert közbeiktatódik a termelési ár. Az árarányok változásának folyamatát sematikusan a következőképpen írhatjuk le: megváltoznak az értékarányok, s ennek alapján a termelési árak arányai, majd a kereslet—kínálati viszonyok, s végül az árarányok.

Miként az érték tárgyalásakor megkülönböztettük az egyéni és társadalmi értéket, itt is beszélünk e g y é n i é s t á r s a d a l m i t e r m e l é s i á r r ó l. A kivételes technikát alkalmazó tőkés e x t r a p r o f i t h o z jut, mely mennyiségileg az egyéni és a társadalmi termelési ár különbözetének felel meg. Az értéktöbblet tehát az össztőkéhez való viszonyában p r o f i t t á, az érték t e r m e l é s i á r r á, a külön értéktöbblet e x t r a p r o f i t t á alakul.

Az egyes tőkés nem a saját munkásai által termelt értéktöbbletet realizálja a termelési árban, hanem ennél többet vagy kevesebbet. Mivel minden tőkés lekötött tőkéjének arányában részesül az összes értéktöbbletből, jól megmutatkozik, hogy a kapitalizmusban nem az egyes tőkés áll szemben az egyes munkással, hanem az ö s s z t ő k é s az ö s s z m u n k á s s a l. Ennek alapján az egyes tőkésnek „a közvetlenül általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásában való különleges érdekeltsége arra korlátozódik, hogy vagy kivételes túldolgoztatással, vagy a bérnek az átlagos színvonal alá való leszorításával, vagy az alkalmazott munka kivételes termelékenységével, külön nyereségre, az átlagprofitot meghaladó profitra lehet szert tenni”[2]. Ezzel szemben minden egyes tőkésnek k ö z ö s érdeke, hogy az össztőke által alkalmazott munkásosztálytól minél nagyobb tömeg nem fizetett munkát sajátítson ki. „Íme itt a matematikai pontosságú magyarázata annak, hogy a tőkések — bármily kevéssé testvéri módon viselkedjenek is egymás irányában a konkurrenciában — miért alkotnak mégis valóságos szabadkőműves-szövetséget az egész munkásosztállyal szemben.”[3]

A termelési ár kialakulása a kapitalizmusban elsősorban a tőkés tulajdonviszonyok következménye. Mert a termelés minden tőkésnek csak a tőke előlegezésébe kerül, ezért a jövedelme-

[2] M a r x : A tőke. III. köt. Budapest 1961. 208—209. old.
[3] Ugyanott, 209. old.

zőségbeli egyenlőség az egyes iparágak között csak a profitráták kiegyenlítődése alapján állhat fenn. A termelési ár azonban nem veszti el jelentőségét a szocialista árutermelés viszonyai között sem. A szocializmusban is jelentősen különböznek az egyes termelési területek abban a vonatkozásban, hogy más és más a termelés eszközigényessége. Ha két termék pontosan egyenlő értékű, vagyis azonos f e l h a s z n á l t m u n k á t tartalmaz, de az egyik termeléséhez nagyobb értékösszegű eszközök lekötése szükséges, akkor ennek az árban is meg kell mutatkoznia. A termelési ár kialakulását tehát a tőkés tulajdonviszonyokon kívül az is indokolja, hogy a termelőerők egy bizonyos fokán a termelési ágak d i f f e r e n c i á l ó d n a k a lekötött eszközök (kapitalizmusban: lekötött tőkék) vonatkozásában.

Az átlagprofitráta a kapitalizmus fejlődése során s ü l l y e d ő tendenciát mutatott. Ez egészen az első világháborúig terjedő periódusra kimutatható. Azóta, legalábbis a monopolizált iparágakban, nem tapasztalható. Az átlagprofitráta süllyedésének alapvető oka a tőke értékösszetételének emelkedése. Ennek hatását az emelése irányában ható tényezők, az értéktöbbletráta emelkedése, a tőkeelemek olcsóbbodása stb. nem tudták ellensúlyozni. E kérdéssel részletesen nem foglalkozunk, de az átlagprofitráta süllyedő tendenciájára később kifejtendő kérdések kapcsán hivatkozni fogunk.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY MŰKÖDÉSE AZ IPARBAN A MONOPOLKAPITALIZMUS VISZONYAI KÖZÖTT

A monopolár

Az átlagprofit kialakulása megkívánja a tőkék szabad mozgását az egyes iparágak között. Láttuk azonban, hogy ez a monopóliumok kialakulása után számos akadályba ütközik. Ebből következik, hogy a monopolkapitalizmusban a profitráták nem egyenlítődhetnek ki, tehát az értéktörvény az eddig kifejtettekhez képest eltérően érvényesül.

A m o n o p o l k a p i t a l i z m u s v i s z o n y a i k ö z ö t t a monopólium profitja m a g a s a b b az átlagosnál. A monopolista tehát az összes értéktöbbletből többet szerez meg, mint amennyi tőkéje nagysága szerint neki járna. Ebből következik, hogy a m o n o p o l á r m a g a s a b b, mint az önköltség plusz

az átlagprofit, ha monopolista e l a d ó r ó l van szó vagy ellenkezőleg, k i s e b b ennél, ha a monopólium v á s á r l ó.

A monopolár tehát olyan ár, amelyet valamely tőkés vagy tőkéscsoport monopolista pozíciója alapján vagy fölfelé, vagy lefelé állandó jelleggel eltérít a termelési ártól.

A monopolista áremelés korlátai

Helytelen volna azonban ebből arra következtetni, hogy a termelési ár mint az árak szabályozója a monopolkapitalizmus viszonyai között elvesztette jelentőségét. A monopolár mozgása is csak a termelési ár v á l t o z á s a a l a p j á n magyarázható. Nem tekinthető azonban az ármozgások t é n y l e g e s centrumának mint a szabadversenyes kapitalizmusban, mert a hosszú időszakok átlagárai sem esnek vele egybe. A monopólium által diktált ár h o s s z ú i d ő s z a k alatt is a termelési ár felett vagy alatt ingadozik. Mi köze van akkor mégis a monopolárnak a termelési árhoz? Egyszerűen arról van szó, hogy bár a monopólium saját termékének, vagy az általa vásárolt terméknek az árát el tudja téríteni a termelési ártól, d e n e m b á r m i l y e n m é r t é k b e n. Minél nagyobb ez az eltérés, annál több nehézségbe ütközik a további eltérítés. A monopolista áremelésnek, vagy árlenyomásnak tehát megvannak a maga gazdasági korlátai. Ezek a következők:

1. Ha minden terméket termelési áron adnának el, akkor minden termelési terület azonos jövedelmezőségű lenne, vagyis a termelési ágak profitrátái egyenlők lennének. A monopolár megszünteti a termelési ágak egyenlő jövedelmezőségét. A monopolár révén az átlagprofit felett realizált többletjövedelem más területek profitjaiból h i á n y z i k. Minél több profitot szerez a monopólium a monopolár révén, annál inkább csökken a profitráta a nem monopolizált területeken. Nyilvánvaló, hogy a profitráta ilyen csökkenése egy bizonyos ponton túl lehetetlenné tenné a tőke működését ezekben a termelési ágakban. Az ilyen magas monopolár értelmét vesztené.

2. Az előzőekben tiszta kapitalizmust tételeztünk fel. Ha azonban vannak nem tőkés termelők, akkor a monopolár ezek jövedelmének bizonyos hányadát is elvonhatja. Nyilvánvaló, hogy csak a jövedelem olyan hányadát vonhatja el, amely nem teszi lehetetlenné ezen termelők létezését.

3. Vannak olyan termékek, amelyek keresletének á r r u g a l-

masszága[4] kicsi (pl. élelmiszerek, elsőrendű közszükségségleti cikkek). Ha ezek árát a monopóliumok emelik, a kereslet nem, vagy csak kissé csökken, hiszen az embereknek mindenekelőtt élniük kell, tehát a létfenntartási cikkek áremelkedésekor inkább más áruk vásárlásait csökkentik. Egy bizonyos ponton túl azonban az áremelés minden áru keresletét jelentősen csökkenti. Kimondhatjuk tehát, hogy az áremelés a keresletet visszaszorítja. Ez azonban ahhoz vezethet, hogy a monopólium a rendelkezésre álló termelési kapacitását nem tudja teljesen kihasználni, ezért növekszik termékeinek önköltsége. Vannak ugyanis ún. fix költségek, amelyek akkor is azonos mértékűek, ha a termelés csökken. Továbbá pl. a nagy sorozatú termelés az önköltségcsökkentés számos lehetőségét nyújtja. Amit tehát a monopólium nyer a réven, azt elveszti a vámon.

Más vonatkozásban ez úgy merül fel, hogy a technika fejlődése csökkenti az áru értékét és ezért önköltségét is. Ha monopolizált iparágban nő meg a termelés technikai színvonala, akkor az itt termelt áru termelési ára is esik, de a monopólium megpróbálhatja a régi árat tartani. Ezúttal nem az ár megemelése vezet a termelési ár és a monopolár további eltérítéséhez, hanem a termelési ár csökkenése. Az első pillanatban úgy tűnhet, hogy az ilyen áreltérítésnek nincs más korlátja, csak a tudomány és a technika színvonala. Vagyis a monopólium látszólag a végtelenségig tarthat egy bizonyos árat, annak ellenére, hogy az önköltsége csökken. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Lehetséges, hogy azt az alacsony önköltségszintet, amit a munka termelékenységének adott foka már lehetővé tesz, csak úgy lehet ténylegesen elérni, ha megnövelik a termelési kapacitást, pl. nagy sorozatú termelésre térnek át. Az így megnövekedett termelés nagyobb keresletet kíván, ami szükségszerűvé teheti az árak csökkentését. Kiderül tehát, hogy bizonyos körülmények között a termelési ár csökkenése esetén éppen a maximális monopolista profit érdekében a monopolárakat is csökkenteni kell.

4. A termelési árak esése esetén a monopolárak csökkentésének szükségessége abból is adódik, hogy a monopóliumnak egy-

[4] A kereslet árrugalmassága akkor magas, ha árcsökkenésre a kereslet nagyobb arányban emelkedik, illetve áremelésre nagyobb arányban csökken az árváltozás mértékénél. Ellenkező esetben a kereslet árrugalmassága alacsony.

általán nem mindegy mekkora teret tölt be a piacon, hogy a saját termékével a fogyasztók jövedelmének mekkora hányadát köti le. Ha a monopólium a többi termékhez képest akkor sem csökkentené saját terméke árát, amikor erre az önköltségcsökkentés lehetőséget teremt, akkor áruja viszonylagosan egyre drágábbá válna. Márpedig láttuk a konkurrencia tárgyalásakor, hogy a fogyasztók keresleti struktúráját nagyon is befolyásolja a fogyasztási cikkek árstruktúrája. A termelési ár és a monopolár eltérését tehát a tőkések közötti konkurrenciának az a fajtája is korlátozza, amit így nevezhetünk: *verseny a fogyasztó pénzéért*.

Megjegyezzük, hogy lassan inflálódó papírpénz esetében az *árcsökkentés* nem jelent feltétlenül áresést. Ha pl. a pénz vásárlóereje romlik és valamely áru ára mégsem emelkedik, akkor más árukhoz képest viszonylag olcsóbb lett. Amikor tehát azt mondjuk, hogy bizonyos körülmények között a termelési ár esése a monopóliumot is árcsökkentésre kényszeríti, akkor viszonylagos árcsökkentésre gondolunk.

Összefoglalóan tehát a következőket állapíthatjuk meg: A monopóliumok *nem diktálhatják* a monopolárat önkényesen, a mindenkori gazdasági feltételek figyelmen kívül hagyásával. Láttuk azonban, hogy szemben a kapitalizmus szabadversenyes szakaszával, a termelési ár nem tekinthető a szó szoros értelmében ármozgási centrumnak a monopolkapitalizmusban, mert a monopóliumok állandó jelleggel eltéríthetik ezektől az árakat. A profitrátában nincs tehát tényleges kiegyenlítődés nagyon hosszú idő átlagában sem, bár a kiegyenlítődésre irányuló tendenciák a monopolkapitalizmusban is megmutatkoznak. A termelési ár tehát az ár *közvetlen alapja* továbbra is abban az értelemben, hogy tőle a piaci árat (a monopolár is piaci ár) nem lehet tetszés szerint elszakítani, s *minél nagyobb a termelési ár és a piaci ár eltérése, annál nagyobb nehézségekbe ütközik az eltérítést tovább fokozni*. Ez azt is jelenti, hogy a munka termelékenységének eltérő ütemű emelkedése előbb-utóbb hatást kell, hogy gyakoroljon az árstruktúrára. Éppen ebben jut érvényre az értéktörvény árszabályozó hatása a monopolkapitalizmusban.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY MŰKÖDÉSE A TŐKÉS MEZŐGAZDASÁGBAN

A tőkés mezőgazdaságban keletkezett értéktöbblet két fő része a *tőkés profit* és a *földjáradék*. Az utóbbit nem a tőkés, hanem a földtulajdonos kapja. A tőkés mezőgazdaságot Marx a korabeli angliai viszonyok alapján tárgyalta, amikor is általában érvényesült az a tendencia, hogy a föld tulajdonosa nem maga gazdálkodott a földjén, hanem azt tőkés bérlőnek engedte át, bérleti díj ellenében. Ma a bérleti rendszer visszaszorult és több tőkésországban eltért a mezőgazdaság fejlődése az angliaitól. A földjáradék tárgyalásánál azonban egyelőre — Marx nyomán — feltételezzük a mezőgazdasági termelés három fő szereplőjét: a bérmunkást, a tőkés bérlőt és a földtulajdonost.

Ha a tőkés földbirtokot bérel, akkor rendszerint bérbe veszi a rajta levő különböző létesítményeket is: épületeket, utakat, egyéb berendezéseket. Az ezekért fizetett díj nem földjáradék, hanem tulajdonképpen *kamat*, amivel később foglalkozunk. **A földtulajdonos azonban a szűzföldet is bérbeadhatja. Ilyenkor a bérleti díjat a puszta földhasználatért fizetik, és éppen ezt nevezzük földjáradéknak. A bérleti díj akkor is tartalmaz ilyen részt, ha egyúttal egyéb létesítményeket is bérbe adnak.**

A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma

A különbözeti földjáradék keletkezésének oka a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma (röviden: a föld birtoklási monopóliuma). Ez a monopólium a föld magántulajdona nélkül is létrejön minden olyan esetben, amikor a földön gazdálkodók az egyéb termelési eszközök *magán-* vagy legalábbis *elkülönült* tulajdonosai. Szorosan összefügg azzal, hogy a különböző földterületeken eltérőek a gazdálkodási feltételek. Ezek lényegében természeti, fekvésbeli és felszereltségbeli különbségek. A földön alkalmazott tőkék technikai színvonalát azonban azonosnak tekintjük, mert az eltérő technikai színvonal alapján nem keletkezhet monopolisztikus többletjövedelem, csak az iparból már ismert ideiglenes jellegű közönséges extraprofit.

Figyelmünket tehát csupán a következő — a tőkétől független — gazdálkodási feltételekre irányítjuk: 1. a talajfelszín *természetes termékenysége* (abból adódóan, hogy

milyen mértékben és mennyire asszimilálható formában tartalmazza a növények tápanyagait); 2. egyéb talajtényezők, mint pl, a domborzati viszonyok, a talajfelszín tagoltsága stb.; 3. éghajlati és csapadékviszonyok; 4. a földterület fekvése, azaz a piacoktól (ipari központoktól, városoktól, illetve a közlekedési vonalaktól) való távolsága.

Az utóbbi nem tartozik a természeti feltételek közé, de az egyéni tőke szempontjából, mint a saját tevékenységétől közvetlenül nem függő *külső adottság* hat. Érthető, hogy egy kevésbé termékeny, de jó fekvésű föld felérhet egy termékenyebb rossz fekvésűvel, mivel a szállítási költségek az utóbbinál semlegesíthetik a nagyobb termékenységből adódó előnyt. Egységnyi tőkével tehát ugyanazt a termékmennyiséget lehet termelni eltérő termékenységű földeken. Mivel a fekvésbeli hatás ilyenformán visszavezethető az előbb említett tényezők hatására, az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a *föld minőségébe* beleértjük az eddig felsorolt tényezők mindegyikét,

E területeken tehát olyan természeti feltételek befolyásolják a munka termelékenységét, amelyek csak *korlátozott mennyiségben* állnak rendelkezésre. Éppen a korlátozott mennyiségük teremti meg monopolizálhatóságuk feltételét. Ha valamely ország szántóföldje A, B, C és D minőségű földekből áll, úgy a legjobb, az A minőségű földön gazdálkodók akkor kerülnek monopolisztikus helyzetbe, *ha már nincs el nem foglalt* A föld, a B minőségűn gazdálkodók akkor, ha már nincs szabadon több B föld és így tovább. Amint látható, a monopolisztikus helyzet kialakulásához nem szükséges feltétel az egész — egyáltalán művelés alá vonható — terület elfoglalása. Elegendő az, ha a művelés alá vont terület *a rendelkezésre állónak a jobb minőségű része*. Nem kétséges, hogy az olyan országokban, amelyekben a föld egy része parlagon marad, a művelés alá nem vont terület — vagy kedvezőtlen fekvése, vagy más tényezők alapján — rosszabb minőségűnek számít a megműveltnél. Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy a megművelt földek valamely időpontban meglevő minőségi rangsora megfelel a művelés alá vétel sorrendjének. A fejlődő agrártudomány alkalmazása, új ipari központok keletkezése, valamint a közlekedés fejlődése állandóan megváltoztatja a *földek minőségi rangsorát*. Lehetséges pl., hogy kedvezőtlen fekvése miatt korábban parlagon hagyott

föld fekvésének megváltoztatása után művelés alá kerül, és akár a rangsor legelejét foglalja el. Nincs tehát arról szó, hogy az emberiség a történelem során a szükségletek növekedése miatt egyre rosszabb földek megművelésére kényszerült, s ezért a munkaterület kiterjesztése nem halad szükségképpen a rosszabb földek irányába.

Úgy tűnhet, mintha a jobb földön gazdálkodók monopolisztikus helyzete teljesen független lenne a tulajdonviszonyoktól. Ez azonban tévedés. A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma *történelmi kategória*, csak bizonyos tulajdonviszonyok esetében áll fenn, *ha a korlátozott mennyiségű és minőségileg különböző földterület jobbik részét magán- vagy legalábbis elkülönült gazdaságok foglalják el.* Enélkül az egyes személyek vagy gazdálkodó csoportok nem monopolizálhatják a kedvezőbb természeti feltételeket, nem tudják e feltételeket a maguk javára többletjövedelemként realizálni. A tőkések is csupán mint az egyéb termelési eszközök *magántulajdonosai* képesek az ingyen kapott természeti feltételekből fakadó előnyök realizálására. Ez annyit jelent, hogy a jobb földeken gazdálkodó bérlők egy *sajátos extraprofitra* tesznek szert.

A földek minőségi különbségén alapuló extraprofit sajátosságai

1. A tőke technikai színvonalának különbségén alapuló extraprofit nagyon *mulandó természetű*, mert senkinek nem monopóliuma a jobb technika alkalmazása. Aki ma a legjobb technikát alkalmazza, holnap a legrosszabb feltételek között termelő tőkések közé kerülhet, mert mások még jobb technikát vezetnek be. Aki azonban azért élvez extraprofitot, mert jobb a földje, az más helyzetben van. Mivel már nincs olyan minőségű föld szabadon, mint amilyent ő foglalt el, a rosszabb földre szorulókkal szemben monopolisztikus extraprofitot élvez. **A földek minőségi különbségén alapuló extraprofit első szembeszökő sajátossága, hogy nem olyan mulandó, mint a jobb technika révén szerzett külön profit, hanem *tartós*,** hiszen a természeti és fekvésbeli különbségek nem változnak olyan gyorsan, mint a tőke technikai színvonala. A földet elfoglalók ez alapon kerülhetnek monopolisztikus fölénybe. *Az extraprofit tartóssága tehát a földnek mint*

a gazdálkodás tárgyának monopóliumából fakad.

2. **A másik sajátossága ennek az extraprofitnak az, hogy nemcsak azok a tőkések jutnak hozzá, akik az átlagosnál jobb minőségű földet művelnek, hanem mindazok, akik a még megműveltnél jobb földön gazdálkodnak.** Ezzel szemben a tőke technikai színvonalán alapuló extraprofitot csak azok a tőkések kapják meg, akik az átlagosnál jobb technikát alkalmaznak.

A földek minőségi különbségén alapuló extraprofitnak ez a második sajátossága a földnek mint a gazdálkodás tárgya monopóliumának a mezőgazdasági termékek áralakulására gyakorolt hatásából fakad. E hatásnak az a lényege, hogy **a mezőgazdasági termékek ármozgási centruma** — a mi eddigi feltételezéseink mellett társadalmi termelési ára — **nem az átlagos minőségű, hanem a még megművelt legrosszabb földek termelési feltételei alapján alakul ki.**

Ennek magyarázata röviden a következő: ha a társadalmi termelési ár a mezőgazdaságban a föld minősége tekintetében is az átlagos feltételekhez igazodna, úgy a rosszabb földön működő tőkések akkor sem érhetnének el átlagprofitot — hosszabb idő átlagában sem —, ha egyébként átlagos színvonalú technikát alkalmaznának. Olyan hátrányba kellene belenyugodniuk, amely bizonyos természeti adottságok, s nem az ő gazdálkodásuk alacsonyabb színvonalának a következménye. Ilyen feltételek között a rosszabb földekre szoruló tőkéseknek érdemesebb lenne az iparba fektetni tőkéjüket, ahol az átlagos színvonalú technika alkalmazása hosszabb idő átlagában biztosítja az átlagprofit megszerzését. Kizárólag a legjobb földek megművelése azonban nem elegendő a mezőgazdasági termékek iránti kereslet kielégítésére. A földek korlátozott mennyisége nem teszi lehetővé a rájuk felépített üzemek térbeli növekedését, vagy számuk szaporodását, és ezért a rosszabb földek művelésének beszüntetésekor előálló kínálatkiesést a legjobb földeken működő üzemek termelése nem tudja pótolni.

Az iparban merőben más a helyzet, amennyiben általában nincsenek monopolizálható természeti feltételek. Ebben az esetben — mint kifejtettük — az átlagprofit realizálásának feltétele, hogy az egyéni tőke elérje az iparági össztőke átlagos tech-

nikai színvonalát. A legmodernebb technika alkalmazása nem monopóliuma egyes tőkéseknek, bármely tőkés alkalmazhatja azt, ha van hozzá elegendő tőkéje. És ha a lemaradó tőkések csődbe jutnak, a termeléskiesést az élenjárók könnyen pótolhatják, mivel a legjobb technikájú üzemek szaporodásának és méretük növekedésének nincs természeti akadálya. A konkurrencia ilyen feltételei azok, amelyek az iparban azt a tendenciát szülik, hogy az ingadozó árak centruma az átlagos termelési feltételek alapján alakuljon ki.

A mezőgazdaságban azonban — az előbb tárgyalt eltérő feltételek miatt — *a piaci termelési ár az átlagos technikával felszerelt, de a még megművelt legrosszabb földön működő tőkésüzem termékének egyéni termelési árával egyenlő.* Láttuk, hogy ennek a sajátos áralakulási tendenciának az oka végeredményben a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma.

A különbözeti földjáradék

A földek minőségi különbsége alapján létrejövő extraprofit a tőke technikai színvonalának eltérésein alapuló extraprofithoz képest két lényeges sajátosságot mutat: 1. tartós és 2. nemcsak azok kapják, akik az átlagosnál, hanem mindazok, akik a legrosszabbnál jobb feltételek között termelnek. A kapitalizmusban ezt a sajátos extraprofitot nevezzük különbözeti földjáradéknak.

Emellett természetesen létrejön a mezőgazdaságban a tőkék *technikai színvonalának* különbségén alapuló extraprofit is, hiszen a tőkék azonos technikai színvonalát csak egyszerűsítésként feltételeztük. Erre az extraprofitra ugyanaz áll, mint amit az iparágon belüli konkurrencia tárgyalásakor kifejtettünk. Ettől mindig el kell határolni a különbözeti földjáradékot, az előbbi két sajátosság alapján. Mivel ezek a sajátosságok a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliumából erednek, ezért azt mondjuk, hogy *ez a monopólium az oka a különbözeti földjáradék keletkezésének.*

A kapitalizmusban a bérleti rendszer körülményei között a földtulajdonosnak módjában van, hogy a bérleti díjban lefölözze a különbözeti földjáradékot. Mivel a földjáradék elvonása *sértetlenül hagyja* az átlagprofitot — és a technikai színvonalon alapuló extraprofitot is —, a tőkések hajlandók

átadni a különbözeti földjáradékot, sőt erre rá is kényszerülnek a közöttük dúló konkurrencia miatt. Ha valamely tőkés nem volna hajlandó a földjáradékot átadni, akad más tőkés bérlő aki ezt megteszi. Viszont a földesúr sem kérhet többet, mert akkor nem akad bérlője.

A földmagántulajdon monopóliuma tehát a különbözeti földjáradék keletkezésének nem oka, csupán azt a szerepet játszsza, hogy azt a tőkés bérlő zsebéből a földesúr zsebébe juttatja.

Hasonlóan különbözeti bányajáradékhoz jutnak azok a bányatulajdonosok, akiknek bányáiban a természeti kincseket kevesebb költséggel tudják kiaknázni, illetőleg, ha bányáik fekvése miatt a termékeket olcsóbban juttathatják el a piacra.

Marx megkülönböztet I. és II. számú különbözeti földjáradékot. I. számúról akkor beszélünk, amikor a mezőgazdasági üzemek technikai színvonalát azonosnak vesszük és azt vizsgáljuk, hogy milyen hatással van a földek minőségi különbözősége a gazdálkodási eredményre. A II. számú járadék a pótlólagos tőkebefektetésekkel kapcsolatos. A pótlólagos tőkebefektetés hozamára is hat a föld minősége. Ezért a jobb földön gazdálkodó és az átlagosnál magasabb technikai színvonalú tőkét alkalmazó bérlő extraprofitja részben a magasabb technikai színvonal, részben pedig a jobb minőségű föld következménye. Az extraprofit azon részét tekintjük II. számú földjáradéknak, amely a föld jobb minőségén alapul. Itt csak az I. számúra mutatunk be egy számszerű példát, a II. számú földjáradék részletes tárgyalására nem térünk ki.

Tételezzük fel, hogy 100—100 $ tőkével, három különböző típusú földön (A, B, C) a következő termékmennyiséget állították elő: A földön 20, B földön 16 és C földön 12 mázsa búzát.[5] Feltéve, hogy a 100 $-os tőkék egy év alatt teljesen elhasználódnak és az iparban 20%-os az átlagprofitráta, az egyes üzemekben a búza egyéni termelési ára a következőképpen alakul:

Földminőség	Tőkebefektetés ($)	Termés (mázsa)	Az össztermék egyéni termelési ára ($)	Egy mázsa búza egyéni termelési ára ($)
A	100	20	120	6,0
B	100	16	120	7,5
C	100	12	120	10,0

Az előző pontban kifejtettek alapján a piaci termelési ár 10 $ lesz, ami megfelel a még tőkés művelés alatt álló legrosszabb földön termelt

[5] A számokat csak egyszerűsítés végett vettük ilyen alacsonynak. A vizsgált probléma lényegének feltárását ez nem akadályozza.

búza egyéni termelési árának. Ennek megfelelően a **C** földön az önköltség felett csak a 20%-os átlagprofit, de az **A** és **B** földön ezt meghaladó értéktöbblet keletkezik. Mivel a tőkék technikai színvonalát azonosnak vettük, az **A** és **B** földön jelentkező átlagprofit feletti többlet egyenlő a különbözeti földjáradékkal, amit a bérlők a földtulajdonosoknak kénytelenek kifizetni. Számítsuk ki ezt a járadékot is:

A föld minősége	Egy mázsa búza társadalmi termelési ára ($)	Az össztermék társadalmi termelési ára* ($)	A különbözeti földjáradék** ($)
A	10	20 · 10 = 200	200 — 120 = 80
B	10	16 · 10 = 160	160 — 120 = 40
C	10	12 · 10 = 120	120 — 120 = 0

Az abszolút földjáradék

Eddig csak a legrosszabbnál jobb földeken vizsgáltuk a földjáradékot. Ha azonban a föld magántulajdonban van, és ez a földmagántulajdon a kapitalizmusban kialakult bérleti rendszer mellett a tőkével, mint tőle független külső tényező áll szemben, akkor **a művelés alatt álló mindenkori legrosszabb föld használatáért is kell járadékot fizetni. Mivel ez a járadék független a földek minőségi különbözőségétől — és végeredményben minden földért meg kell fizetni — abszolút földjáradéknak nevezzük.**

A tőkés nem fizetheti a földjáradékot az átlagprofitból. Ezért az abszolút földjáradék csak úgy létezhet, ha a megművelt legrosszabb földek termékeit termelési áruk felett adják el. Az a tétel tehát, miszerint a kapitalizmusban az áruk áringadozásának centruma a társadalmi termelési ár, csak az iparban termelt árukra igaz. A mezőgazdasági termékek árának állandóan a társadalmi termelési ár feletti pont körül kell ingadoznia.

D. Ricardo, klasszikus polgári közgazdász számára ez megoldhatatlan problémát jelentett. Ő nem ismerte fel a termelési árat, s így az áruk értéken való eladását tekintette az átlagprofit megszerzése feltételének. Mivel pedig a legrosszabb földek járadékát nem akarta sem azzal magyarázni, hogy a mezőgazdasági

* A bevétel piaci termelési áron való értékesítés esetén.
** Az egyéni és a társadalmi termelési ár különbsége.

termékeket állandóan érték felett adják el, sem pedig azzal, hogy a mezőgazdaságban kifejtett munka nagyobb értéket hoz létre a természet közreműködése folytán, tagadta az abszolút földjáradék létezését.

Marxnak így mindenekelőtt arra kellett rámutatnia, hogy az abszolút földjáradék megmagyarázható az é r t é k e n való csere alapján. Ennek az a feltétele, hogy a mezőgazdasági tőke átlagos összetétele a l a c s o n y a b b legyen, mint az iparié. Ebben az esetben ugyanis a mezőgazdasági termékek társadalmi termelési ára a l a c s o n y a b b értéküknél. Elegendő tehát ezeket az árukat értékükön eladni ahhoz, hogy minden földön, még a legrosszabb földön is keletkezzen értéken felüli földjáradék. S valóban, a tőkés mezőgazdaság a termelőerők fejlődése tekintetében hosszú ideig általában elmarad az iparhoz képest.

A mezőgazdasági termelőerők fejlődésének az elmaradása — vagyis a tőke alacsonyabb összetétele alapján azonos tőke mellett keletkező n a g y o b b é r t é k t ö b b l e t — a mezőgazdaságban önmagában még nem okozna abszolút földjáradékot. Az alacsony tőkeösszetételű iparágakban is nagyobb értéktöbbletet termelnek, mint a magas tőkeösszetételűekben, mégsem realizálnak átlagosan nagyobb hasznot, mert a t ő k e á r a m l á s révén az értéktöbbletek átlagprofittá egyenlítődnek ki. A mezőgazdaságban azonban más a helyzet. A földmagántulajdon monopóliuma megakadályozza, h o g y a t ő k e a l a c s o n y a b b ö s s z e t é t e l e a l a p j á n k e l e t k e z e t t n a g y o b b é r t é k t ö b b l e t r é s z t v e g y e n a z á t l a g p r o f i t k i a l a k u l á s á b a n. A föld magántulajdonosa mindaddig nem engedi át művelésre a földjét, amíg járadékot nem kap. Így a földesúr a földmagántulajdon monopóliuma révén hatni tud a mezőgazdasági termékek árszínvonalára. Ha nem létezne földmagántulajdon, akkor azokat a földeket is művelés alá lehetne venni, amelyek csak a tőke megtérülését és az átlagprofitot biztosítják. Így a mezőgazdasági termékek olcsóbbak lennének, áruk a termelési árak színvonalára süllyedne. A földmagántulajdon monopóliuma az o k a tehát annak, hogy a kapitalizmusban a még megművelt legrosszabb föld csak olyan lehet, amely az á t l a g p r o f i t o n f e l ü l j á r a d é k o t i s b i z t o s í t. Ebben az értelemben mondjuk, hogy **az abszolút földjáradék oka a földmagántulajdon monopóliuma. Alapja viszont a tőke ala-**

csony szerves összetétele, mivel ez teszi lehetővé, hogy a mezőgazdasági termékek értékéből, és ne valamilyen érték feletti ártöbbletből fizessék ki az abszolút földjáradékot.

A mezőgazdasági termékek árai természetesen érték alá is eshetnek, és még mindig fizethető az abszolút földjáradék, ha az ár meghaladja a termelési árat. Az abszolút földjáradék fizetésének tehát *nem szükségszerű feltétele*, hogy a mezőgazdasági áruk ára egyenlő legyen az értékkel. Csupán az szükséges, hogy az ár a termelési ár fölötti pont körül ingadozzék. Látni fogjuk, hogy napjainkban a fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági tőke összetétele felzárkózik az ipari tőke összetételéhez.

Az értéktörvény működése a tőkés mezőgazdaságban

A különbözeti földjáradék tárgyalásakor azt feltételeztük, hogy a legrosszabb földekért nem kell járadékot fizetni, tehát elegendő, ha az árak a termelési ár szinvonalán mozognak. Az abszolút földjáradék elemzése azonban megmutatta, hogy a mezőgazdaságban — szemben az iparral — *nem lehet a termelési ár az árak mozgási centruma.* **A földmagántulajdon monopóliuma miatt a mezőgazdasági termékeket szabály szerint értékükön adják el. Az iparhoz képest ez az értéktörvény érvényesülésének egyik lényeges sajátossága a mezőgazdaságban.**

A földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliumából fakad az értéktörvény működésének *másik* lényeges sajátossága. E monopólium miatt **a mezőgazdasági termékek piaci értékét — szemben az ipari árukkal — nem az újratermelésükhöz átlagosan szükséges munka határozza meg, hanem az a munka, amely újratermelésükhöz a még tőkés módon megművelt legrosszabb földön, átlagos technika alkalmazása mellett szükséges.** Ez viszont azt jelenti, hogy a mezőgazdasági áruknak *hamis társadalmi értékük* van. Mivel a cserében minden termékegység úgy értékelődik, mintha a legrosszabb földön termelték volna, a mezőgazdaság és az ipar között kicserélt termékek *nem tartalmaznak egyenlő mennyiségű ténylegesen kifejtett munkát.* A mezőgazdasági áruk egésze a piacon nagyobb értékűnek számít, mint amennyi munkát előállitásukra valóban forditottak.

Abból következően, hogy a mezőgazdasági termékeket nem termelési árukon adják el, hanem ennél magasabb áron, a különbözeti földjáradék mennyiségileg módosul a termelési ár színvonalán meghatározotthoz képest.

Mivel a földmagántulajdon monopóliuma a termék egységét megdrágítja, a jobb földek felé haladva a különbözeti földjáradék annak arányában emelkedik, amilyen arányban a jobb földeken növekszik a terméseredmény.

Ha feltételezzük, hogy a mezőgazdasági termékek termelési árat meghaladó árszínvonala eléri az értéket, akkor a különbözeti földjáradékot mennyiségileg az érték színvonalán, mint az egyéni és a piaci érték különbözetét határozhatjuk meg. Ily módon számításba vesszük a teljes különbözetet.

Hasonló mennyiségi módosulással találkoztunk az ipari extraprofit tárgyalásakor is. Amíg a termelési ártól elvonatkoztattunk, addig az extraprofitként jelentkező külön értéktöbbletet mint az egyéni és a társadalmi érték különbözetét határoztuk meg, majd kimutattuk, hogy a tőkés iparban az értéktörvény a termelési áron keresztül érvényesül, és ezért az extraprofit — amelyet a tőkések realizálhatnak — az egyéni és a társadalmi termelési ár különbözetével egyenlő.

A tőkés mezőgazdaság viszonyainak elemzésekor fordított eredményre jutottunk. Előbb a termelési ár színvonalán vizsgáltuk a gazdálkodás feltételeit, mert a tőke számára ennek elérése a követelmény. A földmagántulajdon monopóliuma azonban lehetetlenné teszi, hogy az értéktörvény a mezőgazdaságban is a termelési áron keresztül érvényesüljön, ezért került sor a különbözeti földjáradék mennyiségi meghatározásának módosítására.

Létezik a mezőgazdaságban ezek mellett monopoljáradék is. Ez olyan termékek esetében jön létre, amelyek csak nagyon korlátozott mennyiségben, viszonylag kis területen meglevő, különleges természeti feltételek mellett termelhetők. Ilyen termék lehet pl. egy különleges zamatú bor. Az effajta áruk ármozgási centruma nem határozható meg sem a termelési árral, sem az értékkel. Az eladók a kínálat növelésének korlátai miatt monopolhelyzetbe kerülnek, s így a kereslet—kínálat alapján kialakult ár elszakad az értéktől, monopolárrá válik. Ennek alapján az ilyen áruk termelésére alkalmas földek tulaj-

donosai néha igen magas speciális járadékot, monopoljáradékot élveznek.[6]

A föld ára Miután a föld magántulajdonban van, ez is adásvétel tárgya a kapitalizmusban. Nemcsak azt a földet lehet eladni, amelyben már munkabefektetés van, hanem a szűzföldet is. Ennek azonban nincs értéke. Ezért a szűzföld különleges árunak számít, olyan áru, amelynek az árát nem az érték határozza meg. **A föld árának alapja a tőkésített földjáradék.** Ismeretes, hogy az a pénztulajdonos, aki pénzét bankba helyezi, kamatot kap. Ha a kamatláb mondjuk évi 5%, akkor 20 000 $ pénzbetétért évente a bank 1000 $ kamatot fizet ki. Ezért, ha valamely földtulajdonos évi járadéka éppen 1000 $, akkor 20 000 $-ért fogja eladni földbirtokát, mert ily módon továbbra is élvezhet évi 1000 $ jövedelmet, csak ezután nem földjáradék, hanem kamat formájában. A tőkésített földjáradék összegétől természetesen a mindenkori földárak eltérnek a kereslet-kínálat alakulásától függően. A földárral, annak alakulásával részletesen nem foglalkozunk.

A TŐKÉS MEZŐGAZDASÁG TERMELŐERŐINEK NÖVEKEDÉSE. A MEZŐGAZDASÁG MONOPOLIZÁLÁSA

A mezőgazdaságban egyrészt később indult meg a tőkés fejlődés, másrészt megindulása után is hosszú ideig elmaradt a mezőgazdaság termelőerőinek növekedése az iparéhoz képest. Ez mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a mezőgazdaság a XIX. században, sőt a XX. század első negyedében is még a legfejlettebb tőkésországokban is közelebb állt a manufaktúra-korszakhoz, mint a fejlett gépi nagyipar korszakához. Ennek következtében a mezőgazdasági tőke koncentrációja alacsony fokú volt ahhoz, hogy az iparral párhuzamosan a mezőgazdaságban is létrejöjjenek a monopóliumok.

[6] A monopoljáradékot biztosító mezőgazdasági termékek árához hasonló monopolára alakul ki minden olyan munkával korlátlanul nem szaporítható dolognak, amelyre mint árura megfelelő kereslet jelentkezik. Ilyenek pl. a régiségek, festmények, ritka bélyegek stb. Az ilyen kivételes áruk ára nem határozható meg termelési költségükkel, tehát áraikat nem a munkaérték-elmélet alapján kell magyarázni: A monopolárnak az a típusa tehát, amely egyes mezőgazdasági termékekre kialakul, megtalálható a mezőgazdaságon kívül is.

A mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése

A második világháború után a gépesítés, a modern agro- és zootechniaki eszközök alkalmazása területén az iparilag fejlett tőkésországok mezőgazdaságában lényeges változások mentek végbe. Ennek eredménye az, hogy a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában lényegében megtörtént az áttérés a kézi termelésről a gépi termelés szakaszára. Míg századunk húszas-harmincas éveiben a mezőgazdaságban a traktorok térhódítása figyelhető meg, addig a negyvenes-ötvenes években a földművelés legtöbb ágában kialakult a géprendszer, és a vontatásos mezőgazdasági gépek és eszközök alkalmazásáról áttértek a függeszthető gépek és eszközök alkalmazására. A háború után azonban a mezőgazdasági géprendszer alapvető elemének, a traktorok számának növekedése is lényegesen gyorsabb volt a fejlett tőkésországokban, mint a megelőző évtizedekben. A második világháború előtt pl. az angol mezőgazdaságban 50 000, az NSZK-ban 30 000, Franciaországban 36 000, az Egyesült Államokban 1,4 millió traktor volt. Jelenleg valamennyi tőkésország mezőgazdaságában ennek többszöröse található. Az európai OECD-országokban a traktorok száma 1947—1960 között 0,5 millióról 3,1 millióra emelkedett. A traktorok megoszlása a tőkés világban azonban rendkívül egyenlőtlen; 90% összpontosul az európai és az észak-amerikai államokban, 10% a többi földrészen. A növekedés legnagyobb része tehát a fejlett tőkésországok mezőgazdaságára jut.

Az ötvenes években az állattenyésztésben is megkezdődött az áttérés a géprendszerre, sőt itt figyelhetők meg az automatizálás első jelei.

A mezőgazdaság gépesítésével együtt jár a kemizálás is, amennyiben gyorsan növekszik a műtrágya, a különböző gyomirtó, növény- és állatvédő vegyszerek, az antibiotikumok és a növekedést serkentő más kémiai és biokémiai szerek alkalmazása.

A mezőgazdaság gyors technikai fejlődésében jelentős szerepet játszott az állammonopolista kapitalizmus, amely az agrárprotekcionizmus széles körű alkalmazásával anyagi alapot teremtett a nagyüzemek számára a beruházások finanszírozásához.

A mezőgazdasági termelőerők meggyorsult növekedésének egyik közvetlen következménye a mezőgazdasági népesség nagyarányú csökkenése. Ez részben a kisparaszti gazdaságok kiszorulásából, részben pedig a tőkésüzemek által alkalmazott mezőgazdasági bérmunkások számának csökkenéséből adódik. A kisebb mezőgazdasági népesség azonban a munkatermelékenység jelentős emelkedése következtében nagyobb tömegű mezőgazdasági terméket állít elő. A legfejlettebb tőkésországokban igen alacsony a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. Az Egyesült Államokban pl. jelenleg csupán 6% a mezőgazdasági keresők részesedése az összkeresők létszámában. Angliában pedig csupán 4%.[7] Az iparilag fejlett országokban a mezőgazdasági termelés részarányának alacsony színvonala nem a mezőgazdaság elmaradottságából adódik, hanem az ipar fejlettségéből. A kapitalista mezőgazdasági üzemek Észak-

[7] Lásd Production Yearbook 1962. FAO. Róma 1963. 272. old.

Amerikában és Nyugat-Európában egyre inkább hasonlóvá válnak a gyáripari tőkés vállalkozáshoz.

A mezőgazdasági gépek gazdaságos alkalmazása megkívánja az üzemek specializációját és a megfelelő nagyságú földterületet. Ugyanakkor a kis méretű gépek gyártásának elterjedése, a mezőgazdaság villamosítása miatt ma a 10—20 hektár nagyságú gazdaságok is gépesíthetők, míg korábban a gépek gazdaságos kihasználása 50 hektár feletti területet kívánt meg általában. Ez azt is jelenti, hogy ma kisebb területen lehet viszonylag nagy tőkebefektetéssel tőkés mezőgazdasági üzemeket létesíteni. A viszonylag kis területű üzemek számának növekedésére és a bérmunkások számának csökkentésére hivatkozva a polgári közgazdászok azt állítják, hogy a mezőgazdaságban a fejlődés iránya nem a tőkés-üzemek térhódításának, hanem a családi farmok számának növekedése irányába mutat.

Ami a bérmunkások számának csökkenését illeti, ennek oka a mezőgazdasági technika általános fejlődése. A korábban állandó bérmunkát alkalmazó paraszt traktort vásárol, és ezután csak időszakonként alkalmaz bérmunkást. Az alapvető folyamat a több munkást alkalmazó tőkés mezőgazdasági üzemek munkaerő-szükségletének csökkenése.

Monopolista viszonyok a mezőgazdaságban

A technikai fejlődés és az ipar munkaerő-elszívó hatása következtében meggyorsult a kisparaszti gazdaságok kiszorulása. Az Egyesült Államokban 1950—1959 között a 20 hektárnál kisebb területű gazdaságok száma csaknem egymillióval csökkent, míg a 100 hektárnál nagyobb földterülettel rendelkező farmok száma 26 000-rel nőtt. Az NSZK-ban elsősorban a 10 hektárnál kisebb területű gazdaságok száma csökkent. Hasonló folyamat figyelhető meg a többi európai tőkésországban is[8]

A mezőgazdasági termelőerők fejlődése tehát a mezőgazdasági nagyüzemeknek kedvez. Ez jelentkezik többek között abban is, hogy a nagygazdaságok gépparkja sokkal gyorsabban nő, mint a kisebb gazdaságoké. Továbbá, a gépek koncentrációjának a mezőgazdaságra jellemző módja, hogy több országban állami és magán-gépállomások, gépi munkákat vállaló szolgáltatóvállalatok létesülnek és emellett a kisgazdaságok géptársulásokba tömörülnek, szövetkezeti alapon, közös géphasználattal törekszenek a gépek gazdaságosabb kihasználására.

Bár a kisgazdaságok kiszorulása a második világháború után meggyorsult, a mezőgazdasági koncentrációs folyamat hagyományos formái azonban nem biztosítják a termelőerők ésszerű felhasználásához szükséges üzemnagyságot. Ilyen viszonyok között a mezőgazdasági koncentrációnak a fejlett tőkésországokban számos új formája jelentkezik, és új módon hatolnak be a mezőgazdaságba a monopóliumok is. A mezőgazdasági termelés koncentrációjának egyik új formája az ún. vertikális integráció. A szupermarketek és az önkiszolgáló boltok számának növekedése szabványos tömegtermelést követel, amelyet a hagyományos mezőgazdaság nem tud kielégíteni. Továbbá a mezőgazdasági termelés egyre

[8] Lásd Statistical Abstract of the United States 1961. Washington 1961., és Agrarstatistik, 1962. 4. sz.

növekvő tőkeigényét a mezőgazdasági üzemek nem tudják előteremteni. Ezért a mezőgazdasági termékeket feldolgozó ipari monopóliumok, vagy nagykereskedelmi monopóliumok integrálják a mezőgazdasági termelőket: ellátják őket termelési eszközökkel, ellenőrzik a termelés folyamatát, kötelezik a termelőket, hogy meghatározott mennyiségű és minőségű terméket szállítsanak az általuk megjelölt határidőre. Így e monopóliumoknak lehetőségük van arra, hogy a vertikális integráció keretében egyre inkább átvegyék a termelés irányítását is. Bár e forma keretében a mezőgazdasági termelő lényegében a monopólium bérmunkása lesz, a vertikális integráció objektíve előmozdítja a gyárszerű, nagyüzemi termelés térhódítását. Ugyanezt eredményezi az is, amikor a mezőgazdák — a monopóliumok elleni védekezés céljából — szövetkezeti alapon szervezik meg az integrációt.

A parasztságnak az a törekvése, hogy megkísérelje enyhíteni a monopóliumok nyomását és hasznosítani a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit, a vertikális integráció mellett a mezőgazdasági termelés koncentrációjának egyéb új formáit is eredményezi. Ezek az ún. horizontális egyesülések több formában működnek; termelési közösségek, szövetkezetek, mezőgazdasági részvénytársaságok, vagy korlátolt felelősségű társaságok. Ezek a formák sok esetben egyetlen termelési ágból indulnak ki és később átfogják az egész gazdaságot. Sok nyugat-európai tőkésországban a mezőgazdasági szövetkezetek jelentős tradíciókkal rendelkeznek, mindeddig azonban a szövetkezetek a beszerzés, az értékesítés és a hitel megszervezésére korlátozták tevékenységüket. Ezek a szövetkezetek megőrizték a paraszti gazdaságok elszigeteltségét. A jelenlegi körülmények között kialakuló termelési egyesülések azonban mélyen érintik a parasztság életét, munkáját és elszigetelt tulajdonát. Manapság a parasztság a termelési közösségek, a közös paraszti tulajdon létrehozása mellett nyíltabban foglal állást, mint régebben. Az új feltételek alapján labilissá vált gazdasági helyzet új utak keresésére kényszeríti a parasztságot, olyan útra is rátérnek, amelyet korábban elutasítottak.

Ennek ellenére előrehalad a földkoncentráció is. Legnagyobb ez az Egyesült Államokban, Kanadában, Új-Zélandon, Ausztráliában, Mexikóban. A farmok átlagos területe az Egyesült Államokban 120, Kanadában 90 hektár körül mozog. A fejlett nyugat-európai országokban azonban — Anglia kivételével — az átlagos üzemnagyság a 20 hektárt sem éri el.

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének sajátosságából adódik, hogy a monopoliumok nem a mezőgazdaságban végbement tőkekoncentráció alapján keletkeznek elsősorban, hanem jórészt kívülről hatolnak be a mezőgazdaságba.

Földjáradék a mai tőkés mezőgazdaságban

A mai tőkés mezőgazdaságban másként merül fel a földjáradék problémája is. Itt mindenekelőtt három fontos tényt kell figyelembe vennünk:

1. A tőkés bérleti rendszer, melyet Marx a korabeli Anglia példája alapján a tőkés mezőgazdaság általános jellemzőjének

tekintett, nem fejlődött uralkodó gazdálkodási formává a többi tőkésországban, sőt Angliában is visszafejlődött az utóbbi évtizedekben. Angliában és Walesben 1914-ben az összes gazdaságok 10,9%-án, ezzel szemben 1960—1961-ben már 49%-án gazdálkodtak maguk a tulajdonosok. A 23 hektárnál nagyobb földdel rendelkező gazdaságok összterületének csak alig több mint 50%-an gazdálkodtak bérlők. A második világháború után csak egy-két fejlett tőkésországban emelkedett a bérelt föld aránya kismértékben, de a tőkés bérleti rendszer sehol sem tekinthető uralkodó gazdálkodási formának. A 20 hektárnál nagyobb bérelt gazdaságok az összes földterületnek az NSZK-ban 7.3, Olaszországban 12, Hollandiában 22, Belgiumban 24, Franciaországban 27,2%-át foglalják csupán el, és ezek még nem is tekinthetők mind tőkés gazdaságoknak.[9]

2. A monopolkapitalizmusban a világháborúk idejétől eltekintve jellemzővé vált az agrárolló. A mezőgazdasági termékek ára tehát az ipari áruk árához képest kedvezőtlenül alakult.

3. A mezőgazdaság technikai fejlődésének meggyorsulása következtében kiegyenlítődött az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének különbözősége, sőt nagyon valószínű, hogy egyes országokban a mezőgazdasági tőke szerves összetétele meghaladja az ipari tőke szerves összetételét. A fejlődés e tekintetben különösen a második világháború után gyorsult meg. Az NSZK-ban pl. 1950—1951-től 1962—1963-ig a mezőgazdaság összes állótőkéje 12%-kal növekedett, miközben az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó tőke az iparban 12 772 DM, a mezőgazdaságban pedig 8783 DM volt, 1962-ben a megfelelő számok 18 284 DM, illetve 18 995 DM.[10]

E változások lényeges következményei a földjáradékra vonatkozóan a következők:

1. A földjáradék, amely a kapitalizmus szabadversenyes szakaszában általában növekedett, csökkenő tendenciájú lett mind a területegységre számítva, mind a mezőgazdasági összjövedelmen és nemzeti jövedelmen belüli arányát tekintve.

2. Amennyiben a még megművelt legrosszabb földek egy részén előfordul tőkés bérlet, az abszolút földjáradék nem fizethető a mezőgazdasági termék értékéből, ha a földek bérlői meg-

[9] Lásd Sipos Aladár: Agrárviszonyok Nyugat-Európában. Kossuth Könyvkiadó 1967. 90. old.

[10] Lásd ugyanott, 94. old.

kapják az átlagprofitot. A tőke magas összetétele miatt ugyanis a mezőgazdasági termékek értéke nem haladja meg a termelési árat. Az általában kedvezőtlen áralakulás miatt a legrosszabb földek bérlői legfeljebb profitjuk egy részét engedhetik át a földtulajdonosnak. Ilyen viszonyok között tőkés bérletek inkább csak a jó földeken jönnek létre, amelyeken különbözeti földjáradék keletkezik. A saját földön való gazdálkodási forma tehát a föld rosszabbik részén terjed erőteljesebben.

★

A tőke három funkcionális alakja közül (termelőtőke, árutőke, pénztőke) eddig csak a termelőtőke működését vizsgáltuk. Tulajdonképpen azt feltételeztük, hogy a termelő tőkések (ipari és mezőgazdasági tőkések) a megtermelt árut maguk adják el a felhasználónak: a fogyasztónak vagy más termelő tőkésnek, és eltekintettünk a hiteltől, valamint a tőkés pénzforgalom speciális kérdéseitől is. A kapitalizmus fejlődésével a forgalmi szférában tartózkodó árutőke és pénztőke sajátos munkamegosztás révén kereskedelmi, illetőleg banktőkeként önállósul. Meg kell vizsgálnunk egyrészt, hogy mi az oka ennek az önállósodásnak, másrészt, hogy ezek a tőkeformák hogyan jutnak értéktöbblethez annak ellenére, hogy termelésében nem vesznek részt. Előbb az árutőke kereskedelmi tőkévé fejlődését vesszük szemügyre.

A KERESKEDELMI TŐKE MINT AZ IPARI TŐKÉTŐL KÜLÖNVÁLT TŐKEFORMA

A forgalmi tőke

A forgalom lebonyolítása időt vesz igénybe. s ez az idő korlátozóan hat a termelőtőke értékesülésére. Ha a tőkés üzemében elkészült áru azonnal a fogyasztóhoz kerülne, akkor a benne lekötött tőke a termelés befejezésével késedelem nélkül visszatérülne, és újból termelőtőkévé válna. Az eladás és a vétel ideje gyakorlatilag a nullával volna egyenlő. A társadalmi tőke egésze állandóan a termelésben tartózkodna, ahol az érték és értéktöbblet keletkezik. Azonos nagyságú társadalmi tőke így nagyobb értéket és értéktöbbletet hozna létre. Mivel azonban az elkészült áru nem talál azonnal vevőre vagy a vevő nem fizet azonnal, ezért a tőkés

csak úgy biztosíthatja üzemében a termelés folyamatosságát — a forgalmi idő figyelembevételével —, ha az előlegezett össztőkéjének csupán egy részét működteti a termelésben, a másik részét pedig *eladatlan* készáru-készletekben, illetve követelésekben köti le. Ezt a tőkét, ami állandó átalakulásban van áruból pénzzé és pénzből áruvá, *forgalmi tőkének* nevezzük.

Az árutőke realizálásával kapcsolatos forgalmitőke-szükséglet azonban ezzel még nem merül ki. A forgalom lebonyolítása közben jelentkeznek *tiszta forgalmi költségek* is. (A produktív költségektől mint pl. a szállítás, csomagolás, szortírozás, raktározás stb. eltekinthetünk, mivel ezekre elvileg ugyanaz áll, mint a termelés során felhasznált munkára, amit a tőke termelési folyamatának vizsgálatánál már megtárgyaltunk.) Ezek egy részét a forgalom ún. *dologi kiadásai* képezik (üzlethelyiség, a reklámhoz szükséges villanyáram, a nyilvántartás, valamint a levelezés papír- és írószerszükséglete stb.), másik része pedig *bérkiadásként* jelentkezik (ügynökök, eladó- és nyilvántartó-személyzet munkabére). *A tiszta forgalmi költségek e két fajtája szintén tőkebefektetést igényel.* A forgalmi tőkének ez a része nem hoz létre sem értéket, sem értéktöbbletet.[11]

Az önálló kereskedelmi tőke

Amíg áruik végleges realizálásával jórészt maguk a termelő tőkések foglalkoztak — legalábbis ez volt jellemző a kapitalizmus korai szakaszára —, addig az árutőkéről világosan látszott, hogy nem egyéb, mint a termelőtőke átalakult formája, azaz ugyanazon tőke *más funkcionális* alakja. Ha így szemléljük az újratermelés folyamatát, az is természetesnek tűnik, hogy a tőke csak akkor szabadul fel és kerül vissza az új termelési folyamatba, ha az áruformából ismét visszaváltozik pénzformába. E realizálási folyamat meghiúsulása az egész újratermelés megakadását jelenti.

A tőkések közötti munkamegosztás fejlődése azonban oda vezet, hogy az árutőke realizálása a tőkések egy külön csoportja, a *kereskedők* funkciójává válik. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a tőkések e csoportja pénztőkét előlegez, amellyel

[11] Az itt felsoroltakon kívül a tőke egy további része még készpénzés a hitelre történő eladások miatt követelések formájában is le van kötve.

megvásárolja további eladás céljából a termelő tőkések áruját. Így a termelő tőkések Á—P művelete a kereskedők kezén P—Á—P ciklussá alakul. Ezzel „az árutőke áruval kereskedő tőkévé, azaz kereskedelmi tőkévé lesz”[12]. **„Az áruval kereskedő tőke nem más, mint az állandóan a piacon tartózkodó, a metamorfózis folyamatában levő és mindig a forgalom körébe bezárt forgalmi tőke egy részének átváltozott formája.”**[13]

Miután az áruk realizálását a kereskedők vállalják magukra, nemcsak az elkészült áruk megvásárlására előlegeznek tőkét, hanem a tiszta forgalmi költségek tőkeszükséglete is az ő befektetésükké válik. A kereskedelmi tőke tehát a forgalmi tőkének ezt a részét is magában foglalja.

A forgalmi tőke tehát azáltal lesz önállóan működő kereskedelmi tőkévé, hogy egyrészt a termelőtőke által létrehozott áru realizálását n e m a t e r m e l ő t ő k é s e k v é g z i k, h a n e m a z a k e r e s k e d ő k k i z á r ó l a g o s f u n k c i ó j á v á v á l i k, másrészt a kereskedők maguk is ö n á l l ó t ő k é s e k, akik a funkció elvégzéséhez saját tőkéjüket előlegezik.

A forgalmi tőke önállósodásával a valóságos újratermelési folyamat áttekinthetősége romlik. Egyrészt a termelőtőke szempontjából az a látszat keletkezik, mintha ahhoz, hogy az újratermelés folytatódjék, elég lenne a kereskedőnek átadni az árut. Ha a termelő tőkés elad a kereskedőnek, akkor tőkéje újra visszaváltozik pénztőkévé, és ezért újra átalakulhat a termelés elemeivé, függetlenül attól, hogy az általa termelt áruk eljutottak-e a felhasználókhoz (más termelő tőkésekhez, illetve fogyasztókhoz) vagy sem. Mintha az áru v é g l e g e s realizálása nem lenne az újratermelés feltétele. Ez a látszat azonban eltűnik, mihelyt a kereskedő nem tudja az átvett árukat eladni. Ilyenkor ugyanis beszünteti további vásárlásait. Itt azonban nem pusztán egyszerű látszatról van szó, mert a kereskedelem valóban hozzájárul a termelésnek a fogyasztástól való bizonyos függetlenítéséhez. Jó konjunktúra idején a kereskedelem több árut szív fel, mint amennyit továbbít. Ezzel a termelésnek a valóságos szükségletnél nagyobb piacot biztosít. Ennek reakciója azonban, hogy dekonjunktúra idején a kereskedők a valóságos szükségletek alá szorítják vásárlásaikat.

Másrészt a forgalmi tőke önállósodása azt a látszatot is kelti,

[12] M a r x : A tőke. III. köt. 273. old.
[13] Ugyanott, 274. old. (Az én kiemelésem. — B. L.)

mintha a termelőtőke számára gyakorlatilag elesnék a forgalmi időnek és a tiszta forgalmi költségeknek a tőke értékesülését korlátozó hatása. Valójában azonban más a helyzet. A társadalmi össztőkét tekintve ugyanis egyáltalán nem tűnt el sem a forgalmi időből adódó eladatlan árukészlet, sem pedig a tiszta forgalmi költségekre jutó improduktív befektetés. Mivel pedig minden egyes termelési terület az átlagprofitráta szerint részesedik a megtermelt értéktöbbletből, az átlagprofitrátát viszont az összértéktöbblet és a társadalmi össztőke viszonya határozza meg, a kereskedelmi tőke továbbra is korlátozóan hat az átlagprofitrátára, mert része az össztőkének, miként része volt ennek a nem önállósodott forgalmi tőke is. Az árurealizálással együtt járó tőkeszükséglet tehát nem tűnt el, de kisebb lett két okból:

1. Mivel a kereskedők csak a forgalmi műveletekre specializálják magukat, jobban tájékozódnak a piacon, szakszerűbben, gyorsabban bonyolítják le az áruforgalmat. Így lerövidül az árutőke realizálási ideje, gyorsul az össztőke újratermelése, lecsökken a társadalmi tőkén belül az eladatlan árukészletekből adódó tőkeszükséglet. Az improduktív, tétlen tőkében jelentkező megtakarítás termelőtőkeként működhet. A társadalmi össztőkét tekintve tehát javul a termelésben és a forgalomban lekötött tőke aránya.

2. Csökken a forgalom tőkeszükséglete azért is, mert az önálló kereskedelmi tőke kialakulása a tiszta forgalmi költségekben is megtakarításhoz vezet. Ha a termelő tőkések maguk foglalkoznának áruik eladásával, akkor maguknak kellene különkülön üzlethelyiséget fenntartaniuk, saját termékük reklámozásáról gondoskodniuk, az eladással járó adminisztratív műveletek dologi és személyi kiadásait fedezniük stb. Az ilyen szétaprózottan felmerült tiszta forgalmi költségek összege társadalmi méretekben nagyobb lenne a forgalmat koncentráltan lebonyolító kereskedelmi tőke erre fordított részénél. A kereskedő ugyanis, miután valamely tőkés áruját megvette és eladta, ugyanezzel a tőkével megveszi egy másik tőkés éppen elkészült áruját, és ennek forgalmát ugyanabban az üzlethelyiségben ugyanazzal az eladószemélyzettel bonyolítja le.

A forgalmi tőkének kereskedelmi tőkévé válása tehát nem törli el a termelőtőke értékesülésének az improduktív forgalmi tőkéből eredő korlátját, mivel a társadalmi össztőkén belül e tő-

kerész továbbra is jelen van, viszonylagos nagysága azonban kisebb, ami a tőke értékesülési feltételeit javítja. Végső fokon ez a magyarázata a forgalmi tőke önállósodási folyamatának.

A KERESKEDELMI PROFIT MINT A TERMELŐTŐKE ÁLTAL LÉTREHOZOTT ÉRTÉKTÖBBLET RÉSZE

A kereskedelmi haszon valójában nem más, mint részesedés a termelésben létrehozott értéktöbbletből. A kereskedő nem ennyi vagy annyi százalékos hasznot ad hozzá saját elhatározása alapján a vételárhoz, hanem megkapja az összértéktöbbletből a tőkéje nagysága szerint őt megillető részt. Ez végeredményben azt jelenti, hogy a termelő tőkések értéken alul adják el az árut a kereskedőknek, akik azt értéken adják tovább. A folyamat megértéséhez vissza kell térnünk az átlagprofitrátánál mondottakhoz.

Az átlagprofitráta tulajdonképpen az összes termelőtőke által egy évben létrehozott értéktöbblet aránya az összes termelő- plusz forgalmi tőkéhez. Vagyis az előző fejezetben tárgyalt $p' = n \cdot \frac{m}{c + v + f}$ képletet társadalmi szinten értelmezzük. Ha mármost a forgalmi tőkét nem a termelő tőkések előlegezik, hanem a kereskedők, akkor a termelő tőkések csak a $c + v$ tőkerész után kapják meg azt a profitot, amelynek rátáját a $c + v + f$ tőke határozza meg. Az f tőkerész átlagprofitja a kereskedőket illeti. Kifejtettük azonban, hogy a forgalom lebonyolítására specializált kereskedők társadalmi méretekben kisebb lekötött tőkével bonyolítják le ugyanazt a forgalmat. Ez a körülmény az átlagprofitrátát emeli, és ezért a termelő tőkés inkább érték alatt adja át áruját a kereskedőnek, aki azt magasabb áron (társadalmi szinten: értéken) adja el a felhasználónak.

Jelöljük a forgalmi tőkét f helyett k-val, jelezve ezzel, hogy önálló kereskedelmi tőkévé vált. A fentiekből következik, hogy

$$f > k;$$

és ezért

$$n \cdot \frac{m}{c + v + f} < n \cdot \frac{m}{c + v + k}.$$

Az értéktöbblet széthasadása ipari és kereskedelmi profitra

Számszerűen a következő példával érzékeltethetjük az értéktöbblet elosztását a termelő és a kereskedő tőkések között.

Legyen valamely tőkés társadalomban a termelésben létrehozott áruk értéke 5000 $ (3000 **c** + 1000 **v** + 1000 **m**). A szokásos egyszerűsítéssel élve tekintsük a 3000 **c** + 1000 **v** = 4000 $ tőkét a termelésben lekötött tőkének. Tegyük fel, hogy a forgalom (egyelőre eltekintve a tiszta forgalmi költségektől!) 1000 $ tőkét köt le az átlagosan eladásra váró áruállományban, ha maguk a termelő tőkések gondoskodnak az áru végleges realizálásáról, és 600-at, ha vannak önálló kereskedők. Az átlagprofitráta önálló kereskedők nélkül:

$$\frac{1000\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 1000\ \mathbf{f}} = 20\%.$$

Az átlagprofitráta, ha a forgalmi tőke eladatlan áruállományban lekötött része önálló kereskedelmi tőkévé alakul:

$$\frac{1000\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 600\ \mathbf{k}} = 21{,}73\%.$$ [14]

Az értéktöbblet elosztása a következőképpen alakul:[15]

Ipari eladási ár	
Önköltség	4000 $
4000 $ 21,73%-a (az önköltséget és a lekötött tőkét azonosnak vettük!)	869 $
Összesen:	4869 $
Kereskedelmi eladási ár	
Vételár	4869 $
600 $ 21,73%-a	131 $
Összesen:	5000 $

[14] Ha úgy fogjuk fel a dolgot, hogy az eladásra váró áruállományban lekötött tőkéből a megtakarított 400 $ 300 + 100 arányban termelőtőkévé alakult, akkor a profitráta:

$$\frac{1100\ \mathbf{m}}{3300\ \mathbf{c} + 1100\ \mathbf{v} + 600\ \mathbf{k}} = 22\%.$$

[15] Az eredményeket felkerekítettük.

A kereskedő 600 $ lekötött tőkével természetesen több részletben vásárolja meg a neki 4869 $-ért eladott árut. A 131 $ átlagprofitot a 600 $ lekötött tőke többszörös megforgatásával évi viszonylatban kapja meg. Az ipari és a kereskedelmi tőke profitja a konkurrencia révén egyenlítődik ki. A tőke átáramlik a kereskedelemből az iparba, vagy fordítva, ha a profitráták különböznek.

A tiszta forgalmi költségek hatása a profitrátára

Mint mondottuk, a 600 $ kereskedelmi tőke nem tartalmazza az ún. tiszta forgalmi költségeket. A megtérülés (a realizálódás) szempontjából a tiszta forgalmi költségek két fajtáját kell megkülönböztetnünk.

D o l o g i k i a d á s o k. Ide tartozik a reklám anyagfelhasználása (papír, villamos áram stb.), az eladással kapcsolatos egyéb anyag- és eszközfelhasználás (üzlethelyiség, pénztári gépek, egyéb felszerelések). Tekintsünk el attól, hogy a kereskedelmi tőkének is vannak lassan megtérülő részei. Tegyük fel, hogy a kereskedelem dologi kiadásai további 100 $ kereskedelmi tőkét kötnek le. A számítás egyszerűsítése végett vegyük itt is azonosnak a lekötött tőkét a felhasználttal. Ahhoz. hogy ezt a 100 $ értékű anyagot a kereskedelem felhasználja, előbb meg kell azt termelni. Az egyszerűség kedvéért úgy fogjuk fel a dolgot, hogy a termelésnek ezt a területét példánkban még nem vettük figyelembe. A 100 $ értékű dologi költségnek a példánkba való bekapcsolása tehát úgy történik, hogy a 3000 $ **c**-t ennyivel megnöveljük. De mert nem a termelésben, hanem a kereskedelemben használták fel a 100 $ anyagértéket, ezért a jele $\mathbf{c}_k$. Ezt a $\mathbf{c}_k$-t úgy tekintjük, mint az áru n é v l e g e s é r t é k é t. Ez az elnevezés azért indokolt, mert ezt a holtmunka-felhasználást a termék á r u t e r m é s z e t e, é r t é k o l d a l a kívánja meg. A névleges érték tehát az átvitt értéken belül különböztetendő meg, aszerint, hogy az értékátvitel a termelő- vagy a tiszta forgalmi szférában történt-e. A társadalmi termék értéke tehát a kereskedelem dologi kiadásainak figyelembevételével:

$$3000\,\mathbf{c} + 100\,\mathbf{c}_k + 1000\,\mathbf{v} + 1000\,\mathbf{m} = 5100.$$

B é r j e l l e g ű k i a d á s o k. Vegyük itt is azonosnak az évi kifizetett bért a kereskedelmi tőke bérfizetés címen lekötött részével. Tegyük fel, hogy ez a tőkerész 50 $ Ez is tiszta forgalmi költség, de ezt n e m s z á m í t h a t j u k b e a névleges értékbe, hiszen — mint tudjuk — a munkaérték-elmélet alapján a

bérlétel soha nem lehet az áru értékének összeadandó tényezője. Ha a kereskedelmi alkalmazottakat produktív munkásoknak tekintenénk, akkor sem a bérükkel, hanem a teljes munkájukkal növelnék a társadalmi termék értékét. A probléma tehát a munkaérték-elmélet alapján csak a következőképpen oldható meg: Ha az 1000 $ **v** csak a produktív munkások bérét jelenti, akkor az 50 $-nyi további bérkiadás — a tőkésosztály egésze szempontjából — úgy jön számításba, mint bármely bérnövekedés. Ha plusz bérkifizetés történik anélkül, hogy a termelésben változás következne be (példánkban ez a feltevésünk), akkor ez a plusz bér csak az értéktöbbletet csökkentheti. Mindaddig tehát, amíg nem vettük figyelembe az 50 $ kereskedelmi bért, ezt az 1000 $ **m**-ben szerepeltettük. A példába való bekapcsolás tehát úgy történik, hogy az 1000 **m**-ből az 50-et levonjuk. A termelő **v**-től való megkülönböztetésül jelöljük $\mathbf{v}_k$-val. A társadalmi termék értéke a teljes tiszta forgalmi költséget figyelembe véve a következő:

$$3000\ \mathbf{c} + 100\ \mathbf{c}_k + 1000\ \mathbf{v} + 50\ \mathbf{v}_k + 950\ \mathbf{m} = 5100.$$

Így tehát a kereskedelmi tőke nem 600, hanem 600 + 100 + + 50 = 750 $. Ennek megfelelően az átlagprofitráta:

$$\frac{950\ \mathbf{m}}{3000\ \mathbf{c} + 1000\ \mathbf{v} + 750\ \mathbf{k}} = 20\%.$$

A kereskedelmi tőke értéktöbbletből való részesedését tehát a 20%-os átlagprofitráta alapján kell kiszámítani úgy, hogy a kereskedelmi eladási árban a tiszta forgalmi költségeket is szerepeltetni kell.

Az 5100 $ tehát megfelel az összesen megtermelt áru valóságos értékének. A tiszta forgalmi költségek dologi elemeit is termelik, tehát azokban is munka tárgyiasul. Ez a 100 $-nyi érték azonban — mivel az érték realizálása kapcsán használódik el és vivődik át a többi árura —, végeredményben névleges értékké minősül. **Valamely áru névleges értékén tehát azt a munkát értjük, amely árutermészete miatt rakódott rá adásvétele kapcsán, más áruk elhasználása révén.**

A kapitalizmusban a termelés és a fogyasztás ellentmondása növekvő tendenciát mutat. Ez velejárója a realizálási nehézségek fokozódásának, ami viszont növeli a tiszta forgalmi költségeket. Egyrészt növekednek a dologi kiadások, mivel egyre nagyobb szükség van a reklámra, s mert a pillanatnyilag eladat-

lan, vagy spekuláció céljából tárolt árukészletekkel kapcsolatos, egyébként produktív kiadások is improduktívakká válnak. Másrészt az ügynökök és az eladók számának felduzzadása következtében növekednek a bérjellegű kiadások is. A kapitalizmusban tehát egyrészt ezért, másreszt — mint a későbbiekben a túltermelési válságok tárgyalásánál látni fogjuk — más okok miatt is a társadalmi munkának egyre nagyobb hányada megy veszendőbe. A kapitalizmus képtelen arra, hogy a rendelkezésére álló összes anyagi-technikai lehetőséget kihasználja a társadalom jólétének emelésére.

Az eddig kifejtettekből azt is láthatjuk, hogy a tiszta forgalmi költségek c s ö k k e n t i k a tőkésosztály által realizálható értéktöbbletet. Így e költségek növekedése arra ösztönzi a tőkésosztályt, hogy a kizsákmányolás f o k o z á s á v a l kárpótolja magát. Hogy ez mennyire sikerül, az az osztályharc függvénye. Bárhogyan is alakul a tiszta forgalmi költségek növekedésével a tőkésosztály és a munkásosztály részesedésének aránya a létrehozott új értékből, az kétségtelen, hogy a munka termelékenységének a technika fejlődésén alapuló emelkedése a kapitalizmusban gyakorlatilag jelentős mértékben elvész az improduktív kiadások következtében. E kiadások nélkül esetleg a reálbérek is, de mindenekelőtt a profitok magasabbak lennének. A tiszta forgalmi költségek pontos méreteiről a marxista poliitkai gazdaságtan szempontjai szerinti csoportosításban nem rendelkezünk átfogó statisztikai adatokkal. Nagyságukról és növekvő tendenciájukról némileg képet adnak a különböző hirdetésekre, reklámra fordított kiadások adatai. Ezek főként a különböző újságokban, folyóiratokban, a rádióban és a televízióban feladott hirdetésekkel, valamint a közvetlen levelezésekkel stb. kapcsolatos költségeket tartalmazzák, tehát a tiszta forgalmi költségeknek csak egy részét tükrözik.

A reklámköltségek alakulása az Egyesült Államokban, 1950—1961 között

(millió dollár, folyó áron, becsült adatok)

Év	Kiadás	Év	Kiadás
1950	5 710	1959	11 255
1957	10 311	1960	11 932
1958	10 302	1961	11 996

F o r r á s : Statistical Abstract of the United States 1962. Washington 1962.

A kapitalizmus monopolista szakaszában ismét tendencia mutatkozik a termelő- és kereskedelmi tevékenység egyesítésére, az önálló kereskedelmi tőke működési területének szűkítésére. Ez a kapitalizmus szerkezetében végbement változásokból következik.

Először: gazdaságilag nem indokolt és a profitráta szempontjából is előnytelen az önálló kereskedelmi tőke közbelépése, ha koncentrált, nagy termelővállalatok adnak el, koncentrált, nagy termelővállalatoknak. Ha tehát bizonyos területeken mind a kínálat, mind a kereslet már eleve koncentráltan jelentkezik, akkor az önálló kereskedelmi tőke közbelépése csak az áru útjának felesleges meghosszabbításához és a forgalmi költségek növekedéséhez vezet.

Másodszor: Sok esetben a kereskedelmi tőke önállósága formálissá válik, ha az iparban a termelés koncentrációja monopóliumok kialakulásához vezet. A kapitalizmusra általában jellemző a termelőtőke vezető szerepe a kereskedelmi tőkével szemben — a szabadversenyes kapitalizmus önálló kereskedője gazdaságilag mégis azonos helyzetben van a termelő tőkéssel, abban a vonatkozásban, hogy azonos tőkére azonos nagyságú profitot kaphat.

Megváltozik a helyzet, ha a kereskedelemben elmarad a tőke koncentrációja a termelőtőke koncentrációjához képest. Az ipari monopólium ugyanis nemcsak azt az árat diktálja, amelyen a kereskedő átveszi tőle az árut, hanem megszabja azt az árat is, amit a kereskedő felszámíthat a vevőnek. Ily módon a kereskedő profitja bizonyos értelemben az ipari tőkés által engedélyezett „jutalékká" válik. Saját tevékenységével a kereskedő úgy növelheti az engedélyezett árrés mellett a profitját, hogy csökkenti a forgalmi költségeket. Ezt célozzák a modern kiszolgálási formák.

Ma az Egyesült Államokban 100 000 körül van azoknak a kereskedőcégeknek a száma, amelyek szerződéses viszonyban állnak a nagy iparvállalatokkal. Az autókereskedők tízezrei szerződéssel kötelezettek arra, hogy csak bizonyos társaság kocsijait vásárolják, és hogy a termelő által diktált áron adják tovább. A General Motorstól kb. 10 000, a Fordtól mintegy 9000 „önálló" cég függ ilyen módon. Hasonló a helyzet a mezőgaz-

dasági gépekkel kereskedő vállalatok, valamint a benzinkutak esetében is. A monopóliumok nemcsak gazdasági okokból — a nagyobb profitráta elérése végett — törekszenek a kereskedelmi tőke önállóságának csökkentésére. Ez a tevékenységük természetükből folyik, hiszen a monopolista pozíció szempontjából a végleges eladási árnak — a fogyasztói árnak — nagy a jelentősége, ennek kialakítását tehát, ha csak tehetik, nem engedik át a kereskedőknek.

Harmadszor: az ipari monopólium csak akkor választja az önálló vagy formálisan önálló kereskedelmi vállalatok közbejöttével történő értékesítést, ha a teljesen saját kézbe vett értékesítési tevékenység túlságosan megnövelné a vállalat eladással foglalkozó részlegét, az eladó és irodai személyzet létszámát, és ily módon megnehezítené a vállalat vezetését. Általában ma is ez a helyzet, és ezért jellemző inkább az ipari tőke burkolt benyomulása a kereskedelem területére. Ritkábban, ha nem ütközik különösebb nehézségbe, a monopólium teljesen kikapcsolja áruinak értékesítéséből a kereskedőket, és vagy kiépíti a saját elárusítóhálózatát, vagy teljesen magába olvasztja a korábbi önálló kereskedelmi cégeket.

Az ipari tőke koncentrációja, az ipari monopóliumok kialakulása tehát a valóban önálló kereskedelmi tőke szerepének *csökkenését* eredményezte az áruértékesítés területén.

Az ipari tőke koncentrációjával párhuzamosan végbemegy azonban az önálló kereskedelmi tőke *koncentrációja* is. Ez részben az ipari tőke koncentrációjának, részben pedig a kereskedelemben folyó konkurrenciának a következménye. A jobb szervezés, az új eladási módszerek kialakítása, s ily módon a forgalmi költségeknek az átlagos színvonal alá szorítása alapján a kereskedelmi vállalatok egy része az ipari vállalatokhoz hasonlóan extraprofithoz jut, a versenyben fölénybe kerül. A tőkeerősebb kereskedelmi vállalat kiszorítja versenytársait, sok esetben magába olvasztja a kisebb kereskedelmi cégeket.

A tőkekoncentráció alapján a kereskedelemben is kialakulnak hatalmas monopolista vállalatok. A kereskedelmi monopóliumokra jellemző a nagy- és kiskereskedelmi tevékenység *összevonása*. Vagy a tőkeerősebb nagykereskedelmi vállalatok rendelik maguk alá a gyengébb kiskereskedelmi cégeket, vagy a kiskereskedelmi vállalatokból legtöbbször tőkeegyesítés útján keletkezett óriásvállalatok teszik saját bevásárló részle-

gükké a legyőzött nagykereskedelmi cégeket, illetve kerülik meg ezeket saját bevásárló részlegük megszervezésével.

Korábban azt láttuk, hogy az ipari monopóliumok az önálló kereskedelmi tőke kikapcsolására, a termelő- és értékesítőtevékenység összevonására törekednek. Amennyiben azonban a kereskedelmi tőke koncentrációja a gyorsabb, a kereskedelem területén jönnek létre óriásvállalatok és kerülnek monopolista pozícióba. Ennek következtében is erősödik a kereskedelmi és termelőtevékenység egy vállalaton belüli egyesítésének tendenciája. Ezúttal a kereskedelmi tőke a kezdeményező, ő rendeli maga alá, olvasztja magába a gyengébb termelőtőkéket, illetve hoz létre saját erőből termelőüzemeket. Ez különösen szembeszökő a mezőgazdaság és a kereskedelmi tőke viszonyában.

A tőkés kereskedelem egészében azonban a tőkekoncentráció elmarad az ipari tőke koncentrációja mögött. Az összforgalomnak jelentős hányadát bonyolítják le kis és közepes kereskedelmi cégek, amelyek azonban a legtöbb esetben függő helyzetben vannak.

A PÉNZTŐKE KAMATOZÓ TŐKÉVÉ VÁLÁSA. A TŐKÉS HITEL KÉT FORMÁJA

Bankhitel és kereskedelmi hitel

A tőkés gazdaság különböző pontjain ideiglenesen tétlen pénztömegek halmozódnak fel, melyek kölcsöntőkeként áramlanak azokra a területekre, ahol a profitráta pillanatnyilag a legmagasabb. Így a szabad pénzösszegek kölcsönadása lényeges szerepet játszik a profitráták kiegyenlítődésében, az átlagprofitráta kialakulásában.

Kölcsönözhető pénzösszegek különböző okokból keletkezhetnek. Az értéktöbblet egy részét a termelés bővítésére fordítják. A tőkésítendő értéktöbbletnek ahhoz, hogy ténylegesen befektessék, el kell érnie egy — a termelőerők mindenkori foka által meghatározott — minimális értékhatárt. Amíg ezt el nem éri, pénzformában kölcsönadható.

Lehetséges, hogy a pénzformában felhalmozott értéktöbblet akkor is más területekre áramlik, ha már elérte a befektetéshez szükséges értéket. A kapitalizmusban ugyanis az egyes terme-

lési ágak e g y e n l ő t l e n ü l f e j l ő d n e k. Ezért mindig vannak olyan termelési ágak, amelyek a többiekhez képest magasabb profitot biztosítanak. A megfelelő ütemű fejlesztésükhöz szükséges tőkék ezért jórészt éppen a más területeken végbement felhalmozásból kerülnek ki. A felhalmozott értéktöbbletek átáramlásának egyik formája a kölcsönzés.

Hasonló a helyzet az állótőkék leírása révén képződött a m o r t i z á c i ó s a l a p p a l is. Ez is csak akkor fektethető be, ha már elért egy minimális értékhatárt.

Kölcsönözhető pénzösszegek felhalmozádásának ezeken kívül több más oka van a kapitalizmusban. Ha a termelés anarchiája miatt valamely terület termelése túl magasnak bizonyul, akkor itt a korábban befektetett tőke egy részét kivonják a termelésből, a pénztőkét nem változtatják vissza t e l j e s e g é s z é b e n termelőtőkévé.

Ideiglenesen pénzformában szabadul fel a korábban termelésbe fektetett tőke azoknak a tőkéseknek a kezében is, akik i d é n y j e l l e g ű iparágakban működnek, és nem rendelkeznek olyan kisegítő üzemmel, amelyben a termelés szünetelése idején alkalmazhatnák tőkéjüket.

Tétlen, s így kölcsönözhető pénztőke keletkezhet azért is, mert a tőkések egy része a kapitalizmus fejlődése során parazitává válik, tőkéjét kivonja a termelésből és annak kamataiból él.

Végül, a tőkés hitelrendszer fejlődésével létrejött bankok révén pénztőkévé válik a fokozatos elköltésre kerülő pénzjövedelmek egy része, valamint a bankokban koncentrált minden pénzmegtakarítás.

A felhalmozott pénzösszegekkel szemben anyagi eszközök állnak. Átcsoportosításuk tehát azokra a területekre, amelyeken az ott rendelkezésre állónál több tőke fektethető be, meggyorsítja az újratermelést. **A pénz ideiglenes átcsoportosítása, kölcsönadása főként a bankok közreműködésével valósul meg. A tőkés hitelnek ezt a formáját bankhitelnek nevezzük.**

A tőkés hitel másik fő formája a kereskedelmi hitel, amely akkor keletkezik, amikor az áru árát a vásárló nem fizeti meg átvételkor, hanem csak későbbi fizetésre vállal kötelezettséget. A termelő tőkés szempontjából tehát akkor beszélünk kereskedelmi hitelről, amikor nem az ideiglenesen felszabadult pénztőkét, hanem az á r u t ő k é t adják kölcsön.

A kereskedelmi hitel azért keletkezik, mert a bővülő termelés növeli a pénzszükségletet, de ennek fedezésére nincs elegendő pénz. A hitelre történő átadás nélkül tehát az elkészült áruk nagy része raktáron maradna, tétlenségre kárhoztatva a benne lekötött tőkét. Ha viszont a termelő tőkés az áruját átadja hitelben más termelő tőkésnek, vagy a kereskedőnek, akkor módjában áll az így keletkezett követelésének átruházása révén (pl. a később tárgyalásra kerülő váltóforgatással) újabb termelési eszközöket vásárolni.

Az újratermelési folyamat meggyorsulása a bankhitel és a kereskedelmi hitel révén csökkenti az azonos volumenű termelés folytatásához szükséges lekötött tőke nagyságát, tehát emeli az átlagprofitrátát.

Kamat és kamatláb

Az egyes területeken felszabaduló tétlen pénztőkét tulajdonosaik ideiglenesen engedik át használatra más tőkéseknek. Ezt természetesen bizonyos használati díj — kamat — ellenében teszik. Így az ideiglenesen átcsoportosított pénztőke kamatozó tőkévé válik.

A fizetendő kamat nagyságát a kölcsönösszeg százalékában adják meg, rendszerint évi vagy félévi viszonylatban. Ezt a százalékszámot nevezzük kamatlábnak. (Ha pl. a kamatláb évi 5%, akkor ez azt jelenti, hogy 100 $ évi használati díja 5 $.)

A kamatozó tőke mozgása tehát: **P—P'**, vagyis a kölcsönző számára a pénz minden közbenső művelet nélkül pénzt szült. Ily módon a kamatozó tőke a tőke legfetisizáltabb formája. A közbenső művelet hiánya azonban csak látszat. Az ipari vagy kereskedő tőkés számára a kölcsönvételnek ugyanis csak akkor van értelme, ha ennek révén haszonra tesz szert. Ha ipari tőkés, akkor termelési eszközöket és munkaerőt vásárol rajta és így értéktöbblethez jut, ha pedig kereskedő, akkor árut vesz rajta, majd haszonnal továbbadja. Így egyetlen pénztőke sajátos módon kétszer jelentkezik tőkeként: egyszer a kölcsönadónál és egyszer a kölcsönvevőnél. Egyetlen tőke mögött tehát két tőkés áll, és mindkettő hasznot húz belőle. Világos azonban, hogy mindkettő hasznának forrása ugyanaz: a munkások által termelt értéktöbblet. A kamat tehát az értéktöbblet része.

A kamatra mindenkinek joga van, akinek pénze van. Ezért a tőke kamatát még az a tőkés is külön számításba veszi, aki sa-

ját tőkével működik. Úgy tűnik ezért, hogy csak a kamat az, amit a tőke szül, s így a profit kamaton felüli többlete nem a tőke, hanem a tevékeny vállalkozó „tanult munkájának" az eredménye, vállalkozói nyereség. Bár a kamat a profit tisztán mennyiségi megosztásából származik, miután a kölcsönzés általánossá vált, ez a mennyiségi megosztás minőségi elkülönüléssé szilárdult. Éppen ezért a profitját az a tőkés is kamatra és vállalkozói nyereségre osztja, aki nem vett igénybe kölcsöntőkét. Az, hogy a tőkés profitjának a kamaton felüli többlete egyáltalán nem a vállalat irányításának „munkadíja" teljesen nyilvánvalóvá válik akkor, amikor ezt az irányító tevékenységet jól fizetett igazgatókra bízzák. A nagy igazgatói jövedelmek arra utalnak, hogy ezek is tartalmaznak profitot és a tőkés tulajdonosnak még mindig bőven marad nyeresége. Itt ismét azt tapasztalhatjuk, hogy a kapitalizmus felszíni jelenségei eltakarják a lényeget.

A kamatláb magasságát nem határozza meg mélyebb törvényszerűség, ezért a kamatnak nincs „természetes rátája", amit egyes polgári közgazdászok keresnek. A pénztőke ugyanis tulajdonosa számára csupán tétlen tőkét jelent. Ezért ő szívesen átengedi használatra, ha egyáltalán valamit fizetnek érte. Ezzel szemben a kölcsönvevő a maga területén több tőkét tud befektetni, mint amennyi saját tőke rendelkezésére áll. A befektetés eredményeként értéktöbblethez jut, aminek egy részét hajlandó a kölcsöntőkésnek átengedni. De mekkora részét? — Erre az ő nézőpontjából sem tudunk válaszolni.

Itt tőkés tőkéssel áll szemben, és egyetlen tőke által létrehozott értéktöbbleten kell megosztozniuk. A kamatlábnak tehát a nulla és az átlagprofitráta között kell kialakulnia. A kamatláb a nullára sohasem süllyedhet, mert ingyen senki sem ad kölcsönt. Nagyon kivételes esetben azonban a kamatláb elérheti, sőt meg is haladhatja az átlagprofitrátát. Ilyen helyzet áll elő pl. válság idején, amikor a kölcsön megszerzése a csődtől való megmenekülést jelenti.

Normális esetben a kamatláb e két korláton belül a szemben álló tőkések megegyezésétől és a kölcsöntőke kereslete és kínálata által meghatározott pozíciójuk erősségétől függ. Ha a kínálat meghaladja a keresletet, akkor a kölcsönvevők, ellenkező esetben pedig a kölcsönadók diktálják a kamatlábat. A némi szerepet játszó hagyomány mellett tehát a kamatláb magassá-

gát az átlagprofitrátán belül a kölcsöntőke kereslete es kínálata határozza meg.

A kapitalizmus fejlődésének egészét vizsgálva, a kamatláb süllyedő tendenciát mutat. Ez részben az átlagprofitráta süllyedésének tulajdonítható, mivel a kamatlábnak ezen belül kell kialakulnia.

Másrészt a süllyedés oka az, hogy a kölcsöntőke kínálata erőteljesebben nő, mint kereslete. A kölcsönözhető pénztőke-források bővülésével a kereslet végső soron azért nem tarthat lépést, mert az utóbbi — a termelés és a fogyasztás ellentmondásai miatt — a termelési lehetőségek alakulásának függvénye. Végső fokon tehát a termelés és a fogyasztás ellentmondásának éleződésével magyarázható a kölcsöntőke kínálatának a keresletkhez viszonyított erősebb növekedése és a kamatláb süllyedő irányzata.

Bár a kamatláb magasságát — az állami beavatkozást figyelmen kívül hagyva — a felszabaduló pénztőke kereslete és kínálata határozza meg, a kereskedelmi hitel igénybe vevője is fizet kamatot. Ez vagy úgy történik, hogy a hitelre adott áru árához felárat számítanak, vagy úgy, hogy az árakat a kialakult szokásoknak megfelelő idejű hitelnyújtás alapján kalkulálják, és készpénzfizetés esetén árengedményt adnak. Az áru hitelre történő eladásra, illetve készpénzfizetésre megszabott árának különbözete végeredményben az áru formájában kölcsönadott értékösszeg kamatának felel meg.

A BANKTŐKE

A bank funkciói

A bank eredeti funkciója a hitelközvetítés, más szóval a bankár eredetileg nem más mint hitelkereskedő. A bank hitelközvetítéskor átcsoportosítja az ideiglenesen felszabadult pénztőkéket azokra a területekre, ahol tőkehiány jelentkezik. A nála elhelyezett betétekből a bank másoknak kölcsönt nyújt, amiért kamatot számít fel. A bank által a betétek után fizetett kamat természetesen kisebb, mint az, amit hitelezőként szed. (Azokat a műveleteket, amelyek révén a bank pénzhez jut, passzív bankügyleteknek, azokat pedig, amelyek révén kölcsönt nyújt, illetőleg pénzt ad ki, aktív bankügyleteknek nevezzük.)

A bankok által kezelt tőke túlnyomórészt idegen tőke, de természetesen a bank nem létezhet saját tőkebefektetés nélkül.

A bankok kialakulásának előnyeit az össztőke szempontjából a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Az ideiglenesen felszabadult pénztőke átcsoportosítása a bankok révén könnyebben, teljesebben és biztonságosabban valósul meg. A bank egyik oldalon koncentrálja a kölcsönadókat, a másikon pedig a kölcsönvevőket. A fölös pénzzel rendelkező kisebb tőkéseknek egyszerűbb a bankban letétet elhelyezni, mint a kölcsönt igénylő partnert megkeresni, és fordítva. A kölcsönvevőnek könnyebb a bankhoz fordulni, mint megfelelő más kölcsöntőkést találni. Emellett a bankokban elhelyezett letétek biztonságosabbak, mert a hitelközvetítésre specializálódott bank jobban megtalálja a kölcsöntőke biztosabb elhelyezésének lehetőségeit. Ezáltal a tőke visszafizetési szavatossága nagyobb, mint ha a szabad pénztőke elhelyezését a tőkés közvetlenül maga eszközölné. Érthető tehát, hogy a kölcsönadók ezért inkább megelégszenek a bank által fizetett alacsonyabb kamattal, mintsem maguknak kelljen megkeresni a kölcsönigénylőket, és vállalni a visszatérülés rizikóját.

2. A bankokban gyűlnek össze nemcsak a felszabadult pénztőkék, hanem a pénzmegtakarítások is. Mivel a pénzben megtakarított jövedelmek egy része a koncentrálódás révén tőkévé változtatható, ezért a bankrendszer jelentősen hozzájárul a kölcsöntőke kínálatának növeléséhez is.

3. Jelentős előnnyel jár az is, hogy a bankok betöltik az ipari tőkések pénztárosainak szerepét. Egyrészt, ha koncentráltan kezelik azokat a vásárló- és fizetésieszköz-alapokat, amelyekkel a termelő tőkéseknek állandóan rendelkezniük kell, akkor ezek összege kisebb lesz, mint ha minden egyes tőkés külön-külön rendelkeznék velük. Csökken a koncentráltan kezelt pénzalapra fordítandó tiszta forgalmi költség is. Másrészt az is jelentős költségmegtakarításhoz vezet, hogy a bankok kialakítják a készpénz nélküli fizetési formákat. A tőkések ugyanis a folyó ügyeik lebonyolításához szükséges pénzüket látra szóló letétként helyezik el a bankokban. Az így elhelyezett összegekkel szükségleteik szerint bármikor rendelkezhetnek, szemben a tartós letétekkel, amelyeket általában hosszabb

időre helyeznek el. A látra szóló letéteket a bankok ügyfeleik f o l y ó s z á m l á j á n jóváírják. Ha most már A és B tőkésnek ugyanabban a bankban van folyószámlája, és A felszólítja a bankot, hogy egy bizonyos összeget fizessen ki B-nek, akkor a bank ennek (készpénz nélkül) úgy tesz eleget, hogy az összeggel A követelését csökkenti (számláját megterheli), B követelését pedig emeli (számláján az összeget jóváírja). Mivel a bankok egymással kapcsolatban vannak, ilyen puszta átírással teljesített fizetések akkor is lehetségesek, ha A-nak és B-nek nem ugyanabban a bankban van folyószámlája.

A bankár részesedése az értéktöbbletből

A bankár tőkés vállalkozó, tehát neki ugyanúgy meg kell kapnia az átlagprofitot, mint bármely más tőkésnek. Az átlagprofitráta alatt levő kamatláb mellett ez úgy lehetséges, hogy a bankár haszonra tesz szert egyrészt saját tőkéjének kikölcsönzése, másrészt a kölcsönközvetítés révén. Az ily módon szerzett haszon e g y ü t t e s összegének akkorának kell lennie, hogy megfeleljen a s a j á t t ő k é r e jutó átlagprofitnak.

Tételezzük fel pl., hogy az átlagprofitráta 20% és a bank a kölcsönökért 5%-os kamatot szed, miközben 3%-os kamatot fizet. Legyen a bank saját tőkéje 15 000 $, amiből 10 000 $-t kölcsönöz ki. Ezen az úton 5%-os kamatláb mellett 500 $ haszonra tesz szert. Ahhoz, hogy elérje a 20%-os átlagprofitot, összesen évi 3000 $ hasznot kell kapnia. A hiányzó 2500 $-t a 2%-os kamatrés mellett (5%-ot szed és 3%-ot fizet) akkor szerezheti meg, ha 125 000 $ kölcsönt közvetít. (Az egyszerűség kedvéért itt nem vettük figyelembe, hogy az év során felmerült tiszta forgalmi költségeket is fedezni kell a bevételekből, mert különben az erre előlegezett tőke nem térül meg.)

Eddig a bankokkal, mint olyan pénzintézetekkel ismerkedtünk meg, amelyeknek fő funkciója a k ö l c s ö n t ő k e k ö z v e t í t é s e, és amelyek betöltik a termelésben és az áruforgalomban működő tőkések p é n z t á r o s á n a k a szerepét. A bankok azonban nem csupán kölcsönközvetítők, hanem egyúttal olyan intézmények, amelyek ellátják a forgalmat hitelpénzzel. Ennek megértéséhez meg kell tárgyalnunk a bankok révén keletkezett p é n z h e l y e t t e s í t ő k e t.

Váltó és bankjegy

A hitelpénz a kereskedelmi hitel alapján keletkezik. Kialakult az a gyakorlat, hogy a kereskedő a hitelbe átvett áru ellenében váltót (bizonyos lejárati időre szóló fizetési kötelezvényt) ad át a termelő tőkésnek. Ez utóbbinak módjában áll ezt a váltót másra átruházni, így vele termelési eszközöket vásárolhat. A váltó tehát helyettesíti a pénzt a tőkések közötti forgalomban. Erre a pénzt helyettesítő papírra az a jellemző, hogy akkor keletkezik, amikor a forgalomba áru lép (ugyanis akkor állítják ki) és akkor jár le (illetve akkor fizetik ki), amikor az áru elhagyja a forgalom területét (a lejárati időt az áru eladási idejéhez igazítják).

A bankok ezeket a váltókat leszámítolják (diszkontálják), azaz kívánságra kifizetik a váltón feltüntetett összeget, levonva belőle a még hátra levő lejárati időre járó kamatot. Ilyenkor a bank tulajdonképpen kölcsönt nyújt, s a kölcsönösszeget a váltó lejáratakor hajtja be az adóson.

Később kialakultak az ún. jegybankok, amelyek a váltó leszámítolásakor nem a náluk levő pénzből nyújtanak kölcsönt, hanem kicserélik azt bankjegyre, amit hitelpénznek nevezünk. A jegybank tehát akkor is le tudja számítolni a váltót, ha nincs nála letétként pénz. A jegybank a váltóleszámítoláskor plusz pénzt bocsát a forgalomba, amit a váltó lejártakor von vissza. Láttuk azonban, hogy a váltó a forgalom szükségletei szerint keletkezik és szűnik meg. És mert a bankjegyet váltó ellenében adják ki, belőle nem kerül több a forgalomba, mint amennyi hitelpénzre a forgalomnak szüksége van. (Ez az ún. bankjegymechanizmus, amely egyik biztosítéka a bankjegy értékállandóságának.)

Előfordulhat azonban, hogy a váltó nem áruvásárlás révén keletkezik, s így nincs mögötte áru. A tőkések megtehetik ugyanis, hogy váltót állítanak ki egymás számára azért, hogy a banktól hitelpénzt, bankjegyet szerezzenek. Ilyen váltók leszámítolásakor a jegybank az áruforgalom szempontjából fölös mennyiségű pénzt bocsát ki. Ez ellen is van azonban biztosíték. A bankjegy ugyanis klasszikus formában nem más, mint a kibocsátó bank látra szóló váltója. Ez azt jelenti, hogy a bank a bemutató kívánságára aranypénzre kötele-

becserélni. Ily módon a forgalomba került fölös bankjegymennyiség kicsapódik, aranyra cserélődik.

Az infláció oka és hatása

A kapitalizmus fejlődése során az aranypénz azonban lassan kiszorult a forgalomból. Ugyanakkor a jegykibocsátó bankok nemcsak áruváltó ellenében adnak ki hitelpénzt, hanem pl. úgy is, hogy átveszik az állami kölcsönkötvényeket, és ezek összege erejéig bocsátanak ki új bankjegyeket. Ha az állami költségvetés deficites — vagyis az államnak nincs elegendő pénze kiadásainak fedezésére —, akkor az államkölcsönkötvények ellenében kibocsátott új bankjegyek mögött nincs újonnan megtermelt plusz árumennyiség. Az áruforgalom szempontjából tehát a kibocsátott pénz fölös, és ez árfelhajtó hatású. Az áremelkedés nem következne be akkor, ha a jegybank a fölös mennyiségű hitelpénzt aranyra cserélné. Ma azonban már a belföldi forgalomban megszüntették a jegybankok beváltási kötelezettségét, így a fölös bankjegy a forgalomban reked.

Látható ebből, hogy a klasszikus bankjegyforgalom kizárja a fölös pénz okozta áremelkedést, az inflációt, a mai bankjegyforgalom azonban nem. Emiatt a mai bankjegy természetére nézve nagyon hasonlít a papírpénzhez. Hiszen ettől éppen az különböztette meg elsősorban, hogy kibocsátott mennyisége az áruváltók révén a forgalom szükségleteihez igazodott, és ugyanakkor aranyra bármikor beváltható volt. Ma már nem igazodik a kibocsátott bankjegy mennyisége automatikusan a forgalomhoz. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a jegykibocsátó bank megfelelő pénzügyi politikával nagyjából hozzáigazítja a bankjegymennyiséget a forgalom szükségleteihez.

A bankjegy mellett meg kell még emlékeznünk a bankszámlapénzről. Ezen a bankkal szemben fennálló folyószámla követeléseket értjük. Az ilyen követelések vagy úgy keletkeznek, hogy a tőkések a folyó ügyek viteléhez szükséges pénzüket a bankban helyezik el, vagy a kért hitelt a bank folyószámlán írja jóvá. Ez azért számít forgalomban levő pénznek, mert a folyószámlákon levő összegekkel a tőkések bármikor rendelkezhetnek, azokat kivehetik készpénzben, vagy utasíthatják a bankot, hogy követelésükből ügyfeleiknek kifizetéseket teljesítsenek. A bankok az ilyen fizetési utasításoknak rendszerint úgy tesznek eleget, hogy a kívánt összege-

ket az egyik ügyfelük folyószámlájának terhére, a másik ügyfelük folyószámlájának pedig a javára írják. A folyószámla-tulajdonos rendszerint csekket állít ki követelésére, melyet ügyfele a bankban beválthat.

Ha beválthatatlan bankjegyből és számlapénzből fölös mennyiségű kerül a forgalomba, akkor inflációs áremelkedés áll elő.

Infláció és jövedelemelosztás

Az infláció jelentősen megváltoztatja az értéktöbblet, valamint az egész nemzeti jövedelem elosztását. Az inflációnak az értéktöbblet elosztására gyakorolt hatása az áremelkedések időbeni eltéréseiben jelenik meg először. Az inflációs áremelkedés ugyanis nem egyszerre következik be minden árunál. Ha pl. az állam költségvetési deficitje a túlzott fegyverkezési kiadásokból származik, és ezért a papírpénz-kibocsátással egyértelmű államkölcsönt a hadianyag-vásárlás növelésére fordítják, akkor elsősorban a hadianyagok ára fog emelkedni. Az áremelkedés azonban tovább terjed, mivel a hadianyaggyárosok növelik a termelési eszközök iránti keresletüket, több munkabért fizetnek ki az állami megrendelés útján kapott pénzből, s így nő a munkások fogyasztási cikkek iránti kereslete is. Ezért — amikor az áremelkedés még nem vált általánossá — azok a tőkések, akik olyan árukat termelnek, amelyeknek az ára már emelkedett, extraprofitra tesznek szert.

Extraprofitra tehetnek szert a nagytőkések azáltal is, hogy egyrészt az infláció ellenére alacsony kamatláb mellett kapnak hitelt az állami vagy csak részben állami központi bankoktól, másrészt, mert a lejáratkor visszafizetett összeg esetleg kamatostól sem képvisel akkora, vagy alig képvisel nagyobb értéket, mint az eredeti kölcsönösszeg.

Az infláción a tőkésosztály egésze is nyer, mert csökkentő hatással van a reálbérekre. A tőkések ugyanis mindent elkövetnek, hogy a béreket a fogyasztási cikkek általános áremelkedése ellenére rögzítsék, „befagyasszák". A munkások így egyre kevesebb árut vásárolhatnak bérükért, s ez azt jelenti, hogy az általuk termelt új értéknek egyre nagyobb hányada válik értéktöbbletté. Ha pedig a munkásoknak sikerül béremelést elérniük, a továbbfolytatódó infláció előbb-utóbb megsemmisíti ezt az eredményt.

A burzsoá közgazdászok egy része a tőkés gazdaságra nézve áldásosnak tartja az inflációt, azért is, mert a pénz elértéktelenedése következtében a megtakarítások hátrányossá válnak, a növekvő profit pedig ösztönzőleg hat a befektetésekre, így az infláció élénkítő hatással van a gazdasági életre. Ez azonban csak a lassú, ún. irányított inflációtól várható el. Az erős ütemű, nem ellenőrzött inflációnak inkább már csak az árnyoldalai mutatkoznak meg (bár a nagytőkések kezdetben ezt is ki tudják használni spekulációra). A fékevesztett infláció teljesen dezorganizálja a gazdasági életet. Megbénul az áruforgalom, összeomlik a hitelrendszer, a tőkék a termelés helyett egyre inkább a spekuláció felé áramlanak. Igen erős ütemű infláció mellett megkezdődik a pénz kiküszöbölése a cseréből, tért hódít a közvetlen termékcsere.

Az erős ütemű infláció politikai szempontból is komoly veszélyekkel jár, kiéleződnek az osztályellentétek. Ezért a kapitalisták igyekeznek óvatosan bánni az inflációs gazdaságpolitikával.

A BANKOK SZEREPÉNEK MEGVÁLTOZÁSA A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN. A FINÁNCTŐKE

Bankmonopóliumok

A tőkés bankrendszernek eddig két funkcióját tárgyaltuk: a kölcsönközvetítő vagy hitelkereskedő és a hitelpénzteremtő funkcióját. Ez utóbbi a bankjegykibocsátás és a számlapénz révén keletkezik.

Ezúttal a tőkés bank szerepének olyan módosulásával foglalkozunk, amely a banktőke koncentrációjának, s ezen az alapon a bankmonopóliumok kialakulásának a következménye. A banktőke koncentrációjának és centralizációjának az alapja az ipari tőke koncentrációja és centralizációja. Ennek okai a következők:

Az ipari tőke koncentrációja és centralizációja egyúttal oda vezet, hogy megnő az ideiglenesen felszabaduló pénztőke állománya, amely a bankokban csapódik le. Ez már önmagában a banktőke növekedését, koncentrációját idézi elő.

Ugyanakkor a bankokban lecsapódó szabad pénztőke nem egyenletesen oszlik meg a bankok között, hanem centralizálódik a legnagyobb bankokban. Ez természetes, hiszen a

nagy monopoltőkések nagy összegű letéteik számára biztonságosabbnak tartják a nagybankokat.

A nagy ipari tőkések olyan hosszú lejáratú és nagy összegű hiteligénnyel lépnek fel, melyet csak a nagybankok képesek kielégíteni. Ily módon nekik jutnak a jövedelmezőbb kölcsönügyletek.

Ennyiben tehát a banktőke koncentrációja csak mintegy tükröződése az ipari tőke koncentrációjának. Jórészt ennek alapján megy végbe a bankok közöti verseny eredményeként a banktőke önálló koncentrációja.

A kölcsönközvetítésben nagyobb arányban részt vevő nagybankok jelentős extraprofitra tesznek szert, amiből felhalmozás útján gyorsan növelhetik tőkéjüket. E nagybankok extraprofitját az is növeli, hogy náluk rendszerint nagyobb a kamatrés, mert az irántuk megnyilvánuló nagyobb bizalmat kihasználják arra, hogy a betétekért alacsonyabb kamatot fizetnek.

A bankok közötti konkurrencia a banktőke centralizációját is kiváltja. A nagybankok vagy magukba olvasztják a kisebbeket, vagy ellenőrzésük alá vonják azokat.

A banktőke koncentrációja és centralizációja alapján tehát tulajdonképpen hatalmas bankmonopóliumok keletkeznek, melyek sok kisbankot is maguk alá rendelnek. Feltételekhez kötik a kisbankoknak nyújtott kölcsönöket, sőt felvásárolják azok részvényeinek egy részét, az ellenőrző pakettet. A bankmonopóliumok a pénzügyi szférában elfoglalt monopolhelyzetük alapján képesek befolyásolni a kamatláb nagyságát. A kölcsöntőke-közvetítés túlnyomó részének monopolizálása, valamint az átlagosnál magasabb kamatrés a bankmonopóliumoknak monopolista extraprofitot biztosít.

Az ipari és bankmonopóliumok összefonódása

Az ipari és a bankmonopóliumok kialakulásával a bankok szerepe módosul. A banktőke funkciója a folyószámla-rendszer fejlődésével kezd megváltozni. A monopóliumok előtti kapitalizmusban a folyószámla-kapcsolat az ipari vállalat és a bank között nem volt olyan szoros, mint a monopolkapitalizmusban. Az ipari vállalatok sok bankhoz fordulhattak kölcsönért és sok bankban helyezhették el letéteiket, s rendszerint nem is csak egy bankkal áll-

tak kapcsolatban. Egy bank és egy ipari vállalat nem volt annyira egymásra utalva, mint az imperializmusban.

A monopolkapitalizmusban a beruházások finanszírozásához az ipari vállalatoknak gyakran van szükségük nagy összegű, hosszú lejáratú kölcsönre, s ilyen igénnyel már nem fordulhatnak bármelyik bankhoz. E nagy összegű és hosszú lejáratú hiteleket is úgy nyújtják a bankmonopóliumok, hogy ügyfelük számára folyószámlát nyitnak. Így ellenőrizhetik, hogy az ipari vállalat hogyan és mire használja fel a kapott kölcsönt. Ha ugyanahhoz a bankhoz folynak be a vállalat követelései is, és ugyanazt a bankot bízzák meg, hogy különböző fizetéseket teljesítsen, akkor a bank teljes betekintést nyer a vállalat ügyeibe. Az ipari vállalat függése csak fokozódik azáltal, hogy a bank megvonhatja a kölcsönt, s ezzel nehéz helyzetbe juttathatja. A bankmonopólium igyekszik is felhasználni hatalmát a vállalat ellenőrzésére, hiszen a saját sorsa is nagymértékben függ attól, hogy az ipari vállalat vissza tudja-e majd fizetni a nyújtott hitelt. Az ipari vállalat üzleti ügyei tehát ugyanúgy, vagy majdnem ugyanúgy fontosak a bank számára, mint saját üzleti ügyei.

Az ipari és bankmonopóliumok közötti tartós kapcsolat kifejlődésében nagyon fontos szerepe van a részvényrendszernek. A bankok az ipari monopóliumok részvényeinek felvásárlásával az ipari vállalatok t á r s t u l a j d o n o s a i v á, sőt az ellenőrző pakett megszerzésével az ipari vállalat i r á n y í t ó i v á válnak. Az ipari monopóliumok ellenőrző pakettjének megszerzését a bankmonopóliumok számára nagyon megkönnyíti az, hogy rendszerint a bankok bonyolítják le az új részvénytársaságok alapítását, illetve a meglevő részvénytársaságok alapító tőkéjének növelését új részvények kibocsátása útján. A bankok a kibocsátott részvények egy részét, sokszor az ellenőrző paketttet maguknak tartják meg, a részvényeket névértéken vásárolják, s nem a névértéknél rendszerint jóval magasabb árfolyamértéken. A bank, ha megvásárolta az ipari vállalatok részvényeinek egy részét, közvetlenül érdekeltté válik az ipari vállalat termelésében, tőkéje összenő, összefonódik az ipari vállalat tőkéjével.

Az ipari monopóliumok és bankmonopóliumok tőkéjének összefonódásában természetesen nem mindig a bankoké a k e z d e m é n y e z ő s z e r e p. Az ipari vállalatok felismerik, hogy sorsuk a bank velük kapcsolatos politikájától függ, ezért arra

törekszenek, hogy valamilyen formában uralkodó helyzetre tegyenek szert a bankban. Ennek is kézenfekvő módja a bankmonopólium ellenőrző pakettjének megszerzése. Előfordul az is, hogy az iparvállalatok maguk hoznak létre új bankokat, saját tevékenységük finanszírozására.

Az ipari és a bankmonopóliumok tőkéjének összefonódását segíti elő az ipari és a bankvállalatok személyi uniója. Ez azt jelenti, hogy egy-egy nagytőkés egyidejűleg több részvénytársaság (ipari és bankvállalat) igazgatóságának vagy felügyelő bizottságának tagja, s így vonja ellenőrzése alá a különböző vállalatokat. Előfordul, hogy egy tőkés néha több tucat posztot foglal el különböző vállalatokban.

Az ipari monopóliumok és a bankmonopóliumok összefonódott tőkéjét finánctőkének nevezzük. Lenin írta: „. . . **a finánctőke nem egyéb, mint a monopóliumig fejlődött és banktőkével egybeolvadt ipari nagytőke.**"[16]

Természetesen az ipari és bankvállalatok között továbbra is különbség van. A tőkeösszefonódás azt jelenti, hogy az ipari monopolisták tőkéjük egy részét bankmonopóliumoknál, és fordítva, a banktőkések tőkéjük egy részét ipari monopóliumoknál fektetik be. Ily módon a banktőke új funkciója a termelésben való részvétel, a termelés bizonyos területeinek ellenőrzése.

A finánctőke tartozékai azonban nemcsak az ipari és bankvállalatok lehetnek, hanem közlekedési monopóliumok, kereskedelmi mammutvállalatok, sőt mezőgazdasági nagybirtokok is. A bankok hatalmas kölcsönöket folyósítanak a nagybirtokosoknak, sokszor maguk is földtulajdonosok, a legnagyobb földtulajdonosok pedig gyakran az ipari és bankmonopóliumok társtulajdonosai, nagy összegű részvénypakettel rendelkeznek. A finánctőkéhez kapcsolódó nagybirtokosokat a mezőgazdasági termékek rendszerint alacsony áráért kárpótolja az ipari és bankrészvényeik után járó hatalmas jövedelmük. A finánctőkén belül a fő erőt azonban mindig az ipari és bankmonopóliumok adják.

A részesedési rendszer

Az ipari és banktőke összefonódása rendkívül szerteágazó lehet, a tőkésvállalatok, monopóliumok egész sora kapcsolódhat össze szorosan egymással. Ezzel kapcsolatban kell beszélnünk az ún. részesedési

[16] Lenin Művei. 23. köt. Szikra 1951. 40. old. (Az én kiemelésem. — E. L.)

rendszerről. A részesedési rendszer kialakulásának lehetőségét a részvénytársaságok létrejötte teremtette meg, szükségszerűségét pedig a monopóliumoknak az a törekvése, hogy a lehető legnagyobb mértékben ellenőrizzék, irányítsák más vállalatok tevékenységét. A részesedési rendszernek az a lényege, hogy valamely uralkodó helyzetben levő monopólium, a monopóliumot uraló pénzemberek kis csoportja megszerzi más tőkésvállalatok részvényeinek ellenőrző pakettjeit, ezek a válalatok ugyanígy uralkodhatnak további vállalatok fölött, szintén az ellenőrző pakett megszerzesén, vagy esetleg új vállalatok alapításán keresztül és így tovább. Ily módon az egymásra épülő vállalatok egész rendszere jön létre, egy sajátos gúla, s ez lehetővé teszi, hogy a vezető monopóliumot irányító pénzemberek óriási idegen tőke felett rendelkezzenek.

A részesedési rendszer hatékonyságát növeli a részvények megoszlása szavazati jogot adó és szavazati jogot nem adó részvényekre. Ennek legegyszerűbb esete az, amikor kétféle, ún. privilegizált és közönséges részvényt bocsátanak ki. A privilegizált részvényre a társaság előre meghatározott osztalékot fizet, de tulajdonosának nincs szavazati joga, csak meghatározott rendkívüli esetben. A közönséges részvényre csak azután fizetnek osztalékot, miután a privilegizált részvénytulajdonosokat már kielégítették, viszont ezek birtokosai minden körülmények között szavazati joggal rendelkeznek. Ha azok a tőkések, akik a társaságot ellenőrzésük alá akarják vonni, közönséges részvényeket jegyeznek, céljukat sokkal kisebb tőkével elérhetik, mintha nem lennének privilegizált részvények. Emellett a közönséges részvényekre jutó, nem garantált osztalék rendszerint magasabb, mint amit a privilegizált részvényekre fizetnek ki.

A fináncoligarchia

Az imperializmusban tehát a monopólium és a finánctőke kialakulása elkerülhetetlenül oda vezet, hogy a bankárok és az ipari monopolisták kaparintják kezükbe a gazdaság döntő fontosságú ágait, ők, illetve fizetett szakembereik ellenőrzik a termelés nagy részét, s ők sajátítják ki a dolgozó tömegek által termelt nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányadát. **A finánctőkéseknek ezt a maroknyi csoportját nevezzük fináncoligarchiának.**[17]

A fináncoligarchia a gazdasági hatalom mellett és annak alapján kezében tartja a politikai uralmat is. Az imperializmusban a tőkésállam bizonyos alapvető kérdésekben, pl. a tőkés magántulajdon védelme, a tőkés újratermelés befolyásolása területén az egész tőkésosztály érdekeit védelmezi, mégis elsősorban a finánctőkések érdekeit képviseli, a kormányok gazdaságpolitikája, bel- és külpolitikája főként a finánctőkések ér-

[17] Oligarchia — görög szó, magyar jelentése: kevesek uralma.

dekeit szolgálja. Ezért a monopolkapitalizmus államát finánctőkés államnak nevezzük.

Azt, hogy a monopoltőkés országok állama finánctőkés jellegű, bizonyítja az államapparátus és a finánctőkések közötti személyi unió. A vezető finánctőkés csoportok képviselői az államapparátusban is elfoglalják maguknak a kulcspozíciókat. A vezető államférfiak, miniszterek maguk is tőkések, vagy különböző formákban szoros kapcsolatban vannak a finánctőkés csoportokkal.

HATODIK TÉMA

A NEMZETI JÖVEDELEM, AZ ÚJRATERMELÉS ÉS A VÁLSÁGELMÉLET ALAPJAI

Ebben a fejezetben a kapitalizmusban megtermelt áruk r e a - l i z á l á s i f e l t é t e l e i v e l, továbbá az áruk r e a l i z á l á - s á t a k a d á l y o z ó tényezőkkel, a túltermelési válságokkal foglalkozunk. Azt vizsgáljuk, hogy milyen feltételek esetén lehet az összes megtermelt árut hiánytalanul eladni, és milyen okai vannak az áruk válságban fellépő részleges eladhatatlanságának.

TÁRSADALMI TERMÉK, VÉGTERMÉK ÉS NEMZETI JÖVEDELEM

A negyedik témában megismerkedtünk a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem kategóriájával. Láttuk, hogy a társadalmi termék halmozódást tartalmaz, mert az év során előállított termékmennyiséget termelőegységenként összegezi, amelyek egymáshoz vertikálisan kapcsolódnak. Ha tiszta kapitalizmust feltételezve értékben fejezzük ki a társadalmi terméket, akkor az **c** + **v** + **m**-re bontható. A halmozódás a **c** részben van, mert a különböző lépcsőfokon felhasznált anyagokat és félkész termékeket többszörösen vesszük számításba. Ezzel szemben a nemzeti jövedelem, amely értékben **v** + **m** és használati értékben az a terméktömeg, amelyben ez az új érték testet ölt, már nem tartalmaz halmozódást.

A nemzeti jövedelem bővített újratermelés esetén fogyasztási cikkekből és termelési eszközökből áll. Egyszerű újratermelés esetében pedig teljes egészében fogyasztási cikkekben testesül meg.

Sem a társadalmi termékkel, sem pedig a nemzeti jövedelemmel nem tévesztendő össze az ún. v é g t e r m é k. **A végtermék a társadalmi terméknél k i s e b b, a nemzeti jövedelemnél n a - g y o b b, érték szerint a nemzeti jövedelem és az állótőkék el-**

használódásának értékösszegével egyenlő, termékformáját tekintve egyenlő a nemzeti jövedelmet alkotó termékhalmazzal és az egy év alatt elhasznált állótőkék pótlására szolgáló termelési eszközökkel. A végtermék, ellentétben a társadalmi termékkel, nem tartalmaz halmozódást.

A társadalmi termék, a végtermék és a nemzeti jövedelem számbavétele a gyakorlatban a termékekben rejlő munka, illetve áruk értéke alapján történik. S mivel az érték árként jelenik meg, a különböző országok társadalmi termékét, végtermékét, nemzeti jövedelmét kifejezhetjük dollárban, márkában, lírában stb. A társadalmi terméknek, a végterméknek és nemzeti jövedelemnek ily módon történő számbavétele azonban torz képet adhat tényleges nagyságukról. A nemzeti jövedelmet alkotó termékhalmaz pl. változatlan maradhat, miközben árakban kifejezett nagysága változik (megváltozik pl. a pénzáru anyagát előállító munka termelékenysége, vagy infláció lép fel). Ezért ha a társadalmi termék, a végtermék és a nemzeti jövedelem tényleges alakulásáról megbízható képet akarunk kapni, helyes változatlan árakkal[1] számolni, mert ez mind a pénz értékváltozásából, mind pedig az inflációból eredő torzító hatást kiküszöböli.

A polgári közgazdaságtanban használt kategóriák nem pontosan azonosak az általunk használt fogalmakkal. A mi társadalmi termék kategóriánkkal nem szabad összetéveszteni a polgári közgazdászok által használt bruttó nemzeti termék kategóriát. A különbség nagyrészt abban van, hogy az általuk számított bruttó nemzeti termék nem tartalmazza a vállalatok által a termelésben felhasznált, de más vállalattól vásárolt nyers- és segédanyagok értékét. A holtmunka-felhasználásból tehát csak az állótőkék kopását, az amortizációt veszik figyelembe. A nettó nemzeti termékben már nem szerepel az amortizációk összege. A polgári közgazdaságtanban használt nemzeti jövedelem kategória abban különbözik a nettó nemzeti terméktől, hogy az előbbi az indirekt üzleti adók összegével kevesebb. Mindhárom kategória tartalmazza az improduktív foglalkoztatottak jövedelmeit is.

[1] Ilyenkor az egyes árukat mindig egy adott korábbi évben — bázisévben — kialakult árakon és nem a mindenkori folyó árakon vesszük számításba.

A nemzeti jövedelmet az anyagi termelésben kifejtett munka hozza létre, és következésképpen a különböző anyagi termelési ágakban, az iparban, ezen belül a kitermelő, feldolgozó iparban, az építőiparban, a szállításban s a mezőgazdaságban termelik. A nemzeti jövedelmet növelik a termelő jellegű szolgáltatások is, mint pl. a javító és karbantartó ipar.[2] A nemzeti jövedelem termeléséhez bizonyos fokig a kapitalista kereskedelem is hozzájárul, amennyiben a kereskedelem is végez bizonyos termelő funkciókat, pl. szortírozást, csomagolást, raktározást, szállítást stb.

A tőkés társadalom magas fejlettségi fokán sincs tiszta kapitalizmus, mert vannak ipari és mezőgazdasági kisárutermelők. A kisiparosok és a mezőgazdasági kisárutermelők anyagi termelőmunkája is részt vesz a nemzeti jövedelem termelésében. A tőkés társadalom kizsákmányoló osztályai a legtöbbször nem végeznek termelőmunkát, ezért nem vesznek részt a nemzeti jövedelem termelésében. A nemzeti jövedelmet termelő osztályok mindenekelőtt a munkásosztály és a parasztság. A nemzeti jövedelmet azonban nemcsak a fizikai munkások állítják elő, hanem azok az alkalmazottak és értelmiségiek is, akiknek munkája közvetlenül irányul anyagi javak előállítására. Ez utóbbiak munkájára a termelőfolyamatban ugyanúgy szükség van, mint a fizikai munkások tevékenységére. Nélkülük a termelőerők mai fejlettségi fokán a kooperatív termelés el sem képzelhető.

A modern vulgáris polgári közgazdaságtan nemcsak az anyagi termelőmunkát tekinti a nemzeti jövedelem alkotójának. Képviselőik közül sokan mindazokat a tevékenységeket produktívnak és a nemzeti jövedelem alkotójának tekintik, amelyeknek alapján a társadalom tagjai jövedelemben részesülnek. Így a nemzeti jövedelem alkotójának tüntetik fel nemcsak az összes hasznos munkát végzők, hanem az elnyomó szervek és para-

[2] Újabban a marxista közgazdászok egy része az anyagi javakhoz nem kapcsolódó, de a lakosság szükségleteinek kielégítésében egyre fontosabb szerepet játszó, ún fogyasztói szolgáltatásokat is — pl. egészségügyi ellátás, oktatás, ismeretterjesztés stb. — a nemzeti jövedelmet előállító tevékenységek közé sorolja. A fogyasztói szolgáltatások besorolása a nemzeti jövedelembe azonban erősen vitatható, továbbá aligha megoldható az a probléma, hogy ezeket milyen értékkel kell a nemzeti jövedelembe beszámítani.

zita rétegek, mint pl. a katonák, rendőrök, spekulánsok, papok tevékenységét is.

Ez a szemlélet a polgári statisztikában is érezteti hatását. Mivel a nem termelő munkákat — sőt alapjában véve nem termelő nemzetgazdasági ágakat — nemzeti jövedelmet alkotóként kezelik, a nemzeti jövedelmet a valóságosnál nagyobbnak tüntetik fel.

A nemzeti jövedelem növelése a kapitalizmusban

A nemzeti jövedelem növelésének két fő módszere van: az egyik a munka t e r m e l é k e n y s é g é n e k növelése, a másik az anyagi termelésben végzett munka t ö m e g é n e k növelése, mely utóbbi a munka intenzitásának fokozása, vagy az anyagi termelésben részt vevők számának emelése révén történik.

A nemzeti jövedelem növelése a kapitalizmusban akadályokba ütközik. A termelés növelése beleütközik a fizetőképes kereslet korlátaiba, s ez fékezi a termelékenység növekedését. De a munkatermelékenység gyors emelkedése sem váltja ki feltétlenül a nemzeti jövedelem erőteljes növekedését. A termelékenység gyors emelkedése kapacitás-kihasználatlansággal, munkáselbocsátással végződhet, hiszen az adott keresletet magasabb termelékenység esetén kevesebb elevenmunka-felhasználással lehet kielégíteni. A kapitalizmusban elkerülhetetlenül kialakuló munkanélküliség jelzi, hogy a nemzeti jövedelmet új munkaerőknek az anyagi termelésbe történő bevonásával sem lehet zavartalanul növelni.

Ezek után nem meglepő, hogy a tőkésországokban a nemzeti jövedelem hosszabb időközt tekintve csak aránylag l a s s ú ü t e m b e n emelkedik.

A NEMZETI JÖVEDELEM ELOSZTÁSA ÉS FELHASZNÁLÁSA A KAPITALIZMUSBAN

A nemzeti jövedelem elosztása

A kapitalizmusban a nemzeti jövedelem elosztását az határozza meg, hogy a termelési eszközök tulajdona a tőkések és a feudalizmusból még megmaradt földbirtokos osztály kezében összpontosul.

A nemzeti jövedelem mindjárt megtermelése után elosztásra

kerül az anyagi termelésben részt vevők és a kizsákmányolók — tőkések és földesurak — között. Ekkor beszélünk a nemzeti jövedelem elsődleges elosztásáról. Az így képződő jövedelmek az eredeti jövedelmek. Ezek közé tartozik a profit, a földjáradék és a munkabér. Eredeti jövedelem a kisárutermelő parasztok és a kisiparosok jövedelme is. A munkabér, valamint a kisárutermelők jövedelme munkával szerzett jövedelem, a kizsákmányolók jövedelme munka nélküli jövedelem.

A nemzeti jövedelem elsődleges elosztását követi másodlagos, harmadlagos stb. elosztása, vagyis újraelosztása. Ennek során képződnek az ún. származékos jövedelmek. Származékos jövedelmet élveznek a nem termelő szolgáltatásokat végző személyek, pl. az orvosok, ügyvédek, tanárok stb.

Az eredeti jövedelmek egy részét a tőkésállam bevonja az állami költségvetésbe, ami az állam származékos jövedelmévé válik. Ezt az állam részben dologi, részben személyi kiadásokra fordítja. Az állam származékos jövedelméből ily módon ismét származékos jövedelmek keletkeznek, éspedig az állami tisztviselők, katonák, rendőrök, csendőrök stb. jövedelmei. A tőkésállam saját — állami kézben levő — termelővállalataitól szintén elsődleges jövedelemhez jut.

A tőkésállam bevételei túlnyomórészt adóbevételek. A költségvetési bevételeknek kb. 90%-át a közvetlen és közvetett adók teszik ki. (A közvetlen adók a személyes és vállalati jövedelmekre, valamint a vagyonra kivetett adók, közvetett adók pedig a fogyasztási és forgalmi adók.) Az állami adóbevételek elsősorban az állam gazdasági beavatkozásának megerősödése miatt gyorsan növekednek.

A polgári statisztika elleplezi a nemzeti jövedelem osztályok szerinti megoszlását. Nem közöl osztályok szerinti megoszlást, sőt a profitjellegű jövedelmek egy részét a bérek és fizetések kategóriájába sorolja. (Itt számolják el a részvénytársaságok igazgatóinak jövedelmét.) A kimutatott profitoknak a tényleges nemzeti jövedelemhez viszonyított hányadát az is csökkenti, hogy a származékos jövedelmeket a statisztikai kimutatásokban mint eredeti jövedelmeket kezelik, ezért a jövedelmek egy részét kétszer veszik számításba. A hivatalosan kimutatott profit a számításokban felduzzasztott értékű nemzeti jövedelemhez viszonyítva természetesen aránylag kisebb hányadúnak jelentkezik.

A nemzeti jövedelem felhasználása

A megtermelt és újraelosztott nemzeti jövedelem mozgásának utolsó állomása a *felhasználás*. Felhasználás szerint a nemzeti jövedelem két részre osztható: *felhalmozási* és *fogyasztási alapra*.

A felhalmozási alaphoz tartozik a nemzeti jövedelemnek a termelési eszközök kibővítését szolgáló része, a nem termelő állóalapok bővítése, valamint a készletképzés. A nemzeti jövedelem további, *nagyobb része* fogyasztásra kerül.

A felhalmozási alap aránya a nemzeti jövedelmen belül a tőkésországokban nagyon ingadozó — erősen függ a konjunkturális helyzettől —, általában 5—10% körül mozog, jó konjunktúra idején eléri a 15—20%-ot is.

A kapitalizmusban a nemzeti jövedelem *egyre nagyobb* részét veszik igénybe az improduktív kiadások, mint pl. a fegyverkezés, a rendőrség és csendőrség fenntartása, a felduzzasztott államapparátusra fordított kiadások, a nagymértékben növekvő tiszta forgalmi költségek stb. Az improduktív kiadások nagymértékű növekedése a kapitalizmusban *elkerülhetetlen*. Ez a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásaira, a realizálási nehézségekre, a háborús törekvésekre stb. vezethető vissza. Az improduktív kiadások aránya különösen a monopolkapitalizmusban ér el óriási méreteket, ami a tőkés társadalom hanyatlását jelzi.

A TÁRSADALMI TERMÉK ÚJRATERMELÉSÉNEK EGYENSÚLYI FELTÉTELEI

A társadalmi termék kettős felosztása

A tőkés újratermelés vizsgálata során arra a kérdésre kell válaszolni, hogy *milyen feltételek esetén volna a tőkés újratermelés tartósan, állandóan egyensúlyban*.

A tőkés újratermelésben nagyon sok áru termelésére és adásvételére kerül sor. Az újratermelés egyensúlyi feltételeit vizsgálva azonban a gazdasági folyamatok legegyszerűbb ábrázolására kell törekednünk. Ezért — Marx nyomán — a társadalmi termelést két fő osztályra bontjuk: *termelési eszközök* (I. osztály) és *fogyasztási cikkek* (II. osztály) termelésére.

A társadalmi termék ilyen felosztásával azonban nem elégedhetünk meg. A társadalmi terméket érték szerint is legalább két részre kell bontanunk: a benne levő új értékre, és az elhasznált termelési eszközök értékére. A társadalmi terméknek azt a részét, melyben a nemzeti jövedelem megtestesül, a tőkésosztály és a munkásosztály vásárolja meg (v + m)[3]. Az új értéknek **v**-re és **m**-re történő felbontásától a társadalmi tőke újratermelésének tárgyalásakor sem tekinthetünk el, mert ez jelzi azokat a sajátos termelési viszonyokat, amelyeknek alapján az újratermelés megvalósul, és mert egyáltalán nem mindegy a termékek realizálása szempontjából, hogy ez a megoszlás milyen arányú, illetve, hogy ez a megoszlás hogyan változik. Marx ezért a társadalmi terméket érték szerint három részre bontotta fel: **c**-re, **v**-re és **m**-re.

A társadalmi terméknek e kettős — használati érték és érték szerinti — felosztását sémaszerűen a következőképpen ábrázoljuk:

I. **c** + **v** + **m** = **T** (termelési eszközök),
II. **c** + **v** + **m** = **F** (fogyasztási cikkek).

A tartós egyensúly feltételei egyszerű újratermelés esetén

Bár a kapitalizmusra a bővített újratermelés jellemző, először mégis megvizsgáljuk, hogy melyek a tartós egyensúly feltételei egyszerű újratermelés esetén. Ez a lépés indokolt, mert az így nyert ismeretek alapján könnyebben megérthetők az egyensúlyi feltételek bővített újratermelés esetén, és mert az egyszerű újratermelés mindig része a bővített újraermelésnek. Mind az egyszerű, mind pedig a bővített újratermelés vizsgálatánál egyelőre feltételezzük, hogy az áruk értékükön kelnek el.

Marx számszerű sémájában abból indul ki, hogy a termelés I. osztályában létrehoztak 6000 értékű termelési eszközt, a II. osztályban termeltek 3000 értékű fogyasztási cikket, s ezek értékét az alábbi értékrészekre lehet felbontani:

I. 4000 **c** + 1000 **v** + 1000 **m** = 6000 **T**,
II. 2000 **c** + 500 **v** + 500 **m** = 3000 **F**.

A 6000 értékű termelési eszközből az I. osztályon belül 4000

[3] Itt eltekintünk attól, hogy az állam az **m** és **v** egy részét elvonja és újra elosztja.

értékűnek a realizálása biztosított, mert itt 4000 értékű elhasznált termelési eszközt kell pótolni. Az I. osztály munkabérköltségének és az itt termelt értéktöbbletnek megfelelő 2000 értékű (1000 v + 1000 m) termelési eszközt már nem lehet az első osztályon belül realizálni, mert a munkások munkabérükért és a tőkések az értéktöbbletért — egyszerű újratermelésről van szó — nem termelési eszközöket, hanem fogyasztási cikkeket akarnak vásárolni. Az I. osztályban szükséglet jelentkezik tehát 2000 értékű fogyasztási cikkre és ugyanilyen értékű felesleg van termelési eszközökből.

A II. osztályban termelt 3000 értékű fogyasztási cikkből csak 1000 értékűt lehet az osztályon belül realizálni, mert a munkások és a tőkések csak a munkabér és az értéktöbblet összegének megfelelő (500 v + 500 m) fogyasztási cikket vásárolnak. Az állandótőke-felhasználásnak megfelelő 2000 értékű fogyasztási cikk nem realizálható a II. osztályon belül, mert az elhasznált termelési eszközök pótlásához nem fogyasztási cikkre, hanem 2000 értékű termelési eszközre van szükség. A II. osztálynak tehát szüksége van 2000 értékű termelési eszközre, és ugyanilyen értékű fogyasztási cikk az osztályon belül mint felesleg jelentkezik. S mivel az I. osztályban pontosan akkora összegű kielégítetlen kereslet jelentkezik fogyasztási cikk iránt, mint amekkora a felesleg termelési eszközökből, az osztályok közötti árucsere biztosítja a társadalmi termék maradéktalan realizálását.

A tartós egyensúly — egyszerű újratermelés esetén — akkor valósulhat meg, ha a II. osztály elhasznált állandó tőkéje értékben egyenlő az I. osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összegével. Az egyszerű újratermelés elvont feltétele képletben kifejezve:

$$c_2 = v_1 + m_1.$$

Ebből az alapvető egyenlőségből két másik is következik, mégpedig:

$$T = c_1 + c_2,$$
$$F = (v_1 + m_1) + (v_2 + m_2).$$

Vagyis, ha a II. osztály elhasznált állandó tőkéje érték szerint egyenlő az I. osztály változó tőkéjével és értéktöbbletével, akkor pontosan annyi termelési eszközt és fogyasztási cikket termeltek, amennyire az elhasznált állandó tőkék pótlásához, illetve a mun-

Iások és a tőkések fogyasztási cikk iránti keresletének kielégítéséhez szükség van.

Az $F = (v_1 + m_1) + (v_2 + m_2)$ egyenlőségből egy további fontos következtetés is levonható. Ez az egyenlőség jelzi, hogy egyszerű újratermelés esetén az egész nemzeti jövedelmet fogyasztási cikkek vásárlására fordítják.

A tartós egyensúly feltételei bővített újratermelés esetén

Bővített újratermelés esetén a tartós egyensúly elvont feltételei módosulnak az egyszerű újratermeléshez képest. Az egyszerű újratermelés alapvető arányossági követelménye, a $c_2 = v_1 + m_1$, nem lehet a tartós egyensúly feltétele bővített újratermelés esetén, hiszen a tőkések csak részben fordítják értéktöbbletüket fogyasztási cikkek vásárlására, másik részét az állandó tőke bővítésére használják fel. Ezért a $v_1 + m_1$ értéket megtestesítő termelési eszközök nem mind cserélődnek ki fogyasztási cikkekre, egy részük osztályon belül marad. Az I. osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének tehát nagyobbnak kell lennie a II. osztály állandó tőkéjénél. Képletben kifejezve:

$$c_2 < v_1 + m_1.$$

Ebből az egyenlőtlenségből két másik egyenlőtlenség következik, éspedig:

$$T > c_1 + c_2,$$
$$F < (v_1 + m_1) + (v_2 + m_2).$$

Vagyis több termelési eszközt kell előállítani, mint amennyi az elhasznált termelési eszközök pótlásához szükséges, mert bővített újratermeles esetén a pótláson kívül új termelési eszközről is gondoskodni kell. Ugyanakkor kevesebb fogyasztási cikket kell termelni, mint amennyi a nemzeti jövedelem összege, mert a nemzeti jövedelemnek csak egy részét használják fel személyes fogyasztás útján.

Melyek tehát a tartós egyensúly pontos feltételei bővített újratermelés esetén?

Legyen most a kiinduló számszerű sémánk a következő:

$$\text{I. } 4400\,c + 1100\,v + 1100\,m = 6600\,T,$$
$$\text{II. } 1600\,c + 800\,v + 800\,m = 3200\,F.$$

Az értéktöbbletnek a negyedik témában alkalmazott felosztása szerint:

$$m = m_c + m_v + m_k,$$

ahol:

m_c az értéktöbbletnek az állandó tőke bővítésére,

m_v a változó tőke bővítésére,

m_k a tőkések személyes fogyasztására szolgáló része.

Tegyük fel, hogy az I. osztály tőkései az értéktöbblet felét halmozzák fel, mégpedig úgy, hogy a tőke szerves összetételét változatlanul hagyják. Így az 550 felhalmozásra szánt értéktöbbletből 440 jut az állandó tőke bővítésére és 110 a változó tőke növelésére. Az I. osztály 6600 értékű termékének rendeltetés szerinti felosztása tehát a következő:

$$\text{I. } 4400\ \mathbf{c} + 1100\ \mathbf{v} + 440\ \mathbf{m}_c + 110\ \mathbf{m}_v + 550\ \mathbf{m}_k = 6600\ \mathbf{T}.$$

A két osztály felhalmozásának alkalmazkodnia kell egymáshoz. Ha tehát az I. osztály akkumulációja adva van, akkor meghatározható a II. osztály felhalmozása is. Ebből ugyanis következik, hogy az I. osztály mennyi termelési eszközt kínál a II. osztálynak cserére. Példánkban ez: 1100 v_1 + 110 m_{1v} + 550 m_{1k}, vagyis 1760 értékű termék. Ennek megfelelő értékben az I. osztályban nem termelési eszközöket, hanem fogyasztási cikkeket kívánnak vásárolni. Ezt úgy tehetik meg, ha a II. osztályban 1760 értékű termelési eszközt használnak fel, vagyis ha ott az állandó tőke bővítésére az értéktöbbletből 160-at fordítanak. Ez esetben a II. osztály tőkései hozzájutnak a szükséges termelési eszközökhöz.

A két osztály közötti csere akkor zavartalan, ha a II. osztály termékértékének rendeltetés szerinti felosztása (feltételezve, hogy a tőke szerves összetétele itt is változatlan) a következő:

$$\text{II. } 1600\ \mathbf{c} + 800\ \mathbf{v} + 160\ \mathbf{m}_c + 80\ \mathbf{m}_v + 560\ \mathbf{m}_k = 3200\ \mathbf{F}.$$

Mindkét osztály termékértékének rendeltetés szerinti felosztásából pedig kiolvashatjuk az osztályok közötti csere zavartalan lebonyolításának alapfeltételét:

$$\mathbf{c}_2 + \mathbf{m}_{2c} = \mathbf{v}_1 + \mathbf{m}_{1v} + \mathbf{m}_{1k},$$

vagy számokkal:

$$1600\ \mathbf{c}_2 + 160\ \mathbf{m}_{2c} = 1100\ \mathbf{v}_1 + 110\ \mathbf{m}_{1v} + 550\ \mathbf{m}_{1k}.$$

A két osztály közötti cserének ez a feltétele egyben a társadalmi termék tartósan zavartalan realizálódásának alapfeltétele is. Ha ez az arányossági követelmény valóságban is teljesül, akkor annyi termelési eszközt és fogyasztási cikket termelnek, mint amennyire a társadalomnak szüksége van. A két osztály termékértékének rendeltetés szerinti felosztásából ez is kiolvasható, mert azt látjuk, hogy:

$$T = (c_1 + m_{1c}) + (c_2 + m_{2c})$$

(vagyis a termelési eszközök kereslete és kínálata megegyezik) és

$$F = (v_1 + m_{1v} + m_{1k}) + (v_2 + m_{2v} + m_{2k})$$

(vagyis a fogyasztási cikkek kereslete és kínálata megegyezik).

A társadalmi termékérték rendeltetés szerinti felosztásából kiolvasható tehát, hogy bővített újratermelés esetén a nemzeti jövedelem *termelési eszközökben és fogyasztási cikkekben* testesül meg. A nemzeti jövedelmet (amely példánkban érték szerint 3800-zal egyenlő) *csak részben* használják fel személyes fogyasztásra, mert az állandó tőke bővítését is a nemzeti jövedelemből fedezik.

Az I. és II. osztály fejlődési üteme

Eddig a bővített újratermelést vizsgálva azt feltételeztük, hogy a tőke szerves összetétele változatlan marad. A valóságban a tőke szerves összetétele *növekszik*, mert a kapitalistákat az extraprofitért folytatott hajsza erre kényszeríti. A tőke növekvő szerves összetételének figyelembevétele esetén szükségtelen külön sémát szerkesztenünk azért, hogy a tartós egyensúly elvont feltételeit megállapítsuk. Ezek az elvont feltételek változatlan és növekvő szerves összetétel mellett is *azonosak*. A különbség csupán az lenne, hogy a $v_1 + m_{1v} + m_{1k}$ és a $c_2 + m_{2c}$ helyén más-más nagyságok állnának.

A társadalmi tőke növekvő szerves összetétel melletti bővített újratermelésének vizsgálata nem a realizálás alapvető elvont feltételei megállapításának, hanem az I. és II. osztály *fejlődési ütemének* vizsgálata szempontjából fontos. A tőke növekvő szerves összetétele alapján megvalósuló bővített újratermelés esetén ugyanis az I. osztály a II. osztályhoz képest *gyorsabb ütemben* növekedhet.[4] A technikai fejlődéssel, s így a tőke szerves összetételének a növekedésével a társadalmi termék értékén belül hosszabb időközben bizonyos mértékű eltolódás következhet be a holtmunka-felhasználás (c) javára. Mivel a társadalmi termék c elemét az I. osztály termeli újra, a termelési eszközök termelésének gyorsabban kell növe-

[4] Változatlan szerves összetétel esetén is gyorsabban növekedhet az I. osztály a II. osztályhoz képest akkor, ha a tőkések személyes fogyasztása *konstans*, vagy ha az a termelés és a profit növekedésére *rugalmatlanul* reagál. Ezzel a problémával azonban részletesen nem foglalkozunk, főként azért, mert e tétel bizonyítása bonyolult séma szerkesztését követelné meg.

kednie, mint a II. osztály termelésének, ha a holt munka és az eleven munka közötti eltolódás bekövetkezik.

A technikai fejlődésnek azonban nem minden körülmény között feltétlen következménye az I. osztály gyorsabb ütemű fejlődése. A technikai fejlődés ugyanis lehet olyan természetű, hogy nagyarányú megtakarításokat tesz lehetővé a holtmunka-felhasználásban — a termelésükre fordított eleven munka termelékenységének gyors növekedése útján —, vagy jelentős anyagmegtakarítások történnek stb. Lehet, hogy a technikai fejlődés következtében a társadalmi termék értéken belül nem az elevenmunka-, hanem a holtmunka-felhasználás csökken, sőt hatására csökkenhet a termelés területén lekötött tőke mennyisége és értéke is, ezért az is előfordulhat, hogy a technikai fejlődés nem az I., hanem a II. osztály gyorsabb ütemű fejlődésével jár együtt. A két osztály fejlődési üteme tehát nagymértékben függ a technikai fejlődés természetétől.

A társadalmi termelés két osztályának fejlődési ütemét sajátos módon befolyásolja a társadalmi munkamegosztás fejlődése is. Tulajdonképpen ez utóbbiban is a technikai fejlődés hatása jelentkezik, hiszen a technikai fejlődés és a társadalmi munkamegosztás fejlődése egymástól elválaszthatatlanok. Ha pl. a technikai fejlődés hatására a papíriparban a cellulózgyártás és a papírgyártás két önálló iparágra különválik, akkor a cellulózgyártás termelési eszköz termelésének számít, kiválik a II. osztályból és ezt a műveletet az I. osztály termeléséhez kell sorolni. Minél gyorsabb ütemű a társadalmi munkamegosztás szélesedése — pontosabban az azelőtt egybefüggő termelési folyamatoknak a társadalmi munkamegosztás keretében történő szétválása —, annál nagyobb az I. és II. osztály fejlődése közötti ütem különbsége. A társadalmi munkamegosztás szélesedése önmagában azonban nem növeli a végtermékek volumenét, hiszen ez független attól, hogy pl. a cellulózgyártás már nem a II., hanem az I. osztályba tartozik.

Konjunktúra és dekonjunktúra

Marx, amikor a tartós egyensúly feltételeit egyszerű és bővített újratermelés esetén feltárta, egyáltalán nem azt akarta bizonyítani, és nem is bizonyította, hogy ezek a feltételek a kapitalizmusban rendszeresen meg is valósulnak. Nagyon jól látta, hogy az általa feltárt arányossági követelményeket a kapitalizmusban rendszeresen megsértik. A továbbiakban azzal

foglalkozunk, hogy mik a következményei a feltárt követelmények, de különösen a bővített újratermelés alapegyenletében — $c_2 + m_{2c} = v_1 + m_{1v} + m_{1k}$ — megfogalmazott követelmény megsértésének.

A kapitalizmusban a bővített újratermelés alapegyenletében a két oldal egyenlősége csupán pillanatnyi, ritka kivételként jön létre, általános szabály, hogy $c_2 + m_{2c} \neq v_1 + m_{1v} + m_{1k}$, vagyis hol az egyenlet bal oldala, hol pedig az egyenlet jobb oldala a nagyobb. Ebből azonban n e m k ö v e t k e z i k, hogy a kapitalizmusban úgyszólván soha nem lehet jó konjunktúra, hogy az egyensúly felborulása mindig árueladási nehézségeket okoz.

Vegyük először azt az esetet, amikor — értékarányos árak mellett — az egyenlet bal oldala kisebb, mint a jobb oldala, tehát $c_2 + m_{2c} < v_1 + m_{1v} + m_{1k}$. A $c_2 + m_{2c}$ fogyasztási cikkekben testesül meg, a $v_1 + m_{1v} + m_{1k}$ pedig termelési eszközökben. A $v_1 + m_{1v} + m_{1k}$ egyben fogyasztásicikk-keresletet jelent, ami ebben az esetben nagyobb, mint a II. osztály által cserére felkínált fogyasztási cikkek értéke. Ebből mindjárt kiderül, hogy a problémát csak akkor érthetjük meg, ha elvetjük azt a korábbi feltevésünket, hogy az ár megegyezik az értékkel. A fogyasztási cikkek ára jelen esetben emelkedni fog, az árak meghaladják a fogyasztási cikkek értékét, ami növeli a fogyasztási cikkek termelőinek profitját. Ezért a fogyasztási cikkek termelése területén érdemes a beruházásokat tovább növelni, ami fokozza a termelési eszközök keresletét. Eszerint termelési eszközökben csak látszólag van túltermelés, a valóságban nincs. Túltermelés csak akkor volna, ha a fogyasztási cikkek áremelkedése nem ösztönözne a beruházások további fokozására. Valójában a bővített újratermelés alapegyenlete jobb oldalának nagyobb volta — egyéb körülményeket adottnak véve — nem termelésieszköz-túltermelést fejez ki, hanem inkább annyit jelent, hogy a pótlólagos beruházásoknak megvan a technikai feltétele, ugyanis vannak pótlólagos termelési eszközök. A konjunktúra nemcsak a II. osztályban, hanem az I. osztályban is kibontakozik, részben azért, mert nő a termelési eszközök kereslete (ez itt is áremelkedést okozhat) másrészt azért, mert a fogyasztási cikkek áremelkedése csökkenti a reálbéreket, vagy legalábbis korlátozza a reálbérek emelkedését. Ez a profit tömegének és rátájának növekedését váltja ki nemcsak a II., hanem az I. osztályban is.

A kibontakozó konjunktúra elég tartós lehet, hiszen az I. osztályban végrehajtott beruházások hatására a $v_1 + m_{1v} + m_{1k}$ tartósan nagyobb lehet $c_2 + m_{2c}$-nél. A konjunktúra csak akkor tartana nagyon rövid ideig, szűnne meg máról holnapra, ha beruházásokat csak a II. osztályban eszközölnének. Ekkor az alapegyenlet bal oldala csak nagyon rövid ideig lenne kisebb, mint a jobb oldala. Ez azonban figyelembe véve a termelési eszközök áremelkedését és a profitráta mindkét osztályban bekövetkező emelkedését, teljesen valószínűtlen eset. A konjunktúra azonban nem marad állandó. Az I. osztályban a termelés bővítésének végül is csak akkor van értelme, ha az a fogyasztási cikkek termelését szolgálja. Rendkívüli esetektől, pl. világháborúktól eltekintve a két osztály termelése nem szakadhat el egymástól, előbb-utóbb növekednie kell a II. osztály termelésének, eközben az alapegyenlet bal és jobb oldala közti különbség megszűnik, az árak ismét esnek, közelednek a termékek értéke, illetve termelési ára felé, ami a konjunktúra fokozatos gyengüléséhez, megszűnéséhez vezet.

Ha az alapegyenlet jobb oldala kisebb, mint a bal oldala, vagyis $c_2 + m_{2c}$ értékarányos árak mellett nagyobb, mint $v_1 + m_{1v} + m_{1k}$, akkor valószínű a rossz gazdasági helyzet bekövetkezése. Ekkor az egyenlet azt fejezi ki, hogy több fogyasztási cikket termeltek, mint amennyit értékükön, illetve termelési árukon megvásárolhatnak, ezért a fogyasztási cikkek ára csökken, az árak érték alá süllyednek, ez csökkenti a II. osztály tőkéseinek profitját. Ilyenkor a II. osztályban csökkentik a beruházásokat, csökken a termelési eszközök kereslete, ami az I. osztályban is az árak és a profit csökkenéséhez vezet. Ezért az I. osztály tőkései is csökkentik beruházásaikat, kiderül, hogy nemcsak fogyasztási cikkekből, hanem termelési eszközökből is többet termeltek, az egész tőkés gazdaságban dekonjunkturális helyzet jön létre. Mint ahogy a konjunktúra, a dekonjunktúra sem tart a végtelenségig. A fogyasztási cikkek keresletének csökkenését többek közt korlátozza a tőkések viszonylag konstans fogyasztása, az egyenlet bal oldala előbb-utóbb ismét kisebb lesz, mint a jobb oldala, és ezzel újból kezdetét veszi a konjunktúra időszaka.

Mivel a tőkés gazdaságban a $c_2 + m_{2c}$ úgyszólván sohasem egyenlő a $v_1 + m_{1v} + m_{1k}$-val, hanem felváltva az egyik nagyobb a másiknál, a tőkés gazdaságra nem a tartós egyensúly, az egyen-

letes gazdasági fejlődés a jellemző, hanem az, hogy a konjunkturális és dekonjunkturális időszakok, a konjunktúra és a válság váltogatják egymást.

A TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

A túltermelési válság a kapitalizmus jellemzője, a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése miatt válik s z ü k s é g s z e r ű v é.

A kapitalizmus alapvető ellentmondása — a társadalmi termelés és az egyéni tőkés kisajátítás — két belőle fakadó ellentmondáson keresztül vezet a túltermelési válságok kialakulásához. Ez a két ellentmondás a vállalatokon belüli s z e r v e z e t t s é g és a tőkés termelés egészében uralkodó a n a r c h i a, valamint a t e r m e l é s és a f o g y a s z t á s közötti ellentmondás.

Szervezettség és anarchia

A kapitalizmusban a vállalatokon belüli termelés szervezett, a társadalmi termelésben anarchia uralkodik. A sok, különféle iparág termelését m a g á n t u l a j d o n a l a p j á n összeegyeztetni lehetetlen. Az iparágak közötti arányosságok elsősorban akkor, amikor a tőkésállam gazdasági szerepe még jelentéktelen, csak hosszabb időközben, az aránytalanságok vak átlagán keresztül alakulhatnak ki. Az iparágak termelését utólag, spontánul — tehát pusztító erővel — az értéktörvény szabályozza. Ezért a tőkés termelés speciális ellentmondása a v á l l a l a t o n b e l ü l i s z e r v e z e t t s é g é s a v á l l a l a t o n k í v ü l i a n a r c h i a k ö z ö t t i e l l e n t m o n d á s.

Amikor a termelés technikai fejlettségi színvonala már olyan magas, hogy a termelés u g r á s s z e r ű fejlődését teszi lehetővé, az túltermelési válságok kialakulásához vezet. A különböző iparágak között — mivel a felhalmozás és a termelés bővítésének helyes mértékét a kapitalizmusban előre senki sem határozhatja meg — igen nagy aránytalánságok keletkeznek, az egyik iparág termelése túlságosan nagy méretűvé válhat, a másiké pedig viszonylag alacsony színvonalon maradhat. Az aránytalanságok kialakulását és nagyméretűvé válását nagyon megkönnyíti, hogy ezek n e m k e r ü l n e k r ö g t ö n f e l s z í n r e, hanem elég sokáig rejtettek maradnak.

Az iparágak közötti aránytalanságokkal csak a *részleges válságokat* magyarázhatjuk. A termelés és fogyasztás ellentmondásának kiéleződése miatt bekövetkező *általános* — a termelés egészére kiterjedő — túltermelési válságok kifejlődéséhez, elmélyüléséhez azonban az iparágak közötti aránytalanságok is hozzájárulnak.

A termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás

A termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás — hasonlóan az iparágak közötti aránytalanságok kifejlődéséhez — a kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján jön létre. A nagyüzemi termelés alapján technikailag adott a termelés *nagyarányú és ugrásszerű* bővítésének lehetősége. A profitérdek és a konkurrencia a tőkéseket *ösztönzi és kényszeríti* a beruházások növelésére, a technika fejlesztésére, s az eredmény a termelés és az árukínálat ugrásszerű emelkedése. A gyorsan növekvő termeléssel azonban a kapitalizmusban nem tud lépést tartani a *fogyasztás*, mert a tőkés termelés célja nem a szükségletek kielégítése, hanem a profit.

A minél nagyobb profit elérése érdekében ugyanis a tőkések nemcsak a termelés növelésére, hanem a munkásosztály kizsákmányolásának fokozására is törekednek. A reálbérek leszorítása — vagy a munka termelékenységénél aránytalanul lassúbb növekedése — növeli a profitot. Alapjában véve a reálbérek mozgása határozza meg a dolgozó tömegek vásárlóképességét, döntően ez utóbbitól függ a személyes fogyasztás alakulása is, mivel a tőkés fogyasztás általában rugalmatlan.

A kapitalizmus alapvető ellentmondásának talaján tendencia érvényesül a termelés igen gyors ütemű növelésére, s ezzel szemben a személyes fogyasztás színvonalának viszonylag lassú ütemű emelkedésére. A kapitalizmusban ezért szükségképpen aránytalanság jön létre a termelés és a fogyasztás között.

A termelés és fogyasztás ellentmondása nem feltétlenül úgy jelentkezik, hogy maga a termelés jóval nagyobb méreteket ér el, mint amennyit a dolgozó lakosság vásárlóképessége által korlátozott fogyasztás fel tud szívni. Az sem biztos, hogy a túltermelési válság kibontakozásának időszakában a fogyasztási cikkek termelése jóval meghaladja a fogyasztási cikkek keresletét. Nem feltétlen törvény, hogy a túltermelés közvetlenül a II. osztályban jelentkezzék, a túltermelés központja lehet az I. osztály

is. Nemegyszer előfordul, hogy a II. osztályban nagyjából anynyit termelnek ugyan, mint amennyit a fogyasztópiac éppen fel tud szívni, de ugyanakkor az éles konkurrenciaharc, a profithajsza és közvetlenül a beruházások következtében a termelőkapacitások mindkét osztályban, de különösen az I. osztályban a fogyasztásnál jóval gyorsabb ütemben növekednek. Ez a folyamat nem lehet nagyon tartós, mert a termelőkapacitások nem növekedhetnek sokáig a termeléstől és a fogyasztástól függetlenül, továbbá az említett folyamat szükségképpen a profitráta rohamos eséséhez vezet. Ha gyors ütemben növekszenek a termelőkapacitások, gyorsan növekszik a termelésben lekötött tőke értéke, ezzel szemben magában a termelésben előállított értéktöbblet — ha a termelés növekedése lassúbb — csak viszonylag lassan emelkedik. A kapacitás-kihasználatlanság növekedése tehát rendszerint a profitráta esését váltja ki. Ez egy bizonyos ponton túl önmagában is elégséges oka a termelés csökkentésének, mert a termelés és a kapacitás növelése a tőkések számára csak egy bizonyos elérhető profitráta mellett kifizetődő.

Ha egy adott időpontban meglevő tényleges profitráta ezt a szintet nem éri el, a kapacitások további bővítése megszűnik, ami egyet jelent azzal, hogy a termelőberendezéseket előállító iparágak kénytelenek termelésüket csökkenteni, itt válság robban ki, ami tovagyűrűzik az egész nemzetgazdaságra.

Az így kibontakozó válság is túltermelési válság, csak ebben az esetben arról van szó, hogy közvetlenül a termelőkapacitások szárnyalták túl a fogyasztás növekedését. Az így képződő aránytalanság is a termelés és fogyasztás ellentmondására vezethető vissza, csak most az ellentmondás nem elsősorban a fölös árukészletekben, hanem a fölös termelőkapacitásokban jelentkezik.

Az akcelerátor hatás

Amikor a termelés és fogyasztás ellentmondása napvilágra kerül, lényegében minden iparág kénytelen a termelést csökkenteni. Ha pl. a túltermelés közvetlenül a II. osztályban jelentkezik, a II. osztály tőkései kevesebb termelési eszközt vásárolnak, mert nem érdemes beruházni — termékeiket már így sem tudják eladni. Az I. osztály tőkései ezért kénytelenek csökkenteni a termelést, ami munkáselbocsátáshoz vezet. Az I. osztály tőkései már akkor is a termelés csökkentésére kényszerülhetnek, ha a II. osztályban a termelés egyelőre tovább növekszik ugyan, de már

l a s s ú b b ütemben, mint a közvetlenül megelőző időszakban. Az állótőkék és a fogyasztási cikkek termelése között ugyanis sajátos összefüggés van. Az állótőkék termelése — ha a kapacitások kihasználási foka teljes — a fogyasztási cikkek termelése növekedési ütemének i n g a d o z á s a i t ó l f ü g g ő e n is növekedhet vagy csökkenhet! Ezt az összefüggést fejezi ki a következő séma:

Év	Fogyasztási cikkek kereslete	Állótőkék állománya	Elhasznált állótőkék pótlása	Állótőkék bővítése	Bruttó állótőke-beruházás
1.	10,0	50,0	5,0	0,0	5,0
2.	11,0	55,0	5,0	5,0	10,0
3.	12,0	60,0	5,0	5,0	10,0
4.	12,5	62,5	5,0	2,5	7,5

A sémában feltételezzük, hogy egységnyi értékű fogyasztási cikk megtermeléséhez évről évre 5 egységnyi értékű állótőke szükséges, továbbá, hogy az elhasznált állótőkék pótlására évente 5 egységnyi állótőke-beruházásra van szükség, tehát az amortizációs kulcs megközelítőleg 10%. (Az egyszerűség kedvéért eltekintünk attól, hogy a nagyobb állótőke-állomány esetében valószínűleg nagyobb a pótlás.) A sémából kiderül, hogy a második évben a fogyasztási cikkek keresletének 10%-os (egy egységnyi) emelkedése az állótőke-beruházások, így az állótőketermelés 100%-os növelését teszi szükségessé. A harmadik évben a fogyasztási cikkek termelésének újabb egy egységnyi növelése szükséges ahhoz, hogy az állótőke-termelés az elért magas v á l t o z a t l a n színvonalon maradjon, a negyedik évben pedig hiába növekszik tovább a fogyasztási cikkek kereslete — bár lassúbb ütemben —, az állótőkék termelése 25%-kal csökken, vagyis itt a termelés ilyen értékű abszolút csökkenéséhez elég volt a fogyasztási cikkek termelése n ö v e k e d é s i ü t e m é n e k c s ö k k e n é s e.

Ezt az összefüggést részletesen a polgári közgazdászok dolgozták ki, és akcelerátor hatás néven ismert a közgazdasági irodalomban. Az állótőkék újratermelésének ezt a sajátosságát azonban már Marx is felismerte. Az „Értéktöbblet-elméletek" című művében a következőket írja: „Hogy ez a tőke" — mármint a gépgyártásban felhasznált tőke — „működésben maradjon és

pusztán folyton újratermelje magát évente, szükséges az ezeket a gépeket használó gyártásnak új, folytonos bővítése... Itt tehát, **még ha ezen a termelési területen a befektetett tőkét csak újra termelik is,** állandó felhalmozás szükséges a többi termelési területen."[5]

Ha az I. osztályban bekövetkezik a termelés esése, akkor itt csökken a foglalkoztatottság, a munkáselbocsátás miatt kisebb lesz a fogyasztási cikkek kereslete, ami már feltétlenül kiváltja a II. osztály termelésének esését. Az II. osztály termelésének esése újból csökkenti a termelési eszközök keresletét stb. Önmagát erősítő, lefelé irányuló kumulatív folyamattal állunk tehát szemben.

A válságok közvetlen oka és alapja

A termelés és fogyasztás közötti ellentét kiéleződésének eredménye az általános — az egész tőkés nemzetgazdaságot sújtó — túltermelési válság. Mivel az általános túltermelési válság létrejöttében a termelés és fogyasztás közötti ellentmondásnak van a legnagyobb és közvetlen szerepe — és nem az iparágak közti aránytalanságoknak —, **az általános túltermelési válság közvetlen oka a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás kiéleződése.**

A kapitalizmus alapvető ellentmondása pedig, amely szükségessé teszi az iparágak közötti aránytalanságok, valamint a termelés és fogyasztás közötti ellentmondás kiéleződését, az általános túltermelési válságok alapvető oka, alapja.

Mindenütt, ahol már kialakult a tőkés termelési mód, tendencia érvényesül a túltermelési válság kibontakozására. A válságok azoknak az országoknak a gazdaságát is megrázkódtatják, ahol a termelőerők és a tőkés termelési viszonyok még viszonylag fejletlenek, mert ezek a területek ezer szállal kapcsolódnak a tőkésországok gazdaságához. A túltermelési válságok így kiterjednek az egész tőkés világra.

A túltermelési válságoknak az egész tőkés világra való kiterjedésével párhuzamosan tendencia érvényesül arra is, hogy a válságok minden tőkésországban nagyjából egyszerre, egy időben jelentkezzenek. A kapitalizmusban kifejlődik a nemzetközi munkamegosztás a tőkésországok között. Az így szükségszerűvé váló külkereskedelem abba az irányba hat, hogy

[5] Marx: Értéktöbblet-elméletek. II. rész. Kossuth Könyvkiadó 1961. 449. old.

a túltermelési válságok nemzetközileg is nagyjából egy időben alakuljanak ki. A válságba jutott tőkésországok pl. azáltal, hogy csökkentik importjukat, rontják a partnerországok gazdasági helyzetét is.

Ha már egyszer a túltermelési válságok nagyjából egyszerre jöttek létre, akkor még nagyobb a valószínűsége annak, hogy a következő túltermelési válság minden tőkésországban lényegében egyidőben zajlik le. A termelés mindenütt nagyjából egyszerre kezd növekedni, mert a válságot követően a tömeges beruházásokat a munkamegosztás által kapcsolatban levő országokban egyszerre valósítják meg. Az új túltermelési válság feltételei így az egész tőkés világgazdaságban nagyjából ismét egyszerre érlelődnek meg.

Léteznek azonban a kapitalizmusban olyan gazdasági és politikai tenyezők, amelyek a túltermelési válságok létrejöttét és a világgazdasági válságok kibontakozását viszonylag hosszabb időn át akadályozzák. Ilyenek pl. a világháborúk, az állammonopolista kapitalizmus, a világkereskedelem időszakos fellendülése stb. E tényezők hatásával részletesen a következő témában foglalkozunk.

A túltermelési válságok *nem egyforma* mélységűek. A magántőkés gazdaságban, amikor az államnak nincs számottevő gazdasági szerepe, tendencia van a válságok *súlyosbodására*.

Ennek okát is a kapitalizmus alapvető ellentmondásában találjuk meg. A kapitalizmus alapvető ellentmondása a tőkés társadalom fejlődésével együtt tovább *éleződik*. Ennek megfelelően tendencia érvényesül az iparágak közötti aránytalanságok, valamint a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás kiéleződésére. Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése után azonban nagy erők működnek a válságok súlyosbodásával szemben. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a monopoltőkés állam az áruk és szolgáltatások mind nagyobb részének rendszeres vásárlója, és a piacot az állam még egyéb eszközökkel is bővíteni tudja. A monopoltőkés államnak a válságokat enyhítő szerepét is később tárgyaljuk részletesen.

A kapitalizmusban eddig lezajlott válságok közül — amelyek 1825 óta a XX. század első harmadáig *nagyjából* tízévenként ismétlődtek — a legsúlyosabb és legtartósabb az 1929—1933-as világgazdasági válság volt. Ekkor az ipari termelés csök-

kenése sok országban meghaladta a 30, sőt a 40%-ot is, és a munkából élőknek általában 25—30%-a volt munkanélküli. Az 1929—1933-as válság annyira megrendítette a tőkés világgazdaságot, hogy azóta a monopoltőkés országok állami szervei mindent elkövetnek a túltermelési válságok elmélyülésének megakadályozása érdekében.

A TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK PERIODICITÁSA

A túltermelési válságok alapja és a válságok közvetlen oka a kapitalizmusban *mindig* fennáll, a válságok *mégsem állandóak*. Ennek oka abban rejlik, hogy a termelés és a fogyasztás közötti aránytalanság csak időnként kerül felszínre.

A ciklus és szakaszai

A tőkés gazdaság fejlődése az emelkedés és hanyatlás szüntelen váltakozásán keresztül valósul meg. „Miként égitestek, ha egyszer meghatározott mozgásba kerültek, azt állandóan ismétlik, ugyanúgy a társadalmi termelés is, mihelyt egyszer a váltakozó kitágulás és összehúzódás mozgásába belevetették, állandóan ismétli ezt. Az okozatok a maguk részéről okokká lesznek, s a saját feltételeit állandóan újratermelő egész folyamat váltakozásai a *periodicitás* formáját öltik fel."[6] E szüntelen folyamat kezdő és végpontja a válság. **A két egymás után következő válság között a fázisoknak ezt a váltakozását újratermelési ciklusnak nevezzük.** A válság tehát lezárja az előző ciklust és utat nyit a következőnek.

A tőkés újratermelési ciklus négy szakaszra oszlik: 1. a *válságszakasz*, amelyet a termelés csökkenése jellemez, s addig tart, ameddig a termelés csökken; 2. a *depresszió* (pangás). Itt a termelés alacsony színvonalon stagnál; 3. a *megélénkülés* szakasza, amelyet a termelés emelkedése jellemez. Ez a szakasz addig tart, amíg a termelés el nem éri az előző ciklus legmagasabb szintjét; 4. a *fellendülés* (virágzás, prosperitás) szakasza akkor kezdődik, amikor a termelés eléri az előző ciklus legmagasabb szintjét, s a következő válságig, a termelés újbóli csökkenéséig tart. A fellendülés és a pangás ki is maradhat a ciklusból, ekkor a válság mindjárt a megélénkülést követi, a megélénkülés pedig a válságot.

6 *Marx*: A tőke. I. köt. 587. old.

Az állótőkét bővítő beruházások hatása

A válságok periodicitását alapjában véve az *állótőkék újratermelésének sajátosságaival* magyarázhatjuk meg.

Ismeretes, hogy az állótőke növelését szolgáló beruházások kezdetben nagy keresletet támasztanak a termelési eszközök termelésével szemben. Egyes beruházások, mint pl. a kohók, acélművek építése évekig is eltarthat, s addig csak a *keresletet* növelik. Az állótőkéket bővítő beruházások közvetve a fogyasztási cikkek keresletét is növelik, mert az új üzemek építésénél új munkásokat is alkalmazni kell, s így társadalmi szinten növekszik a bérek összege. A fizetőképes kereslet növekedése pedig újabb lökést ad az állótőkék kibővítésének. Az állótőke-beruházások előrehaladásával természetesen *potenciálisan tovább fejlődik* a termelés és fogyasztás ellentmondása, hiszen a termelőkapacitások növekednek. Ezt az ellentmondást azonban egy ideig elrejtik és áthidalják a beruházások.

Az állótőke-beruházások befejeződésével ugrásszerűen megnövekszik a *kínálat*, vagy nagyarányú fölös kapacitások jönnek létre, és ezzel napvilágra kerül a termelés és a fogyasztás közt nagymértékben kiéleződött *ellentmondás*. Az állótőkék bővítése a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondást már nem tudja áthidalni, létrejön az általános túltermelési válság.

A válságban a termelés és a beruházások zuhanni kezdenek, és csökken a személyes fogyasztás színvonala is a munkanélküliség növekedése és a kifizetett bérek csökkenése miatt. A személyes fogyasztás azonban nem csökken olyan mértékben mint a termelés, egyrészt azért, mert a kizsákmányoló osztályok, így a tőkés osztály, valamint kiszolgáló személyzetük személyes fogyasztása nem, vagy csak lassan csökken, másrészt mert a kínálatnak a kereslettel szembeni túlsúlyra jutása miatt az árak süllyedő tendenciájúak. A termelés és az egyéni fogyasztás között egy idő után ily módon *ellenkező előjelű aránytalanság* alakul ki, a fogyasztás haladja meg a termelés színvonalát. A válságokban tehát megérlelődnek a termelés *újabb növelésének feltételei*.

Az állótőkék tömeges megújításának hatása

A termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás bizonyos ideig tartó áthidalásában — és ezért a válságok periodicitásában — szerepet játszik az állótőkék tömeges megújítása is. Az állótőkék megújítását nem szabad összetéveszteni az állótőkék kibővítésével. Az előbbit az amortizációs alapból, az utóbbit pedig alapjában véve az értéktöbbletből finanszírozzák. Az állótőkék megújítása, ha eltekintünk a technika közben bekövetkező fejlődésétől, nem jelent bővített újratermelést, az állótőkék kibővítése pedig a bővített újratermelés legjelentősebb módszere.

A válságok időszakában, amikor a piac szűkül és a termelés csökken, nemcsak az állótőkék bővítése marad el, hanem jelentősebb mértékben az elhasznált állótőkék megújítása is. Ha az állótőkéket nem újítják meg, vagy a megújításoknak csak egy részét hajtják végre — márpedig a válságban és az azt követő depresszióban ez történik —, akkor a kereslet elmarad a kínálat mögött.

A tőkés újratermelési ciklusnak a válságot és a depressziót követő két szakaszában — a megélénkülés és a fellendülés idején —, amikor a termelés ismét emelkedik, az állótőke-megújítások összege rendszerint jóval nagyobb az amortizációs hányadnál. A válság és a depresszió idején fel nem használt amortizációs alap jelentős részét is a válság után használják fel.

Az állótőkéknek ez az időnkénti, tömeges megújítása főként akkor, amikor az állammonopolista kapitalizmus még nem fejlődött ki, a tőkés újratermelésben szükségszerű. A megélénkülés kezdetén a növekvő kereslet már önmagában az állótőkék megújítására ösztönöz, annál is inkább, mivel előzőleg a válság és a depresszió időszakában — s ez az idő 4—5 év is lehet — a rossz gazdasági helyzet miatt a megújítások nagy része elmarad, s ugyanakkor nagy méreteket ölt a fizikai kopás is. Még nagyobb jelentősége van persze az ún. erkölcsi kopásnak. A válság előtti fellendülés időszakában a beruházások nagy része a fejlettebb technika alapján valósul meg. A korábban is felhasznált géppark egy része tehát elavulttá válik, mert az új technikai berendezések segítségével az árukat alacsonyabb önköltséggel, kevesebb elevenmunka- és holtmunkafelhasználással lehet előállítani. A gépparknak ez az erkölcsi kopása a megélénkülés és fellendülés idején

nem válik nyilvánvalóvá, mert az árak emelkednek, s az erkölcsileg elavult géppel is rentábilis lehet a termelés. A válságban azonban az árak csökkennek, közelednek az önköltséghez, s kiderül, hogy a régi gépparkkal nem lehet rentábilisan termelni. Az új árfeltételek mellett a tőkések a profit régi tömegét és esetleg rátáját csak a technika fejlesztésével, az önköltség csökkentésével — tehát jórészt az állótőkék megújításával — érhetik el. Igyekeznek ezért állótőkéiket a lehető leggyorsabban megújítani. A megújítások a válság után majdnem egyidőben történnek.

Ha már egyszer az állótőkének ez a nagyjából azonos idő alatt végbemenő tömeges megújítása bekövetkezett, akkor egy következő válság után az állótőkék egyidőben történő tömeges megújításának még nagyobb a lehetősége és szükségessége. Ha az állótőkéket társadalmi szinten lényegében egyszerre újítják meg, akkor szükségképpen egyszerre is használódnak el. Az állótőkék megújítása tehát az időbeni egymásutániságot tekintve erősen hullámzik. Megélénkülés és fellendülés idején jóval meghaladja az amortizációs hányadot — ezért akkor a megújítás pótlólagos keresletet jelent, s a konjunktúrát élénkíti —, válság és depresszió idején jóval elmarad az amortizációs hányad mögött, s ezért a termelési eszközök keresletét külön is csökkenti. Az állótőkék megújításának ez a mennyiségi ingadozása jelentősen befolyásolja a tőkés újratermelés alakulását, hiszen a megújítások az összes beruházásoknak nagy százalékát teszik ki (pl. az Egyesült Államokban több mint 50%-át).

Részleges és közbeeső válság

Nem minden termelés-visszaesés tekinthető ciklust lezáró periodikus túltermelési válságnak. Ha a termelés csak egy vagy egynéhány iparágban csökken, és nem vonja maga után az össztermelés esését. akkor csak részleges válságról beszélünk. Előfordulhat az is, hogy a termelés nemcsak néhány iparágban, hanem lényegében véve minden termelési ágban csökken, s mégsem indokolt periodikus válságról beszélni, hanem azt közbeeső válságnak kell tekinteni. A közbeeső válság nem azonosítható a periodikus túltermelési válsággal. Ilyennek nem kell feltétlenül bekövetkeznie minden egyes termelési ciklusban. Létezik tőkés termelési ciklus közbeeső válsággal együtt és anélkül is. A közbeeső válság rendszerint vala-

milyen konkrét gazdasági tényező miatt jön létre, valamilyen pótlólagos konjunkturális tényező kimerülése következtében, vagy valamilyen, bizonyos gazdasági megfontolásokból végrehajtott állami gazdaságpolitikai intézkedések hatására.

Ilyen tényező lehet pl. a fegyverkezési kiadások hirtelen csökkentése. Az állami fegyvermegrendelések ugyanis szerepet játszhatnak egy adott időszakban a konjunktúra élénkítésében, a termelés és fogyasztás ellentmondásának ideiglenes áthidalásában. Ezért a fegyverkezési kiadások hirtelen csökkentése akkor is általános túltermelési válsághoz vezethet, amikor azt a termelés és a fogyasztás ellentmondásának fejlődése a fegyverkezési kiadások változatlansága esetén még nem robbantotta volna ki.

Míg a periodikus túltermelési válság minden ciklusban törvényszerűen ismétlődik, addig a közbeeső válság megjelenése esetleges. Arra a kérdésre, hogy valamely válság periodikus, vagy pedig közbeeső válság, az adott ciklus alapos vizsgálata és a válság kialakulásának konkrét körülményei adnak választ.

A ciklus elválaszthatatlan a periodikus túltermelési válságtól, vagy legalábbis a válságok nagyjából rendszeres ismétlődésétől. Ezért abban az esetben, ha a termelés emelkedése közben speciális ok (világháború) miatt nem érlelődnek meg egy következő túltermelési válság feltételei, és ninc tendencia arra, hogy a válságok nagyjából rendszeres időközben, periodikusan kövessék egymást, a tőkés termelés ciklikus mozgása félbeszakad. Később tárgyalni fogjuk, hogy a második világháború óta több fontos gazdasági tényező, pl. a monopoltőkés állam gazdasági tevékenysége vagy a technikai forradalom bizonyos vonatkozásai is a tőkés termelés ciklikus mozgásával szemben hatnak.

TÚLTERMELÉSI VÁLSÁGOK A MEZŐGAZDASÁGBAN

A mezőgazdasági válságok sajátosságai

A mezőgazdaságban lezajló túltermelési válságoknak két fajtáját ismerjük: az ipari válságokkal nagyjából párhuzamosan lezajló agrárválságokat, és az ún. elhúzódó, 10—20 évig is eltartó, konkrét történelmi, gazdasági körülmények következtében létrejövő mezőgazdasági válságo-

kat. Közülük az előbbiekkel, az ipari válságokkal együtt kibontakozó agrárválságokkal foglalkozunk. Ezeket a válságokat ugyanazok a tényezők hozzák létre, amelyeket eddig megismertünk. A túltermelési válság alapja itt is a kapitalizmus alapvető ellentmondása, közvetlen oka pedig a termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiélezodése. A mezőgazdasági túltermelési válságoknak azonban lényeges sajátosságaik is vannak:

1. A mezőgazdaság termelését sokkal erőteljesebben befolyásolják a természeti tényezők, mint az ipari termelést. Az időjárási viszonyoktól függően azonos elevenmunka- és holtmunkafelhasználás esetén is jelentősen változhat a mezőgazdasági termelés. Ezért a mezőgazdasági túltermelési válság kezdete és befejezése nem mindig esik pontosan egybe az ipari válság kezdetével és befejezésével. A kapitalizmusban, amikor a termelés és fogyasztás ellentmondása elég nagy mértékben kiéleződött, egy igen jó termés hatására a mezőgazdasági túltermelési válság előbb kibontakozhat, mint az ipari túltermelési válság, s a kiugróan jobb termésnek olyan hatása is lehet, hogy a mezőgazdasági válság később fejeződik be. A rossz termés hatása fordított előjelű: a mezőgazdasági válság kezdete eltolódhat, vagy az is lehetséges, hogy a túltermelési válság itt valamivel korábban fejeződik be, mint az iparban.

2. A mezőgazdasági válság sajátosságaiban azonban a természeti tényezőknél sokkal lényegesebb szerepet játszanak a társadalmi tényezők. A mezőgazdasági termelésben az ipari termeléshez képest jóval nagyobb a kisárutermelők részesedése, mert itt a termelés és a tőke koncentrációja lassabban halad előre, mint az iparban. A bérleti rendszer esetén a mezőgazdasági termékek önköltségében a tőkés vállalkozók számára tényleges költségként jelentkezik a földjáradék. A mezőgazdasági üzemeket — elsősorban a kisárutermelő gazdaságokat — rendszerint igen nagy jelzálogadósság terheli, s a jelzálogadósság után fizetendő kamat ugyanúgy költségnek számít a termelők számára, mint a földjáradék. Mindezekből a tényezőkből a mezőgazdasági túltermelési válságnak egy olyan fontos sajátossága következik, hogy a válság legszembetűnőbb mutatója nem a termelés, hanem inkább az árak igen nagy mértékű csökkenese. A kisárutermelő gazdaságok válság idején sem csökkenthetik termelésüket jelentősen, mert nem tudnának miből megélni. Ráadásul a jelzálogadósságok kamatait is csak akkor

tudják fizetni, ha termelésüket folytatják, sőt még az is előfordul, hogy a válságban fokozni igyekeznek termelésüket. Ha ugyanis a válságban a mezőgazdasági termékek árai esni kezdenek, tartozásaikat, kamatfizetési kötelezettségeiket csak nagyobb termelés esetén képesek kiegyenlíteni.

A mezőgazdaságban jelentkező sajátos és magas költségek (földjáradék) a mezőgazdasági üzemek termelésének csökkentését is akadályozzák. A földjáradékot és a kamatot — ha nem járt le a bérleti szerződés — a válságban is fizetni kell, s ezt a mezőgazdasági tőkések és a földet bérlő kisárutermelők is a megtermelt és eladott áruk árbevételéből próbálják kiegyenlíteni. Gyakran előfordul, hogy a tőkéseknek az alacsonyabb árszínvonal ellenére is kifizetődőbb a termelés folytatása, mint annak erőteljes csökkentése. A termelés lényeges csökkentése esetén a fizetendő földjáradék tiszta veszteség lenne, míg a megtermelt áruk alacsony áron történő eladásával a járadékteher egy része megtérülhet számukra

3. A mezőgazdasági termelés az itt meglevő termelési és elosztási viszonyok sajátosságai következtében nem alkalmazkodik rugalmasan az általános konjunkturális helyzethez. Ezért válság idején a kínálat és kereslet között nagyobb szakadék keletkezik, mint az iparban, ami az árak nagymérvű csökkenéséhez vezet. Ezért a mezőgazdasági válságból általában nehezebb kilábalni, és a fölös készletek lassabban szívódnak fel.

Az elhúzódó agrárválság

A szokásos túltermelési válságokon kívül a mezőgazdaságban vannak különleges. 10—20—25 éves, elhúzódó agrárválságok is. Három ilyen elhúzódó agrárválságot ismerünk. Az első az 1870-es évek közepétől az 1890-es évek közepéig, a második 1920-tól 1940-ig tartott, a harmadik — az Egyesült Államok mezőgazdaságában — az 1940-es évek végén kezdődött és napjainkban is tart.

Az elhúzódó agrárválságok is a kapitalista termelési viszonyok talajából nőttek ki, akár a rendszeresen ismétlődő periodikus túltermelési válságok. Létrejöttükben azonban lényeges szerepet játszanak a konkrét történelmi, gazdasági körülmények is.

A múlt század végén lezajlott elhúzódó agrárválság közvetlen oka az volt, hogy a tengeri közlekedés fejlődésével és a vasúthálózat bővítésével nagy mennyiségben dobták az európai piacokra az olcsó amerikai kenyérgabonát. Az európai piac befoga-

dóképessége nem volt elegendő ahhoz, hogy elnyelje az amerikai gabonát. A gabona világpiaci árának „szabályozását" az alacsonyabb értékű amerikai gabona vette át. Az amerikai gabona olcsóságának magyarázata egyrészt az abszolút földjáradék hiányában — az Egyesült Államokban akkor sok volt a termékeny szabad szűzföld —, másrészt a termelékenység emelkedésében és a szállítás technikai forradalmasításában rejlett.

A másik elhúzódó agrárválság az imperializmus viszonyai között bontakozott ki. Ez a válság nemcsak a gabonára, hanem a főbb mezőgazdasági termékek mindegyikére kiterjedt. Ezt az agrárválságot a tőkésországok gazdaságában az első világháború idején létrejött változások idézték elő.

A hadviselő Európa mezőgazdasága hanyatlásnak indult. Ezzel szemben az európai államok megnövekedett háborús szükséglete az Egyesült Államokban, Kanadában nagy konjunktúrát váltott ki és földművelésük, valamint állattenyésztésük fellendülését eredményezte. A mezőgazdaságban gyorsan fejlődött a technika, növekedett a termelékenység, csökkent az amerikai mezőgazdasági termékek értéke. Az Egyesült Államok Európa élelmiszer- és nyersanyagszállítója lett.

Amint megszűnt Európában a háborús szükségletek által létrehozott kereslet (amelyet a háború után néhány évig amerikai kölcsönökkel mesterségesen tartottak fenn), a megnövekedett termelés összeütközésbe került a tömegek háború utáni elnyomorodása miatt összeszűkült piaccal. Az olcsó amerikai mezőgazdasági termékek versenye ismét súlyos teherként nehezedett az európai tőkésországok mezőgazdaságára. 1920 tavaszán mezőgazdasági túltermelési válság robbant ki, amely a második világháborúig tartott.

HETEDIK TÉMA

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK SZÜKSÉGSZERŰSÉGE

Az állam gazdasági tevékenységét ösztönző tényezők

A kapitalizmus monopolista szakaszában szükségszerűen megjelenik az állammonopolista kapitalizmus, melyen — első megközelítésre — az értendő, hogy az államnak számottevő gazdasági szerepe van. Az állam gazdasági szerepével kapcsolatban azért beszélünk állammonopolista kapitalizmusról, mert az mind kifejlődését, mind lényegét tekintve, a legszorosabb összefüggésben van a monopóliumokkal.

A monopólium elválaszthatatlan a gazdasági élet befolyásolására, szabályozására irányuló törekvéstől. A monopolárak kialakítása pl. feltételezi az ármozgás, a kereslet és a kínálat tudatos befolyásolását. A monopóliumok nem bíznak mindent a kereslet—kínálat szabad játékára, a piaci automatizmusra, hanem igyekeznek ezt minden rendelkezésükre álló eszközzel a maguk érdekében befolyásolni. E szabályozásra irányuló törekvések nélkül, amely kiterjed az árakra, a keresletre és a kínálatra, sőt a termelésre is, a monopólium nem is lenne monopólium. Érthetetlen lenne a monopolár, a monopolista profit tapasztalati ténye, az értéktörvény és több más gazdasági törvény sajátos érvényesülése az imperializmus időszakában.

A monopóliumok kialakulása után a tőkésállam monopoltőkés állammá alakul át. Mivel a monopóliumok minden eszközzel igyekeznek befolyásolni a tőkés gazdaságot, nagyon természetes, hogy főleg a leghatalmasabb, a tőkés államapparátusra leginkább ható monopóliumok az államot is felhasználják a gazdaságnak a maguk érdekében történő szabályozására. Ily módon a monopóliumok kialakulása után t ö r v é n y s z e r ű az állammonopolista kapitalizmus kialakulása.

Maga az a körülmény, hogy napjainkban a monopóliumok sokkal erősebbek, elterjedtebbek, mint amilyenek a századforduló táján voltak, érthetővé teszi, hogy az ötvenes években az

állam gazdasági szerepe sokkal nagyobb mértékű, mint az imperializmus kialakulása idején. Mégsem volna helyes a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának fejlődését pusztán a monopóliumok fejlődésére utalva magyarázni. Ez a magyarázat felszínes és túl általános volna. Érthetetlen lenne, hogy mi az oka annak, hogy az állammonopolista kapitalizmus fejlődése időnként ugrásszerűen meggyorsul. Nem tárhatnánk fel teljes mélységében az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének mozgatóerejét sem.

A monopóliumok uralma alatt levő tőkésállamot közvetlenül konkrét g a z d a s á g i és p o l i t i k a i tényezők késztetik gazdasági tevékenységének fokozására.

1. A legfontosabb tényező a technikai fejlődés, és ezzel együtt a termelés nagyfokú t á r s a d a l m a s í t á s a a monopolkapitalizmus időszakában. A technika fejlődése a mai fejlettségi színvonalon sok területen igen nagy beruházásokat tesz szükségessé, amelyeket a magántőke nem mindig tud finanszírozni. (Ilyen területek pl. az energetika, a közlekedés, a bányászat, az acélipar.) A bővített újratermelés azonban megköveteli e területek megfelelő fejlesztését is, ezért elkerülhetetlenné válik az állami beruházások, államosítások végrehajtása.

2. A termelés nagyfokú társadalmasítása következtében mind nagyobbá válik a tőkés termelők közötti k ö l c s ö n ö s f ü g g é s, ami már a kapitalizmusban is égetően szükségessé teszi a gazdaság központi irányítását. Ezért a monopolista állam kénytelen bizonyos intézkedéseket tenni a termelés szabályozása érdekében. Az állam gazdasági beavatkozását — államosítások, illetve állami beruházások formájában — gyakran a bizonytalan p r o f i t k i l á t á s o k teszik szükségessé. A monopolkapitalizmusban a technikai fejlődés jóval gyorsabb ütemű, mint a kapitalizmus korábbi szakaszában, ami a termelés és a kereslet szerkezetében viszonylag rövid idő alatt igen lényeges e l t o l ó d á s o k a t idézhet elő. Egyes termelési ágak tehát nemcsak sok tőkét kötnek le és nagy beruházást tesznek szükségessé, hanem ráadásul teljesen bizonytalan a kereslet, és ezáltal a profit jövőbeni alakulása is. Az ilyen területektől természetesen a magántőke őrizkedik és gyakran még az adott kereslet kielégítésére sem vállalkozik, ezért szükségessé válik az állam közbelépése.

3. A termelőerők fejlődése es a termelés társadalmasításának fokozódása a magántőkés termelési viszonyok között — de kü-

lönösen a monopolkapitalizmusban — a piacprobléma súlyosbodását eredményezi, és nagyarányú, tartós munkanélküliséggel fenyeget. Ez a monopóliumok számára is súlyos gazdasági és politikai problémát jelent, igyekeznek tehát az államapparátus felhasználása útján a piachelyzetet javítani.

Nagyrészt az állammonopolista kapitalizmus erősödése — s ezen belül jelentős részben az állami költségvetési kiadások gyors növekedése — magyarázza, hogy a második világháború után nem rosszabbodtak, hanem javultak a realizálás lehetőségei a harmincas évekhez képest. Ugyanígy, részben az állam gazdasági tevékenységének tulajdonítható, hogy a munkanélküliek százalékos aránya a fejlett tőkésországokban általában jóval kisebb napjainkban, mint amilyen volt a harmincas években.

Az eddig felsorolt tényezőket az állam gazdasági tevékenységét állandóan ösztönző tényezőknek nevezhetjük. Vannak ezenkívül olyan tényezők is, amelyek az előbb felsorolt tényezők alapján, viszonylag rövid időközökön belül, gyorsítják az állami beavatkozás fejlődését.

1. Az ideiglenesen ható tényezők sorában első helyen kell megemlítenünk az első, és főként a második világháborút. Mindkét világháború szükségessé tette az állami beruházások, az állami vásárlások ugrásszerű megnövelését, a költségvetési bevételek és kiadások hirtelen felduzzasztását. A költségvetési kiadások egyik világháború után sem estek vissza a háború előtti szintre, mert a kiadások nagyméretű csökkenése súlyos gazdasági zavarokat idézett volna elő. A második világháború időszakára és a háborút követő évekre a termelés társadalmasítása, a termelőerők fejlettségi színvonala sokkal magasabb fokot ért el, mint az első világháború időszakában. Ezért sokkal több figyelemmel kellett lenni az állami gazdasági beavatkozás mérséklésének várható kedvezőtlen gazdasági következményeire.

2. Ugyancsak az állammonopolista kapitalizmus ugrásszerű fejlődéséhez vezetett az 1929—1933-as világgazdasági válság is. Ez a válság olyan súlyos volt, hogy a monopoltőkések számára létkérdéssé tette a válság elleni küzdelmet, a piachelyzet javítását. Az 1929—1933-as válság után a monopoltőke szolgálatában álló ideológusok úgy vetették fel a kérdést, hogy vagy megakadályozzák minden rendelkezésre álló eszközzel — főleg az

államapparátus felhasználásával — a hasonló méretű válságok kirobbanását, vagy pedig kérdésessé válik az egész kapitalista társadalmi rendszer léte.

Az Egyesült Államokban a nagy válság hatására dolgozta ki F. D. Roosevelt kormánya a „New Deal"-t, amelynek keretében többek között közmunkák szervezésével, az állami vásárlások és beruházások növelésével igyekeztek javítani a gazdasági helyzetet. Az állammonopolista kapitalizmus ugrásszerű fejlődését jelezte, hogy 1929 és 1939 között az Egyesült Államok központi kormányának költségvetési kiadásai megháromszorozódtak, az állami vásárlások 70%-kal nőttek, és az állami beruházások háromszorosukra emelkedtek.

Ha az állammonopolista kapitalizmus fejlődését ösztönző konkrét — akár állandóan, akár időnként ható — tényezőket alaposan szemügyre vesszük, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy mindezen tényezők jelentkezése a kapitalizmus alapvető ellentmondásának *éleződésére* vezethető vissza. Amikor pl. a termelés társadalmasításának és ennek alapján a piacproblémának az állammonopolista kapitalizmus fejlődésében vitt szerepéről beszélünk, tulajdonképpen erre az ellentmondásra utalunk. Az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének végső oka tehát a kapitalizmus alapvető ellentmondásának éleződése a monopolkapitalizmus időszakában, ezért az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése *objektív törvényszerűség*.

A szocialista világrendszer hatása

A fentebb felsoroltakon kívül létezik még egy társadalmi tényező, ami igen lényeges, és mind lényegesebb szerepet játszik az állammonopolista kapitalizmus fejlődésében. Ez a *szocialista világrendszer* kialakulása. Erről külön kell említést tennünk, hiszen a szocialista világrendszernek az állammonopolista kapitalizmus fejlődésére gyakorolt hatását természetesen nem vezethetjük vissza a kapitalizmus alapvető ellentmondására.

A szocialista világrendszer léte esetén rendkívül súlyos veszélyt jelentene a kapitalizmus számára egy, az 1929—1933-ashoz hasonló mélységű túltermelési válság kirobbanása. Érthető, hogy a kapitalista országokban a hatalom birtokosai a fenyegető veszély elkerülése érdekében az állami beavatkozás eszközéhez nyúlnak. Az állam gazdasági tevékenységének nemcsak a

túltermelési válságok idején tulajdonítanak jelentőséget, hanem ezen kívül is, mert az imperialista országok vezető körei azt remélik, hogy az állam gazdasági tevékenységének fokozásával növelhető a gazdasági fejlődés üteme, és csökkenthető a szocializmus javára az ezen a téren megmutatkozó különbség. A szocialista és kapitalista világrendszer közötti gazdasági verseny is elősegíti tehát az állammonopolista kapitalizmus fejlődését. Bár e fejlődésben a szocialista világrendszer komoly szerepet játszik, és ez a jövőben biztosan növekedni fog, hiba volna elsősorban ezzel magyarázni a monopoltőkés állam gazdasági tevékenységének fokozódását. Az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének legfőbb mozgatóerői nem a külső tényezők, hanem a kapitalizmus belső ellentmondásai.

A TŐKÉS TERMELÉSI VISZONYOK SAJÁTOSSÁGAI AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUSBAN

Változások a tulajdonviszonyokban

Az állammonopolista kapitalizmus is kapitalizmus, mégis lényeges sajátosságok jellemzik a magánmonopolista kapitalizmussal szemben. Az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között a tulajdonviszonyok több vonatkozásban módosulnak a magántőkés tulajdonviszonyokhoz képest.

Az állammonopolista kapitalizmus változásokat hoz létre a termelési eszközök tulajdonában. Ma már sok fejlett tőkésország gazdaságában — főképp Nyugat-Európában — jelentős szerepet töltenek be az állami tulajdonban levő vállalatok. Ezek részben államosítások, részben pedig állami beruházások útján jönnek létre. Az állami vállalatok állótőke-beruházásai Angliában, Ausztriában és Olaszországban elérik az összes állótőke-beruházások kb. 30%-át, Franciaországban 25%-át. Igen jelentősek az állami vállalatok állótőke-beruházásai Norvégiában, Svédországban és Hollandiában, ahol az összes állótőke-beruházásoknak kb. 17%-át az állami vállalatok hajtják végre. Sok fejlett tőkésországban nagyon jelentős az állami vállalatok részesedése a szénbányászatban, a nyersvas- és acéltermelésben, a villamosenergia-termelésben, a hajó- és gépkocsigyártásban stb. Az állami szektorhoz tartozik Angliában a szénbányászat, a légi szállítás, a villamosenergia-termelés és a bel-

földi vízi szállítás. Ausztriában állami vállalatok adják a nyersvas- és acéltermelés csaknem 100%-át, a barnaszéntermelés 94%-át, az alumíniumtermelés 70%-át.[1]

A tőkés magántulajdonban levő és az állami vállalatok is tőkés jellegűek, mégsem mondható, hogy az állami és a magánkapitalista vállalatok teljesen azonosíthatók egymással. Az állami vállalat nem ugyanúgy reagál a tőkés gazdaságban végbemenő eseményekre, mint a magántőkés vállalat, nem egészen ugyanaz a termelés célja, az elért profit nagysága sokkal kisebb jelentőségű további működése számára. Az állami vállalat hosszú ideig működik egészen csekély profittal, sőt akkor is, ha a vállalat veszteséges. A profitráta időszakos ingadozására az állami vállalatok kisebb mértékben reagálnak, a profitráta csökkenése esetén is gyakran növelik termelésüket.

Az állami vállalatok profitja gyakran azért alacsony, mert azt — alacsony eladási áraikon keresztül — átengedik a magántőkés vállalatoknak, monopolistáknak. A magántőkés vállalat önszántából egyetlen más vállalatnak sem engedi át profitját, hanem mindegyik a saját profitjának növelésére törekszik.

Rossz gazdasági helyzet, vagy túltermelési válság idején pl. a profitráta alacsony, illetve erősen csökken, ennek megfelelően a magántőkés vállalatok beruházásai is igen alacsony színvonalon mozognak, illetve gyakran esnek. Az állami vállalatok beruházásai ellenben korántsem alkalmazkodnak ennyire érzékenyen a konjunkturális változásokhoz, a profitráta ingadozásához. Az állami vállalatnál előtérbe kerülnek az össztőkés, főként az összmonopolista érdekeket szolgáló szempontok, nem egyszerűen a saját vállalati tőke értékesülése a fontos, hanem elsősorban az össztőke, az összmonopolista tőke minél kedvezőbb értékesülése.

Változások az elosztási viszonyokban

Az elosztási viszonyok változása nagyrészt az állami költségvetés szerepének nagyarányú megnövekedésével van összefüggésben. A költségvetés — túlnyomórészt adóbevételek formájában — a nemzeti jövedelem mind nagyobb százalékát összpontosítja. A második világháború óta

[1] Az állami vállalatok beruházásairól és a termelésben betöltött szerepükről szóló adatok forrása: Economic Survey of Europe 1959. Genf 1960.

Költségvetési adóbevételek alakulása néhány tőkésországban a második világháború után*

(a nemzeti jövedelem százalékában, folyó áras adatok alapján)

Ország	1950	1953	1957	1960	1963
Ausztria	34,4	42,2	40,5	40,7	44,8
Belgium	..	28,7	30,4	32 0	32,3
Franciaország	43,0	45,8	44,8	44,9	47,2
NSZK	41,8	47,7	46,2	47,3	48,2
Olaszország	..	..	38,1	39,7	40,2
Hollandia	41,5	40,7	40,5	40,3	39,6
Norvégia	35,7	38,2	42,1	44,2	47,5
Anglia	40,7	38,8	37,2	37,0	41,1
Egyesült Államok	28,9	31,3	32,0	34,3	33,9
Japán	26,7	23,0	25,5	26,3	27,7

Forrás: Statistics of National Acconunts 1950—1961. OECD. Párizs 1964., és Yearbook of National Accounts Statistics 1964 UN. New York 1965.
* Központi és helyi költségvetési bevételek együttesen.

egyes tőkésországokban a költségvetési adóbevételek megközelítik a nemzeti jövedelem 50%-át.[2] Az adók nemcsak a béreket, hanem a profitokat is terhelik, s ez különösen fontos tényező az elosztási viszonyok változásának vizsgálatánál. A profitokat terhelő adók felületesen szemlélve viszonylag csekélynek tűnnek, mert pl. a részvénytársaságok profitjára közvetlenül kivetett adók a fejlett tőkésországokban az összes adóbevételnek átlagban csak mintegy 10%-át teszik ki. A megtermelt értéktöbblet elvonásának azonban nemcsak ez a módja. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az adóbevételek legnagyobb részét kitevő béradók és közvetett adók áttételeken keresztül terhelik a profitot is. Ha a béradók emelkednek, fokozódik a munkásosztály gazdasági harca, ami előbb-utóbb a bérek növekedéséhez, ez utóbbi pedig a profit viszonylagos csökkenéséhez vezet. Hasonló a helyzet a közvetett adók esetében is. Amennyiben a közvetett adók növelik a fogyasztási cikkek árát, az ugyanúgy a bérharc fokozódásához vezet, mint az árak egyéb okból bekövetkező emelkedése. Ezeket az összefüggéseket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a költségvetés adóbevételei távolról sem jelentéktelen mértékben terhelik a profitokat, és hogy a költségvetési bevételek jelentős része végső eredetét tekintve az államháztartásban koncentrált profitnak tekinthető. Eszerint az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között az összes

[2] Itt is és a továbbiakban is a statisztikai hivatkozások a polgári módon számított nemzeti jövedelemre vonatkoznak.

megtermelt profit két fő részre osztható: a magánkapitalisták tulajdonában maradó, és a monopoltőkés állam költségvetésében koncentrált profitra.

A profitnak ez a kettéválasztása nem formális lépés. Először is a magántőkéseknek, köztük a monopolistáknak nem mindegy, hogy mennyi profit marad a tulajdonukban és mennyi kerül a költségvetésbe. Igaz, hogy az állam és így a költségvetés is a monopóliumok irányítása alatt áll, mégis a költségvetésbe bekerülő profittal a monopóliumok közvetlenül nem rendelkeznek. Másodszor, amint a profit egy része a költségvetésbe kerül, lényegesen megváltozik a tőkés újratermelés folyamata. Ilyenkor a piac sokkal rugalmasabban képes alkalmazkodni a termelés változásaihoz, mint amikor a profit felett teljes egészében a magántőkés rendelkezik. Az egyes tőkések gazdasági döntéseiknél mindig mérlegelik, milyenek a jövőbeni profitszerzési lehetőségek. Ha várható a gazdasági helyzet romlása, beruházásaikat nem növelik, hanem inkább csökkentik annak ellenére, hogy a beruházások fokozására a már elért profitjuk alapján lehetőségük nyílik. Természetesen nem törekednek fogyasztási kiadásaik növelésére sem, ez egyéni megfontolásaik szempontjából teljesen értelmetlen lépés volna, pedig a fogyasztási kiadások növelése rossz gazdasági helyzet idején a piac bővüléséhez, a konjunktúra javulásához vezetne. Ami azonban az egyes magánkapitalisták szempontjából ésszerűtlen, értelmetlen és gazdaságtalan lépésnek számít, az az állami költségvetés számára teljesen helyénvaló és ésszerű gazdasági műveletet jelent. Az állami költségvetés ugyanis nem törekszik saját profit elérésére, a saját profit az állami költségvetés szempontjából teljesen értelmetlen kategória. A költségvetés rendeltetése az újratermelés befolyásolása, a piac bővítése, a kapitalista gazdasági rendszer védelme, és mindezeken keresztül a magántőkés profitérdekek szolgálata. Ezért az állami költségvetés szempontjából a gazdasági helyzet romlása idején éppen az az ésszerű lépés, hogy növeljék a kiadásokat, pl. a személyes fogyasztás emelkedését elősegítő személyi jellegű kifizetéseket, a fegyverkezési kiadásokat, hogy növeljék az improduktív beruházásokat, amelyek elsősorban a keresletet növelik és nem a kínálatot. A költségvetésbe bevont profit ilyen értelmű felhasználása bővíti a piacot, ha viszont a profit egészében a magántőkéseknél maradna, a piacot bővítő kiadások kisebbek lennének. Ezért egy

éppen kibontakozó válság enyhébb lefolyású lehet, vagy az állami kiadások hatására a termelés tovább növekedhet, magasabb színvonalat érhet el, hiszen az állami költségvetés bizonyos mértékben képes áthidalni a termelés és fogyasztás ellentmondását. Így érthető meg, hogy a nagy állami adóterhek, a profitot terhelő adók és a magántőkés profitérdekek között nincs kibékíthetetlen ellentmondás. Az állam elvonja ugyan a mindenkor megtermelt profit egy részét, de ennek felhasználása a piac bővítése érdekében lehetővé teszi a termelés további emelkedését. Az állam gazdasági tevékenységének hatására tehát nagyobb lehet az összes megtermelt profit, ezért a profit megadóztatása ellenére jelentősen növekszik az adók levonása után tisztán realizált profit tömege.

Változások az áru- és pénzkapcsolatokban

A termelési viszonyok változása megnyilvánul továbbá abban, hogy a szervezetlen áru- és pénzkapcsolatok mellett megjelennek a szervezett áru- és pénzkapcsolatok. A kapitalizmusban a termékek a piacon keresztül jutnak el a termelőktől a fogyasztókhoz. Minden árutermelő piacra termel, azt azonban — elsősorban a szabadversenyes kapitalizmusban — egyik árutermelő sem tudja, hogy a társadalomnak miből mennyi a szükséglete, s egyik árutermelő sem tudja, hogy bizonyos árufajtákból a másik mennyit termel. Azt, hogy miből mennyit kell termelni, csak utólag, az értéktörvény spontán érvényesülése alapján tudhatják meg a tőkés vállalkozók.

Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével nagymértékben megnövekedtek az állami áruvásárlások, és ezzel a tőkés árutermelők bizonyos csoportjai számára az ismeretlen piac részben ismert, fix piaccá változott. A fix állami piac óriási előnyt jelent a tőkés termelőknek, s mivel az állami megrendelések túlnyomó része a nagy monopóliumok felé irányul, az állami piac jelentőségének növekedése egyben a monopoltőkések gazdasági pozíciójának erősödéséhez vezet. Az állami megrendelések, áruvásárlások ezenfelül a tőkés újratermelés befolyásolását, bizonyos fokú szabályozását is célozzák. A termelés egyes iparágakban ma már nemcsak a spontán hatású gazdasági tényezők hatására növekedhet vagy csökkenhet, hanem az állami intézkedések nyomán is.

A pénzkapcsolatokban lényeges változást okozott az, hogy az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével a belső pénzfor-

galomban mindenütt *megszűnt* az aranypénzrendszer. Az aranypénzrendszer idején a pénzforgalom lényegében véve spontán alakult, és a forgalomban levő pénz mennyiségét a bankjegynek váltók ellenében történő kibocsátása, a tőkések bankhitel-igényei és a bankjegyek aranyra való beválthatósága szabályozta. A pénzforgalom spontán alakulása ellenére jól alkalmazkodott az áruforgalom szükségleteihez, a bankjegykibocsátás sajátos módja és a bankjegy aranyra való beválthatósága lehetővé tette, hogy általában kellő mennyiségű bankjegy és bankszámlapénz legyen forgalomban. Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése azonban semmiképpen sem egyeztethető össze az aranypénzrendszerrel. Ennek az a legfontosabb oka, hogy az államnak gyakran *deficites* költségvetési politikát kell folytatnia, ilyenkor az állam a költségvetésből több kifizetést teljesít, mint amennyi a bevétele, és a hiányt papírpénz-kibocsátással fedezi. A papírpénz-kibocsátás a legtöbb esetben inflációs tendenciát vált ki, ezért a pénz tulajdonosai tömegesen igyekeznének pénzüket, a bankjegyet vagy a papírpénzt, aranyra beváltani. Az állam ha akarná sem tudná az aranyra való beválthatóságot fenntartani, a tömeges beváltás miatt egy-kettőre kimerülnének az aranytartalékok. Ezért az aranyra való beválthatóságot mindenütt megszüntették, a deficites költségvetés kialakítása minden országban elkerülhetetlenné vált — vagyis felszámolták a pénzforgalom e spontán módon működő regulátorát és ezzel együtt meg is szűnt az aranypénzrendszer. S mivel jelenleg a pénzkibocsátás jelentős részben nem is áruváltók leszámítolása útján, hanem a költségvetési deficit fedezésére szolgáló papírpénz-kibocsátás útján történik, ma már jórészt *hiányzanak* a pénzforgalom stabilitásának automatikus biztosítékai.

Az állammonopolista kapitalizmusban az állam szabályozza a pénzforgalmat. Ez részben úgy történik, hogy mindenütt bevezették a bankjegykibocsátás állami monopóliumát, így az állam szabályozni tudja a forgalomban levő készpénz mennyiségét. Az állam szabályozza a bankszámlapénz mennyiségét is olyan módon, hogy azt a banknál levő készpénz mennyiségéhez köti. A magánbankok a mai kapitalizmusban nem teremthetnek bankszámlapénzt akármilyen mennyiségben. Ha pl. az állam kötelezően előírja, hogy a bankszámlapénzzel szemben minimálisan 20%-nyi értékben kell készpénzt tartalékolni, akkor a bank-

számlapénz mennyisége a készpénztartalékoknak maximálisan az ötszöröse lehet. Az állam tehát a készpénzkibocsátás szabályozásával, állami monopóliumával, valamint a kötelező készpénztartalékok százalékának törvényes előírásával szabályozni tudja az egész pénzforgalmat.

A fentiekből következik, hogy az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között az általános árszínvonal alakulásának mások a törvényszerűségei, mint a klasszikus és a magánmonopolista kapitalizmusban. Aranypénzrendszer esetén az általános árszínvonal alakulása részben az áruk és részben az arany *értékének* alakulásától függött, tehát az általános árszínvonal ilyen értelemben visszavezethető volt a munka termelékenységének alakulására. Az állammonopolista kapitalizmusban az általános árszínvonal alakulása teljesen független az áruk és az arany egymáshoz viszonyított értékének mozgásától, és ezt nagy részben az szabja meg, hogy az államnak mennyiben sikerül egyensúlyba hozni a pénzforgalmat az áruforgalommal. (Most eltekintünk a rövidebb időszakos konjunkturális áralakulástól.) Ha a pénzforgalom gyorsabban növekszik, mint az áruforgalom, az általános árszínvonal emelkedik, ha a kettő azonos ütemben bővül, az általános árszínvonal stabil marad. Meg kell jegyezni, hogy az állam rendszerint nem törekszik arra, hogy az általános árszínvonal teljesen stabil maradjon. A fejlett tőkésországokban az esetek többségében kívánatosnak tartják az árak *mérsékelt ütemű* emelkedését.

Annak, hogy az általános árszínvonal mozgása igen nagy mértékben az állam gazdasági tevékenységének függvénye, és távolról sem tekinthető csupán spontán folyamatnak, igen nagy a gazdasági jelentősége. Az általános árszínvonal szabályozása útján ugyanis az állam befolyásolni tudja a tőkés beruházások alakulását — a mérsékelt áremelkedés a beruházásokat ösztönzi —, a termelés és a piac mozgását, az export, az import és az egész fizetési mérleg alakulását, mely utóbbinak egyes tőkésországok gazdasági fejlődésében döntő fontosságú szerepe van.

Az általános árszínvonal mellett az árstruktúrát is befolyásolja a monopoltőkés állam. Ennek főbb eszközei az állami termelővállalatok árpolitikája, az állami megrendelések növelése vagy csökkentése az egyes árufajtákkal szemben, bizonyos árufajták exportjának és importjának ösztönzése vagy korlátozása,

a fogyasztói árakat befolyásoló közvetett adók differenciálása árufajták szerint, és még több más tényező mellett egyes áruk árának limitálása, áremelési tilalom életbe léptetése. Mivel az állam jelentős anyagi erőket vonultathat fel az esetleges állami árelőírásokat megszegőkkel szemben, magának az áremelési tilalomnak is önálló hatása van az árak alakulásában. Természetesen az árakat az állam teljes egészében nem képes irányítani, azok gyakran nem a számításoknak megfelelően alakulnak, de az feltétlenül igaz, hogy a mai kapitalizmusban nemcsak az általános árszínvonal, hanem az árarányok sem kizárólag spontán módon alakulnak.

Az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között az egyes gazdasági, illetve iparágak jövedelmezősége sem csupán spontán módon változik. Ennek oka részben az, hogy az állam az árarányokat befolyásolni tudja. Az egyes iparágak profitrátáit az állam áruvásárlásai aszerint differenciálják, hogy az állam milyen árukat vásárol, és az egyes iparágak profitrátái függnek az adópolitikától és az állami szubvencióktól.

Tervgazdálkodási törekvések

A fentiek alapján már megérthető, hogy a fejlett tőkésországokban az állammonopolista kapitalizmus időszakában nemcsak a vállalatokon belül, hanem nemzetgazdasági szinten is jelentkezik bizonyos fokú tervszerűség. Ezzel kapcsolatban utalni kell arra, hogy a második világháború után egyre több nyugat-európai tőkésországban, pl. Franciaországban, Hollandiában, a skandináv országokban, Olaszországban, és máshol is több éves állami terveket dolgoztak ki. A monopoltőkés országokat a tervkészítésre több tényező ösztönözte, így pl. a szocialista országokban folytatott tervgazdálkodás sikerei, a háborút követő újjáépítés nehézségei, az ötvenes évek második felében több országban fellépő munkaerőhiány, magának a hatalmas termelőapparátusnak a kifejlődése, melynek következtében az egyes vállalatok, iparágak közti kölcsönös függés mind nagyobb méretűvé vált stb. A tőkésországokban kidolgozott tervek indikatív jellegűek, vagyis nem kötelező erejűek a magántőkés vállalatok, de gyakran az állami vállalatok számára sem. A tervekben csak makronagyságokkal dolgoznak, a tervfeladatokat sohasem bontják le vállalatokra. A tervek általában a nemzeti jövedelem várható növekedését, az ehhez szükséges beruházásokat, az egyes kiemelt kulcsiparágak

kívánatos növekedési ütemét, az itt kialakítandó beruházási kvótákat stb. tartalmazzák. A tervek kidolgozását alapos gazdasági elemző munka előzi meg, figyelembe veszik a legnagyobb monopóliumok beruházási terveit, elemzik a fogyasztók várható magatartását, a technikai fejlődés irányát, a várható strukturális változásokat a termelésben, az export és import, valamint a fizetési mérleg várható alakulását. A terveket ellenőrzik, ha kell módosítanak rajta és a tervek nyilvánosságra kerülnek.

Noha a tervek mindig indikatív jellegűek, kidolgozásuk mégsem puszta formalitás. A nagy monopóliumok mindig igyekeztek a piac várható alakulását felmérni, s erre a nagy apparátussal dolgozó állami szerveknek sokkal több a lehetőségük, mint az egyes monopóliumoknak. A célkitűzések többek közt a piac várható alakulásának figyelembevételével születnek. Ez az oka annak, hogy a monopóliumok gyakran igazodnak a célkitűzésekhez, feltéve ha azok nincsenek szöges ellentétben érdekeikkel. A terveknek tehát eleve van bizonyos fokú terelő hatásuk. A célkitűzések megvalósulását elősegíti az állami vállalatok gazdasági tevékenysége is. Ezenfelül az állam különböző gazdasági eszközökkel is, pl. árpolitikával, adópolitikával, az iparágak profitrátáinak befolyásolásával, hitelpolitikával, külkereskedelmi politikával, továbbá vásárlásaival befolyásolhatja a magántőkés vállalatok tevékenységét, és bizonyos fokig ezzel is elősegítheti a célkitűzések megvalósulását.

Természetesen a tőkésországok vonatkozásában nem beszélhetünk a szó szoros értelmében vett tervgazdálkodásról. A tervgazdálkodás megvalósítását megakadályozza, hogy a termelési eszközök többsége magántőkés tulajdonban van. Ez az oka annak, hogy a célkitűzések *kizárólag* indikatív jellegűek, a tőkések a tervfeladatokat a kulcsiparágakban sem kötelesek végrehajtani. Mindig vannak olyan monopóliumok, amelyeknek nem érdekük a tervekhez igazodni. Ezenfelül az ún. gazdasági emelők sem működnek mindig kielégítően. Az általános árszínvonal, árstruktúra, az iparágak jövedelmezősége, az export és az import gyakran nem a kívánalmaknak megfelelően alakul, ezért ezekkel az eszközökkel is csak korlátozottan lehetséges a tőkésvállalatok tevékenységét a célkitűzések megvalósulása felé terelni. Ezért a monopoltőkés országok nemzetgazdaságát az állammonopolista kapitalizmus idején is csupán *részlegesen tervszerűnek* nevezhetjük.

Változások az osztályviszonyokban

Végül az állammonopolista kapitalizmus rányomja a bélyegét az *osztályviszonyokra*, a társadalmi rétegeződésére is. Nemcsak olyan értelemben, hogy tovább fokozza a monopolisták csoportjának kiemelkedését a tőkésosztály soraiból, hanem úgy is, hogy az állami foglalkoztatottak növelésén keresztül felduzzasztja az alkalmazotti rétegek számarányát, nagyarányúvá emeli a szelvényvagdosók rétegét a tőkésosztályon belül. Erre vezet ugyanis a tőkés államosítások végrehajtása, az államadósságok összegének növekedése. A volt tulajdonosok kamatozó értékpapírokat kapnak kártérítésül, s az államadósságok növekedése is növeli a tőkések tulajdonába kerülő kamatozó értékpapírok mennyiségét.

Az állammonopolista kapitalizmus mint termelési viszony

A fentiekből kiderült, hogy az állammonopolista kapitalizmus lényege nem merül ki a monopoltőkés állam gazdaságpolitikájában, hanem ez meghatározott, *sajátos tőkés termelési viszonyt* is jelent. S figyelembe véve azt is, hogy a második világháborút követően az állam gazdasági tevékenysége nagyon jelentős méreteket ért el, kijelenthetjük, hogy a második világháború után a monopolkapitalizmus átalakult állammonopolista kapitalizmussá, az *állammonopolista kapitalizmus rendszerré vált*. Ezen nem az értendő, hogy az állammonopolista kapitalizmus teljessé vált, hogy a magánmonopóliumoknak már nincs lényeges szerepük, hogy általánossá vált az állami szektor, hogy a nemzeti jövedelem egészében keresztülfolyik az állami költségvetésen stb. Mindez nem felel meg a tényeknek, s mindjárt hozzátehetjük, összeférhetetlen a kapitalizmus lényegével, és a kapitalizmusban ez a helyzet soha nem fog bekövetkezni.

Az a tétel, hogy a mai kapitalizmus átalakult állammonopolista kapitalizmussá, azt jelenti, hogy a jelenkori kapitalizmusban az állam gazdasági szerepének megnövekedése nyomán a monopoltőkés termelési viszonyokban olyan változások következtek be, amelyeknek alapos elemzése nélkül a mai kapitalizmusban *egyetlen lényeges társadalmi-gazdasági esemény sem érthető meg*.

Lenin, mikor kijelentette, hogy a szabadversenyes kapitalizmus átalakult monopolkapitalizmussá, egyáltalán nem azt állí-

totta, hogy a kapitalizmus tiszta monopolkapitalizmussá változott, hiszen tiszta imperializmus azóta sem volt, és nem is lesz soha. A tőke koncentrációja és centralizációja nyomán létrejött monopóliumok azonban olyan jelentőségre tettek szert, hogy nélkülük a századforduló óta a kapitalizmus egyetlen lényeges gazdasági és politikai eseménye sem volt megérthető. A második világháború utáni időszakra az állam gazdasági szerepének növekedése ért el olyan méretet, amely bizonyos értelmű *minőségi* változást eredményezett.

Az állammonopolista kapitalizmus fejlődése törvényszerű, mégis fejlődése előtt meghatározott *korlátok is vannak*. Az állam a magánmonopóliumokkal összefonódott hatalmi és gazdasági szerv, ezért az állami beavatkozás lényegileg *nem lehet* ellentétben a magánmonopóliumok egészének érdekeivel. A részleges államosítás a magántőke érdekeivel összeegyeztethető, a teljes, minden területre kiterjedő államosítás már természetesen nem. Ugyanígy megvan a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrációjának objektív korlátja is. A mindenkor termelt profit egy része a költségvetésbe bevonható, de az olyan feltételezett kapitalizmus, ahol az állam a profitot egészében bevonja a költségvetésbe, nem volna kapitalizmus, és ezt a tőkésállam már osztálytermészete miatt sem engedné meg. Az állammonopolista kapitalizmus végeredményben csak addig a pontig fejlődhet, ameddig az a tőke érdekeivel megegyezik, és a tőke lényegével összeegyeztethető. Nem lehet megmondani, hogy hol van ez a pont, az azonban bizonyos, hogy az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének van végső határa. Az állammonopolista kapitalizmus ezután is biztosan *továbbfejlődik*, de fejlődésében közeledik egy ponthoz, amelyet soha, amíg kapitalizmus fennáll, túl nem haladhat.

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS RENDELTETÉSE, LÉNYEGE, TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI SZEREPE

A kollektív monopolista érdekek védelme

Az állammonopolista kapitalizmusnak nem egyszerűen az a rendeltetése, hogy külön-külön szolgálja minden monopolista csoportosulás gazdasági érdekeit. A különböző monopolista csoportok közvetlen gazdasági érdekei

gyakran merőben ellentétesek egymással. Bármelyik csoportnak kedvez is az állam, majdnem egészen biztos, hogy ezzel bizonyos más monopóliumok profitérdekeit sérti. Mindig találhatunk tehát példákat arra, hogy a monopoltőkés állam egyes monopóliumok érdekeivel szemben jár el. Továbbá, az államot úgyszólván sohasem uralja egyetlen monopolista csoportosulás, az állami intézkedésekbe, az állam gazdaságpolitikájába — ha nem is egyforma mértékben — több, gyakran egymással bizonyos kérdésekben ellentétes érdekű monopolista csoport is beleszól. Ezért a finánctőkés országok kormányainak intézkedéseik meghozatalakor, ha nem is ugyanolyan mértékben, de több monopolista csoport érdekeit is mérlegelniük kell, vagyis — úgymond — bizonyos fokig a *kollektív* monopolista érdekeket kell figyelembe venniük. Ilyen kollektív tőkésérdek jelentkezik pl. a válság mélységének csökkentésére, a termelés színvonalának emelésére tett erőfeszítésekben. Ez a törekvés jelentkezik a termelési eszközök állami tulajdonában, amennyiben bizonyos beruházások állami erőből történő végrehajtása, olcsó energia biztosítása stb. nem csupán egyes, hanem kollektív tőkés-, illetve monopolista érdek.

Az állami gazdasági döntéseknél azonban a kollektív tőkés-, illetve monopolista érdekek bizonyos mértékig jönnek csak számításba, mert a különböző monopolista csoportosulásoknak az államapparátus feletti hatalma sohasem pontosan egyforma, ezért az állami intézkedések egyes monopolista csoportosulások érdekeit *inkább* szolgálják, mint más, kisebb befolyással bíró csoportosulásokét.

Az a közismert tétel, hogy a monopoltőkés állam gazdasági tevékenysége során a tőkések — és elsősorban a monopolisták — profitját növeli, könnyen félreérthető. Ebből úgy tűnik, mintha az állam mindig közvetlenül, és főleg a monopolisták profitjának növelésére törekedne. Tény azonban, hogy az állami adóbevételek a profitot közvetlenül is terhelik, hogy a közvetlen adók általában progresszívek, hogy bár a tőkéseknek módjukban áll profitjuk egy részét kivonni az adózás alól, mégis a tényleges profitadók igen jelentősek, nagyobbak és nagyobb arányúak, mint amilyenek az állammonopolista kapitalizmus kifejlődését megelőzően voltak.

Nem fogadható el az az igen elterjedt tétel sem, hogy az állam a monopoltőkésektől elvont profitot közvetlenül áruvásár-

lásain keresztül **v i s s z a a d j a.** Az állam áruvásárlásai nem jelentik a tőkésektől elvont profit visszaadását, mert ebben az esetben — eltekintve attól, hogy az állam gyakran a piacon elérhető áron felüli áron vásárol — az állam n e m i n g y e n ad át értéket a tőkéseknek, hanem azok a kapott pénzért újabb árut adnak el, tehát nem ajándékozás, hanem á r u ü g y l e t zajlik le. Ez érthetetlen azok számára, akik az állam monopolista kapitalizmus szerepét egyszerűen a monopolista profit növelésében látják, hiszen, ha a cél csak a profit növelése, akkor miért nem csak a munkásokat és alkalmazottakat terhelő adókat növelik, miért vetnek ki igen magas adókat a tőkésvállalatokra és a vállalatból kivont profitokra is stb.?

Ez a megoldhatatlannak látszó probléma azonnal eltűnik, amint figyelembe vesszük, hogy az állami intézkedéseknél az individuális tőkésérdekek mellett szükségképpen számításba jönnek a kollektív, a közvetlen egyéni tőkésérdekeken túlmutató motívumok, pl. a válságellenes küzdelem, és ezzel együtt a kereslet mesterséges felemelésének égető szükségessége.

Az állammonopolista kapitalizmus tehát a tőkés újratermelés befolyásolásán, a termelés és a piac bővítésén, a válságellenes küzdelem keretén belül szolgálja a tőkések, és elsősorban a monopolisták profitérdekeit. A tőkésosztály számára legfontosabb a tőkés tulajdonviszonyok, a kizsákmányolás feltételeinek biztosítása. A tőkéseknek még mindig jobb lemondani a mindenkor termelt profit egy részéről a monopolista állam javára, mint a kapitalizmus közvetlen pusztulásának veszélyével szembenézni.

Az állammonopolista kapitalizmus lényege

Eddigi fejtegetéseink alapján összefoglalhatjuk azokat a szempontokat, amelyek az állammonopolista kapitalizmus lényegének meghatározásához szükségesek.

Először: az állammonopolista kapitalizmus a tőkés társadalom legújabb fejlődésének eredménye, a kapitalizmus alapvető ellentmondása kiéleződésének szükségszerű terméke.

Másodszor: az állammonopolista kapitalizmus nemcsak a monopoltőkés állam gazdaságpolitikája, hanem egyúttal a tőkés termelési viszonyokat is érinti, azokban változásokat idéz elő, t e r m e l é s i v i s z o n y is. Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődését kifejező változások a termelési viszonyokban lehetővé teszik a termelőerők fejlődését a tőkés társadalom keretein belül, a már elért termelési szintből kiindulva a bővített újra-

termelést, az értéktöbblet termelésének további növelését és a növekvő tömegű értéktöbblet realizálását, bizonyos fokú tervszerűség kialakulását nemzetgazdasági méretekben. Amíg a századforduló táján a termelőerők nem fejlődhettek volna tovább, ha nem alakultak volna ki a monopóliumok, addig a mai kapitalizmusban a termelőerők jelenlegi fejlettségi fokához nem egyszerűen a magánmonopolista, hanem az állammonopolista termelési viszonyok tartoznak.

Harmadszor: az állammonopolista kapitalizmus — melyben az individuális tőkésérdekek *mellett* kifejezésre jutnak a tőkések, főként a monopolisták kollektív gazdasági érdekei — **a tőkések profitérdekeit nem közvetlenül, hanem főleg a tőkés újratermelés befolyásolásán keresztül szolgálja,** s a termelés befolyásolása és a tőkés kizsákmányolás feltételeinek biztosítása *keretén belül* **elsősorban a monopóliumok profitérdekeit elégíti ki.**

Az állammonopolista kapitalizmus tehát a tőkés termelési viszonyok legmodernebb, új formája; létrejötte a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződésére vezethető vissza. Rendeltetése a tőkés újratermelés befolyásolása, a kapitalizmus létének fenntartása, ezen belül a profitszerzés kedvező feltételeinek biztosítása, elsősorban a monopóliumok javára.

Az állammonopolista kapitalizmus és a termelőerők viszonya

Az állammonopolista kapitalizmus egyúttal *mozgásforma* a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára. Ez azt jelenti, hogy bár az állammonopolista kapitalizmus nem oldja meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását, de lehetővé teszi a termelőerők további fejlődését a tőkés termelési viszonyok keretén belül. Számos ilyen példát említhetnénk meg a közgazdaság területéről. Így pl. a századforduló táján kialakuló *monopóliumok* is mozgásformát teremtettek a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára. A monopóliumok természetesen nem oldották meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását, hiszen a monopoltőkés tulajdon is tőkés tulajdon, a termelési viszonyok típusa nem változott. Ellenben a monopóliumok a tőke nagyfokú koncentrációja és centralizációja alapján egy ideig lehetővé tették a modern technika alkalmazását tőkés viszonyok között, még akkor is, ha az igen nagy beruházásokat követelt meg. Ami nem lett volna lehetséges a kisebb tőkeerejű tőkés-

vállalatokban, azt meg lehetett valósítani a hatalmas monopoltőkés szövetségek, illetve monopolista mammutvállalatok útján. A monopóliumok tehát lehetővé tették a termelőerők további fejlődését, de ez a fejlődés — tekintettel arra, hogy továbbra is a tőkés magántulajdon talaján ment végbe — végső soron a kapitalizmus alapvető ellentmondásának nagyfokú kiéleződéséhez vezetett. Erről tanúskodott az 1929—1933-as világgazdasági válság, majd az azt követő rossz gazdasági helyzet az egész tőkés világban. Ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a magánmonopólium már nem képes a termelőerők viszonylag normális fejlődését biztosítani a kapitalizmusban, hogy csak átmenetileg teremtett mozgásformát a kapitalizmus alapvető ellentmondásainak. A jelenkori kapitalizmusban ezt a szerepet már az állammonopolista kapitalizmus tölti be, ma ez teszi lehetővé a tőkés újratermelés viszonylag normális lefolyását, a termelőerők további fejlődését. Sok fejlett tőkésországban számos iparág termelésének nagy részét, vagy teljes egészét — főleg a magántőke tartózkodása miatt — állami vállalatok adják, illetve a beruházások nagy hányadát az állam hajtja végre. Az állam gazdasági tevékenysége nélkül a technika fejlődésének jelenlegi üteme nem képzelhető el. A termelőerők és a technika fejlettségének jelenlegi szintjén a technikai fejlesztés, s az ezzel összefüggő tudományos kutatás roppant összegű ráfordításokat követel meg, ezeknek költségeit mindinkább a monopolista állam fedezi. A fejlett tőkésországokban a termelés jelenkori szintjét jelentős részben annak folytán érték el, hogy a monopoltőkés állam pl. költségvetésen keresztül magasabb színvonalra emelte az összkeresletet. Az állammonopolista kapitalizmus ma a tőkés újratermelés megvalósulásának feltétele.

A tények azt bizonyítják, hogy a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának eredményeként a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése ellenére is fejlődhetnek a termelőerők a tőkés viszonyok között. Az állammonopolista kapitalizmusnak erre a hatására a második világháború előtt nem figyeltek fel. Sztálin pl. a harmincas évek tapasztalataiból kiindulva azt állította, hogy a monopolkapitalizmusban nem mehet végbe bővített újratermelés, hogy ezután (a harmincas évek után) az egyes újratermelési ciklusokból rendszerint kimarad majd a fellendülés szakasza. A marxista közgazdászok között elég elterjedt

volt továbbá az a nézet, hogy elkerülhetetlen lesz az 1929—1933-as válsághoz hasonló, mély, esetleg még mélyebb válságok gyakori ismétlődése. Röviden: az általános elképzelés az volt, hogy a fejlett termelőerőkkel antagonisztikus ellentétben álló termelési viszonyok megakadályozzák a termelőerők további fejlődését. Ez a hibás nézet végeredményben arra vezethető vissza, hogy nem számoltak eléggé az állammonopolista kapitalizmus várható fejlődésével, illetve nem ismerték fel minden oldaláról az állam gazdasági tevékenységének tényleges szerepét, nem tudták, hogy az állammonopolista kapitalizmus mozgásforma a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára.

Természetesen az állammonopolista kapitalizmus nem oldja meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását. A tőkés kisajátítást nem váltja fel a társadalmi kisajátítás, a társadalmi kisajátítás nem is nyomul előtérbe, mert az állam nem szocialista, hanem monopoltőkés állam. Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése nem változtatott a termelési viszonyok típusán. A kapitalista országokban a termelési viszonyok továbbra is tőkés jellegűek. Ahogy korábban a magánmonopólium mint a kapitalizmus alapvető ellentmondásának mozgásformája jelentős részben a termelőerők további fejlődésén keresztül a kapitalizmus alapvető ellentmondásának nagyfokú kiéleződését vonta maga után, úgy az állammonopolista kapitalizmus sem egyoldalúan csak a termelőerők továbbfejlődésének nyit utat. A termelés fejlődése nyomán a kapitalizmus alapvető ellentmondásának végül is magasabb fokon, élesebben kell jelentkeznie. A kapitalizmus alapvető ellentmondásának várható éleződése a gyakorlatban valószínűleg nem pont ugyanúgy nyilvánul majd meg, mint a harmincas években, tehát valószínűleg nem a túltermelési válságok kivételes súlyosbodásában, elhúzódásában. Ez azért valószínű, mert az állammonopolista kapitalizmus képes csökkenteni a túltermelési válságok időtartamát és mélységét. Ezt a feltevést igazolja az Egyesült Államok gazdasága, ahol az ötvenes években már észlelhettük az alapvető ellentmondás éleződésének első gyakorlati megnyilvánulási formáit. Az Egyesült Államokban a túltermelési válságok ekkor nem voltak mélyek és hosszan tartóak, de — békeidőket tekintve — a társadalmilag haszontalan termelés és a nemzeti jövedelem haszontalan felhasználása, elfecsérlése soha nem látott méreteket ért el.

A fejlett tőkésországokban a termelőerők mai fejlettségi színvonala a társadalmi tulajdon kialakítását, tehát szocialista termelési viszonyokat követel meg. Az államınonopolista kapitalizmus — mint a kapitalizmus alapvető ellentmondásának mozgásformája — lehetővé teszi, hogy a modern termelőerők tőkés keretek között is fejlődjenek. Az állammonopolista termelési viszonyok ily módon bizonyos ideig mintegy *konzerválják* a tőkés termelési viszonyokat, amelyek idejüket múlták, mert a termelőerőkkel már csak szocialista termelési viszonyok lehetnek *összhangban*. Az állammonopolista kapitalizmus kialakulása lényeges szerepet játszik abban, hogy Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és egy sor tőkésországban a termelés magas fokú társadalmasítását még mindig nem követte a társadalmi kisajátítás. Mivel az állammonopolista kapitalizmus késlelteti a társadalmi fejlődést, meghosszabbítja azt az időszakot, amíg a kapitalizmust világméretekben felváltja a szocializmus, *társadalmi szerepe* lényegében véve *reakciós*.

Az állammonopolista kapitalizmus mint a szocializmus anyagi előkészítése

A munkásosztály az objektív szükségszerűséggel fejlődő állammonopolista kapitalizmust kihasználhatja a tőkésosztály elleni harcban. Így a kapitalista országokban végrehajtott államosításoknál a munkásosztálynak egyáltalán nem mindegy, hogy a volt tulajdonosokat nem, részben, vagy pedig teljesen kártalanítják. A munkásosztály harca a kártalanitás nélküli államosításokért magának a kapitalizmusnak az alapjait fenyegeti, és a tőkésországok lakosságának legszélesebb rétegeit sorakoztatja fel a legfontosabb termelési eszközök tulajdonosaival, a monopolistákkal szemben. Fontos feladat az államosított vállalatok vezetését demokratizálni, biztosítani azt, hogy a vállalatok irányításában a munkások képviselői is részt vegyenek. Továbbá az államosított vállalatok munkásai és alkalmazottai számára jobb anyagi életfeltételeket, béremelést kiharcolni. Nem mindegy a munkásosztály számára, hogy a gyorsan növekvő adóbevételek milyen mértékben terhelik akár közvetlenül, akár közvetve a béreket, továbbá az sem mindegy, hogy a monopolista állam a költségvetési bevételeket mire fordítja, nagy részben fegyverkezésre és az államapparátus improduktív alkalmazottainak fizetésére, avagy a társadalmilag hasznos kiadások növelésére, pl. lakáso-

kat, utakat, iskolákat építtet, munkanélküli-segélyt. nyugdíjat stb. fizet belőle.

A munkásosztály szervezett harcával lényegesen befolyásolhatja az adóterhek tényleges megoszlását a tőkések — monopolisták — és a dolgozó lakosság között, valamint a költségvetési kiadások szerkezetének alakulását. A munkásosztály tehát az állami szektort a tőkések, főleg a monopoltőkések ellen folytatott harc fontos területévé teheti.

Az állammonopolista kapitalizmus a szocializmus legteljesebb anyagi előkészítését jelenti. Teljes kifejlődésével kialakulnak a központi állami irányítás formái. Az állami vállalatok a szocialista forradalom győzelmével rögtön a proletárdiktatúra államának tulajdonába mehetnek át, s ezzel megkönnyítik a szocialista gazdaság kiépítését. Az osztályharc alakulása szempontjából nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy az állami vállalatok munkásai már nem is az egyes tőkéssel, nem is csak a tőkésosztállyal, hanem egyben a finánctőkés állammal kerülnek szembe. Itt a munkaidőt, a béreket, a balesetbiztosítást stb. már közvetlenül az állam szabályozza. A munkásosztály pártja számára ez megkönnyíti az osztályharc taktikai vezetését, könnyebb összekötni a munkásosztály gazdasági harcát az imperialista állam elleni politikai harccal, az államhatalom megszerzéséért folytatott küzdelemmel. „...a monopolista államkapitalizmus a szocializmus legteljesebb anyagi előkészítése, a szocializmus előcsarnoka, az a történelmi lépcsőfok, melyet a szocializmusnak nevezett foktól **semmiféle közbülső lépcsőfokok nem választanak el.**"[3]

[3] Lenin Művei. 25. köt. Szikra 1952. 386. old.

NYOLCADIK TÉMA

A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁG

Nemzetközi munkamegosztás és világpiac

A kapitalizmus fejlődésével a tőkés gazdaság fokozatosan t ő k é s v i l á g g a z d a s á g g á vált, amelyben az egyes országok gazdaságát sokrétű gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi munkamegosztásból eredő egymásrautaltság, az ennek alapján kifejlődő külkereskedelem, a tőkemozgás, a munkaerő-vándorlás stb. fűzik össze.

A tőkés világgazdaság már a monopóliumok előtti kapitalizmusban kialakult. A termelőerők már akkor túlnőttek az országhatárokon, kifejlődött az egyes tőkésországok közötti munkamegosztás és ennek folytán a tőkés világpiac, amellyel az egyes országok belső piacai szorosan összefüggtek. Az újratermelési folyamat során tehát már a monopóliumok előtti kapitalizmusban kölcsönös függés alakult ki a tőkésországok között. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az egyes országok egyenrangú, egyenlő erejű félként álltak egymással szemben. Az évi társadalmi termék egy részét eleve csak a világpiacon lehetett realizálni, s az újratermelés normális menetéhez szükséges termelési eszközök és fogyasztási cikkek egy részét rendszeresen a világpiacon szerezték be. A tőkés termelési mód tehát a világ mind nagyobb részét hálózta be, s az egyes országok a tőkés világrendszer egy-egy láncszemét alkották.

A nemzetközi munkamegosztás, és ennek alapján a külkereskedelem fejlődése részben következménye, részben oka a termelőerők kapitalizmusbeli fejlődésének. Következménye, mert csak a nagyüzemi termelés képes a helyi szükségleteket meghaladó mértékben távoli piacokra termelni, és mert az országok közötti áruforgalom feltételezi a közlekedés, áruszállítás bizonyos fejlettségi fokát. A tőkés nagyipar ezen felül nem is fér bele a nemzeti piacok szűk kereteibe. Ez nemcsak a termelőerők kapitalizmusbeli fejlettségi színvonalából következik, hanem abból is, hogy a termelőerők a kapitalizmusban e g y e n-

l ő t l e n ü l fejlődnek. Az egyes termelési ágak közötti szükséges arányok minduntalan megbomlanak, és az aránytalanul gyorsan fejlődő iparág külső piacra kényszerül.

A nemzetközi munkamegosztás ugyanakkor nagymértékben elősegíti a termelőerők további fejlődését. Először azért, mert lehetővé teszi a specializációt nemzetközi méretekben. Másodszor, mert a külföldi piac révén megnövekedett szükséglet a termelés méreteinek növelését teszi lehetővé, ami a technikai színvonal, a termelékenység emelésének feltétele. Harmadszor, mert lehetővé teszi, hogy az egyes országok olyan termékek előállítására rendezkedjenek be, amelyeknek termelése az adott természeti és egyéb feltételek mellett a legkedvezőbb.

A gyarmatosítás is a tőkés világgazdaság kialakításának eszköze. Ez egyrészt azt jelenti, hogy néhány vezető tőkésország sok, elsősorban fejletlen országot leigáz, elnyom, fokozottan kizsákmányol, másrészt meggyorsítja a gazdaságilag elmaradott országok bekapcsolását a tőkés világgazdaság rendszerébe a kapitalizmus előtti társadalmi-gazdasági formák bomlasztása útján. **A tőkés világgazdaságot, melyhez nagyon eltérő fejlettségű országok tartoznak, a kölcsönös gazdasági függőség és az uralmi alá- és fölérendeltség jellemzi.**

A második világháború óta már nemcsak tőkés, hanem szocialista világgazdaság is létezik, ahol a szocialista tulajdonviszonyok az uralkodóak. Az egész világgazdaság területének 26%-át és lakosságának 35%-át a szocialista világgazdaság öleli fel. Jelenleg a szocialista világgazdasághoz 14 ország tartozik, amelyek a világ ipari termelésének kb. 38—40%-át adják.

A tőkés világgazdaság a termelőerők fejlődésével szükségképpen fejlődött, változott. Ez nemcsak úgy értendő, hogy a termelőerők és a nemzetközi munkamegosztás fejlődésével a tőkésországok közötti kölcsönös gazdasági függés mindinkább elmélyült, hogy a világpiac mind nagyobb jelentőségre tett szert, s hogy egyre több ország kapcsolódott be a tőkés világgazdaság rendszerébe. A századforduló táján kialakuló monopóliumok erősödése és az állammonopolista kapitalizmus kialakulása, vagyis az imperializmus időszaka, fontos és speciális változásokat szült a tőkés világgazdasághoz tartozó országok gazdasági kapcsolataiban, a kapcsolatok formáiban, olyannyira, hogy a tőkés világgazdaságot az imperializmusban — szemben a monopóliumok előtti kapitalizmussal — l é n y e g e s sajátosságok, m i -

n ő s é g i eltérések jellemzik. A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy milyen változások jöttek létre a tőkésországok külkereskedelmében, miért vált a tőkésországok gazdasági kapcsolatainak fontos formájává a tőkekivitel, hogyan vált elkerülhetetlenné az áru- és a tőkekiviteli piacok, a nyersanyagforrások felosztása a nemzetközi méretűvé fejlődött monopóliumok között, a világnak ebben a gazdasági felosztásában hogyan vesz részt a monopoltőkés állam, és végül azt, hogy a gyarmatosító törekvéseknek milyen új vonásai jelentkeznek a monopolkapitalizmusban.

KÜLKERESKEDELEM A MONOPOLKAPITALIZMUSBAN

A külkereskedelmi protekcionizmus kifejlődése

A kapitalizmus kialakulásának idején a tőkésországok külkereskedelmére a p r o t e k c i o n i z m u s volt a jellemző. Később a tőkés ipar kifejlődése után — elsősorban Angliában — mindinkább a s z a b a d k e r e s k e d e l e m került előtérbe. Ez törvényszerű következménye volt annak, hogy kialakult a gépi nagyipar, és hogy a termelőerők nemzetközi méretűekké váltak. Ekkor már a termelői kapacitások működtetéséhez elengedhetetlenül szükség volt a külső piacokra is. Ugyanakkor az angol tőkések érdekében állt, hogy olcsó élelmiszer és nyersanyag áramoljon be külföldről. Nem voltak az angol tőkések érdekelve az import korlátozásában azért sem, mert — lévén az angol ipar akkor a legfejlettebb a világon — nem kellett tartaniuk a külföldi tőke versenyétől. Ennek megfelelően a múlt század közepén Angliában gyors ütemben számolták fel az importot korlátozó behozatali vámokat.

A többi tőkésország külkereskedelmére azonban a XIX. században is inkább a protekcionizmus volt a jellemző. Ennek lényegében az volt az oka, hogy Anglia a munkatermelékenység tekintetében messze kiemelkedett a tőkésországok közül. A szabad külkereskedelem és az angol iparral folytatott korlátlan verseny ezekben az országokban a fejlődő, de még viszonylag gyenge ipart elsorvasztotta volna, ezért a hazai ipart védővámokkal bástyázták körül. Azonban az ipari fejlődéssel és az ipar megerősödésével párhuzamosan ezekben az országokban is mind több olyan intézkedést hajtottak végre, amely a szabad külkereskedelem megteremtésének irányába mutatott.

Ez a fejlődési folyamat kb. 1880-tól kezdve hirtelen megállt, és ettől kezdve a tőkésországok — még a legfejlettebbek is — újból a protekcionista külkereskedelmi politikára tértek át. Ennek a hirtelen fordulatnak az volt az oka, hogy a XIX. század utolsó harmadában alakult át a kapitalizmus monopolkapitalizmussá.

A monopóliumok kialakulása eleve feltételezi a konkurrencia bizonyos korlátozását. Erre egy-egy tőkésországon belül lehetőség nyílik a termelés koncentrációjának és centralizációjának magas fokán, amikor sok iparágban a termelés nagy százalékát néhány, egymással monopóliumos egyezményt kötő nagyvállalat adja. Világgazdasági méretekben azonban egy-egy árufajta termelésével már jóval több nagyvállalat, monopólium foglalkozik, mint egy országon belül, ezért a monopolista pozíció világgazdasági szinten kevésbé szilárd, mint hazai viszonylatban. Amennyiben az országok közötti külkereskedelmet nem korlátozzák — vagyis ha a külkereskedelem szabad — sokkal nehezebben lehet, vagy esetleg nem is lehetséges a termelési árnál magasabb monopolárakat fenntartani. Ezért a monopóliumok igyekeznek a külföldi vállalatokat, monopóliumokat a hazai piacról legalábbis részben kizárni. Ez a legkönnyebben úgy érhető el, ha a monopoltőkés állam a behozatalt korlátozza, protekcionista külkereskedelmi politikát folytat. Az állammonopolista kapitalizmus ezzel nemzetközi jelentőségűvé válik. Megjelennek a monopolista védővámok, melyeknek feladata már nem elsősorban a fejlődő, de még viszonylag gyenge hazai ipar védelme a külföldi tőkés ipar versenyével szemben, hanem a magas hazai monopolárak védelme, vagyis a monopolista extraprofit biztosítása.

A monopolkapitalizmusban alkalmazott behozatali korlátozásoknak nagyon sokféle formája van. Ide tartoznak a monopolista védővámok, a vámpótló adók, a behozatali kontingensek és tilalmak, továbbá a devizapolitikai eszközök — pl. bizonyos külföldön termelt áruk vásárlására az állam nem ad devizát.[1]

A monopóliumok kialakulása és a monopolárak kialakítása nemcsak úgy vannak összefüggésben az imperialista külkereskedelmi protekcionizmussal, hogy elkerülhetetlenné teszik az import korlátozását, hanem úgy is, hogy még fontosabbá teszik

[1] A deviza külföldi valutára szóló követelés.

az export fokozását. Amikor a monopólium a monopolár fenntartása érdekében termelését korlátozni kényszerül, akkor emiatt az egy árura jutó fix költségek lehet hogy emelkednek, vagy ha csökkennek is, csak nagyon lassan csökkennek. A monopolár tehát a profitot nem növeli egyértelműen, ebben nemcsak a monopolár miatt bekövetkező — viszonylagos forgalomcsökkenés következtében létrejövő — profitkiesés, hanem az egy árura jutó fix költségekre gyakorolt kedvezőtlen hatás is szerepet játszik. Érthető, hogy a monopóliumok mindent megtesznek annak érdekében, hogy a monopolár kialakításának számukra hátrányos következményeitől megszabaduljanak, azért áraikat úgy akarják fenntartani, hogy ne kényszerüljenek a termelés visszatartására. Ennek egyik nagyon fontos eszköze az export fokozása, részben saját erőből, részben pedig az állami külkereskedelmi politika segítségével.

A monopóliumok a világpiacon áruikat a hazai árakhoz képest gyakran alacsonyabb árakon adják el, hiszen a világpiaci árakat a nagyobb konkurrencia miatt korántsem tudják úgy diktálni, mint a hazai árakat. Az is előfordul, hogy áruikat a világpiaci árnál is jelentősen alacsonyabb áron, dömpingáron kínálják eladásra. Ez a dömpingár némelykor annyira alacsony, hogy nem fedezi a monopólium számára az adott árufajta átlagos darabköltségét sem. Mégsem fizetnek rá a dömpingre, sőt még közvetlen hasznuk is származik ebből az ügyletből. Ekkor ugyanis nem kell áruik átlagos darabköltségével számolniuk. Ezt azért tehetik meg, mert a belföldi piacra termelt termékek árát úgy állapítják meg, hogy ezek eladásakor a termelés fix költségei teljes egészükben megtérüljenek. A külső piacra termelt áruk árának így csupán azokat a költségeket kell fedezni, amelyek a termelés növelése kapcsán felmerültek, tehát csupán a változó költségeket.[2] Minél nagyobb az átlagos darabköltségen belül a fix, a termelés növekedése miatt nem növekvő költségek aránya a változó költségekhez képest, annál alacsonyabb dömpingár alkalmazása is kifizetődő a monopóliumok számára.

Ha pl. valamely áru monopolára a hazai piacon 75 $, és ezen belül az átlagos darabköltség 60 $ (melynek megoszlása változó költségre és fix költségre 30—30), az átlagprofit 10, a monopolista profit pedig 5 $, akkor ennek az árunak 45 $-os (30 + 10 + 5) dömpingáron való eladása a világpiacon nem fedezi az áru átlagos darabköltségét, mert az 60 $, de mégis 15 $ profitot biztosít, mert a pótlólagosan termelt áruk csak 30 $ változó költségbe kerülnek.

A vázolt esetben a belföldi monopolár továbbra is tartható, mert a hazai kínálat nem nőtt, a külföldi dömpingáron történő árueladás pedig ugyanakkor profitot hozott, mint a belföldi monopoláras eladás. A döm-

[2] A változó költségek a termelés változó elemeinek költségei, melyek az előállított mennyiséggel együtt változnak. Ilyen pl. az anyagköltség.

pingügylet tehát kifejezetten előnyös volt a monopólium számára. Természetesen nem egy vagy egynéhány, hanem sok monopólium alkalmaz dömpingárakat, ami élezi a versenyt a világpiacra termelő monopóliumok között.

A monopóliumok nemcsak az import korlátozása, hanem az export ösztönzése érdekében is felhasználják az államapparátust.

Az export állami támogatásának is sokféle eszköze van. Ezek közé tartozik az exportprémium, az exportőrnek nyújtott adókedvezmény, a gyorsított állótőke-leírás engedélyezése, az exportőr részére történő hitelnyújtás alacsony kamatláb mellett. Az exporttámogatás formájához tartozik még az állami exporthitel-biztosítás, továbbá a valutaleértékelés.[3] Az utóbbi esetben az exportőr a külföldi árueladás útján szerzett valutáért otthon egy csapásra több hazai valutát kap, ezért érdemesebb külföldön eladni.

A monopoltőkés országok a behozatali korlátozások különböző formáit gyakran nem egyforma mértékben alkalmazzák a partnerországokkal szemben, vagyis nem mindig érvényesítik a legnagyobb kedvezmény elvét. Ennek az elvnek érvényesítése azt jelenti, hogy a tőkésállamok ugyanannak az árufajtának az importja esetén egyforma vámokat számítanak fel, függetlenül attól, hogy az áru honnan származik. A legnagyobb kedvezmény elve tehát tulajdonképpen vámegyenlőséget jelent, illetve a behozatali korlátozások terén a külföldi exportőrök egyenlő elbírálását tételezi fel.

A legnagyobb kedvezmény elvét az európai tőkésországok az első világháború kirobbanásáig általában érvényesítették, azóta azonban a külkereskedelmi protekcionizmus terén egyre tarkább a kép, gyakori a különböző államok exportőrjeinek nem egyenlő elbírálása, előtérbe került a külkereskedelmi diszkrimináció.

Az imperialista országok a külkereskedelmi diszkriminációt legélesebben a szocialista országokkal szemben alkalmazzák. Céljuk, hogy ezzel megnehezítsék a szocialista országok gazdasági helyzetét, akadályozzák gazdasági fejlődésü-

[3] A valutaleértékelés a hazai valuta külföldi valutához viszonyított hivatalos árfolyamának leszállítását jelenti. Ilyenkor a jegykibocsátó bank, illetve a külföldi valuta adásvételével foglalkozó hazai pénzügyi szervek a külföldi valutáért — a leértékelésnek megfelelően — a korábbi időhöz képest több hazai valutát fizetnek.

ket, és az így okozott gazdasági zavarokkal politikai elégedetlenséget szítsanak.

A legfeltűnőbb azonban, hogy az imperialista országok — elsősorban az Egyesült Államok — a szocialista országokba irányuló exportot is korlátozzák, még akkor is, ha egyébként az exportügylethez fontos nemzetgazdasági érdekek fűződnek. A második világháború után az imperialista országok az Egyesült Államok kezdeményezésére ún. tilalmi listákat (embargót) állítottak össze, melyek tartalmazzák a szocialista országokba irányuló, kiviteli tilalom alá kerülő árukat. Embargóra kerültek az Egyesült Államokban mindazok az áruk, amelyek kedvező hatásúak a szocialista országok gazdaságára. Bár az embargó-listák időközben változtak, és az utóbbi időszakban enyhítettek a kiviteli tilalmakon, azonban korlátozások most is vannak.

A protekcionizmus hatása a külkereskedelmi forgalomra

Mint láttuk, az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus — eltekintve a szocialista országokkal folytatott külkereskedelemtől — minden egyes monopoltőkés országban részben a monopolárak fenntartását, részben pedig az áruexport ösztönzését szolgálja.

Hogyan alakul az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus mellett a külkereskedelmi forgalomnak, ezen belül az áruexportnak a termeléshez viszonyított aránya?

A termelőerők fejlődése megköveteli a nagy szériákban való termelést, ami különösen a kisebb népességgel bíró tőkésországokban csak úgy valósítható meg, ha nemcsak a hazai, hanem a világpiaci kereslet számára is termelnek. Ugyanakkor szükségleteik mind nagyobb hányadát a világpiacról fedezik. Ebből az következik, hogy a termelőerők fejlődésével együtt szélesedő nemzetközi munkamegosztás a külkereskedelmi forgalomnak — ezen belül pedig az áruexportnak — a termelés fejlődésénél is gyorsabb növekedéséhez vezet. Ha tehát a nemzetközi munkamegosztás bővülése törvényszerű, akkor törvényszerű az export- és importkvóta (az export, illetve az import aránya a termeléshez) növekedése is.

Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy századunk első négy évtizedében az exportkvóta — bár országonként különböző mértékben — ingadozott, de a legtöbb tőkésországban csökkenő

tendenciájú volt. Az exportkvótának ebben a csökkenésében — bár nem kizárólagos, de nagyon lényeges — szerepet játszott maga az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus.

Az imperialista országok mindent elkövetnek exportjuk fokozása érdekében, miközben importjukat korlátozzák. Az importkorlátozás azonban ellentmond az export növelésének. Az export ugyanis feltételezi más országok importját, és ha minden tőkésország korlátozza az áruk behozatalát, akkor az egyet jelent az export korlátozásával.

Minden egyes tőkésország exportját nagyon erőteljesen korlátozzák saját importkorlátozó intézkedései is. Az import korlátozása miatt ugyanis más országoknak kevés a devizabevételük, ezért azok kevesebbet is vásárolhatnak az áruimportot korlátozó országtól. Ekkor az export nem azért ütközik akadályokba, mert a partnerországok vámokat, behozatali kontingenseket stb. állítanak fel, hanem mert más országok bár akarnak, de nem tudnak miből vásárolni.

Az exportálásnak ez az akadálya hosszabb időközben nem hidalható át kölcsönnyújtással sem, mert a kölcsön törlesztése végül is levonást jelent az áruimportra fordítható devizakészletből. Valamely ország tehát hosszabb időt tekintve minél kevesebbet importál, annál kevesebbet exportálhat. Ez a tétel világméretekben is igaz, és mivel az imperialista protekcionizmusnak szerves része az import korlátozása, az szükségképpen akadályozza a nemzetközi kereskedelem fejlődését.

Mindebből az következik, hogy **az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus kibékíthetetlen ellentmondásban van a termelőerők fejlődésével.** Sőt, a külkereskedelmi protekcionizmus eszközeinek merev alkalmazása egy bizonyos ponton túl, a monopóliumok profitérdekeit is sérti. A magas vámfalak megkönnyítik a monopolárak fenntartását, de az áruk elhelyezésének szerfölötti megnehezülése a világpiacon sok profitszerzési lehetőségtől fosztja meg a tőkéseket, nem is szólva arról, hogy a külső piacok elzárása az önköltség és a profit alakulása szempontjából legkedvezőbb termelési szériák kialakítását is akadályozza minden tőkésország monopóliumai számára. Ezért a tőkés világkereskedelemben a monopóliumok állandó erősödése ellenére sem volt megfigyelhető a protekcionizmus folytonos fokozódása, hanem időnként, elsősorban a második világháború után, a behozatali korlátozásoknak — főként az ipari termékek

vonalán — elég jelentős enyhítése, a külkereskedelem meghatározott fokú „liberalizálása” következett be.

A második világháború után a behozatali korlátozások csökkenését a legnagyobb monopóliumok, illetve a legfejlettebb imperialista országok szorgalmazták elsősorban, így pl. az Egyesült Államok, az NSZK stb. Ennek az volt az oka, hogy a legnagyobb nemzetközi monopóliumok közt nagyon intenzívvé vált a gazdasági összefonódás, közöttük nagyon sok monopóliumos egyezmény jött létre erre az időre — ami lehetővé tette áraik fenntartását a vámkorlátok csökkentése esetén is.

A viszonylag fejletlenebb országok a protekcionista politika lazításával szemben már több fenntartással éltek, mint a legerősebb országok. A fejletlen országok továbbra is ragaszkodnak a behozatali korlátozásokhoz, a magas védővámokhoz. Ez utóbbi országcsoporttal kapcsolatban nem is beszélhetünk imperialista külkereskedelmi protekcionizmusról.

Hiba volna azonban a második világháború után eltelt évek tapasztalata alapján arra a következtetésre jutni, hogy a jövőben a tőkésországok a köztük fennálló külkereskedelmi korlátozásokat világméretekben végül is teljesen felszámolják, és hogy a tőkés világgazdaságban a protekcionizmus felett győzelmet arat a szabad kereskedelem. Az igaz, hogy a fejlett termelőerők a tőkésországok intenzív gazdasági együttműködését, összefogását, a nemzetközi munkamegosztás széles körű kiterjesztését, a nemzetközi kereskedelem szabaddá tételét követelnék meg. Ez azonban csak az egyik tendencia.

A szabad külkereskedelem létrehozását akadályozzák a monopoltőkés termelési viszonyok, melyekkel együtt jár a verseny korlátozására, következésképpen a külső versenytársak kizárására irányuló törekvés. A nemzetközi kapcsolatok területén érvényesülő másik tendencia tehát a protekcionizmus. A protekcionista politika alkalmazásában létrejöhetnek, sőt szükségképpen létrejönnek hullámzások, de a külkereskedelmi protekcionizmus mindig az imperializmus egyik jellemző vonása marad, annak ellenére, hogy a termelőerők már erősen nemzetközi méretűekké váltak.

A tőkekivitel lényege

A monopolkapitalizmus időszakában a külkereskedelem mellett a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak nagyon jelentős formája a tőkekivitel.

A tőkekivitel már nem egyszerűen az árunak, hanem **a bérmunkások kizsákmányolása által önmagát állandóan értéktöbblettel megnövelő értéknek az exportja.** A tőkekivitellel tehát a tőkés kizsákmányolás is nemzetközi méretűvé válik. Bár a kizsákmányolás kiterjedhet idegen országok népeire akkor is, ha nincs tőkekivitel, pl. ha a külkereskedelemre a nem egyenértékű csere jellemző. A tőkekivitel azonban már lényegénél fogva más országok kizsákmányolását jelenti, s mivel a tőkekivitel a monopolkapitalizmus jellemző vonása, a nemzetközi kizsákmányolás az imperializmusban rendszerré, szabállyá válik.

Az a körülmény, hogy a kapitalizmus nem lehet meg külkereskedelem nélkül, kifejezi a termelőerők nemzetközi méretűvé válását. A külkereskedelem esetében azonban a szűkebb értelemben vett termelési folyamat még nem lépi át az országhatárokat, hiszen nem magát a termelést, hanem a termelési folyamatban létrehozott árut exportálják.

A tőkeexport alkalmával — annak egyik formájánál, a működőtőke-exportnál — külföldön üzemeket, ültetvényeket stb. létesitenek, sor kerül tehat magának a tőkés termelésnek az exportjára. Ezért a tőkekivitelen keresztül a termelőerők nemzetközi méretűvé válása magasabb színvonalon jön létre. A tőkekivitel tovább növeli a tőkés világgazdaság országai között meglevő kölcsönös függést, és nagymértékben fokozza, különösen a tőkét exportáló fejlett, és a tőkét importáló gazdaságilag elmaradott országok egymással szembeni alá- és fölérendeltségét.

A tőkekivitel lehetősége és szükségessége

Tőkekivitel volt már a monopóliumok előtti kapitalizmusban is, de akkor még csak szerény mértékben. A nagyarányú tőkekivitelnek csak a monopolkapitalizmusban jött létre a lehetősége és szükségszerűsége, ezért tárgyalta Lenin a tőkeexportot úgy mint az imperializmus egyik fő gazdasági ismérvét.

A tőkekivitel lehetőségét az teremti meg, hogy a monopolkapitalizmus idószakára a Fold nagy részét már bevonták a tőkés világgazdaság vérkeringésébe, így a legtöbb országban kialakult már bizonyos minimális fejlettségű ipar, létesültek utak, vasutak, kikötők stb., amelyek elengedhetetlenül szükségesek az exportált tőke működéséhez.

Elősegítette a tőkék exportját az is, hogy a monopolkapitalizmusban a vállalatokat gyakran nem maguk a tőkések, hanem fizetett szakemberek irányítják, a tőkésvállalat funkcionálása mind gyakrabban független a tulajdonos, a tőkés tartózkodási helyétől.

A tőkeexport szükségszerűségét közvetlenül az magyarázza, hogy a monopolkapitalizmusban a legfejlettebb tőkésországokban időnként jelentős tőkefeleslegek halmozódnak fel. A tőkefeleslegek felhalmozódásának oka a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése. A termelés magas fejlettségi színvonala alapján nagyon megnövekedett a termelés ugrásszerű kibővítésének lehétősége, de a fogyasztás a monopolkapitalizmusban sem nő gyorsabb ütemben, mint a XIX. századi kapitalizmusban. ezért legtöbbször nem a termelés gyors növelése, hanem a termelőkapacitás túlméretezése figyelhető meg. Ilyen körülmények között az értéktöbbletnek a tőkések személyes fogyasztásán felül megmaradó részét egyre nehezebb megfelelő haszonnal biztató beruházások útján otthon felhasználni. Az országon belül keletkező fölös, heverő tőkét külföldön próbálják befektetni.

Maguk a speciális monopoltőkés viszonyok is hozzájárulnak a tőkefeleslegek képződéséhez. A monopóliumok korlátozzák az iparágak közötti tőkeáramlást. és ez végül is társadalmi szinten akadályozza a tőkeberuházásokat. Bármilyen is a konkrét oka a tőkefeleslegek kialakulásának, ez mindenképpen a tőkék nemzetközi vándorlásának megnövekedését teszi elkerülhetetlenné.

A tőkeexport mozgatóereje azonban nem mindig a tőkefelesleg. Sokszor egyszerűen azért áramlik külföldre a tőke, mert ott magasabb az elérhető profitráta.

A profitráta országonkénti eltérésének sokféle oka lehet, mint pl. a termelés természeti feltételeinek különbözősége, a munkabérek jelentősen eltérő színvonala stb. Hogy mennyire jelentős szerepet játszanak a profitráták országonkénti eltérései a

tőkekivitelben, az bizonyítható azzal, hogy tőkét exportáló tőkésországok egyes esetekben kölcsönt vesznek fel, mert az országon belül nem tőkefelesleg, hanem átmenetileg tőkehiány van.

Vannak — főként a második világháború után — a tőkekivitelnek speciális, az előbbiektől eltérő okai is. A tőkekivitel gyakran az importáló ország társadalmi fejlődésének a befolyásolását, pl. a kapitalista társadalmi rendszer védelmét szolgálja. Ilyenkor a tőkeexport világpolitikai érdekekkel áll összefüggésben, és nem egyszerűen a belső tőkefelesleggel, vagy a várható nagyobb profitrátával magyarázható a megjelenése.

A tőkeexport a tőkések profitérdekeit azáltal is szolgálhatja, hogy segítséget nyújt a realizálási nehézségek leküzdésében. Különösen jellemző ez az állami tőkeexportra. A tőkeexportnak tehát sokféle oka lehet, leglényegesebb azonban a viszonylagos tőkefeleslegek képződése.

A tőkekivitel formái

A tőkeexportnak többféle formája van. Aszerint, hogy az exportőr kivitt tőkéje után profitot vagy kamatot kap, működőtőke- és kölcsöntőkeexportról beszélhetünk.

Működőtőke-export esetén az exportőr vagy új vállalatot alapít, vagy pedig már meglevő vállalatba társul bele. A működőtőke-export némelykor rendkívül magas profitráta elérését teszi lehetővé. (Az elmaradott országok olajkincsének kiaknázására irányuló tőkekivitel az olajlelőhelyek kivételes gazdagsága és a nagyon alacsony munkabérek következtében nemritkán 100%-os profitrátát is biztosított a tőkeexportőrök számára.)

A működőtőke-export ösztönzi az árukivitelt. Ez történhet úgy, hogy külföldön összeszerelő üzemeket létesítenek, ami maga után vonja az otthon gyártott félkész termékek, alkatrészek rendszeres exportját, vagy úgy, hogy a létesítendő vállalathoz szükséges berendezéseket exportálják áruformában.

A működőtőke-kivitel közvetve is ösztönzi az árukivitelt. Serkenti az elmaradott importáló országok árutermelését, ezzel bővül a belső piac, ami képessé teszi ezeket az országokat több külföldi áru felvételére.

Kölcsöntőkeexport esetén a tőkét kamat ellenében, meghatározott lejárati időre kölcsönadják. Eszerint beszélünk rövid és hosszú lejáratú kölcsöntőkeexportról.

A hosszú lejáratú kölcsöntőke-kivitel alkalmával az importőrt rendszerint arra kötelezik, hogy a kölcsön meghatározott részéért árut vásároljon a tőkét exportáló országtól. Ilyen módon az importáló ország arra is késztethető, hogy megnyissa vámsorompóit a tőkét exportáló ország előtt, vagy vele szemben felfüggessze az árubehozatalt tiltó rendelkezéseit. A kölcsöntőkeexport valóságos ugródeszka az áruexport számára.

A kölcsöntőkeexport segítségével oly módon is ösztönözhető az áruexport, hogy a kölcsönnyújtással átmenetileg megnövelhetők a tőkeimportőr ország áruvásárlásra fordítható devizakészletei.

A kölcsöntőke kivitelével azonban egyes tőkésországok árukivitelüket tartósan is ösztönözhetik. A hitelnyújtással ugyanis, különösen akkor, ha kedvezőek a feltételei — ha átlagosnál hoszszabb lejáratra, és átlagosnál alacsonyabb kamatláb mellett adják — a piacok elhódíthatók más országoktól úgy, hogy a kölcsön feltételeként a tőkét importáló országok devizáik nagyobb részét fordítják a tőkét exportáló országból történő vásárlásra, s ugyanakkor csökkentik vásárlásaikat más tőkésországokból. A kölcsöntőkeexport tehát a piacokért folytatott harc fontos eszköze.

A rövid lejáratú kölcsöntőkeexport áruk és szolgáltatások hitelben történő eladásával kapcsolatos. Míg a hosszú lejáratú kölcsöntőke-export esetében a kölcsönnyújtás megelőzi az árumozgást, a rövid lejáratú kölcsöntőkéket az áru- és szolgáltatásexporttal egyidőben nyújtják. Feltűnő, hogy a legnagyobb, rövid lejáratú kölcsöntőkét importáló ország az Egyesült Államok és Nagy-Britannia. Ez szoros kapcsolatban van a dollár és a font tartalékvaluta pozíciójával. A fizetésimérleg-egyenlegek ugyanis nemcsak aranyszállítással, hanem dollárral és fonttal is kiegyenlíthetők, ezért a tőkésországok dollárra és fontra szóló követeléseiket vagy magát a dollárt és a fontot nem váltják be mindjárt aranyra, vagy nem vásárolnak értük rögtön árukat az angol vagy amerikai piacról, hanem tartalékolják. Ez az Egyesült Államok és Anglia számára jelentős összegű hitelt jelent. A tőkésországok dollártartalékai jelenleg megközelítik a 30 milliárd $-t. A dollár tartalékvaluta pozíciójával magyarázható, hogy az Egyesült Államok, amely a második világháború óta a legnagyobb hosszú lejáratú kölcsöntőkét exportáló ország, a rövid lejáratú hitelek vonalán a tőkés világgal szemben jelen-

tős mértékben eladósodott állam. Természetesen az adós—hitelező viszonynak ebben az esetben egészen más a tartalma, mint a szokványos hitelügyletek esetében. Az Egyesült Államok nincs alárendelt pozícióban a többi országgal szemben, ellenkezőleg, a dollár éppen azért lehet tartalékvaluta, mert az Egyesült Államok a tőkés világrendszer kimagaslóan első gazdasági és politikai hatalma. S éppen ezért, bár a font is tartalékvalutaként szerepel, az „igazi" tartalékvaluta tulajdonképpen a dollár.

A tőkeexportot osztályozhatjuk aszerint is, hogy az *állami* vagy *magán-tőkeexport*.

Míg a magán-tőkeexport nagyobb része működőtőke-kivitel, az állami tőkeexport túlnyomórészt kölcsöntőkeexport.

Az állami tőkeexport az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése után került előtérbe. Mozgatóereje legtöbbször nem a közvetlen haszonszerzési lehetőség, hanem az adott ország monopoltőkéseinek gazdasági, politikai vagy katonai érdekei. Az állami tőkeexport gyakran előkészíti a talajt a magán-tőkeexport számára. Így pl. amikor a monopoltőkés országok állami szervei kölcsönt folyósítanak a gyengén fejlett országok számára utak, vasutak, kikötők stb. építésére, ezzel megteremtik a külföldi vállalatok létesítésének kedvező feltételeit.

Az állami tőkeexportnak gyakran az a rendeltetése, hogy az importőr országokban a magántőke működése számára kedvező *politikai* feltételeket teremtsen. Megfigyelhető, hogy a politikailag bizonytalan területre inkább az állami tőkeexport irányul, a magántőke ilyen területekre csak akkor merészkedik be, ha a tőkebefektetés után különösen magas profit várható.

A tőkekivitel iránya

A tőkét *fejletlen* és *fejlett országokba* exportálják. A fejletlen országokba azért érdemes működő tőkét kivinni, mert itt nagyon alacsonyak a munkabérek és a nyersanyagárak.

A fejlett tőkésországokba irányuló tőkeexportnak is nagyon sok előnye van. Ezzel magyarázható, hogy a tőkekivitel sohasem irányult csak a fejletlen területekre. A második világháború után az összes kivitt tőkének jóval több mint a fele a fejlett országokba áramlott. A fejlett országokba irányuló működőtőke-export nagy előnye, hogy számolni lehet az importőr ország nagy *belső felvevőpiacával*. A helybeni eladás csökkenti a szállítási költségeket, ami növeli a tőkeexportőr ország versenyképességét.

A fejlett országokban *szakképzett munkaerő* áll rendelkezésre, ami ugyanolyan beruházás mellett nagyobb munkatermelékenységet tesz lehetővé, mint a gyengén fejlett országokban. Ha az egyik fejlett tőkésország működő tőkét exportál a másikba, akkor az ott termelt árukat akadálytalanul piacra dobhatja, hiszen ezek bevitelét már egyáltalán nem gátolják a monopoltőkés országok behozatalt akadályozó vagy tiltó rendelkezései. Az Egyesült Államok monopolistái pl. ilyen módon jóval több árut adnak el Nyugat-Európa területén, mint az amerikai területről Nyugat-Európába irányuló áruexport útján.

A fejlett országokba áramló tőke igyekszik a *munkabérek* nemzeti különbségeit is kihasználni. Végül nagyon jelentős előny, hogy a fejlett országokban már megvan a kiépített úthálózat, fejlett a közlekedés és a közműhálózat, ami szükséges a tőke működéséhez. A fejlett országokba irányuló tőkeexport esetén tehát *nem kell* az ún. infrastruktúrát fejlesztő és nagy tőkéket lekötő kiegészítő beruházásokat végrehajtani. A fejletlen országokban ugyanez a legtöbb esetben elkerülhetetlen.

Mindezt egybevetve, a tőke számára általában célravezetőbb, hasznothajtóbb, ha a fejlett területeken a tőkeexport a *feldolgozó iparba* irányul. Az elmaradott országokban inkább a *kitermelő iparba* érdemes tőkét beruházni.

Századunk elején Anglia volt a legfőbb tőkét exportáló ország. Az Egyesült Államok azonban mind gyorsabb ütemben zárkózott fel mögéje, sőt a második világháború után az Egyesült Államok lett a legfontosabb, tőkét exportáló ország. Az ötvenes évek közepétől kezdve az amerikai tőkekivitel számára egyre nagyobb konkurrenciát jelent az angol, a francia, az NSZK-beli és a japán tőkeexport. Ennek ellenére az Egyesült Államok külföldi tőkeérdekeltségei még mindig több mint 50%-át teszik ki az összes külföldi tőkebefektetéseknek.

Gazdasági és katonai segélyek

Az Egyesült Államokban a második világháború után a tőkekivitellel szemben nagyobb szerepet játszottak a belső tőkefeleslegek lecsapolásában a gazdasági és katonai segélyek. Újabban a nyugat-európai tőkésországok, pl. az NSZK is jelentős összegben nyújtanak segélyeket a gazdaságilag elmaradott országoknak.

A segélyek *nem azonosíthatók* a tőkekivitellel. A segélyeket nem kell visszafizetni, és kamatot sem kell fizetni

értük. A segélyeket az állam folyósítja. Ezek egy része *technikai* segély. Ide tartozik a szakemberképzésben nyújtott segítség, ösztöndíjak nyújtása, iskolák, egyetemek, kutatóintézetek építése, szakemberek küldése, valamint az egészségügyi és szociális támogatás stb.

A segélyek az arra rászoruló országokban a monopoltőkés országok gazdasági, politikai befolyásának növelését és a kapitalista gazdasági viszonyok megmentését, erősítését szolgálják. A segélyt nyújtó tőkésállamok *beavatkoznak* más tőkésországok politikájába, a segélyt *politikai* feltételekhez kötik. Az amerikai segély feltételeihez tartozott pl. az Egyesült Államok politikájának támogatása a különböző nemzetközi szervezetekben, antikommunista állásfoglalás és csatlakozás az agresszív katonai tömbökhöz, katonai támaszpontok átengedése az Egyesült Államok számára stb. A segélyek megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy azok egyik rendeltetése az imperialista hatalmak *gazdasági pozícióinak biztosítása* az elmaradott országokban.

A legutóbbi években a katonai segélyekkel szemben előtérbe kerültek a *gazdasági* segélyek. A monopoltőkés országok felismerték, hogy a nemzeti felszabadítási mozgalmakat csupán katonai úton nem tudják megfékezni. Ezért azt remélik, hogy a gazdasági segélyekkel gátolhatják meg legjobban a gazdaságilag gyengén fejlett országok önálló politikai fejlődését, a forradalmi mozgalmak kibontakozását, és így kapcsolhatják legsikeresebben a monopoltőkéhez a gyengén fejlett országokat.

A tőkekivitel hatása

A tőkeexport *csökkenti* a belföldön kihasználatlan, befektetésre váró tőkék összegét, és az árukivitel ösztönzése útján *elősegíti* a hazai termelés növelését, ami tovább csökkenti a befektetési lehetőségeket nem találó tőkék összegét.

A tőkekivitel azonban nem alkalmas a tőkefeleslegek teljes felszámolására. Mind a kölcsöntőke-, mind pedig a működőtőkeexport növelésének szigorú *korlátai vannak*. A kölcsöntőke kivitele függ az importáló országok hitelfelvevő képességétől, a működő tőke exportja pedig attól, hogy a világpiac mennyi árut képes felszívni. Mivel a tőkefelvevő piac korlátozott, a tőkésországok között éles konkurrenciaharc dúl a tőkeelhelyezési területek megszerzéséért.

A második világháború után a tőkefeleslegek lecsapolásában

a tőkekivitel kisebb szerepet játszik, mint az azt megelőző időkben. (Az Egyesült Államokban pl. ezen a területen a tőkeexportot megelőzik a segélyek.) Ma m i n d e n tőkésországban fontosabb eszköz a tőkefeleslegek csökkentése terén az állammonopolista kapitalizmus, mivel ez alkalmas az összkereslet mesterséges növelésére.

A tőkeexport kedvezően hat a tőkét exportáló országok p r o f i t r á t á j á r a, mert a tőkekivitel útján gyakran nagyon magas profitráta érhető el. A tőkeexport a profitráta megnövelését lehetővé teszi pl. azáltal, hogy fontos szerepet játszik az anyaország olcsó nyersanyagokkal, valamint olcsó élelmiszerekkel való ellátásában.

A tőkekivitelnek az exportáló országok gazdaságára h á t r á n y o s következményei is lehetnek. Lehet, hogy a külföldön létesített vállalatok a világpiacon versenyre kelnek a hazai iparral. Az is lehet, hogy a tőkekivitel hátráltatja a tőkét exportáló országok gazdasági fejlődését. Ha ugyanis a tőkekivitelt nem a belső tőkefelesleg teszi szükségszerűvé, hanem annak egyszerűen a külföldön elérhető jóval magasabb profit az ösztönzőereje, akkor a tőkeexport közvetlenül levonást jelent az otthon befektethető tőkékből. A tőkeexportnak ilyen tekintetben valamelyes szerepe volt abban, hogy pl. Anglia, amely korábban a tőkés világ vezető hatalma volt, lemaradt az imperialista országok egymás közötti versenyében.

A tőkekivitel a gazdaságilag kevésbé fejlett importáló országokban hozzájárulhat a t e r m e l ő e r ő k f e j l ő d é s é h e z. A legtöbb esetben azonban a tőkét importáló, gazdaságilag elmaradott ország e g y o l d a l ú fejlődését idézi elő. A nagy monopóliumok főleg a kitermelő ágazatokban létesítenek vállalatokat. A külföldi tőke ezeken a területeken az utóbbi évtized kivételével csak egészen minimális mértékben épített ki feldolgozó ipart, a nehézipar pedig alig fejlődött.

A tőkekivitel a tőkét importáló elmaradott országokban a termelőerők fejlesztésével előmozdítja a t ő k é s t e r m e l é s i v i s z o n y o k f e j l ő d é s é t. Ennek révén ezekben az országokban is kialakul a nemzeti burzsoázia, és fokozatosan osztállyá szerveződik a proletariátus. Így a tőkekivitel végül is közvetve elősegítheti az elmaradott országok gazdasági és politikai függőségének felszámolását.

KÖVETELÉSEK ÉS TARTOZÁSOK KIEGYENLÍTÉSE A NEMZETKÖZI FORGALOMBAN

A kereskedelmi és a fizetési mérleg

A nemzetközi munkamegosztás, a külkereskedelem, a tőkekivitel stb. alapján a tőkésországok gazdasági kapcsolatban vannak egymással, amelyekről *nemzetközi mérlegeket* készítenek.

A nemzetközi kereskedelmi mérleg azt mutatja meg, hogy meghatározott időszak, rendszerint egy év alatt, valamely tőkésország mennyi árut exportált, illetve importált. Ha az export meghaladta az importot, akkor a külkereskedelmi mérleg aktív, ellenkező esetben passzív.

A nemzetközi fizetési mérleg ugyancsak egy időszakra, rendszerint egy évre, a külföldnek teljesített és a külföldtől kapott kifizetéseket tartalmazza. A fizetési mérleg passzív, kiadási oldalán szerepel minden külföldre irányuló pénzmozgás, függetlenül attól, hogy az milyen címen történik, hogy ezáltal az adott ország adósságát törleszti-e, vagy hitelezővé válik. A fizetési mérleg aktív, bevételi oldalán ezzel szemben a külföldről beáramló pénzbevételek szerepelnek. Ha a pénzbeáramlás nagyobb a pénz kiáramlásánál, a fizetési mérleg aktív, ellenkező esetben passzív. A fizetési mérleg sok tekintetben bővebb a külkereskedelmi mérlegnél, mert nemcsak a nemzetközi árumozgás által kiváltott, külföldre teljesített fizetéseket, és a külföldről beáramló fizetéseket tartalmazza, hanem a tőkekivitelből, a segélyekből, a turistaforgalomból, fuvardijakból stb. eredő be- és kifizetéseket is. Ebből látható, hogy a fizetési mérleg aktív lehet passzív külkereskedelmi mérleg mellett, és megfordítva, passzív lehet, miközben egy ország áruexportja meghaladja áruimportját.

A nemzetközi pénzforgalom

A fizetési mérleg aktív vagy passsziv egyenlegével kapcsolatban felmerül a nemzetközi tartozások és követelések kiegyenlítésének problémája. Kérdés, hogyan egyenlítik ki ezeket a nemzetközi pénzforgalomban?

Ismeretes, hogy világpénzként az arany funkcionál, vagyis a nemzetközi pénzforgalomban a pénz szerepét az arany tölti be. Ma a tőkésországok belső pénzforgalmában már nem az arany a pénz, a belső pénzforgalom elszakadt az aranytól. A

nemzetközi pénzforgalomban azonban most is az *arany a pénz.* Minden tőkésállam megszüntetheti saját területén a törvényes pénz aranyra való beválthatóságát, kényszerítheti az aranyra beváltható, az aranyhoz képest szilárd bankjegyek helyett az inflációra hajlamos papírjegyek elfogadását. Az államnak ez a hatalma azonban szükségképpen véget ér az országhatároknál. Egyetlen állam sem teheti semmiféle dekrétummal törvényes fizetési eszközzé saját papírjegyeit más országokban.

Noha a jelenkori kapitalizmusban is az arany a világpénz, ez nem jelenti azt, hogy nemzetközi fizetési eszközként csak az arany szerepelhet. Arannyal a nemzetközi fizetéseknek mindig csak kis töredékét teljesítették. A külfölddel szemben fennálló tartozásokat jelentős részben főként bizonyos országok *nemzeti valutáival*, illetve a valutákra szóló követelésekkel, *devizákkal* egyenlítették ki. Elvileg bármely ország devizájával kiegyenlíthetők a nemzetközi követelések, a gyakorlatban azonban, amíg London volt a nemzetközi pénzélet központja, a nemzetközi fizetések túlnyomó része Londonra szóló devizákban történt, amelyeket az angol bankok rendszerint nem aranyban, hanem bankjegyekben egyenlítettek ki. A második világháború óta a nemzetközi fizetések nagyrészt nem aranyban, hanem dollárban történnek, a nemzetközi pénzügyi élet központja az Egyesült Államokra tevődött át. A dollár azonban nemzetközi síkon átváltható aranyra, az Egyesült Államok bármely más ország nemzeti bankjának 35 $-ért egy uncia súlyú (28,35 gramm) aranyat ad. A dollár mögött tehát a nemzetközi pénzforgalomban ott van az arany, e nélkül a dollár nem is válhatott volna tartósan nemzetközi fizetési eszközzé.

Azt, hogy a gyakorlatban a második világháború óta az arany mellett a dollár játssza a nemzetközi fizetési eszköz szerepét, és nem valamely más, a nemzetközi forgalomban aranyra beváltható valuta, külön meg kell magyarázni. Az Egyesült Államok a második világháborúban meggazdagodott, óriási gazdasági és politikai hatalomra tett szert a tőkés világgazdaságon belül, az egyetlen olyan vezető tőkés hatalom volt, ahol a háború a gazdaságot nem zilálta szét, ahol lényegében véve nem volt áruhiány a háború befejezése után. Ezért a dollár volt az egyetlen olyan nemzeti valuta, amelyért mindent lehetett vásárolni, a nemzetközi fizetési eszköz így csakis az aranyra beváltható dol-

lár lehetett, nem pedig — az angol fonttól eltekintve — más nemzeti valuta.

Az egyes országok valutáit, illetve e valutákra szóló devizákat, de különösen az igazi kulcsvalutát, a dollárt vagy a dollárra szóló devizát, adják-veszik a nemzetközi pénzpiacon. **A külföldi valuta belföldi valutában kifejezett ára a valutaárfolyam.** A második világháború után a dollár kulcsvaluta szerepéből kifolyólag a dollár árát kifejezik minden tőkésország valutájában, de éppen ezért kerülő úton minden nemzeti valuta kifejeződik minden más nemzeti valutában. Ha ismerjük a dollár árfolyamát frankban és márkában, akkor ebből megállapítható a frank és a márka egymáshoz viszonyított árfolyama is. Tendencia érvényesül arra, hogy a valuták árfolyama igazodjon a valuták belső vásárlóerejéhez. Természetesen a valuták árfolyama és belső vásárlóerejük aránya között hosszabb-rövidebb ideig is eltérés mutatkozhat. Ez az eltérés a dollár esetében a legfeltűnőbb. Jelenleg a dollár a legtöbb ország valutájához és az aranyhoz képest jelentősen felértékelt.

A nemzetközi pénzügyi életben közismert dolog, hogy dollárért a többi tőkésország területén jóval többet lehet vásárolni, mint az Egyesült Államokban. A dollárért annyi más nemzeti valuta kapható, amelynek belföldi vásárlóereje nagyobb, mint a dollár amerikai vásárlóereje. Ugyanígy, 35 $-ért a nemzetközi pénzforgalomban egy uncia arany kapható, amelynek értéke nagyobb, mint az Egyesült Államokban 35 $-ért vásárolható áruk értéke. A dollár felértékeltsége a nemzetközi pénzpiacon legalább 20%-osra tehető, ami egyben annyit jelent, hogy 1 $-ért külföldön legalább 20%-kal több árut lehet vásárolni, mint az Egyesült Államokban.

A dollár felértékeltsége, ugyanúgy mint tartalékvaluta pozíciója az Egyesült Államok második világháború után létrejött *gazdasági túlsúlyának* következménye.

·A második világháború után a tőkésországok nagy részének fizetési mérlege az Egyesült Államokkal szemben passzív volt, a tőkés világban *dollárhiány* mutatkozott, és ez lehetővé tette a magas, a dollár belföldi vasárlóerejét meghaladó dollárárfolyam kialakítását. A többi tőkésország ezt a nehézséget nem oldhatta meg úgy, hogy aranyért próbáljon vásárolni az Egyesült Államokban, hiszen az arany nem foroghat a belső pénzforgalomban Arannyal csak olyan módon lehetett vásárolni, hogy a partnerországok aranykészletüket dollárra váltották át, de az

arany értéke szempontjából kedvezőtlen, és a dollár belföldi vásárlóereje szempontjából kedvező árfolyamon. A háború utáni tartós dollárhiány tehát lehetővé tette a dollár felértékelését mind a többi valutával, mind az arannyal szemben. Természetesen a külföldi tőkések is több aranyat kaphattak dollárkövetelésük fejében az amerikai tartalékokból, mint amennyire a dollár belső vásárlóereje alapján érdemes volt. Ez azonban az Egyesült Államok számára mindaddig nem okozott bajt, amíg a többi monopoltőkés ország fizetési mérlege passzív volt, mert ez biztosította, hogy az aranykészletek inkább az Egyesült Államokba vándoroljanak.

Nagyjából 1957—1958-ra az európai tőkésországok és Japán annyira megerősödtek, hogy megszűnt fizetési mérlegük passzivitása az Egyesült Államokkal szemben, és a dollárhiányt fokozatosan dollárbőség váltotta fel. Ezzel párhuzamosan a tőkésországok egyre nagyobb mértékben váltják be dollárköveteléseiket az Egyesült Államok központi bankjánál a magas — 35 $ = egy uncia arany — dollárárfolyamon aranyra, megindult az arany kiáramlása az Egyesült Államokból. Az amerikai aranytartalékok a hatvanas évek közepére a korábbi 23—24 milliárd $-ról 13—14 milliárd $-ra csökkentek, és az aranykiáramlás veszélye továbbra is fennáll. Ez a nemzetközi pénzügyekben labilis állapotot jelent, fenyeget a dollár leértékelésének veszélye. A dollárleértékelés azt jelentené, hogy a külföldi dollárkövetelésekkel szemben egyszeriben megnőne az aranytartalékok aránya, mert ugyanaz az aranytartalék leértékelt dollárban kifejezve nagyobb összeget (13 milliárd $-nál jóval nagyobbat) képviselne. A dollár leértékelése amellett — ha a többi ország nem értékelné le valutáját — ösztönözné az amerikai áruexportot, javítaná az amerikai fizetési mérleget, mérsékelné a dollárbőséget, ezért csökkentené a dollárkövetelések beváltását aranyra, vagyis akadályozná az arany kiáramlását az Egyesült Államokból. Ennek ellenére az amerikai kormány mindeddig nem szánta rá magát a dollár leértékelésére.

Az Egyesült Államoknak több szempontból komoly érdeke fűződik a jelenlegi magas dollárárfolyam fenntartásához. Először is a dollár leértékelése annak nyílt beismerését jelentené, hogy az a gazdasági és hatalmi túlsúly, amit az Egyesült Államok a második világháborút követő évtizedben élvezett, már a múlté. A magas dollárárfolyam fenntartása tehát az Egyesült Államok számára egyben presztízskérdés. A dollár felértékeltsége nagyon kedvező a tőkeexport számára, az Egyesült Államok így olcsóbban tud tőkeérdekeltségeket szerezni külföldön. Az Egyesült Államok pedig a legnagyobb tőkeexportáló ország. A dollár leértékelése magasabb aranyár kialakítását jelentené, ez egyértelműen kedvezne az aranytermelő országoknak, köztük a Szovjetuniónak, a szocialista világrendszer vezető országának, amely a világ egyik legnagyobb aranytermelője. Végül a dollár leértékelése valószínűleg maga után vonná a többi tőkés valuta leértékelését is, ami legalábbis csökkentené a dollár leértékelésének exportösztönző hatását az Egyesült Államokban, amellett nagymértékben növelné a bizonytalanságot a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén. A nemzetközi kereskedelmi és fizetési kapcsolatoknak komoly visszahatásuk van a tőkésországok belső gazdasági helyzetére, ami valószínűleg romlana a nemzetközi kapcsolatban jelentkező bizonytalanság

fokozódása esetén. Ez utóbbi tényező figyelembevétele azt is érthetővé teszi, hogy a tőkésországok miért nem szánhatják el magukat a dollár elleni frontális támadásra.

NEMZETKÖZI MONOPÓLIUMOK A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN

Nemzetközi magánmonopóliumok

A nemzetközi monopóliumok létrejötte, ugyanúgy mint a nemzeti monopóliumoké, a termelőerők fejlődésére, a tőke koncentrációjára és centralizációjára vezethető vissza.

A termelőerők fejlődésük során túlnőnek az országhatárok keretein. A nagy monopolista vállalatok nemcsak a hazai, hanem egyre inkább a világpiac számára is termelnek. Ezért elkerülhetetlenül kifejlődik és kiéleződik a világ nagy monopóliumai között az árukiviteli piacokért folytatott harc.

A termelőerők nemzetközivé válása abban is megnyilvánul, hogy a monopóliumok nem támaszkodnak csupán a hazai nyersanyagforrásokra, hanem igyekeznek kiaknázni más országok, sőt más földrészek nyersanyagforrásait is. A monopóliumok tehát a világot nemcsak mint árueladók, hanem mint nyersanyagvásárlók is behálózzák, ezért a világ nagy monopóliumai között kifejlődik a nyersanyagforrásokért folytatott küzdelem. Az árukiviteli piacokért és a nyersanyagforrásokért folytatott harc egyik fontos eszköze a tőkekivitel. A tőkeelhelyezési területek megszerzése a monopóliumok nemzetközi harcának fontos területe.

Az egymással világméretekben konkurrenciaharcot folytató óriási monopóliumok között ugyanolyan törvényszerűséggel jönnek létre monopóliumos egyezmények, mint egy-egy tőkésországon belül. A nemzetközi monopóliumos egyezmények megkötésének is megvan a lehetősége és szükségszerűsége.

A megegyezés lehetősége abban rejlik, hogy egy-egy gazdasági ágban a viszonylag kevés számú világgazdasági érdekeltségű óriásvállalat, illetve monopólium között technikailag keresztülvihető a megegyezés.

A megegyezés szükségszerűségét pedig az magyarázza, hogy a világméretekben folytatott korlátlan verseny áruik árának gyors esésére, profitjuk zuhanására vezetne, ugyanak-

kor egymást a világpiacról kiszorítani nem tudnák. A monopóliumos megegyezés alapján pedig az elérhető profit tömegét valamennyien növelhetik. Ezért két vagy több fejlett tőkésország monopóliumai között monopolista egyezmények jönnek létre, melyekben *felosztják* maguk között az áru- és tőkekiviteli piacokat, nyersanyagforrásokat.

A nemzetközi monopóliumos egyezményekről és azok gyarapodásáról nehéz képet adni, mivel azokat a résztvevők gyakran titokban tartják. Az első nemzetközi monopóliumos egyezmények a múlt század végén keletkeztek, de ekkor még kivételszámba mentek. A monopolkapitalizmusban számuk gyorsan nőtt, és a második világháború előtt már több mint 300 nemzetközi monopolista egyezmény jött létre.

A nemzetközi monopolista egyezményekre példa a *Nemzetközi Olajkartell.* Ez a nemzetközi monopólium már az első világháború előtt létrejött, az olajforrásokat és -piacokat osztotta fel angol és amerikai olajmonopóliumok között. Akkor a kartellen belül az angol Royal Dutch Shell konszernnek volt uralkodó szerepe, jelenleg az amerikai Standard Oil olajtröszt a kartell vezető ereje.

A *Nemzetközi Acélcsőkartell* az acélcsövek exportját és árát szabályozza. A kartell vezető erejét NSZK-beli monopóliumok adják. A kartellhez NSZK-beli, angol, francia és belga vállalatok tartoznak, amelyek a tőkés világ acélcsőexportjának kb. a felét bonyolítják le.

A nemzetközi monopóliumok, amelyek a verseny kiküszöbölésére irányulnak, *nem szüntetik meg* a konkurrenciát; az a monopóliumon *belül* burkolt formában folytatódik, s a monopólium széthullása esetén újból teljesen nyíltan, sőt még nagyobb erővel lángol fel. De megmarad a verseny különböző nemzetközi monopóliumok *között* is, amely éppen olyan törvényszerűséggel éleződik, mint az országon belüli monopóliumok közötti konkurrencia.

A nemzetközi monopóliumok egymás közötti harca egyben a különböző imperialista országok ellentéteinek, konfliktusainak forrását képezi.

A termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja a monopolkapitalizmusban — különösen a második világháború utáni időszakban — olyan méreteket ért el, hogy sok esetben *egyetlen* világpiacra termelő monopólium is nemzetközi monopó-

liumnak számít. *Létrejöhetnek tehát nemzetközi monopóliumok monopóliumos egyezmény nélkül is.* Az ilyen óriási vállalatoknak a termelésben, a világpiaci exportban annyira jelentős súlyuk van, hogy más vállalatok gazdasági tevékenységük során, pl. árpolitikájukban kénytelenek hozzájuk igazodni. Ezek a nagyvállalatok külön monopolista egyezmények nélkül is képesek az árakat diktálni, és monopolista extraprofithoz jutni.

Ilyen világméretű monopólium pl. az *Unilever* angol–holland margarin-, szappan-, élelmiszeripari tröszt, amely 1962-ben egymaga 4,8 milliárd $ értékű árut forgalmazott, és ugyanebben az évben 293 000 munkást és alkalmazottat foglalkoztatott. Ennek a trösztnek több mint 400 vállalata van a tőkés világ különböző országaiban.

A nemzetközi monopóliumok — ugyanúgy mint az egyes tőkésországokon belül meglevő monopóliumok — az imperializmuns gazdaságának lényeges jellemző vonását képezik. Lenin az imperializmusnak ezt a fontos jellemző vonását, gazdasági ismérvét, mint a *világ gazdasági felosztását* tárgyalta a kapitalisták szövetségei, a nemzetközi monopóliumok között.

Nemzetközi állami monopolista szervezetek

A termelőerők fejlődése, illetve azok túlnövése az országhatárok keretein, valamint a monopoltőkés termelési viszonyok további fejlődése nemcsak a nemzetközi magánmonopóliumok kialakulásához, hanem a *nemzetközi állami monopóliumos* egyezmények megkötéséhez is vezet. Ezek az egyezmények elsősorban a második világháború utáni időszakra jellemzőek. Létrejöttük visszavezethető a termelőerők viszonylag igen magas fejlettségi szintjére, és arra, hogy a második világháború után a fejlett monopoltőkés országokban a monopolkapitalizmus átalakult állammonopolista kapitalizmussá. A nemzetközi állami monopóliumos egyezményeket nem a nemzetközi méretűvé vált magánvállalatok, magánmonopóliumok kötik egymással, hanem maguk a monopoltőkével összefonódott tőkésállamok. A különböző nemzetközi egyezmények a nemzetközi méretűvé vált magánmonopóliumok érdekeit szolgálják.

A nemzetközi állami monopóliumos egyezményeknek többféle formájuk van, és fejlődésükben több fokozatot különböztethetünk meg. Egyesek csak bizonyos áruk nemzetközi keres-

kedelmét szabályozzák. Mások már nemzetközi méretekben átfogó gazdasági problémákkal foglalkoznak: a külkereskedelem, a pénzügyek, a tőkeexport szabályozását szervezik. **Létrehoztak olyan nemzetközi állami monopóliumos szervezeteket is, amelyek már bizonyos fokú államok feletti hatalommal bírnak. Az ilyen szervezetekhez csatlakozó országok, a célkitűzések szerint, gazdasági és politikai szuverenitásukról részben lemondanak. Az ilyen intézmények a nemzetközi állami monopóliumos egyezmények magasabb fokú fejlődési formáit képezik, mert államok feletti, szupranacionális intézmények.**

A tőkés integráció

A szupranacionális intézményekre egyik legjobb példa az Európai Gazdasági Közösség, vagy más néven Közös Piac, amely 1958. január elseje óta működik.

Az EGK célul tűzi ki a tagállamok közötti vámok eltörlését, vámunió kialakítását, a tőke és munkaerő áramlásának szabaddá tételét, egységes gazdaságpolitika — költségvetési, adópolitika, konjunktúrapolitika, külkereskedelmi politika — megteremtését. Ily módon az EGK tagállamai — az NSZK, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg — az összes célkitűzések megvalósítása esetén 1970-ig olyan gazdasági tömböt alkotnának, amely kb. 170 millió lakosával az Egyesült Államok komoly riválisa lenne. Ha ezen felül azt is számításba vesszük, hogy a tagállamok a közösséghez kapcsolják társult országokként az óriási természeti erőforrásokkal bíró jelenlegi vagy volt gyarmataiknak egy részét, világossá válik, hogy az EGK az Egyesült Államoknak nagyon erős és veszedelmes vetélytársa lehet a kapitalista világgazdaságban.

Az EGK tagállamai a gazdasági integráció területén több vonatkozásban jelentős eredményeket értek el. Így pl. 1966-ig az iparcikkek vámjait az egymás közötti külkereskedelmi forgalomban 80%-kal csökkentették, és 1968 júliusáig az iparcikkeket terhelő vámokat teljesen megszüntetik. A kialakítandó közös külső vámok és a nemzeti vámok közötti különbséget már 60%-os mértékben megszüntették, és a tervek szerint a közös külső vámok kialakítását 1968 júliusában fejezik be.

Nagyobb nehézségekkel járt a mezőgazdasági közös piac kialakítása. Itt az első jelentősebb lépésre csak 1962-ben került sor, amikor egy sor fontosabb mezőgazdasági termékre egységes árat állapítottak meg, és ezen keresztül kezdték sza-

bályozni a mezőgazdasági termékek termelését és kereskedelmét. 1964-ben állapodtak meg az egységes gabonaárakban, amelyek 1967 júliusában lépnek életbe. 1966-ban kidolgozták a mezőgazdaság finanszírozási rendszerét. A tervek szerint 1968. július elsejével megszüntetik a mezőgazdasági termékek kereskedelmének mindennemű mennyiségi korlátozását.

Mindeddig nagyon kevés eredményt értek el a gazdaságpolitika, és ezen belül a konjunktúrapolitika összehangolásában. A Közös Piac Bizottsága 1963—1964-től kezdve ugyan évenként ajánlást tesz az egyes tagországok kormányainak a fontosabb gazdaságpolitikai lépések megtételére, pl. arra, hogy inflációs vagy deflációs pénzügyi politikát kellene-e folytatni. Ezek azonban csak azokban az országokban kerültek gyakorlati megvalósításra, ahol az állami szervek egyébként is a javaslatokkal egybevágó konjunktúrapolitikát alkalmaztak volna. Várható azonban, hogy a jövőben a gazdaságpolitika egybehangolásában is előrehaladás fog történni, mert a tagországok közötti kölcsönös gazdasági függés nagyon komoly mértékben fokozódott a vámkorlátok lebontása, az egymás közötti munkamegosztás szélesedése, a külkereskedelmi kapcsolatok szorosabbá válása miatt.

Az EGK-val szoros kapcsolatban van két, ugyancsak szupranacionális intézmény, a Montánunió és az Euratom.

A Montánunió (Európai Szén- és Acélközösség) 1952-ben alakult meg, és hat monopoltőkés ország, az NSZK, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg szén-, vas- és acéliparát egyesíti magában. A tagállamok tehát ugyanazok, mint a később megalakult EGK-ban. A Montánunió volt az első jelentős lépés az integrációs törekvések területén. Az EGK létrejötte után is megmaradt speciális, különálló szervezetnek, főként a háborús gazdaságban betöltött különleges szerepe miatt. Ugyanakkor az EGK és a Montánunió különböző szervezetei között szoros kapcsolat van. Jellemző a Montánunió méreteire, hogy a tagországok kőszéntermelése 1962-ben 230 millió tonnát ért el, a nyersvas- és acéltermelés 54, illetve 73 millió tonna volt. (Ugyanebben az évben az Egyesült Államok nyersvas- és acéltermelése 60, illetve 89 millió tonna.)

Az Euratom (Európai Atomközösség) az EGK-val együtt jött létre, és a hat nyugat-európai ország atomiparát egyesíti magában. Kizárólagos tulajdonosa az összes nem háborús rendeltetésű hasadó anyagnak, elõjoga van a hasadó anyagok vételére,

eladására, szállítására a közösségen belül, a közösség és külső ország között. Az Euratom hivatalos rendeltetése a tagországok atomiparának nyersanyagellátása, az atomkutatás szervezése, meggyorsítása atomipari vállalatok közös létesítése útján.

1965 áprilisában a tagországok kormányai megegyeztek abban, hogy az EGK-t, a Montánuniót és az Euratomot szervezetileg egyesítik. A gyakorlati végrehajtásra azonban mindeddig nem került sor.

A nemzetközi állami monopóliumos szervezetek létrejöttének okai

A nemzetközi állami monopóliumos egyezményeknek — köztük a szupranacionális intézményeknek —, **a tőkés integrációs törekvések megjelenésének gazdasági alapja végső soron a termelés nagyfokú társadalmasítása, a kapitalizmus alapvető ellentmondásának éleződése a fejlett tőkésországokban. A termelőerők további fejlesztése az anyagi erőforrások olyan nagyarányú koncentrálását követeli meg, amelyre gyakran nemcsak az egyes magánmonopóliumok nem képesek egymagukban, hanem az egyes tőkésországok államai sem.**

Az integrációs törekvések ösztönző ereje, hogy a technika mai fejlettségi színvonala mellett a vállalatok nagy részének rentabilitása döntő mértékben a termelési szériáktól függ. Például az ötvenes évek második felében az önköltség alakulása szempontjából az évi 1,3 millió tonna nyersvasat termelő üzem volt optimális kapacitású. A gépkocsiiparban az optimális kapacitású üzem évi 600 000 egységet gyárt.[4] Ezeket az optimális üzemnagyságokat Nyugat-Európában rendre nem érik el, mert az országhatárok által szűkre szabott nemzeti piacok csak kisebb kapacitású üzemek építését teszik lehetővé. A problémát nem oldhatja meg egyedül a külkereskedelem, mert az export, és ezzel együtt a nemzetközi munkamegosztás kívánatos mértékű kiszélesedése, a monopolkapitalizmusra általában jellemző külkereskedelmi protekcionizmus miatt korlátokba ütközik. Az Egyesült Államokban az optimális termelési kapacitások kiépítésére eddig sokkal kedvezőbb lehetőségek nyíltak, mert az amerikai monopóliumok jóval nagyobb saját nemzeti piacra támaszkodhattak, mint a német, francia stb. monopóliumok. Nem véletlen, hogy a nyugat-európai országokban a monopóliumok job-

[4] Lásd Korunk kapitalizmusa. I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. 223—304. old.

ban törekednek a nemzeti gazdaságok egyesítésére, mint az Egyesült Államok monopóliumai. Míg az Egyesült Államokban a termelés bővítésének akadálya alapjában véve a termelés és fogyasztás közötti ellentmondásban rejlett, a nyugat-európai tőkésországokban a fejlődésnek ezenkívül speciális korlátja volt a széttagoltság aránylag kis tőkés nemzetgazdaságokra. Ezt a speciális korlátozó tényezőt igyekeznek többek közt áthidalni a nyugat-európai monopóliumok az EGK megteremtésével.

A tőkésországok gazdaságának integrációját mozditja elő a nemzetközi munkamegosztás növekedése is. Ez a tőkés újratermelés egybehangolt, nemzetközi méretű befolyásolását teszi szükségessé, ami a nemzetek feletti szervezetek létrehozását és a tőkésországok integrációját vonja maga után. Tehát az integráció és a nemzetközi munkamegosztás külön-külön ok és okozat is. Az integráció nemcsak meggyorsítja a nemzetközi munkamegosztás szélesedését, hanem az utóbbi egy adott ponton túl maga is szükségszerűvé teszi az integrációt.

Az egyes tőkésországok gazdaságának egyesítését megkönnyíti a monopóliumok nemzetközi méretű összefonódása. A nemzetközi magánmonopóliumok összefonódása egyben azt is jelenti, hogy fennáll köztük bizonyos fokú gazdasági érdekközösség is, ami szemben áll a nemzeti elkülönüléssel. A nemzetközi magánmonopóliumok kialakulása ezért előkészíti a tőkésországok egyes csoportjainak gazdasági és politikai egyesülését, a nemzetközi állami monopolista egyezmények létrehozását.

Az integrációs törekvésekben nagyon lényeges szerepet játszanak a politikai tényezők is. Igy pl. az EGK megalakulása összefüggésben van az imperialista hatalmaknak azzal a törekvésével, hogy együttesen szálljanak szembe a szocialista világrendszer növekvő politikai befolyásával. Az EGK megalakulását támogatta az Egyesült Államok is, mert a NATO legbiztosabb gazdasági és politikai bázisát látta benne. Az NSZK reakciós vezető körei revanstörekvéseiket csak úgy tartják megvalósíthatónak, ha az NSZK gazdasági és katonai erejét egyesítik több más fejlett monopoltőkés országéval. Tisztában vannak azzal, hogy a szocialista tábor, és ezen belül a Szovjetunió katonai ereje mérhetetlenül nagyobb, mint az NSZK-é. A felsorolt politikai tényezők szerepe annyira jelentős, hogy enélkül meg sem érthető az EGK megalakulása. Az integrációs tö-

rekvések végső oka azonban a tőkésországok gazdaságában keresendő. A termelőerők jelenlegi szintje egyre kevésbé fér össze a szűk nemzeti piacokkal, enélkül az objektív gazdasági feltétel nélkül az integrációra irányuló kísérletek eleve kudarcba fulladtak volna.

A nemzetközi állami monopóliumos szervezetek társadalmi-gazdasági szerepe

A tőkés integráció egy darabig kedvezően hat a termelőerők fejlődésére. Ösztönzi a tőkésországok közötti munkamegosztást. Ez a tendencia jól megfigyelhető az EGK tagállamaiban. A nemzetkozi munkamegosztás bővülésével ugrásszerűen megnövekedett az egymás közötti külkereskedelmi forgalom aránya az összes külkereskedelmi forgalomhoz képest. Az integráció a beruházások növelését is ösztönzi. A tagországok gazdaságának vagy a gazdaságok egyes ágazatainak egyesítése a tőkések egymás közötti konkurrenciáját fokozza, ami elengedhetetlenné teszi a technika gyors fejlesztését, a beruházások növelését, az állótőkék gyorsabb ütemű kicserélését. Meggyorsul a termelés és a tőke koncentrációja, centralizációja.

A tőkés integráció azonban — mivel nem szünteti meg a tőkés tulajdonviszonyokat — nem képes a termelőerők fejlődésének útjában álló legfontosabb akadályt elhárítani. Az integráció kedvező hatása lényegében a termelés szűk nemzeti korlátainak lebontásában rejlik, a modern termelőerők azonban nemcsak a nemzeti korlátok megszüntetését, hanem a tőkés termelési viszonyok megdöntését is követelik. Mivel a tőkés integráció rendeltetése nem a tőkés tulajdonviszonyok megszüntetése, hanem megvédése, a termelőerők fejlődésére gyakorolt kedvező hatása csak korlátozott mértékű lehet.

A tőkés integráció a termelőerők fejlődésének viszonylag elszigetelt, a nemzeti piacok által megszabott korlátait sem tudja teljes egészében felszámolni. Az integráció ugyanis csak az egyik tendencia a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén, a másik fő tendencia továbbra is a gazdasági elzárkózásra, a versenytársak egy részének kizárására irányuló törekvés. Ez az utóbbi tendencia lényegében a monopóliumokból, a monopolárakból és a monopolista extraprofit megszerzésére irányuló törekvésekből vezethető le. A monopólium mindig feltételezi a verseny kisebb-nagyobb mértékű korlátozását, és ennek egyik

fontos eszköze a külföldi monopolista versenytársak kizárása. Két, egymással ellentétes irányu tendencia érvényesül tehát egyszerre, és a szintézis a tőkés világgazdaság bizonyos területein több tőkésország gazdaságának vagy egyes gazdasági ágainak egyesülése, de nem minden tőkésország gazdaságának integrációja.

A legfejlettebb szupranacionalista állami monopóliumos egyezmények — mint az EGK, a Montánunió és az Euratom — regionális jellegűek. Annak, hogy Anglia belépése az EGK-ba eddig még nem történhetett meg, vannak olyan gazdasági okai is — azon politikai tényező mellett, hogy Franciaország félti politikai hegemón szerepét a közösségen belül —, hogy új tagok — különösen erős monopoltőkés országok — belépése a közösségen belüli versenyt nagyon fokozná, sok monopólium addig élvezett monopolista pozícióját megrendítené. Egy-egy szupranacionális állami monopóliumos egyezményben túl sok tőkésország részvétele az egyezmény „felhígítását" jelentené, olyan körülményeket teremtene, amelyek már nem felelnek meg az egyezmény létrehozásában érdekelt monopóliumok törekvéseinek. Innen a tőkés integráció regionális jellege.

A monopoltőkés országok egy részének egyesülése valamilyen nemzetközi állami monopóliumos szervezetben ösztönzi más tőkésországok regionális jellegű integrációját. Az EGK pl. amellett, hogy célja a részt vevő országok gazdaságának egyesítése, külső országokkal szemben zárt gazdasági tömörülésként lép fel. A vámunió kialakításával megnehezíti más országok számára áruik exportálását a tagországok piacaira, elhódítja tőlük piacaik egy részét, ezzel rontja a külső országok által termelt áruk értékesítésének feltételeit. A szervezeten kívüli országok ez ellen csak úgy tudnak hatásosan védekezni, ha maguk is a gazdasági tömörülés útjára lépnek. A nemzetközi állami monopóliumos egyezmények ezért újabb egyezményeket szülnek, tendencia érvényesül az egymással szemben álló gazdasági csoportosulások, az egymással rivalizáló blokkok számának növekedésére. Példa erre az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (European Free Trade Association, rövidítve: EFTA) létrejötte.

Az EFTA 1960-ban alakult, célja a részt vevő országok közötti kereskedelmi korlátozások megszüntetése, amely külső országokkal szemben, hasonlóan az EGK-hoz, szintén külkereskedelmi diszkriminációt jelent. Az EFTA tagországai — Anglia, Svédország, Norvégia, Dánia, Ausztria, Svájc és Portugália — az iparcikkek vámjait 1967 elejére az egymás közötti külkereskedelemben már teljesen felszámolták, így a társulás területén előnyösebb feltételek mellett adhatnak el, mint az EGK tagállamai. 1961-ben egy újabb állam, Finnország társult az EFTA-hoz. Az EFTA sokkal lazább szövetség, mint az EGK, és gazdasági erejét tekintve is kisebb jelentőségű.

Az európai kontinensen kívül is megfigyelhetők bizonyos — az EGK-hoz képest sokkal kezdetlegesebb fokú — integrációs törekvések. Ilyenek

pl. a Közép-amerikai Közös Piac, a Délkelet-ázsiai Társulás, az Ázsiai Gazdasági Együttműködési Szervezet, és a Latin-amerikai Szabadkereskedelmi Társulás.

Az integrációs törekvések megfigyelhetők fejlett és fejletlen tőkésországok között is. Az utóbbiak esetében az integráció többnyire az elmaradott területek gazdasági fejlesztését, gazdasági védelmét szolgálja a monopoltőkés országok gazdasági csoportosulásaival szemben, ezért alapjában véve haladónak tekinthető.

A tőkés integrációs szervezetek a világ gazdasági felosztásának és újrafelosztásának új formáját képezik. Korábban a világ gazdasági felosztása a nemzetközi magánmonopóliumok közötti megegyezés útján jött létre. A nemzetközi állami monopóliumos egyezmények, integrációs szervezetek e téren egyrészt annyiban hoznak újat, hogy a piac, a nyersanyagforrások stb. felosztásába hivatalosan nem a nemzetközi magánmonopóliumok egymás közötti megbeszélése, hanem államközi, illetve a nemzeti államok feletti integrációs szervezetek létesítése útján történik.

Az EGK is a világ gazdasági felosztásának és újrafelosztásának szerve.

1. A közösség területén a tagországok monopóliumai a korábbinál előnyösebb, a kívül álló országok monopóliumai pedig a korábbinál hátrányosabb feltételek mellett adhatnak el. Az eredmény olyan nemzetközi magánmonopolisztikus egyezményekhez hasonló, amikor az egyezményt kötő felek a világpiacot területileg felosztják egymás között.

2. Az EGK a nyersanyagforrások újrafelosztásában is részt vesz, amennyiben a társult volt gyarmati országok területén a nyersanyagforrások kiaknázására is kedvezőbb lehetőség nyílik a tagországok monopóliumainak a megelőző időkhöz képest.

3. A piac újrafelosztását váltja ki az integráció az egyezményben részt vevő országokon belül is, amennyiben a külkereskedelmi és tőkekiviteli korlátozások megszüntetése, a munkaerő áramlásának szabaddá tétele stb. egyes monopóliumoknak a saját nemzeti piacon élvezett korábbi kiváltságos helyzetét megszüntetheti más tagországok monopóliumaival szemben. Az integráció tehát annyiban is a piacok újrafelosztásának eszköze, hogy meghatározott területeken belül a kon-

kurrenciát szabaddá teszi. A sokkal szabadabb konkurrencia meggyorsítja a kis- és középtőkés üzemek tönkremenetelét, ezért az EGK ez úton is bővíti a piacot a monopóliumok számára, mintegy a piac újrafelosztását váltja ki a monopóliumok javára a kis- és középtőkés vállalatokkal szemben.

GYARMATI RENDSZER AZ IMPERIALIZMUSBAN. AZ IMPERIALIZMUS GYARMATI RENDSZERÉNEK FELBOMLÁSA

A Föld területi felosztása

A Föld területi felosztása során a kapitalista nagyhatalmak idegen országok népeire is kiterjesztik politikai uralmukat. A felosztás a századfordulót követő első évtizedben fejeződött be. Ennek eredményeként a XX. század elejére a tőkés világgazdaságban létrejöttek a gyarmattartó országok, és az előbbiek által leigázott országok, amelyeket gyarmatoknak nevezünk.[5]

A gyarmati függésnek különböző formái voltak, illetve vannak. A szó szoros értelmében vett gyarmatoknak nincs állami szuverenitásuk. A félgyarmati országok, bár formailag függetlenek, valójában gazdaságilag és politikailag csak nagyon kevés önállósággal rendelkeznek. A gyarmati függés különböző típusait képviselik, illetve képviselték a védnökségek, a mandátumok, a gyámsági területek, a domíniumok stb.

A világ gazdasági és területi felosztása különbözik egymástól. A világ gazdasági felosztása esetén a második világháború előtt szinte kizárólag nemzetközi magánmonopóliumok osztották fel egymás között az egyes iparágak piacait, nyersanyagforrásait. A területi felosztást mindig az államhatalom útján hajtották végre, és nem egyszerűen bizonyos cikkek piacának felosztásáról, hanem területek, országok felosztásáról, leigázásáról volt szó. A területi felosztás befejeződhet, sőt a századforduló táján be is fejeződött, mivel a világ területe

[5] Voltak olyan országok is, amelyek sem a gyarmattartókhoz, sem a gyarmatokhoz nem tartoztak. Ezek részben maguk is gyarmati hódításokra törekedtek, másik részüket pedig gyarmati hódítások fenyegették.

adott. A gazdasági felosztás *nem fejeződött be*, mert új iparágak, új árufajták létrejöttével a piacok, nyersanyagforrások stb. felosztása *újólag* merül fel. Gazdasági felosztás létezhet területi felosztás, nyílt gyarmati uralom *nélkül* is. A gazdasági felosztás, illetve újrafelosztás általában háború nélkül, a területi újrafelosztás rendszerint fegyveres összeütközés, az államcsoportok között háborúk, sőt világháborúk útján ment végbe.

A gyarmati osztályviszonyok sajátosságai

Az imperialista országok tevékenysége sajátos kettős hatást gyakorolt a gyarmatok társadalmi-gazdasági viszonyaira. Egyrészt elindította, illetve gyorsította a prekapitalista viszonyok felbomlását és siettette a tőkés gazdaság kialakulását. Ez a korábbi időkhöz képest — bizonyos korlátok között — kedvezőbb feltételeket jelentett a termelőerők, valamint a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális élet fejlődése számára. A külföldi monopolista tőke szerepe ennyiben pozitív, történelmileg a haladást szolgáló jelenség volt.

Másrészt — és ez az imperialista országok tevékenységének jellemző hatása — *konzerválta* a gyarmatosított országokban a kapitalizmus előtti társadalmi-gazdasági viszonyok jelentős részét, ami fékezőleg hatott a termelőerők fejlődésére, akadályozta a gyarmatok társadalmi haladását. Ez az idegen tőkebehatolás *reakciós* szerepe.

A fentieknek megfelelően a gyarmati országok társadalmi viszonyaira általánosan az a jellemző, hogy itt széles körben megmaradtak a kapitalizmus előtti társadalmi-gazdasági viszonyok, melyekkel együtt léteznek a jórészt *kívülről* behozott tőkés termelési viszonyok.

A gyarmati országok osztályviszonyait a következők jellemzik:

1. Az uralkodó osztályt a legtöbb gyarmati országban a *feudális földbirtokosok* alkotják. A feudális urak — tekintettel arra, hogy legtöbbjük helyi hatalma, földbirtoka a gyarmatosítás után is nagyrészt érintetlenül maradt, és mert kiszipolyozott parasztjaik zendülései ellen gyakran a gyarmatosítók csapatai védték meg őket — az imperializmus leghívebb támaszai lettek.

Vannak azonban ez általánosan jellemző helyzettel szemben nem elhanyagolható kivételek is. Különbséget kell tenni minde-

nekelőtt a feudális és prefeudális vezető réteg között. Az utóbbiakra gyakran a néppel való szoros kapcsolat jellemző. A prefeudális uralkodó réteg soraiból került ki a gyarmatosítás elleni harc több vezetője. Némelykor a feudális vezető körökben is akadtak olyanok, akik végig aktív szerepet töltöttek be a nemzeti felszabadító harcokban.

2. A gyarmati országok *tőkésosztálya* a külföldi tőke és a kapitalizmus előtti társadalmi formák által korlátozott, fejlődésben visszatartott osztály. Főként ez alakította ki és erősítette a gyarmati burzsoáziában az *antiimperialista* és *antifeudális* vonásokat. E vonásait tekintve a hazai burzsoázia *haladó* szerepet tölt be. Másrészt, mint kizsákmányoló osztály szembekerülhet a dolgozó lakossággal, és ez az alapja *reakciós* vonásainak.

A gyarmati burzsoáziának ez a kettőssége először is abban mutatkozik meg, hogy egymástól lényegesen különböző *két rétegre* válik szét. Az egyik réteg a *nemzeti burzsoázia*, mely alapvetően antifeudális és antiimperialista. A gyarmati tőkésosztály másik része a *komprádor burzsoázia*, mely közvetítő szerepet tölt be a külföldi monopóliumok és a hazai felvevőpiac között, szövetkezik a külföldi monopóliumokkal és a feudális földbirtokosokkal.

A gyarmati burzsoázia kettőssége bizonyos fokig e két szárny mindegyikén belül is tükröződik, ami kifejezésre jut a tőkésosztály mindkét részének ingadozásaiban, illetve a külföldi tőke képviselőivel szembeni magatartásuk következetlenségeiben.

Sok gyarmati országban nagyon fejletlen a tőkésosztály, sőt egyes területeken még a legutóbbi ideig sem alakult ki a nemzeti burzsoázia. Más országokban viszont elég fejlett tőkésosztály, sőt néhol monopoltőkés réteg is létrejött. Tekintettel a külföldi tőke nagy súlyára, majd mindenütt *elmaradt* a hazai burzsoázia fejlődése a gyarmati proletariátus fejlődésétől.

3. A *parasztság* a gyarmati országok legnépesebb osztálya. A parasztság zömét a mezőgazdasági *kistermelők* teszik ki. Sokszor nehezen húzható meg a határvonal a kistermelő parasztok és az agrárproletárok között. A gyarmatokon nagyfokú az *agrártúlnépesedés*. A parasztság a városi proletariátus szilárd szövetségese.

4. A gyarmatokra behatoló monopoltőke nagyrészt maga teremtette meg a *bérmunkások* osztályát. A bérmunkások

zöme a legtöbb országban a mezőgazdaságban dolgozik, és gyakran kis földparcella van a tulajdonában. Körükbe tartoznak az ún. vándormunkások is, továbbá azok a bérmunkát vállalni kényszerült, egyénileg gazdálkodó parasztok, akik saját földjükön nem tudnak megélni. Az ültetvények munkásainak egy része szintén rendelkezik minimális nagyságú saját földdel. A mezőgazdasági munkások jelentős része tehát nem igazi agrárproletár.

A városi proletariátus száma viszonylag alacsony. Köztük tekintélyes számú nem ipari foglalkoztatott van. Ilyenek mindenekelőtt a kereskedelmi és háztartási alkalmazottak. Az utóbbiak aránya főleg ott különösen magas, ahol sok az európai telepes. Az ipari bérmunkások legnagyobb része a bányákban dolgozik. A bérmunkások kevéssé koncentráltan dolgoznak, ami egyben a szervezettség kedvezőtlen feltételét is jelenti.

A gyarmati proletariátus számbelileg a leggyorsabban növekvő, és társadalmi szerepét tekintve is egyre jelentősebb osztály. A munkásosztály számbeli gyarapodása mellett — minden hátráltató körülmény ellenére — szervezettsége és ereje nagymértékben fokozódik. Erről tanúskodik a szakszervezetek és haladó mozgalmak erősödése.

Az egyenlőtlen fejlődés törvénye

A világ mindenkori területi felosztottsága az imperialista országok, a nemzetközi monopóliumok adott időben meglevő erőviszonyait tükrözi. Ezek az erőviszonyok azonban szükségképpen rendszeresen változnak. Az erőviszonyok változásának alapja az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülése a monopolkapitalizmus időszakában.

Az egyes vállalatok, az iparágak, az ipar és a mezőgazdaság, a különböző tőkésországok nemcsak az imperializmusban, hanem korábban is egyenlőtlenül fejlődtek. Ez a törvény tulajdonképpen az árutermelés viszonyaira vezethető vissza. A kapitalizmus imperialista szakaszában azonban a termelőerők és a termelési viszonyok változásának megfelelően az egyenlőtlen fejlődés törvénye is lényeges sajátosságokkal érvényesül, különös jelentőségűvé, és az egyik legfontosabb gazdasági törvénnyé válik.

A monopolkapitalizmusban az egyenlőtlen fejlődés törvényének legfőbb sajátosságai, hogy a fejlett tőkésországok közötti fejlődési ütemkülönbség hol az egyik, hol a másik javára változik meg; hogy ezen országok és az elmaradott gyarmati

országok fejlettségi színvonala között a különbség növekvő tendenciájú; hogy ez a törvény a második világháborút megelőző monopolkapitalizmusban olyan körülmények között érvényesült, amikor a világ területi felosztása az imperialista hatalmak között már befejeződött, és már csak területi újrafelosztás volt lehetséges.

Az imperializmusban az egyes, viszonylag fejlett tőkésországok között a technikai fejlettségi színvonalat tekintve bizonyos nivellálódási tendencia érvényesül, úgyhogy az elmaradottabb országok átveszik és felhasználják a technikai haladás kész eredményeit. A monopolkapitalizmusban a technikai fejlettség színvonalában távolról sincs akkora különbség a viszonylag fejlett tőkésországok között, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban. A viszonylag elmaradott országok nivellálódása a fejlettebb országokkal lehetővé teszi, hogy az előbbiek felzárkózzanak az utóbbiakhoz, vagy elhagyják azokat.

Míg a technikai fejlettségbeli különbség az egyes országok között csökken, addig a fejlődés ütemének különbsége növekszik. Hol ez, hol az az ország fejlődik gyors ütemben.

1870-ben a világ ipari termelésében Anglia még az első helyet foglalta el. 1880-ban az Egyesült Államok már maga mögött hagyta Angliát. A XX. század elején Angliát már Németország is megelőzte. A fejlődés egyenlőtlensége napjainkban is szembetűnő. Bár az Egyesült Államok szilárdan áll a tőkés világ ipari termelésében az első helyen, de a második világháború után már több vezető tőkésország lényegesen megelőzte az ipari termelés átlagos növekedési üteme tekintetében.

Harc a világ területi újrafelosztásáért

A fejlődés egyenlőtlenségével természetesen megváltozik az egyes monopoltőkés országok részesedése a tőkés világ ipari termelésében, a külkereskedelmi forgalomban stb., vagyis megváltoznak a tőkésországok közötti erőviszonyok. Ez — amíg a gyarmati rendszer fennállt — elkerülhetetlenné tette a világ területi újrafelosztását is. A területi újrafelosztás viszont általában erőszakosan, háborús eszközökkel történik, mert egyetlen tőkésország sem mond le önként korábbi területi hódításairól.

A tőkésországok nagy fejlődési ütemkülönbsége tehát — ha ezt ellentétes irányba ható tényezők, pl. a szocialista világrendszer léte, meg nem akadályozzák — az imperialista hatalmak kö-

zötti összeütközésekhez, háborúkhoz, sőt időnként világháborúkhoz vezet. A monopóliumok előtti kapitalizmusban még háborúk nélkül lehetett szerezni új érdekterületeket, gyarmatokat, amennyiben még voltak szabad területek. Akkor lassabban változtak az erőviszonyok, s az erők közötti különbségek igen nagyok voltak. Az imperializmusban azonban az egyik ország ugrásszerűen elhagyhatja a másikat, s a tőkésországok közötti ellentétek összehasonlíthatatlanul nagyobbak, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban.

A világ területi újrafelosztásáért folyó imperialista harc végső soron a világuralom megszerzéséért vívott harcban csúcsosodott ki. Ez vezetett az első és a második világháborúhoz is. E háborúk azonban nemcsak a gyarmatok újrafelosztását eredményezték az imperialista hatalmak között, hanem egyben a gyarmati rendszer válságát is elősegítették, amely a kapitalista világrendszer hanyatlásának fontos tényezője.

A gyarmati rendszer válsága

A második világháborút követő időszakra bekövetkezett a gyarmati rendszer összeomlása. A gyarmati rendszer válsága az első világháború idején, illetve közvetlenül azt követően vette kezdetét. A második világháború alatt, és azt követően a gyarmati rendszer válsága tovább mélyült, és elkezdődött a gyarmati rendszer teljes széthullásának időszaka. A gyarmati felszabadító mozgalmak fellángolásához hatalmas lelkesítő erőt adott a Szovjetuniónak a fasizmus felett aratott győzelme, és egy sor ország kiszakadása az imperializmus rendszeréből. A gyarmati országok túlnyomó része ma már kivívta politikai függetlenségét, és 1964-ben a Föld lakóinak csupán 1%-a élt nyílt gyarmati uralom alatt.

A gyarmati uralom alól felszabadult országok között azonban jelentékeny különbségek vannak. Vannak közöttük aktív semlegességi, antiimperialista politikát folytató országok, és olyanok, melyeknek élén az imperialista országok érdekeit szolgáló körök állanak. A felszabadult országok kormányainak többsége azonban önálló gazdaság megteremtésére és független politika folytatására törekszik.

A gyarmatosítási törekvések új formái

A monopoltőkés országok természetesen nem akarnak gyarmataik elvesztésébe belenyugodni, mindent elkövetnek, hogy valamilyen formában fenntartsák, illetve visszaállítsák a gyar-

mati rendszert. Egyedül a gyarmatosítás régi eszközeivel azonban nem tudnak célt elérni. Ezért a gyarmatosítás új, kifinomultabb, általában burkolt eszközeit is felhasználják. Ezzel kapcsolatban beszélhetünk az imperialista hatalmak neokolonialista politikájáról.

A neokolonialista politika nem jelenti minden korábbi eszköz mellőzését. Elég csak a több helyen folyó helyi háborúkra, a gyarmati iga lerázására törekvő népek harcának fegyveres elfojtására utalni. Ennek egyik legkirívóbb példája volt az algériai háború. Erre utal Franciaország és újabban az Egyesült Államok vietnami háborúja, az angol—francia agresszió Egyiptom ellen, Portugália gyarmati háborúja Angolában stb.

Az imperialista hatalmak új „neokolonialista" politikájának főbb eszközei a következők:

1. Katonai téren a különböző katonai szövetségek — mint pl. a SEATO, a CENTO létrehozása —, valamint katonai támaszpontok kiépítése, melyeknek hivatalosan védelmi rendeltetésük van, és amelyek felhasználhatók a függetlenségi mozgalmak elnyomására. Az is gyakran előfordul, hogy az elmaradott országok lakosságának gyarmati sorba taszítását háttérből, az országon belüli ellenforradalmi erőkkel, vagy a szomszédos országok reakciós erőinek felhasználásával kísérlik meg elvégeztetni.

2. Politikai téren a legváltozatosabb — döntően szintén burkolt — eszközöket alkalmazzák. Mesterségesen élezik a vallási, faji, törzsi ellentéteket, hogy ilyenformán megosszák az antiimperialista erők egységét. Politikai összeesküvéseket szerveznek az antiimperialista kormányok eltávolítására. Igyekeznek megnyerni a nemzeti burzsoázia minél nagyobb részét nyílt korrumpálással, a burzsoá pártok anyagi és politikai támogatásával stb.

3. A gazdasági eszközök a neokolonialista politika legjellemzőbb, legelterjedtebben felhasznált eszközei. Ezek arra irányulnak, hogy a politikai függetlenségüket már elnyert államokat — gazdasági fejletlenségüket kihasználva — a monopoltőkés országokhoz láncolják. A gazdaságilag gyengén fejlett országokban a gazdasági kulcspozíciók túlnyomó része a külföldi monopóliumok kezében van, ezért a politikai függetlenség kivívása után az imperialista országok továbbra is sok tekintetben diktálni tudják a gazdasági fejlődés menetét és irányát. A külföldi monopóliumok fékezni tudják a torz gazdasági struktúra

megváltoztatását, a mezőgazdaság monokultúrás jellegének megszüntetését, az önálló iparosítást, ami viszont nélkülözhetetlen a gazdasági függetlenség elnyeréséhez. Ebben az összefüggésben tehát a neokolonialista politika lényege abban van, hogy a gyengén fejlett országok függőségi viszonyban tartása a nyílt politikai elnyomás helyett a gazdasági befolyással bíró tőke-érdekeltségek révén valósul meg. Ezért a politikai függetlenségüket elnyert országok a neokolonializmus elleni harc nagy fontosságú lépésének tartják a külföldi tőkeérdekeltségek mielőbbi államosítását vagy nacionalizálását.

A neokolonializmus gazdasági oldalának legjellegzetesebb eszköze a segélynyújtás. Minthogy a gazdaságilag gyengén fejlett országokban a termelés bővítését szolgáló felhalmozás forrásai nagyon szűkek, a korábban nyílt gyarmati uralom alatt sínylődő országok jelentős mértékű külföldi segítségre szorulnak. A vezető tőkésországok — elsősorban az Egyesült Államok — ilyen anyagi segítséget fel is ajánlanak, amikor csak tehetik meghatározzák a segély felhasználásának módját. A segélyeket pl. a nyersanyagtermelésbe, a nyersanyagtermelést szolgáló szállítás, közlekedés területére irányítják, ami gyakran akadályozza a gazdasági struktúra megváltozását. A segélynyújtás feltétele a külföldi tőkeérdekeltségek államosításával szembeni biztosítékok nyújtása, adó- és vámkedvezmények biztosítása.

A külkereskedelmi kapcsolatok is fontos szerepet töltenek be a gyengén fejlett országok függőségének fenntartásában. Mivel a külkereskedelemben az imperialista országok vezető helyet töltenek be, az exportálás vagy importálás megszüntetésével vagy mérséklésével befolyásolni, irányítani tudják a volt gyarmati országok gazdaságát, az itt működő kormányok intézkedéseit, megakadályozhatják vagy késleltethetik az egyes tőkeérdekeltségek államosítását stb.

A neokolonialista politika fontos vonása, hogy az imperialista országok monopóliumai igyekeznek a gyengén fejlett országokat technikai függőségben tartani. A gazdaságilag gyengén fejlett országoknak iparuk fejlesztéséhez jelentős technikai segítségre is szükségük van. Amikor a fejlett országok technikai segítséget nyújtanak, törekednek arra, hogy a szabadalmak alkalmazása, a technológiai előírások megvalósítása, a felszerelt üzemek zavartalan működése az anyaországi vállalatok szállításaitól függjön. Olyan új üzemek létesítésében nyújtanak segít-

séget, amelyek nem ölelik fel a gyártás egész menetét, így bizonyos alkatrészeket szükségképpen a segítséget nyújtó tőkésországban kell beszerezni. A nagy szakemberhiány miatt a gyengén fejlett országok akkor is kénytelenek engedélyezni a külföldi szakemberek működését, ha rajtuk keresztül a technikai segítséget nyújtó ország közvetlen befolyást gyakorol a gazdasági, társadalmi életre, és ha a szakemberek tevékenysége folytán a gazdasági behatolás és kémkedés nyilvánvaló veszélye forog fenn.

Végül a neokolonializmus egyik legjellemzőbb megnyilvánulása: a kollektív gyarmatosítás. A volt gyarmatosítók megkísérlik, hogy elveszett gyarmataik feletti gazdasági befolyásukat többen összefogva, egyesült erővel visszaszerezzék. A kollektív gyarmatosítás összefügg a monopoltőkés országok integrációs törekvéseivel. Az EGK létrehozásával egyidőben pl. a tagországok volt gyarmati területeiket társországokká nyilvánították. Ezzel a nyugat-európai imperialista tőke kedvezőbb feltételek között mozoghat ezeken a területeken.

A neokolonialista politika lényegéhez tartozik, hogy a monopoltőke bizonyos mértékig kénytelen a gyengén fejlett országok fejlődési szükségleteihez igazodni. Nemcsak az imperialista országok gazdasági és politikai érdekeit kell figyelembe vennie, mert az imperialista országok ma már nem gyakorolhatnak nyílt gyarmati uralmat, nem rendelkezhetnek az egyes területekkel, mint sajátjukkal. Ebben rejlik a neokolonializmus ellentmondásossága.

A neokolonializmus módszerei tehát nagyon változatosak, ezért a neokolonializmus elleni harc is bonyolult feladat.

A GAZDASÁGILAG GYENGÉN FEJLETT ORSZÁGOK HELYZETE A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁGBAN

Korunkban a gazdaságilag gyengén fejlett országokban él a tőkés világgazdaság lakosságának kb. 70%-a, és ezek az országok adják a világ összes termelésének kb. 20%-át. Ez azt jelenti, hogy a fejlett tőkésországokban az egy főre jutó termelés csaknem tízszer akkora, mint a gazdaságilag fejletlen területeken. Ezek azonban csak átlagszámok, az egyes fejlett és fejletlen országok közötti különbségek gyakran még sokkal nagyobbak.

Az Egyesült Államokban 1960-ban az egy főre jutó bruttó nemzeti termék értéke 2780 $ volt, ugyanakkor Brazíliában 164, Indiában 76, Burmában 63, Pakisztánban 58 $. A különbség az Egyesült Államok és a többi felsorolt ország között tehát 17—50-szeres.[6] Még nagyobb egyenlőtlenségek mutatkoznak az ipari termelés megoszlásában. 1964-ben a fejlett tőkésországok adták a tőkés világ ipari termelésének csaknem 90%-át, a gazdaságilag gyengén fejlett országok pedig alig több mint 10%-át.[7] Eszerint az iparilag fejlett területeken az egy főre jutó ipari termelés kb. hússzor akkora, mint a gazdaságilag gyengén fejlett országokban. Indiában pedig az egy főre jutó ipari termelés legfeljebb századrésze volt az egyesült államokbelinek.

A gazdaságilag fejlett tőkésországok között a második világháború utáni időszakra három fő gazdasági centrum alakult ki: az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán. A legjelentősebb gazdasági centrum az Egyesült Államok, amely 1964-ben a tőkés világ ipari termelésében 44,5%-os arányban részesedett.

A másik fő gazdasági centrumnak, Nyugat-Európának részesedése a tőkés világgazdaság ipari termelésében ugyancsak 1964-ben 34,4% volt. (Nyugat-Európán belül az EGK részesedése a tőkés világ ipari termelésében 20,2% volt.) Ez a gazdasági csoportosulás egymaga több ipari terméket állít elő, mint az összes, gazdaságilag gyengén fejlett ország, sőt egyedül az NSZK csaknem annyi iparcikket termel mint Latin-Amerika, Afrika, India, Délkelet-Ázsia stb. együttvéve.

A harmadik gazdasági centrum, Japán részesedése sokkal kisebb, de nagyon gyors gazdasági fejlődése következtében erősen növekszik, 1964-ben 5,4% volt.

Az életszínvonal alakulása a gyengén fejlett országokban

A társadalmi össztermelés — ezen belül az ipari termelés és főként az egy főre jutó termelés — egyenlőtlen megoszlásának megfelelően rendkívül nagyok a különbségek a tőkés világrendszer országai között a dolgozó lakosság életszínvonala tekintetében is. Teljes joggal beszélhetünk a gyengén fejlett tőkésországok nem kizsákmányolásból élő lakosságának nyomoráról, sőt ez a nyomor az európai ember számára elképesztő méreteket ölt. Bár a gyengén fejlett tőkés-

[6] Lásd Statistical Yearbook 1962. UN. New York 1962., és The Growth of World Industry 1938—1961. UN. New York 1965.
[7] Lásd Statistical Yearbook 1962.

országokban a társadalmi összmunkának a legnagyobb részét élelmiszer-termelésre fordítják, mégis egyetlen, gyengén fejlett országban sem kielégítő a lakosság élelmezése, vagyis a kapitalista világ lakosságának legalább 70%-a rosszul táplálkozik. A FAO számításai szerint a tőkés világ lakosságának kb. 45%-a éhségszínvonalon él. A helyzet Dél- és Délkelet-Ázsiában a legrosszabb. Itt a lakosság átlagos kalóriafogyasztása a második világháború utáni időszakban 1910 kalória naponta, ami teljesen elégtelen a szervezet normális fenntartásához. A FAO adatai szerint a dél-ázsiai lakosság húsfogyasztása átlagosan harmincadrésze az amerikainak, Indiában a helyzet még sokkal rosszabb, ahol az egy főre jutó húsfogyasztás a függetlenség elnyerésének időpontjában évi egy kg volt. Jelenleg az ipari termelés tekintetében fejlett tőkésországok lakosságának átlagos kalóriafogyasztása naponta 3060, a gazdaságilag elmaradott területeken csak 2070 kalória.

Az elégtelen táplálkozás, és az egyébként is hihetetlenül alacsony életszínvonal következménye a dolgozó lakosság csekély munkaképessége, a betegségekkel szembeni gyenge ellenállóképesség, az alacsony átlagos életkor. (Indiában 32 év, ezzel szemben az Egyesült Államokban 67, Svédországban 72 év.) A csecsemőhalandóság az európai átlagnak gyakran három-négyszerese. Az algériai arab lakosságnál az egy éven aluli gyermekeknek 12%-a, Dél-Afrikában a néger lakosságnál 13%-a, Bolíviában 17%-a halt meg az ötvenes években. A halálozási arányszám az elmaradott területeken kb. kétszer akkora, mint a fejlett országokban. A lakosság száma mégis növekvő tendenciájú, mert a születési arányszám is nagyon magas, általában két-háromszor akkora, mint Európában.

A gazdaságilag gyengén fejlett területeken élő lakosság óriási nyomorának az oka a félfeudális termelési viszonyokban, és az imperialista gyarmattartó hatalmak tevékenységében keresendő. A tőkés társadalmi rendszert tehát nemcsak egy-egy országon belül, hanem világgazdasági méretekben is a rendkívül éles kontrasztok jellemzik.

A gyengén fejlett országok külkereskedelme

A tőkés világgazdaságban a második világháború után a megtermelt áruknak kb. 7—7,5%-a került exportra. A külkereskedelem legnagyobb részét a fejlett tőkésországok nagy gazdasági centrumai, köztük elsősor-

ban Nyugat-Európa és Észak-Amerika (ennek nagy részét az Egyesült Államok) bonyolították le. A legfontosabb külkereskedelmi centrum Nyugat-Európa, amely a tőkés világban exportra kerülő áruknak csaknem a felét forgalmazza. Feltűnő, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok külkereskedelme — amely a második világháború után lassabban fejlődik ugyan a fejlett tőkésországok nemzetközi áruforgalmánál — nagyságrendileg egyenlő az észak-amerikai országok exportjával, pedig ezek közé tartozik a világtermelés jelentős részét adó Egyesült Államok. A gazdaságilag gyengén fejlett tőkésországok exportkvótája a tőkés világátlag fölött áll, noha termelőerőik rendkívül alacsony színvonalúak. Ez sajátos módon a nemrég még nyílt gyarmati elnyomásuknak, az imperialista országokkal szembeni kiszolgáltatottságuknak tulajdonítható. A külkereskedelemnek számukra azért van nagy jelentősége, mert gazdaságuk a gyarmati múlt örökségeképpen erősen monokultúrás jellegű. Létük nagyrészt attól függ, hogy a gazdaságukban termelt néhány árufajtát — élelmiszert vagy nyersanyagot — sikerül-e exportálni. Az iparcikkek túlnyomó részét ma is import útján szerzik be. Ugyanakkor a behozatal aránya az iparcikk-fogyasztásban pl. Irakban 72, Burmában 60, Venezuelában 56%. A gazdaságilag gyengén fejlett országok exportja nagyrészt a fejlett országokba irányul, monokultúrás gazdaságuk termékeit főként az Egyesült Államok és a fejlett nyugat-európai országok monopóliumai vásárolják.

A gazdaságilag gyengén fejlett országok túlnyomórészt élelmiszert, nyersanyagokat, ezenkívül néhányan kőolajat exportálnak, mert a hosszú gyarmati uralom idején iparuk alig fejlődött. A gazdaságilag fejlett országok exportjának nagyobb részét pedig — 1961-ben 67%-át — az iparcikk-kivitel adja. A monopoltőke tehát a tőkés világgazdaságban sajátságos, a fejlett tőkésországoknak nagyon kedvező munkamegosztást alakított ki, a világ nagyobbik részét élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagtermelő területté változtatta, az ipar pedig a fejlettebb országok területén összpontosult. A tőkés világgazdaságban tehát a volt gyarmati országok ma is az iparilag fejlett monopoltőkés országok élelmiszer- és nyersanyagszállítóinak szerepét játsszák.

A fejlett és fejletlen országok árukapcsolatai az utóbbiak számára az áruk cserearányait tekintve a legtöbbször,

így az utóbbi évtizedben is k e d v e z ő t l e n e b b ü l alakulnak. Az ötvenes évek közepétől kezdve az elmaradott országok exportárai lassabban nőttek, mint az oda importált áruk árai. A fejlett országoknál megfordítva, az exportárak nőttek gyorsabban és nem az importárak. A külkereskedelmi árarányoknak a fejlett monopoltőkés országok számára kedvező, és a gazdaságilag gyengén fejlett országok számára kedvezőtlen alakulása hosszabb időközben törvényszerű jelenség. Ennek oka részben az, hogy a fejlett és fejletlen tőkésországok külkereskedelmi kapcsolataiban monopolista és nem monopolista árutermelők állnak egymással szemben. Az árarányok alakulásában közrejátszott az is, hogy újabban a természetes nyersanyagokat fokozódó mértékben szorítják ki a műanyagok, ami viszonylag csökkenti a fejletlen országokkal szembeni nyersanyagkeresletet. Ha csak az 1952-es árarányok tarthatók lettek volna, akkor a fejletlen országoknak a külkereskedelemből származó bevétele 1961-ben kb. 1,6—1,7 milliárd $-ral lett volna több, mint amekkora volt. Más szóval a monopoltőkés országok egyedül a külkereskedelmi árarányoknak megváltozásán keresztül kb. 1,6 milliárd $-t szivattyúztak ki az elmaradott országokból.

A fejlődés meggyorsításának problémái

A tőkés világgazdaságra jellemző rendkívül nagy e g y e n l ő t l e n s é g e k eddig nem csökkentek, hanem f o k o z ó d t a k. Igaz, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok többségében a második világháború után a termelés gyorsabban nőtt, mint korábban, hogy jelenleg fokozódnak az iparosítási törekvések, és bővül az elmaradott országok belső piaca is. Az elért eredmények azonban viszonylag szerények, és a termelés, valamint a munka termelékenységének átlagos növekedési üteme tekintetében a gyengén fejlett tőkésországok most is az imperialista országok mögött járnak. Az iparilag fejlett országokban az ötvenes években az egy főre jutó nemzeti jövedelem évi átlagban kb. 2,5%-kal, míg a gyengén fejlett tőkésországokban csupán 1%-kal nőtt. A fejlett ipari tőkésországok és a gazdaságilag gyengén fejlett területek jelenlegi átlagos évi növekedési ütemét figyelembe véve, az utóbbiak részesedése a tőkés világgazdaság össztermelésében 1980-ra 20%-ról kb. 17—19%-ra fog csökkenni. Az ENSZ számításai szerint a jelenlegi fejlődés mellett Latin-Amerikának 70 évre, az összes gazdaságilag gyengén fejlett területnek általában 45—

75 évre lenne szüksége, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelmet megkétszerezze. A megduplázódott nemzeti jövedelem is nagyon szegényes életnívót biztosítana, mivel jelenleg az egy lakosra jutó jövedelem nagyon alacsony színvonalú.

Az Egyesült Államok által nyújtott gazdasági segélyek, valamint az imperialista országok jelenlegi méretű tőkeexportja csak kevéssé alkalmasak a gazdasági növekedés meggyorsítására. A segélyek összege a beruházási szükségletekhez képest nagyon kevés. Egyes, viszonylag kisebb lakosú országokban — pl. Mexikóban is — több tízmilliárd dollár beruházásra lenne szükség ahhoz, hogy az életszínvonal, a termelés fejlettsége stb. megközelítse a közepesen fejlett tőkésországokban kialakult színvonalat. A jelenlegi tőkekivitel nem alkalmas a probléma megoldására, mert a kölcsöntőke törlesztése, továbbá a kamatfizetési kötelezettség az áruexportból származó devizabevételeknek máris mind nagyobb hányadát kötik le, s azoknak mind kevesebb hányada fordítható a beruházási célokat szolgáló importcikkek megvásárlására. Annak érdekében, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok fejlődését jelentősen meg lehessen gyorsítani, az eddigieknél jóval nagyobb mértékű, és alacsonyabb kamattal terhelt tőkeimportra, sokkal nagyobb összegű gazdasági segélyre volna szükség. Komoly segítségre van szükség a szakemberek, szakmunkások kiképzése, oktatásuk kifejlesztése terén is. A legnagyobb külső segítséget e területek számára az jelentené, ha sikerülne a fegyverkezési hajsza megszüntetése, mert az így felszabaduló óriási anyagi eszközök — kb. évi 150 milliárd $ — egy részét e területek gazdasági megsegítésére lehetne fordítani.

A gazdasági fejlődés meggyorsításához szükség van a gazdaságilag gyengén fejlett országokon belüli radikális társadalmi változásokra és gazdaságpolitikai intézkedésekre is. Ilyenek a következetes földreform, radikális, a magas jövedelmű rétegeket sújtó adóreform, a külföldi tőkeérdekeltségek államosítása vagy azok nagyobb arányú megadóztatása, annak megakadályozása, hogy a külföldi tőkések a vállalataikban termelt profit nagy részét kivigyék az országból, a külkereskedelem államosítása stb.

KILENCEDIK TÉMA

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS VÁLSÁGOK A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS TÉNYEZŐI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN

A gazdasági növekedés üteme

Ismeretes, hogy a tőkésországok gazdasági fejlődése, különösen a monopolkapitalizmus időszakában, hosszabb időközben elég lassú ütemű, mert a tőkés tulajdonviszonyok részben a piac bővülésének korlátozásán, részben egyéb tényezőkön keresztül aránylag szűk keretet szabnak a gazdasági növekedés számára. Éppen ezért a meglepetés erejével hatott, hogy a második világháború befejezése után sok fejlett tőkésország gazdasága tartós és gyors fejlődésnek indult, és hogy a tőkésországok fejlődése általában is jóval gyorsabb ütemű volt, mint a második világháborút megelőző időszakban.

A kapitalizmus eddigi, több évszázados fejlődése során az össztermelés átlagos évi növekedési üteme 2—3% körül, az ipari termelésé 3—4% körül mozgott. Ezzel szemben a második világháború után 1948-tól 1964-ig az ipari termelés és a bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme a fontosabb tőkésországokban a következő volt (lásd a mellékelt táblázatot).

Az 1948-tól 1964-ig terjedő időszakot két fő részre bonthatjuk. 1948—1953 között a második világháború utóhatásai befolyásolták elsősorban a gazdasági fejlődést. 1953 óta, amikor az ipari termelés a legtöbb országban jóval meghaladta a második világháború előtt elért legmagasabb szintet, a gazdasági fejlődés ütemét javarészt a háborútól független tényezők határozták meg.

A tények ismertetése után megfogalmazhatjuk azt a két legfontosabb kérdést, amelyeknek megoldására a második világháborút követő gazdasági fejlődést vizsgálva válaszolnunk kell:

1. Mi a magyarázata annak, hogy jó néhány tőkésország sokáig rendkívül gyors ütemben fejlődött, vagyis mi az oka az ún. japán, nyugatnémet, olasz stb. „gazdasági csodának"?

2. Mivel magyarázható, hogy egyes országok a második világ-

Az ipari termelés és a bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme néhány tőkésországban

(százalékban)

Ország	Ipari termelés			Bruttó nemzeti termék
	1948—1964	1948—1953	1953—1964	1953—1963
NSZK	11,6	20,7	7,7	6.4
Olaszország	8,9	11,0	8.3	6,0
Ausztria	8,9	13,1	7,1	5.6
Görögország	10,3	14,0	8.6	6.3
Franciaország	6,5	5,6	6,8	4,9
Hollandia	6,4	7,1	6,1	4,5
Belgium	3,7	2,1	4,4	3,1
Svédország	3,9	2,4	4,5	4.2
Norvégia	5,7	6,5	5.3	3,7
Anglia	3,6	3,8	3,5	2,7
Japán	16,8	22,7	14,3	9,3
Egyesült Államok	4,2	5,9	3,4	2,9

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1960. 5. és 1965. 8. sz.; Statistics of National Accounts 1950—1961., és Yearbook of National Accounts Statistics 1964.

háború után nem fejlődtek különösebben gyorsan — mint pl. Anglia és az Egyesült Államok —, vagyis mi az oka az egyes tőkésországok gazdasági fejlődésében megnyilvánuló feltűnően nagy ütemkülönbségnek?

A megoldandó probléma bonyolultsága miatt lépésenként kell előrehaladnunk. Az anyag nagy részében külön kell foglalkoznunk azzal, hogy az egyes tőkésországokban a gazdasági fejlődést milyen tényezők határozták meg a termelés oldaláról, és külön kell elemeznünk a piac bővülését meghatározó tényezőket. Természetesen a termelés és a piac oldaláról ható tényezők együttesen befolyásolják a tőkésországok gazdasági fejlődését. Hiába adottak ugyanis a gyors növekedés feltételei a termelés oldaláról, ha a piac gyors bővülésének feltételei hiányoznak. Mégis, a téma kifejtésénél a termelés és a piac növekedésének feltételeit egymástól elkülönítve tárgyaljuk, ellenkező esetben a probléma tárgyalása rendkívül bonyolult volna, azonfelül a felesleges ismétlődések elkerülhetetlenek lennének.

A második világháború utóhatásai

Az előbbiekben rámutattunk, hogy 1948—1953 között az ipari termelés a legtöbb tőkésországban gyorsabban növekedett, mint az 1953-tól 1964-ig terjedő periódusban, ezenkívül az egyes tőkésországok fejlődése közti ütemkülönbségek is nagyobbak voltak. Mindez jórészt a második világ-

háború utóhatásaival magyarázható. Nemcsak azért, mert a háború befejezése után sok országban speciális tényezők — pl. a háborús károk helyreállítása, a raktárkészletek feltöltése, a háború alatt elmaradt állótőke-megújítások pótlása, az elhalasztott kereslet kielégítése stb. — hatására ugrásszerűen megnövekedett a termelési eszközök és fogyasztási cikkek kereslete. Ezek a tényezők — a piac bővítése útján — az ipari termelés gyors ütemű növekedésének csupán teret nyitnak, de önmagukban nem adnak magyarázatot arra, hogy a termelés miért növekedett ilyen gyorsan. A dolog lényege abban van, hogy a háború pusztításai a háborútól közvetlenül érintett valamennyi tőkésország termelőapparátusán belül gazdasági áganként egyenlőtlen károkat okoztak, illetve egyenlőtlenül érintették az egyes termelési szakaszokat. A termelés mindenkori színvonala viszont mindig a szűk keresztmetszetekhez igazodik. Ha pl. az acélipart semmiféle károsodás nem éri, ellenben a gépgyártás kapacitása csökken a háborús pusztítások következtében, akkor — amennyiben a külkereskedelmi kapcsolatoktól eltekintünk — az acélipar termelésének is igazodnia kell a gépgyártás csökkent kapacitásához. Ha valamely gyárban a termelés egy fontos lépcsőfokát képező üzemrész elpusztul, a termelés akkor is nullára esik, ha egyébként a gyár többi része sértetlen. A példák nagyon leegyszerűsítettek, de a dolog lényegét jól tükrözik: a háború pusztításai a termelést jobban csökkentik mint amekkora kiesést okoznak az összes kapacitásban, gazdasági áganként, termelési lépcsőfokonként külön-külön számítva. Ebből következik, hogy a háborús pusztítások helyreállításának jegyében meginduló beruházások a termelés ugrásszerűen gyors emelkedéséhez vezettek, mert ezek a szűk keresztmetszetek felszámolására irányultak, ezáltal viszonylag kis méretű beruházásokkal is óriási kapacitásokat lehetett a termelés számára felszabadítani. Ott, ahol a háborús pusztítások nagyok, jelentős nyersanyaghiány is fellép, ami ismét csak alacsony volumenű termelést tesz lehetővé. Ezért a háború után a nyersanyaghiány felszámolása ugyancsak hozzájárul a termelés ugrásszerű növeléséhez. Megfigyelhető, hogy a háború után — 1953-ig — azokban az országokban volt a legnagyobb ütemű az ipari termelés növekedése, ahol a legnagyobbak voltak a háborús pusztítások. Ha összefüggés állapítható meg a termelőapparátusban okozott háborús puszti-

lások mértéke és az ipari termelés háborút követő növekedési üteme közt, valamint ha kapcsolat van az ipari termelésnek a háború végére bekövetkezett esése és a háborús pusztítások mértéke között, akkor kétségkívül összefüggés van az ipari termelés csökkenésének mértéke, és azt követően az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme között is. Minél nagyobb az **ipari termelés esése** közvetlenül a háború után (a háborút megelőző évekhez képest), annál nagyobb lehet az **ipari termelés évi növekedési üteme.**

Azt, hogy az ipari termelés háború miatt bekövetkezett esése, illetve a háború utáni növekedése között szoros összefüggés van, bizonyítják az 1. sz. grafikon összefüggései.

Azokban az országokban, ahol az 1948. évi ipari termelési színvonalnak az 1938. évi ipari termeléshez viszonyított hánya-

1. sz. grafikon

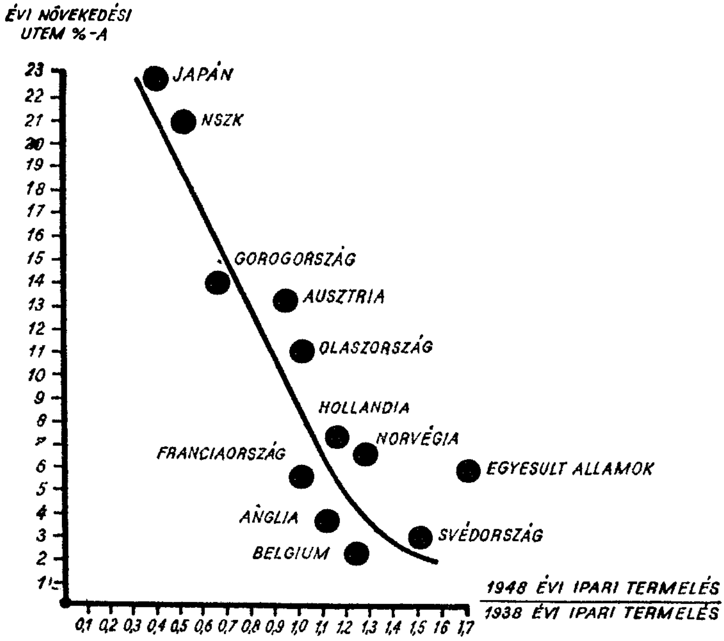

Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme 1948-tól 1953-ig az 1948-as termelési szint 1938-hoz viszonyított hányadosának függvényében

dosa egynél kisebb volt — Japán, NSZK, Görögország, Ausztria — a háború utóhatásai a termelés átlagos évi növekedési ütemében egyértelműen jelentkeztek. Ott, ahol a hányados egynél nagyobb volt, nem feltétlenül a legalacsonyabb hányadossal szereplő országok fejlődtek a leggyorsabban. Példa erre Hollandia, Norvégia, és elsősorban az Egyesült Államok. Ezekben az országokban az 1938-as évhez viszonyított termelési szint magasabb volt néhány más országhoz képest, mégis gyorsabban fejlődtek azoknál. Vannak tehát az általános szabály alól kivételek, ebben azonban nincsen semmi meglepő. Minden gazdasági szabályszerűség, törvényszerűség mint *tendencia* érvényesül, hatását más tényezőkből fakadó ellentendenciák módosíthatják. Az Egyesült Államok gazdasága azért képez kivételt az általános szabály alól, mert ipari fejlődését az 1953-ig tartó koreai háború meggyorsította.

Ma már a második világháború közvetlen utóhatásait aligha észlelhetjük, hiszen az ipari termelés majd minden tőkésországban sokszorosan felülmúlja a háborúban, illetve a második világháborút közvetlenül megelőző években elért szintet. Az is nagyon valószínű, hogy már 1953-ban sem a második világháború közvetlen utóhatásai voltak a fejlődést *alapvetően* meghatározó tényezők. Erre engednek következtetni az 1953. évi ipari termelési adatok, melyek szerint a legtöbb tőkésország már akkor jelentősen — pl. az NSZK-ban, Franciaországban 30—35, Olaszországban, Ausztriában, Hollandiában, Svédországban, Norvégiában 60—70%-kal — túlhaladta a háború előtti ipari termelés színvonalát.

Ebből következik, hogy a továbbiakban elsősorban az 1953-tól 1964-ig terjedő időszak gazdasági fejlődésével kell foglalkoznunk, illetve azokkal a tényezőkkel, amelyek lényegében a második világháború utóhatásaitól függetlenül határozták meg a termelés növekedését.

A beruházások hatása a termelés növekedésére

A beruházások végrehajtása a termelés növekedésének közvetlen hajtóereje. A beruházások útján alkalmazzák az új technikát, ezért a beruházások képezik a termelékenység növelésének legfontosabb feltételét. A termelés változatlan technikai szinten történő bővítéséhez is szükség van beruházásokra. A második világháború után kibontakozó tudományos-technikai forradalom alapján pedig a terme-

lékenység növelésében különösen nagy jelentőségük van a beruházásoknak.

A második világháború utáni beruházási adatokat vizsgálva rögtön szembetűnik, hogy azok a legtöbb országban igen nagyarányúak, a bruttó nemzeti termék értékéhez viszonyított bruttó beruházások a legtöbbször meghaladják a második világháború előtti szintet. A beruházási kvóta pl. Olaszországban 1900-tól 1910-ig 10—17$^0/_0$ között, 1920-tól 1938-ig 12—19$^0/_0$ között mozgott. Németországban 1925-től 1938-ig — nem számítva a nagy válság éveit — a beruházási kvóta 12—17$^0/_0$-os nagyságot ért el. Angliában a bruttó beruházások aránya legtöbbször még 10$^0/_0$-nál is kisebb volt. Ezzel szemben a második világháború után a bruttó beruházások aránya a mellékelt táblázat szerint alakult.

A bruttó beruházások arányának alakulása a bruttó nemzeti termékhez képest. 1950-től 1963-ig*

(százalékban)

Ország	1950	1953	1957	1960	1963
NSZK	19,1	19,8	21,5	23,7	24,5
Olaszország	17,2	18,9	21,5	23,0	24,0
Ausztria	18,1	16,8	21,6	23,1	23,7
Görögország	19,3	12,7	15,3	30,4	19,6
Franciaország	17,4	15,9	18,9	19,3	20,4
Hollandia	21,3	20,5	24,4	23,1	25,4
Belgium	. .	15,4	16,9	17,5	19,4
Svédország	19,0	20,2	19,8	22,2	23,0
Norvégia	28,6	29,5	29,6	27,2	31,6
Anglia	13,0	13,7	15,5	16,9	16,7
Japán	. .	21,9	25,5	32,6	36,0
Egyesült Államok	17,6	15,8	16,4	15,7	16,3

Forrás: Statistics of National Accounts 1950—1961., és Yearbook of National Accounts Statistics 1964.

* A beruházások készletváltozások nélkül, változatlan áras adatok alapján.

A technikai forradalom talaján megvalósuló nagyobb arányú beruházások miatt a gazdasági növekedés a fejlett tőkésországok egészében is gyorsabb ütemű lehetett. A táblázatból az is kiderül, hogy az egyes tőkésországokban a beruházási kvóták jelentősen különböznek egymástól, aminek fontos szerepe volt az egyes tőkésországok lényegesen eltérő ütemű gazdasági fejlődésében. Ha kiszámítjuk az 1953-tól 1963-ig terjedő periódusban minden tőkésország átlagos évi beruházási kvótáját, és ehhez viszonyítjuk a termelés átlagos évi növekedési ütemét, akkor

2. sz. grafikon

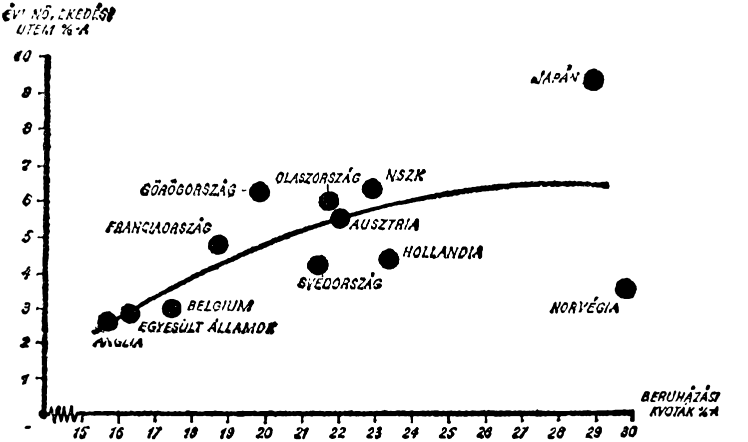

A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme és a beruházási kvóták átlagos színvonala közötti összefüggés, 1953-tól 1963-ig

3. sz. grafikon

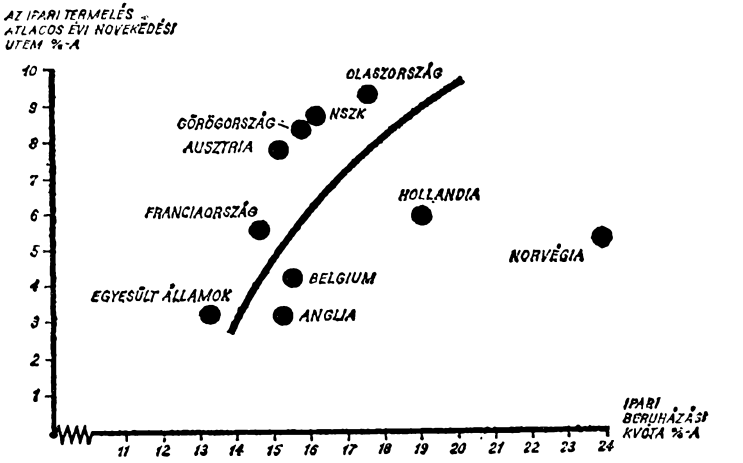

Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme és az ipari beruházási kvóták átlagos szinvonala közötti összefüggés, 1953-tól 1963-ig

azt látjuk, hogy több ország kivételesen gyors, és jó néhány ország továbbra is viszonylag lassú fejlődése összefüggésben volt a beruházási kvóták eltéréseivel. Ezt tanúsítja a 2. sz. és a 3. sz. grafikon.

Mindebből az következik, hogy egyes tőkésországok gyors, más országok — pl. Anglia — lassú fejlődésének megértése érdekében meg kell vizsgálni, hogy milyen tényezők határozzák meg a beruházási kvóták alakulását.

A tőkés beruházások mindenekelőtt az elért profit tömegétől és a várható profitkilátásoktól függnek. A magas profitráta a tőkéseket beruházásokra ösztönzi, és a profit nagy tömege a fokozott beruházásokat lehetővé is teszi. A profitráták országonkénti eltérésére bizonyos fokig következtetni lehet a bérek és a munka termelékenységének figyelembevétele alapján.

A hatvanas évek elejéig gyorsan fejlődő tőkésországok közül Japán, az NSZK, Olaszország és Ausztria azon országok közé sorolhatók, ahol a beruházások igen magas színvonalúak. Ezek az országok — különösen az ötvenes évek első felében — a viszonylag alacsony bérszintű országok közé tartoznak. A német és olasz, valamint az osztrák és japán bérek nemcsak értékben voltak viszonylag alacsonyak, hanem a munka termelékenységének nemzeti színvonalához képest is! Ez azt jelenti, hogy a kizsákmányolás foka az NSZK-ban — és hozzátehetjük Japánban, Olaszországban és Ausztriában — sokkal magasabb volt, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban. A nevezett, alacsony bérszínvonalú országok a kizsákmányolás magasabb fokát jórészt a fasiszta rezsim és a második világháború idejéből „örökölték", amikor a bérharc feltételei sokkal rosszabbak voltak.

Jelentősen befolyásolja a beruházások nagyságát a fegyverkezési kiadások színvonala is. Ott ahol a kapacitáskihasználás teljes, vagy közel 100%-os, a fegyverkezés anyagi erőforrásokat von el a nemzetgazdaságtól, megakadályozhatja a beruházások növelését, illetve azok magas szinten tartását. Ha a kapacitáskihasználás csak részleges, a fegyverkezési kiadások hatása fordított lehet, a beruházásokat ösztönözheti, áttételeken keresztül még a polgári termelésben is.

Az európai tőkésországokban — ahol az ötvenes években a kapacitáskihasználás megközelítően teljes volt — a fegyverkezési kiadások aránya jóval kisebb (kb. fele arányú), mint az Egyesült Államokban, ahol a fegyverkezés a nemzeti jövedelem

10—12%-át tette ki. Ez a nevezett európai országoknak az adott körülmények között lehetővé tette beruházásaik növelését. Különösen kedvező volt a helyzete e téren Ausztriának, Olaszországnak, az NSZK-nak, Norvégiának és Belgiumnak, vagyis éppen a nagyarányú beruházásokat végrehajtó országoknak. Japánban is kismértékűek voltak a fegyverkezési kiadások, a nemzeti jövedelemnek csupán 1—2%-át szívták fel. Angliában és Franciaországban pedig — ahol a beruházási kvóták elmaradtak az európai átlag mögött — a fegyverkezési kiadások magasak voltak, Franciaországban a nemzeti jövedelem 6,2—10,6%-a, Angliában 7,8—11%-a között ingadoztak. A fegyverkezési kiadások színvonala és a beruházások nagysága között tehát elég szoros összefüggés mutatható ki.

A beruházási kvóták alakulásában fontos szerepet játszik a termelés átlagos évi növekedési üteme is. A beruházások rendszerint — bár nem kivételek nélkül — ott nagyarányúak, ahol magas a termelés átlagos évi növekedési üteme. Itt látszólag „hibás körbe" jutunk, amennyiben eddig részben a beruházási kvóták nagyságából vezettük le a gazdasági fejlődés ütemét, most pedig részben a gazdasági fejlődés gyorsaságával magyarázzuk a beruházások színvonalát. A valóságban nincs szó semmiféle logikai hibáról, ugyanis kölcsönhatás áll fenn a beruházások nagysága és a gazdasági fejlődés üteme között. A tőkések beruházásaik végrehajtásakor nemcsak azt veszik fontolóra, hogy mennyi az elért profitráta, hanem azt is, mekkora nyereség várható a jövőben. Ez utóbbi pedig közvetlenül a konjunktúra és a gazdasági növekedés jövőbeni alakulásától függ. Ez az összefüggés a marxista politikai gazdaságtanban már nagyon régóta ismert, minden marxista közgazdász hangsúlyozza, hogy a konjunktúra lökést ad a beruházásoknak. Több nyugat-európai ország és Japán gazdasági fejlődésének tartóssága kétségkívül nagy szerepet játszott a magas beruházási kvóták kialakulásában, nem szabad tehát a beruházások és a termelés növekedési üteme közötti összefüggést egyoldalúan vizsgálni. Hasonlóképpen, Angliában és az Egyesült Államokban nemcsak a viszonylag alacsony beruházások magyarázzák az aránylag lassú gazdasági fejlődést, hanem megfordítva, a lassúbb gazdasági fejlődésnek is része van az alacsonyabb méretű beruházásokban.

Természetesen a „hibás kör" logikai hibájának vádja alól csak

akkor szabadulhatunk ki véglegesen, ha be tudjuk mutatni, hogy a termelés gyors növekedését a beruházásokon kívül más tényezőkre is visszavezethetjük. Azt, hogy a beruházások végrehajtása a gazdasági növekedésnek és a növekedés országonkénti eltéréseinek nem egyetlen tényezője, sejtetik maguk a beruházási kvóták és a termelés növekedési üteme közti összefüggésről készített grafikonok is. Ezekből kiderül, hogy a termelés növekedése és a beruházások között kétségkívül van összefüggés, de ez az összefüggés nem túl szoros. Az egyes országok szóródása a diagram középvonalától gyakran igen jelentős. Ez nyilván azért van így, mert a tőkésországok gazdasági fejlődését egyéb fontos tényezők is meghatározták.

A relatív technikai lemaradottság

Ismeretes, hogy egyes tőkésországok gazdasági fejlettségük színvonala tekintetében nagymértékben eltérnek egymástól. Ennek a körülménynek — meghatározott feltételek között — nagyon lényeges szerepe lehet a tőkésországok eltérő ütemű, illetve egyenlőtlen gazdasági fejlődésében. A technikai fejlettség viszonylag alacsonyabb fokán álló tőkésországokban ugyanis a termelés növelésének ütemét tekintve kedvezőbbek a lehetőségek, mint a technikailag fejlettebb, vagy éppen legfejlettebb országban. Az előbbiekben ugyanis az új technika alkalmazása a technika és a termelékenység adott szintjéhez képest nagyobb ugrást tesz lehetővé, mint a technikailag élenjáró országokban. Sőt a relatíve lemaradt országokban a már viszonylag „elavultabb” termelési eljárások alkalmazása is jobban növelheti a munka termelékenységét, mint a technikai forradalom legújabb vívmányai a legfejlettebb tőkésországokban. Mindig az a döntő, hogy az újonnan alkalmazott technika mennyivel fejlettebb a már adott általánosan elterjedt eljárásokhoz képest. Például az Egyesült Államokban a különben nagyon fejlett, de már átlagosan alkalmazott technika további alkalmazása újabb termelékenységnövekedést nem tesz lehetővé, ugyanakkor ennek egyszerű átvétele, az amerikaihoz viszonyított, alacsonyabb technikai színvonalon álló tőkésországokban a munka termelékenységének ugrásszerű emelkedésétválthatja ki.

A tények azt bizonyítják, hogy szoros összefüggés van a tőkésországok gazdaságának különböző fejlettségi színvonala és össztermelésük, illetve ipari termelésük eltérő növekedési üteme

4. sz. grafikon

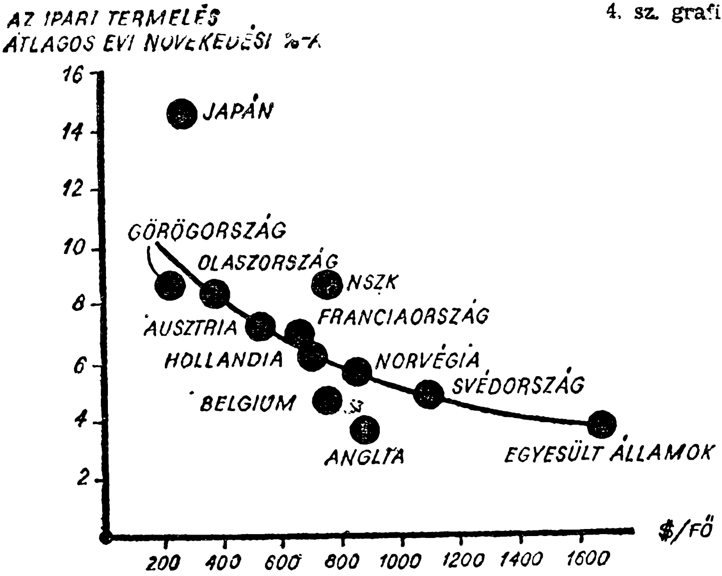

Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme az egy főre jutó nemzeti jövedelem függvényében, 1953-tól 1964-ig

5. sz. grafikon

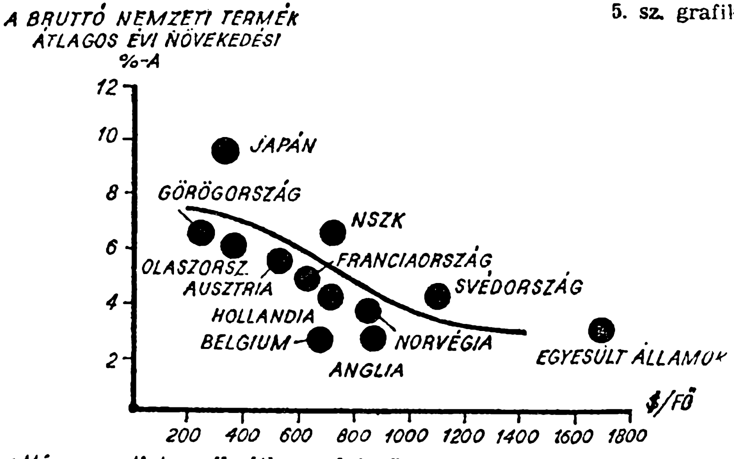

A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme az egy főre jutó nemzeti jövedelem függvényében, 1953-tól 1963-ig

között. A 4. sz. és az 5. sz. grafikonon világosan kimutatható az említett korreláció. Az ipari termelésnél a növekedési ütemnek a gazdasági fejlettséggel való összefüggése egészen szoros. Mint látható, a 4. sz. diagram középvonala balról jobb felé, a gazdasági fejlettség növekedésének megfelelően, süllyedő irányzatú. Ezenkívül az egyes országok szóródása a diagram középvonalától aránylag kismértékű, az országok többsége szorosan a középvonal mellett helyezkedik el. Lényeges mértékben csak négy ország tér el a középvonaltól: Japán és az NSZK felfelé, Belgium és Anglia lefelé. De Japán beruházási kvótája rendkívül, az NSZK-é viszonylag magas, Anglia és Belgium beruházási kvótája — az átlaghoz képest — viszonylag alacsony. Ezért nem meglepő, hogy a nevezett országok a diagram középvonalától felfelé vagy lefelé térnek el, vagyis hogy relatív technikai fejlettségi színvonalukhoz képest növekedési ütemük nagyobb vagy kisebb.

A technikai fejlettség színvonala tekintetében élenjáró országok a náluk fejletlenebb országokat — anélkül, hogy erre törekednének — különböző módon maguk után vonhatják, fejlődésüket meggyorsíthatják. Példa erre a külkereskedelem. A fejlett technika más országokba történő átvitelének egyik legközvetlenebb módja a g é p e x p o r t. A gépexporton kívül fontos tényező még a s z a b a d a l m a k, t a l á l m á n y o k megvásárlása a fejlettebb tőkésországoktól, továbbá a hazai g y á r t á s - é s g y á r t m á n y f e j l e s z t é s megszervezése a fejlettebb országok mintájára. A fejlett technika átültetésének legközvetlenebb módja pedig a m ű k ö d ő t ő k e - e x p o r t.

Annak a tételnek, hogy a relatív technikai lemaradottság fontos növekedési tényező, látszólag két dolog ellentmond. Először: a technikai fejlettség területén a tőkésországok között a második világháború előtt is lényeges különbségek voltak, és különösen nagy volt a különbség az Egyesült Államok, valamint a többi tőkésország között. Viszont a relatíve lemaradottabb országok gyorsabb fejlődése akkor nem volt megfigyelhető.

A mai sajátos helyzetnek egyrészt az a magyarázata, hogy a második világháború utáni években alakult át a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá. Az állammonopolista kapitalizmus — meghatározott körülmények között — képes a piac bővítésére. A gyors fejlődés pedig bővülő piacot követel, mert a termelés növekedése különben hamar beleütközik a fo-

gyasztás korlátaiba. A második világháború után az állammonopolista kapitalizmus kedvező hátteret biztosított pl. a más országokban már alkalmazott technika átvételének, a beruházások, a termelékenység és a termelés növelésének.

A második világháború után új helyzetet teremtett a külkereskedelmi korlátozások nagyfokú *csökkentése* is, amennyiben a fejlett vagy viszonylag fejlett tőkésországokban a vámtételeket nagymértékben mérsékelték, a behozatali tilalmak jelentős részét eltörölték, és lényegesen enyhítették a külkereskedelmet korlátozó devizapolitikai intézkedéseket. A külkereskedelem fellendülésével párhuzamosan a tőkésországok kölcsönös gazdasági függése jóval szorosabbá vált, a fejlett országok jobban maguk után vonták a viszonylag fejletlenebb tőkésországokat, mint a második világháború előtti években.

A relatív technikai lemaradottság növekedést ösztönző hatását cáfolni látszó másik jelenség az, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országok fejlődése nem különösen gyors ütemű, egyes országokban kifejezetten lassú, és különösen lassú a fejlődés az egy főre jutó nemzeti jövedelem területén. Pedig, ha a fentebb elmondottakat szó szerint vesszük, a gazdaságilag gyengén fejlett országok fejlődésének kimagaslóan gyors üteműnek kellene lenni. Az egyes országok gyorsabb fejlődését azonban nem egyszerűen a szó szoros értelmében vett *gazdasági* fejletlenségből kiindulva magyarázzuk (mindig a *relatív* gazdasági és technikai lemaradottság fogalmát használjuk). A nagyfokú gazdasági elmaradottság az elmaradt termelési viszonyokkal és más — a tőkés világgazdaságra sajátosan jellemző — tényezőkkel együtt, a gyors fejlődésnek *inkább akadálya, mint ösztönzője!* Az a tétel tehát, hogy a *relatív* technikai lemaradottság a gyors gazdasági növekedés fontos tényezője, semmi esetre sem abszolutizálható. Nem igaz az, hogy minél fejletlenebb vaalmely ország, annál gyorsabban fejlődhet gazdasága. Gyors fejlődés pl. a fejlett tőkésországokban a már alkalmazott technika átvétele útján csak úgy jöhet létre, ha a nemzeti jövedelem elég tekintélyes hányadát felhalmozzák. A felhalmozási alap növekedése azonban a gazdaságilag gyengén fejlett országokban nagy akadályokba ütközik, mert a nemzeti jövedelem túlnyomó részét szükségszerűen személyes fogyasztásra kell felhasználni. Ennek oka az, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelem nagyon alacsony. A felhalmozási alap növelé-

sét akadályozza az is, hogy az elmaradott tőkésországokban realizált nemzeti jövedelem kisebb, mint az ott megtermelt nemzeti jövedelem. Az imperialista országok ugyanis a nemzeti jövedelem egy részét — pl. a nem egyenértékű cserén keresztül — kiszivattyúzzák az országból. Végül, a felhalmozási alap növelését nagymértékben akadályozzák a feudális és félfeudális termelési viszonyok is. A földbirtokosok jövedelmüknek csak aránytalanul kis részét fordítják a termelés bővítésére, nagyobb részét elfogyasztják, elpazarolják.

Igaz, hogy a beruházások, és ezekkel együtt az új technika átvételének finanszírozása a tőkésországokban jelentős részben nemcsak a felhalmozási alapból, hanem az amortizációs alapból is történik. Csakhogy a gazdaságilag gyengén fejlett országokban az amortizációs alap nagyon szerény értéket képvisel, az állótőkék állománya ugyanis összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a fejlett tőkésországokban. Ebből következően az amortizációs alap is csak kisebb mértékben szolgálhat a bővített újratermelés forrásául, mint a fejlett tőkésországokban.

A gyengén fejlett országokban az is gátolja a termelés gyors növekedését, hogy a lakosság nagy részének rendkívül alacsony a szakképzettsége, ami huzamosabb ideig akadályozza az átvett technika hatékony felhasználását. A legmodernebb technika átvétele, tekintettel az itt uralkodó nagyarányú és jelentős részben rejtett munkanélküliségre, nem is mindig ésszerű. Ezeknek az országoknak infrastruktúrája fejletlen, a szükséges kiegészítő beruházások — utak, vasutak, kikötők stb. építése — nagy összegeket emésztenek fel, ezért az adott felhalmozási alap a termelés viszonylag kisebb ütemű növekedését teszi csak lehetővé.

A munkaerő-ellátottság hatása a gazdasági növekedésre

A termelés két fő módszerrel növelhető: 1. a technika fejlesztésével, új termelési eszközök beállításával (a munka termelékenységének növelésével); 2. új munkaerők alkalmazásával. Eszerint ott, ahol a munkaerő-tartalékok bőségesek, a termelés könnyebben növelhető, mert mód nyílik a termelés extenzív, új munkaerők beállítása útján történő növelésére is. A tények azt bizonyítják, hogy a foglalkoztatottság és a termelés növekedése között szoros összefüggés van. A foglalkoztatottság magasabb növekedési ütemének megfelelően a legtöbbször nagyobb a termelés átlagos évi növekedési üteme.

6. sz. grafikon

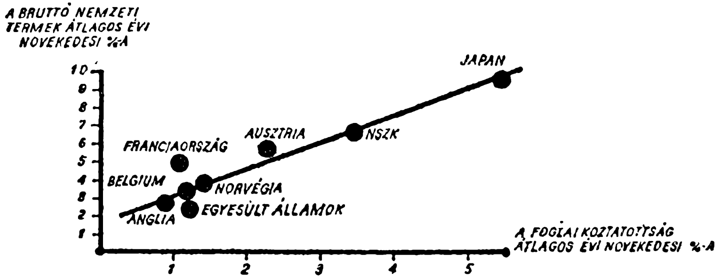

A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme a foglalkoztatottság növekedésének függvényében, 1953-tól 1963-ig

Az természetesen igaz, hogy a bő munkaerőforrások egymaguk még nem váltják ki a gazdaság gyors fejlődését. Sőt, azt is el kell ismerni, hogy a vizsgált országokban a foglalkoztatottság növekedése és a termelés átlagos évi növekedése közti kapcsolat tekintélyes részben éppen azért annyira szoros, mert a foglalkoztatottság változásai függnek a termelés változásaitól. A foglalkoztatottság növekedése a gazdasági növekedésre azonban aktív hatást is gyakorol. Abban a pillanatban, amikor a különböző gazdasági tényezők hatására a konjunktúra kezdetét veszi, a további fejlődés számára elsőrendűen fontos kér-

7. sz. grafikon

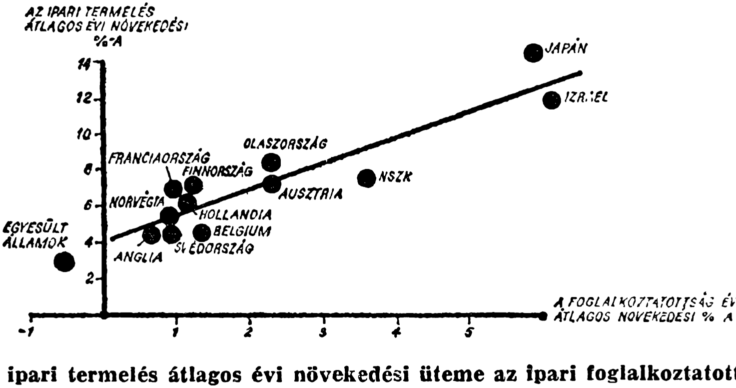

Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme az ipari foglalkoztatottság növekedésének függvényében

déssé válik, hogy elegendő munkaerő áll-e rendelkezésre, növelhető-e a termelés új munkaerők beállításával, vagy csak a termelékenység növelése a járható út. A szocialista országok gazdasági gyakorlatából is ismeretes, hogy a munkaerőforrásoknak a termelés növekedése szempontjából mekkora jelentőségük van. A munkaerőhiány pl. kapacitás-kihasználatlanságra vezethet, és a termelés növekedési ütemének csökkenésétválthatja ki. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a foglalkoztatottság alakulása a piac bővülését is befolyásolja. A gazdasági növekedés és a foglalkoztatottság között tehát kölcsönhatás van, mindegyik aktívan hat a másikra. Ezért a bő munkaerőforrásokkal rendelkező és a munkaerő-tartalékokat jól mozgósító tőkésországok — mint pl. az NSZK, Japán, Olaszország — a gazdasági fejlődésben előnyt élveztek más tőkésországokkal szemben.

Egyéb tényezők hatása a gazdasági fejlődésre

A technikai fejlődéssel párhuzamosan a termelékenység növelésének és az önköltség csökkentésének mind fontosabb tényezőjévé válik a nagy termelési szériák kialakítása. Ezen a téren a legnagyobb tőkésországok előnyben vannak a kisebbekkel szemben, mert saját nemzeti piacukra támaszkodva is nagy sorozatban állíthatják elő a különböző árucikkeket. A második világháború befejezéséig tartó — és különböző okok miatt érvényesülő — autarkiás törekvések a sok nemzeti gazdaságra széttagolt Európában sokkal jobban gátolták a kedvező termelési szériák kialakítását, mint a nagy, egységes nemzetgazdasággal rendelkező Egyesült Államokban. A nyugat-európai tőkésországok számára ez rejtett növekedési tartalékot jelentett, melynek kihasználására a második világháború után kerülhetett sor, amikor a tőkésországok a külkereskedelmi korlátozásokat enyhítették. A második világháború befejeződése után az európai tőkésországok a nagy termelési szériák kialakításában jobban támaszkodhattak a külső piacokra, mint korábban.

A termelés és a munkatermelékenység gyors növekedéséhez hozzájárultak a tőkés integrációs törekvések fejlettebb formái is. Különösen kiemelkedő szerepet játszott e tekintetben az EGK. A Közös Piacon belül fokozottabban érvényre jutott a külkereskedelmi forgalom liberalizálására irányuló tendencia. A Közös Piac a tagországok gazdasági kapcsolatait a lét-

rejötte előtti évekhez képest sokkal szorosabbra fűzte, s ezáltal nagyobb teret adott a nagy termelési szériák kialakításának.

A Közös Piac hozzájárult a gazdasági fejlődés ütemének növeléséhez úgy is, hogy e tömbön belül megkönnyítette a tőkeáramlást, ami lehetőséget nyújtott a gazdasági erőforrások hatékonyabb kihasználására. Gyorsító hatása volt a gazdasági növekedésre a munkaerő-áramlás szabaddá tételének is. Olaszország nagy munkaerő-tartalékainak beáramlása a többi tagország gazdaságába elősegítette azok gazdasági fejlődését anélkül, hogy az olasz fejlődést hátráltatta volna. A munkaerő kiáramlása itt ugyanis nem okozott munkaerőhiányt, tekintettel arra, hogy az olaszországi munkanélküliség még most is jelentős.

A gazdasági növekedés ütemét közvetlenül befolyásolják bizonyos földrajzi adottságok is. A nagy terület, illetve az alacsony népsűrűség, a települések szétszórtsága, a gazdasági fejlődés ütemét elég hosszú ideig — bár nem mindig — csökkenthetik, mert nagyok az infrastruktúra kiépítésével kapcsolatos, vagyis a termelést közvetlenül nem növelő beruházási kiadások. Nyugat-Európa három északi államának, Norvégiának, Svédországnak és Finnországnak ebben a tekintetben nagyjából hasonló a helyzete. Mindhárom — a lakosság számához képest — nagy területű ország, népsűrűségük 1960-ban 11,1, 16,7 és 13,1 fő volt négyzetkilométerenként (az NSZK-ban ugyanakkor 214 fő/km^2). A gazdasági fejlődés és a beruházások gazdasági hatékonysága mindhárom országban viszonylag lassú, illetve alacsony volt.

Egyes országokban a még kiaknázatlan területek fejlesztése — hosszabb időn át — ugyancsak a beruházások nagyarányú növelését vonhatja maga után anélkül, hogy a termelés ennek megfelelően bővülne. Norvégiában a második világháború után nagy gondot fordítottak az ország északi területeinek iparosítására, ahol nagy erővel fejlesztették a vas- és acélipart, a villamosenergia-termelést, valamint a bányászatot. A nagy tőkéket lekötő beruházások azonban csak később kezdenek gyümölcsözni. A klimatikus viszonyoktól függően országonként nagyon eltérőek lehetnek pl. az összes beruházásokon belül a lakásépítkezések költségei. Észak-Európában jóval magasabbak a lakásépítési költségek, mint Közép- és Dél-Európában, ettől függően eltérő lehet az összes beruházások gazdasági hatékonysága is. A fejlődés üteme függhet továbbá a természeti

kincsek gazdagságától, azok kiaknázási fokától stb. Azt mondhatjuk tehát, hogy a tőkésországok fejlődését már a termelés oldaláról is a gazdasági tényezők sokasága befolyásolja, ezek a különböző tőkésországokban eltérő mértékben jelentkeznek, és időben is eltérő erővel fejtik ki hatásukat.

*

Ha ezek után összegezzük a gazdaság fejlődését a termelés oldaláról befolyásoló — általunk ismertetett — tényezők hatását, akkor megállapíthatjuk, hogy azok a második világháború után a hatvanas évekig gyorsan fejlődő országokban — elsősorban Japánban, az NSZK-ban, Olaszországban és Ausztriában — sokkal kedvezőbben hatottak a gazdasági fejlődésre, mint a lassan fejlődő tőkésországokban. Mind a négy említett országban lényeges szerepet játszott a gyors gazdasági fejlődésben a relatív technikai lemaradottság. Mindegyik országban bőséges volt a munkaerő-ellátottság. Különösen Japánban és az NSZK-ban — vagyis a „gazdasági csoda" példájaként sűrűn emlegetett két országban — volt nagy lehetőség a termelésnek új munkaerők beállításával történő növelésére. Az említett gyorsan fejlődő országok külkereskedelme rohamos ütemben emelkedett. Exportjuk növekedése sokkal gyorsabb volt, mint a világkereskedelem növekedése, ez elősegítette a szériatermelés kialakítását. Két ország — az NSZK és Olaszország — az EGK tagja. Mindegyik országban képzett szakmunkásgárda, nagy tapasztalattal rendelkező műszaki vezetőgárda állott rendelkezésre, ami elősegítette a meglevő növekedési tényezők kihasználását. Végül, mindegyik gyorsan fejlődő országban nagyon magas és növekvő arányú volt a beruházási kvóta.

A második világháború óta a hatvanas évek elejéig a lassan fejlődő tőkésországok közül a leggyakrabban említettek közé tartoznak az Egyesült Államok, Anglia és a skandináv országok (elsősorban Svédország és Norvégia). Anglia, Svédország és Norvégia az általános technikai fejlettség tekintetében jóval az Egyesült Államok mögött járnak. Ennek ellenére lassú a fejlődésük. Nem szabad elfeledkezni azonban arról, hogy ezen országok fejlettségi színvonala az ötvenes évek közepén közelebb állt az Egyesült Államokhoz, mint a gyorsan fejlődő országoké, a relatív technikai lemaradottság számukra kevesebb előnyt je-

lentett. Ezekben az országokban nagyon lassú ütemben nőtt a foglalkoztatottság is. Svédország és Norvégia iparában csupán negyednyi, Angliában ötödnyi olyan ütemben nőtt a foglalkoztatottság, mint az NSZK-ban, és hatodnyi, nyolcadnyi olyan ütemben, mint Japánban.

Angliában és az Egyesült Államokban sokkal alacsonyabbak voltak a beruházási kvóták, mint a gyorsan fejlődő tőkésországokban, ez azonban nem vonatkozik Norvégiára és Svédországra, sőt Nyugat-Európában Norvégiában volt a legmagasabb a beruházások aránya. A beruházások szerkezete azonban mindkét utóbb említett országban sokkal kedvezőtlenebbül alakult, mint a gyorsan fejlődő országokban. A beruházások hatékonyságát, erősen rontották — a nem kielégítő munkaerő-ellátottságon kívül — a kedvezőtlen geográfiai adottságok, az infrastruktúra fejlesztésének magas költségei, a kiaknázatlan területek későbbi hasznosítását szolgáló beruházások nagy összege stb. A lassan fejlődő országok második világháború utáni gazdasági fejlődését — ugyanúgy, mint a gyorsan fejlődőkét — csak több tényező együttes vizsgálata alapján érthetjük meg.

A termelés oldaláról ható tényezők összegezésével feladatunkat még nem oldottuk meg. A gazdasági fejlődés ugyanis feltételezi a piac bővülését is. Ezért részletesen meg kell vizsgálnunk, milyen tényezők játszottak szerepet a piac bővülésében a második világháború után.

A PIACOT BŐVÍTŐ TÉNYEZŐK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN

Az állami költségvetés szerepe a piac bővítésében

Az állammonopolista kapitalizmus tárgyalása során megállapítottuk, hogy az állami költségvetés hatására a piac a termeléshez rugalmasabban képes alkalmazkodni. Éppen ezért az állammonopolista kapitalizmusnak döntő szerepe volt abban, hogy a termelés oldalán jelentkező növekedési tényezők kifejthették hatásukat — természetesen differenciáltan, aszerint, hogy azok országonként mekkora súllyal jelentkeztek.

Az állammonopolista kapitalizmus azért alkalmas a piac bővítésére, mert az állam a költségvetésbe bevont p r o f i t o k a t

és egyéb jövedelmeket rendszeresen áruvásárlásokra, a lakosság vásárlóerejét növelő transzferkifizetésekre és a piacot bővítő beruházásokra fordítja.

Rendszerint a költségvetési kiadások legjelentősebb tételét képezik az állami áru- és szolgáltatásvásárlások. Ez a tétel sokféle és nagyon különböző természetű állami kiadást tartalmaz. Szerepelnek benne hadi- és polgári kiadások. Felbontható személyi jellegű és áruvásárlási, illetve dologi kiadásokra. Egy dologban azonban valamennyi kiadás közös nevezőre hozható. Valamennyi kiadás, akár fegyver-, akár egyéb áruvásárlás, akár pedig személyi jellegű kiadás, mint pl. az állami alkalmazottak fizetése, pótlólagos keresletet támaszt a piacon, ha azokat részben, vagy egészben a profitból fedezik. Az állami alkalmazottak, katonák, állami alkalmazásban levő tanárok fizetéseiből megtakarítás alig képződik, az állami áru- és szolgáltatásvásárlások összege tényleges vásárlóerőként jelentkezik a piacon.

Állami áru- és szolgáltatásvásárlások a bruttó nemzeti termék értékének százalékában, 1950-től 1961-ig

(változatlan áras adatok alapján)

Ország	1950	1953	1957	1961
Ausztria	13,2	12,6	11,3	10,0
Belgium	—	12,3	10,3	10,9
Franciaország	14,1	16,0	14,0	13,2
NSZK	15,5	14,7	12,3	13,3
Görögország	14,4	12,1	11,1	9,5
Olaszország	11,2	12,3	12,2	12,5
Hollandia	13,4	14,4	13,4	11,6
Norvégia	11,4	13,9	13,1	13,5
Svédország	14,7	16,9	16,5	16,1
Anglia	15,9	18,4	15,5	15,5
Egyesült Államok	12,7	20,4	17,1	17.3
Japán*	11,1	10,0	9,7	8,7

Forrás: Statistics of National Product and Expenditure 1938. and 1947. to 1955. OECD. Párizs 1957.; Statistics of National Accounts 1950—1961., és Yearbook of National Accounts Statistics 1964.

* Végig folyó áras adatok alapján.

A költségvetés másik fő kiadási tétele a transzferkifizetések. Ide tartoznak a munkanélküli-segélyek, a családi pótlékok, a táppénz, az ingyenes vagy mérsékelt árú gyógyszerellátás, szülési segélyek, nyugdíjak stb. Ezek a kiadások — illetve e kiadások ugrásszerű megnövekedése a második világháború előtti időkhöz képest — jelentős részben a tőke részéről a

dolgozó lakosság felé tett *kényszerű engedménynek* tekinthetők. A tőkések számára „kifizetődőbb" volt a szociális kiadások jelentős növelése — melynek terhét egyébként sem kizárólag ők viselik —, mint a kapitalista társadalmi rendszer létének közvetlen kockára tétele.

A tőkésországok nagy többségében a növekvő összegű és arányú transzferkifizetések növelték a dolgozók vásárlóképességét és így bővítették a piacot. Ez részben azért van így, mert a szo-

Transzferkifizetések a lakosság számára a bruttó nemzeti termék értékének százalékban, 1950-től 1961-ig

(folyó áras adatok alapján)

Ország	1950	1953	1957	1961
Ausztria	7,8	10,4	10,1	10,7
Belgium	. .	9,6	8,6	10,8
Franciaország	11,3	12,5	13,5	14,0
NSZK	12,4	12,0	13,1	12,3
Görögország	6,1	5,2	5,6	6.8
Olaszország	. .	. .	10,2	9.6
Hollandia	6,7	7,2	8,9	10,1
Norvégia	5,0	5,5	6,5	7,9
Svédország	6,3	6,2	7,8	8.5
Anglia	5.8	5,9	5,7	6,6
Egyesült Államok	4,9	3,3	4,3	5,7
Japán	3,3	3,0	3,6	3,8

Forrás: Statistics of National Accounts 1950—1961., és Yearbook of National Accounts Statistics 1964.

ciális juttatás azoknál a rétegeknél a legnagyobb, ahol a legkisebb az egy főre jutó jövedelem. A családi pótlékok a többgyermekes családoknál jelentősek, munkanélküli-segélyt azok kapnak, akik egyébként semmiféle jövedelemben nem részesülnek; a nyugdíjak és öregségi segélyek a korábbi időkhöz képest lényegesen megnövelték az idős korosztályok reáljövedelmét. Másrészt, minden tőkésországban *nagyobbak* a lakosság számára nyújtott *transzferkifizetések*, mint amekkorák a lakosság állami költségvetésbe történő társadalombiztosítási *befizetései.*

A *költségvetésből finanszírozott állami beruházások* összege jóval kisebb ugyan az állami áruvásárlásokhoz és a transzferkifizetésekhez képest, mégis fontos szerepet tölt be a tőkésországok gazdasági életében. Ezek a beruházások elsősorban az *infrastruktúra* fejlesztését szolgálják. (Ide tartozik az útépítés, a folyamszabályozás, közmű-

vek építése stb.) Ezek a beruházások elsősorban piacbővítő hatásúak, bár elősegítik a munka termelékenységének, és így a termelésnek a növekedését is.

Bár az állammonopolista kapitalizmusnak a második világháborút követő gazdasági fejlődésben nagyon fontos szerepe van, azt mégsem mondhatjuk, hogy az állam meghatározta az egyes országok fejlődési ütemét. Az állammonopolista kapitalizmus szerepe inkább abban van, hogy a gazdasági fejlődést meghatározó egyéb tényezők érvényre jutását lehetővé teszi, a piacra gyakorolt kedvező hatásával teret enged a termelés országonként gyorsabb, vagy lassúbb növekedése számára.

A beruházások piacbővítő hatása

A beruházások kettős hatásúak, nemcsak a termelés növelésében, hanem a piac bővítésében is fontos szerepet játszanak. Amíg a beruházások el nem készülnek, növelik a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek keresletét. A beruházások végrehajtásához új termelési eszközökre van szükség, a beruházások megvalósításánál alkalmazott munkásoknak munkabért fizetnek, akik azon fogyasztási cikkeket vásárolnak. A termelés csak a beruházás átfutási ideje után kezd növekedni — akkor viszont ugrásszerűen —, ettől kezdve a beruházás már az áruk kínálatát, nem pedig a keresletét növeli. Egy adott időszakban valamely tőkésországban szinte számtalan beruházást hajthatnak végre. Amint az egyik beruházást befejezik, más helyen újabb, esetleg még nagyobb beruházást kezdenek. A már elkészült új objektum ontja az árukat, míg a megkezdett, vagy befejezetlen beruházás csak keresletet támaszt a piaccal szemben. Azt, hogy a beruházások nemzetgazdasági méretekben meddig növelik jobban a keresletet, mint a kínálatot, és mettől kezdve növelik a keresletnél gyorsabban az árutermelést, lényegében az dönti el, hogy — változatlan áron számítva — hogyan alakulnak a beruházási kvóták. Amíg az adott évben végrehajtott beruházások a keresletet növelik, addig a kínálat lényegében a bruttó nemzeti termék értékétől függ. Ha a következő évben a beruházások aránya megnövekszik a bruttó nemzeti termék értékéhez képest, ez azt jelenti, hogy a beruházások jobban bővítették a piacot, mint amennyire növelték a termelést, és mindaddig, amíg a beruházási kvóták növekvő tendenciájúak, keresletnövelő hatásuk nagyobb kínálatnövelő ha-

tásuknál. Ebből következik, hogy amennyiben valamilyen módon sikerül a beruházások volumenének — de különösen azok arányának — tartós növekedését biztosítani, akkor a piachelyzet alakulásának kilátásai *hosszabb időközben* is jelentősen javulnak.

Amint az állammonopolista kapitalizmus a fejlett tőkésországokban rendszerré válik, a beruházások tartós növelésének jobbak lehetnek a kilátásai, amennyiben a beruházások más feltételei — a kedvező profitkilátások, elegendő felhalmozható profit, olyan új termelési eszközök, amelyeket érdemes az extraprofit elérése érdekében alkalmazni stb. — *adva vannak*. Alapjában véve az állammonopolista kapitalizmusnak a piachelyzetet javító, a súlyos válságok veszélyét csökkentő hatásával magyarázható, hogy az európai tőkésországok többségében a második világháború után a *beruházások növelésének kilátásai megjavultak*. A gyorsan növekvő beruházásoknak pedig nagy szerepük volt a piac tartós és gyors ütemű bővülésében.

Az 1953—1963 közötti periódusban a beruházások növekménye általában a termelés összes növekményének egyharmadát szívta fel, részesedése a piac bővülésében az Egyesült Államok kivételével jóval nagyobb, mint a bruttó beruházásoknak a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya. Ez tulajdonképpen a beruházási kvóták növekvő tendenciájával magyarázható. Az Egyesült Államokban a beruházási kvóták lényegében stagnáltak, ennek megfelelően a beruházások növelése útján a termelés növekményének sokkal kisebb részét — 15,6%-át — lehetett realizálni. Ezzel szemben Japánban, ahol a beruházások a leggyorsabb ütemben nőttek, a piac bővülésének meghökkentően nagy részét, 53,1%-át biztosították. A beruházási javak piaca rendszerint gyorsabban nőtt, mint az egyéb gazdasági tényezők által támasztott piac.

A bérek és fizetések növekedésének piacbővítő hatása

A piac bővítésének további fontos tényezője volt a reálbérek, illetve a bérek és fizetések növekedése, ami nemcsak a reálbérek emelkedéséből, hanem a foglalkoztatottság növekedéséből is származott. A hatvanas évek elejéig a gyorsan fejlődő tőkésországokban a bérek növekedése is — az egy keresőre jutó reálbéreké ugyanúgy, mint az összes béreké és fizetéseké — *gyors ütemű* volt, sőt a

második világháború után a fejlett tőkésországok összességében is megfigyelhető a bérek viszonylag gyors ütemű növekedése. A leggyorsabban növekedtek a reálbérek az NSZK-ban (évi átlagban 5,9%-kal). A legtöbb tőkésországban évente több mint 3%-kal növekedtek az egy keresőre jutó reálbérek. Ez kapitalista viszonyok között nagyon gyors emelkedést jelent.

A második világháború után a tőkésországokban a béremelkedés feltételei kedvezőbbek voltak a nagy munkaerő-kereslet következtében, és a gyorsabban növekvő bérek nyomán bővülő piac a termelésnek is újabb lökést adott.

A fogyasztási cikkek gyors keresletnövekedése a beruházásokra gyakorolt hatásán — az akcelerátor hatáson — keresztül is bővítette a piacot. Mint tudjuk, az akcelerátor hatás azt jelenti, hogy a fogyasztási cikkek iránti kereslet növekedési ütemének emelkedése hatványozottan érezteti hatását az állótőkék keresletében. A második világháború után a személyes fogyasztás jóval nagyobb ütemben növekedett, mint a második világháború előtt. A fogyasztási cikkek keresletének a korábbi időkhöz viszonyított gyorsabb növekedési üteme az állótőke-beruházások meg nagyobb ütemű növelését követelte meg.

A fogyasztási cikkek kereslete nemcsak gyorsabb növekedése révén ösztönözte a beruházásokat, hanem szerkezetének változásai útján is. Az európai tőkésországokban és Japánban a tartós fogyasztási cikkek kereslete sokkal gyorsabb ütemben nőtt az összes fogyasztási cikkek keresleténél. A nyugat-európai tőkésországok dolgozó lakosságának reáljövedelme, és természetesen a tartós fogyasztási cikkek gyártásának színvonala, az ötvenes években érték el azt a fejlettségi fokot, amikor a munkások és alkalmazottak (a fogyasztói hitelpolitikával támogatva) a tartós fogyasztási cikkek tömeges vásárlóivá lehettek. A legtöbb tőkésországban több mint kétszer olyan gyorsan nőtt a tartós fogyasztási cikkek kereslete, mint a fogyasztási cikkek keresletének egésze. Az Egyesült Államokban más a helyzet.[1]

[1] Ha az Egyesült Államokban az 1950-től 1959-ig terjedő időszakot vesszük alapul, azt látjuk, hogy a fogyasztási cikkek kereslete évente 3,2%-kal, a tartós fogyasztási cikkeké pedig 2,3%-kal nőtt. Az Egyesült Államokban az életszínvonal és a tartós fogyasztási cikkek gyártásának színvonala korábban érte el azt a pontot, ami a tartós fogyasztási cikkek keresletének viharos ütemű emelkedését eredményezte.

A tartós fogyasztási cikkek vásárlásának előretörése az összes vásárlásokon belül elsősorban az ötvenes években bővítette a piacot, ekkor e szükségletek csak nagyon kis mértékben voltak telítettek. Az Egyesült Államokban a lakosság szükségletei tartós fogyasztási cikkekben már 1950-ben megközelítőleg telítettek voltak. Itt jelenleg inkább felújítási célzattal vásárolnak tartós fogyasztási cikkeket, ezentúl is valószínűleg nagyobb részben ez lesz a vásárlások oka. Ezzel szemben Európában a tartós fogyasztási cikkek állománya a lakosság számához viszonyítva — még ma is — messze elmarad az amerikaihoz képest. Ezért itt ezentúl is számolni lehet a tartós fogyasztási cikkek gyorsan növekvő keresletével, valószínű, hogy annak részaránya az összes fogyasztási cikk vásárlásán belül továbbra is növekedni fog. Az állóeszközök termelését ösztönző hatása azonban e l m a r a d, mert a tartós fogyasztási cikkek vásárlásának évi átlagos növekedési üteme már valószínűleg k i s e b b lesz, mint az ötvenes években volt. Az állótőkék piacát kedvezően befolyásoló akcelerátor hatás ugyanis csak addig marad fenn, amíg a tartós fogyasztási cikkek keresletének növekedési üteme emelkedik, ellenkező esetben az akcelerátor hatás visszájára fordul, és a kereslet csökkenését idézi elő.

A külkereskedelem szerepe a piac bővülésében

A tőkésországok számára a második világháború után rendkívül fontos piacbővítő tényező volt a külkereskedelem. A piachelyzet alakulásának vizsgálatánál mindeddig csak a b e l s ő p i a c növekedését vettük figyelembe. A tőkésországok termelőerői azonban már régóta nemzetközi méretűekké váltak, és mint ahogy a termelés fejlődését meghatározó tényezők sem érthetők meg a nemzetközi gazdasági kapcsolatok nélkül, egyedül a belső piac alapján sem érthetjük meg a termelt áruk realizálási problémáit.

A legtöbb tőkésországban gyorsabban növekedett az export a termelésnél, sőt a hatvanas évek elejéig gyorsan fejlődő tőkésországokban — Görögország kivételével — növekedése gyorsabb volt, mint az egész tőkés világgazdaság exportnövekedése. Ez azt jelenti, hogy ezek az országok külső piacukat egyéb országok (a fejlett tőkésországok közül elsősorban az Egyesült Államok, és kisebb mértékben Anglia) rovására bővítették. A külkereskedelem azon keresztül, hogy a piacot gyorsabb vagy lassúbb ütemben bővíti, tágabb vagy szűkebb teret enged a be-

ruházások és a termelés növelése számára, így nemcsak a piac alakulását, hanem az egész gazdasági fejlődést is befolyásolja.

8. sz. grafikon

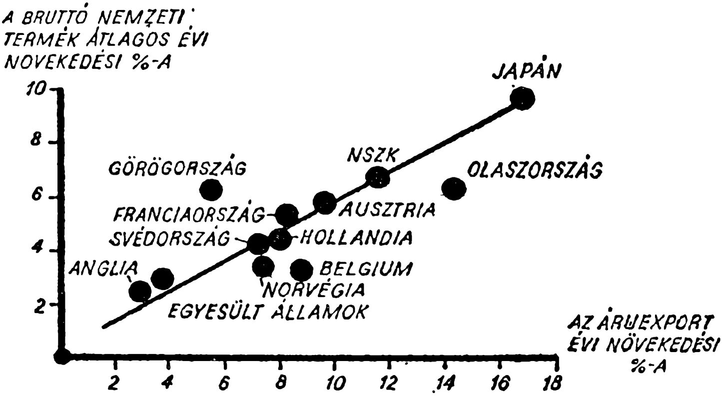

A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme az áruexport növekedésének függvényében, 1953-tól 1963-ig

Az export és a gazdasági növekedés közötti összefüggés arra hívja fel a figyelmet, hogy a gazdasági fejlődés üteme és az egyes országok sorrendje a második világháború utáni gazdasági növekedés ütemében nem kizárólagosan az eltérő termelési feltételektől függött.

Miért nőtt az export az egyes tőkésországokban igen gyorsan, más országokban jóval lassabban?

Az exportot meghatározó tényezők közül most csak egyet, a termelékenység és a bérek viszonylagos színvonalát vesszük figyelembe. Az összes meghatározó tényező vizsgálata — köztük a műszaki fejlődés, a termelési struktúra alkalmazkodása a világpiaci keresletheż stb. — külön tanulmányt igényelne.

Az exportot a leggyorsabb ütemben Japán, Olaszország, az NSZK és Ausztria növelte. A leglassúbb exportnövekedés pedig Angliában, az Egyesült Államokban, Svédországban és Norvégiában tapasztalható. Szinte már közhelyszámba megy az a tétel, hogy a japán export gyors fejlődésének alapja a japán munkabérek viszonylag — a termelékenységhez képest — alacsony színvonalában keresendő. Valóban nagyon szoros össze-

függés van a bérek és a munkatermelékenység szintje közötti különbség — ennek megfelelően a kizsákmányolás foka —, valamint az export növekedése között. Ha egy országban a kizsákmányolás foka magasabb, mint másutt, akkor a termékre jutó bérköltség jóval alacsonyabb lehet, mint a konkurrens országban, és így a termelt áru akkor is versenyképes, ha a konkurrens országban a munka termelékenységének színvonala magasabb. Mind a négy, exportját gyors ütemben fejlesztő ország — de különösen Japán és Olaszország — közismert a kizsákmányolás magas fokáról.

Ezzel szemben az exportjukat jóval lassabban növelő országokban (Angliában, az Egyesült Államokban, Svédországban és Norvégiában) a bérek nemcsak magasabbak voltak, hanem a kizsákmányolás foka is alacsonyabb volt.

Egyéb tényezők szerepe a piac bővülésében

A piachelyzet alakulását még nagyon sok tényező befolyásolja. Befejezésül ezek közül csak a legfontosabbakat említjük meg.

Minden valószínűség szerint hatást gyakorol a kereslet alakulására a lakosság természetes szaporodása, mert a természetes szaporodás rohamosan növeli a lakásszükségletet. A természetes szaporodás ilyen piacbővítő hatásának azonban korlátot szab a reálbérek alakulása. Hiába növekednek gyorsan a lakásigények, ha a reálbéreket, vagy a lakásépítkezés költségeit nincs miből fedezni. A viszonylag magasabb keresetű társadalmi rétegek lakásépítésre fordított kiadásait azonban a természetes szaporodás növekedése kétségkívül fokozza. A lakosság természetes szaporodása, különösen az állammonopolista kapitalizmus rendszerré válásával lépett elő fontos piacbővítő tényezővé. Mint korábban láttuk, a különböző szociális juttatások — köztük a szülési segély, családi pótlék, nyugdíj — a második világháború után jó néhány európai tőkésországban a költségvetési kiadások jelentős tételévé váltak. Az államra növekvő költséghányad hárul az iskolák, óvodák építésében. Ilyen vonatkozásban a lakosság természetes szaporodása mintegy automatikusan a piac bizonyos fokú bővüléséhez vezet.

Fontos piacbővítő faktornak tekinthetők a tőkés integrációs törekvések is. A belső vámkorlátok, kereskedelmi korlátozások lebontása nyomán létrejövő beruházások növelik a termelési eszközök, és — bizonyos mértékig — a fo-

gyasztási cikkek keresletét. A Közös Piac tehát a beruházások ösztönzésén keresztül — legalábbis átmenetileg — bővíti a piacot. Ismeretes, hogy a Közös Piac tagállamai az egymás közti kereskedelmi korlátozások megszüntetésén kívül a külső országok felé vámunió kialakítására törekednek. A tagországok tőkései tehát a kívül álló országok rovására növelik piacukat.

A Közös Piac a bérekre és fizetésekre gyakorolt hatásán keresztül is befolyásolja a piac alakulását. Láttuk, hogy ez az integrációs szervezet a beruházásokon és a külkereskedelmen keresztül hozzájárul az összkereslet növeléséhez. A piac bővülése alapján gyorsabban növekedhet a termelés, ez utóbbi pedig növeli a munkaerő-keresletet, ami kedvezőbb feltételeket teremthet a reálbérek növelésének kiharcolására. Számításba kell venni azt is, hogy az EGK nemcsak a munkaerő keresletét növeli, hanem emellett ösztönzi a termelékenység emelkedését is. Ilyen körülmények között pedig a tőke könnyebben tehet engedményt a béremelés területén. A már egyszer kiharcolt béremelkedést — ha nem következik be súlyosabb válság, vagy nem robban ki háború — a mai körülmények között csak nagyon nehezen lehet semmissé tenni.

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS A HATVANAS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN. A NÖVEKEDÉS PERSPEKTÍVÁI A KÖVETKEZŐ ÉVTIZEDBEN

A növekedési ütem alakulása

A hatvanas évek első felében több korábban gyorsan fejlődő tőkésországban a termelés növekedési ütemének jelentős csökkenése következett be, az Egyesült Államokban pedig a növekedési ütem lényegesen megemelkedett.

A növekedési ütem csökkenése a nyugat-európai tőkésországokban szükségszerű volt, és a következő években is alacsonyabb növekedési ütemmel kell számolnunk.

A növekedést befolyásoló tényezők várható alakulása

Az ötvenes évek folyamán — mint láttuk —, a beruházási kvóták általában növekvő tendenciájúak voltak. Csupán az utóbbi néhány évben volt észlelhető lényegesebb és tartósabb megtorpanás. A jövőben a beruházási kvóták növekvő tendenciájával a tőkésországok többségében *aligha számolhatunk*, elsősorban azért, mert a beruhá-

Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme néhány tőkésországban

(százalékban)

Ország	1953—1960	1960—1965
Egyesült Államok	2,6	5,7
Franciaország	6,2	5,1
NSZK	8,8	5,7
Olaszország	9,0	7,0
Hollandia	6,4	5,8
Belgium	3,8	5,7
Anglia	3,3	3,3
Svédország	5,0	3,9
Ausztria	8,5	3,1
Japan	13,9	11,6

Forrás: Ekonomicseszkoje polezsenyije kapitalisztyicseszkih i razvivajuscsihszja sztran. Moszkva 1966.

zásokat ösztönző tényezők várhatóan gyengébben működnek majd, mint a második világháború óta eddig eltelt időben. A nyugat-európai tőkésországokban és Japánban a beruházási kvóták növekedésének egyik nagyon fontos ösztönzője volt a relatív technikai lemaradottság. E viszonylagos lemaradás csökkenése valószínűleg hozzájárul a beruházási kvóták növekedésének megtorpanásához, sőt eséséhez.

Hasonló hatású az a körülmény, hogy a következő periódusban Nyugat-Európában és Japánban sem várható a tartós fogyasztási cikkek keresletének ütemnövekedése. Ezért a tartós fogyasztási cikkek keresletén nyugvó akcelerátor hatás a beruházások vonatkozásában nem kedvező, hanem inkább kedvezőtlen értelemben érvényesül. Emiatt valószínű az állótőke-beruházások arányának esése.

A beruházási kvóták várható esése maga után vonhatja a termelés növekedési ütemének csökkenését. Ha a beruházási kvóták stagnálnak, vagy csökkennek, akkor a termelés növekményének csak sokkal kisebb százalékát szívják fel a beruházások, mint az eddig eltelt időszakban. A tőkés piac ebben az esetben kevésbé rugalmas, az egész tőkés gazdaság jóval labilisabb, a termelés csak lassúbb ütemben növekedhet, mivel hosszabb időközben alkalmazkodnia kell a piachoz.

Jó néhány tőkésország relatív technikai lemaradottsága következtében a technikai fejlődés gyorsabb ütemű lehetett, ami több országban kiváltotta a termelés erőteljes fejlődését. A gyorsan fejlődő tőkésországok relatív technikai lemaradottsága azon-

ban lényeges mértékben c s ö k k e n t, azért ma már — és még inkább a következő tíz-húsz éves periódusban — a termelékenység ugrásszerű növelésére sokkal kisebb mértékben nyílik lehetőség. Ezért a korábban gyorsan fejlődő tőkésországok a termelésnek az ötvenes években elért átlagos évi növekedési ütemét minden valószínűség szerint még akkor sem tarthatnák fenn, ha a beruházási kvótájukat lényegesen növelnék. Ennek azonban pont az ellenkezője valószínű.

A munkaerő-tartalékok a hatvanas évekre sokkal szűkösebbek lettek, mint amilyenek az ötvenes években voltak, mert lényegesen csökkent a mezőgazdasági lakosság számaránya, növekedett a női munkaerő kihasználási foka. Ezért a hatvanas évektől kezdve a tőkés termelést csak sokkal kisebb mértékben lehet extenzív módon bővíteni.

Ha az ötvenes években gyorsan fejlődő tőkésországokban a termelékenység növekedési üteme csökken, akkor elképzelhető, hogy ezzel együtt az értéktöbbletráta is csökken, ez pedig kedvezőtlen hatást gyakorolhat a beruházásokra. Ezen túl a termelékenység lassúbb növekedési üteme a gyorsan fejlődő országokban valószínűleg csökkenti ezen országok komparatív előnyét a nemzetközi kereskedelemben, ami az export növekedési ütemének c s ö k k e n é s é h e z, ez pedig egész gazdaságuk növekedésének l e l a s s u l á s á h o z vezet. Nem valószínű, hogy a nevezett országok eddig tapasztalt, rendkívül erőteljes exportoffenzívája ezentúl is fenntartható.

Lehetne még sorolni azokat az érveket, amelyek Japánban és több nyugat-európai tőkésországban a termelés várható növekedési ütemének csökkenése mellett szólnak. Hivatkozhatnánk pl. arra, hogy Nyugat-Európában már jelentős részben kimerítették azt az előnyt, ami a külkereskedelmi forgalom növekedéséből, a nemzetközi munkamegosztás szélesedéséből és — ebből következőleg — a szériatermelés kifejlesztésének lehetőségéből adódott. Az eddig felhozott érvek is elegendőek azonban annak alátámasztására, hogy a növekedési ütem csökkenése nem véletlen jelenség, és a következő évtizedben a nyugat-európai tőkésországok — és részben Japán — továbbra is viszonylag m é r s é k e l t e b b ütemű növekedése várható.

Egyes, korábban gyorsan fejlődő tőkésországoknak azonban még jelentős n ö v e k e d é s i t a r t a l é k a i k vannak. A relatív technikai lemaradottság, bár jelentősen mérséklődött, de

továbbra is fennáll, elsősorban Japánban, Ausztriában, Olaszországban és Görögországban. Az eddig gyorsan fejlődő tőkésországok közül néhány országban — Olaszországban és Japánban — számottevőek a munkaerő-tartalékok. A nyugat-európai tőkésországok és Japán a technikai forradalom vívmányai kihasználásának még a kezdetén vannak, a további előrelépés ezen a téren újabb lökést adhat a gazdasági fejlődésnek. Az európai tőkésországokban jóval nagyobb az állami szektor aránya, mint az Egyesült Államokban, e szektor beruházási tevékenysége a gazdasági fejlődés ütemét viszonylag magasabb színvonalon tarthatja. Mindezt figyelembe véve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár Nyugat-Európa és Japán gazdasági fejlődésének lelassulása várható, fejlődése minden valószínűség szerint gyorsabb ütemű lesz, mint amilyen az amerikai gazdaságé volt az ötvenes években. Az amerikai gazdaság növekedésének az utóbbi néhány évben tapasztalt meggyorsulása valószínűleg ideiglenesen ható tényezőkkel van összefüggésben. A Johnson-kormány által végrehajtott adómérséklés, a fegyverkezési kiadások növekedése, a vietnami háború — ez utóbbi a meglevő kihasználatlan kapacitások alapján — alkalmas eszközök voltak a termelés növekedésének ideiglenes gyorsítására. De nem helyes az Egyesült Államok fejlődésének tartós gyorsulására számítani. Ezért Nyugat-Európa gazdasági fejlődése inkább fog hasonlítani az Egyesült Államok eddigi fejlődésére, mint a várható amerikai fejlődés Nyugat-Európának a második világháború óta napjainkig tartó fejlődésére.

GAZDASÁGI VÁLSÁGOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN

A termelési visszaesések nagysága

Ismeretes, hogy a második világháború óta eltelt időszakban periodikus túltermelési válságok a tőkésországokban vagy nem következtek be, vagy pedig — mint az Egyesült Államokban — nagyon enyhe lefolyásúak voltak. Az Egyesült Államokban a második világháború után több visszaesés következett be az ipari termelésben. Ezek közül a marxista közgazdászok többsége szerint legalább egy, az 1957—1958-as, sokak szerint ezenkívül még egy, az 1948—1949-es, pe-

riodikus túltermelési válság volt. Az Egyesült Államokban az ipari termelés visszaesése a válság előtti csúcspontjától a válság mélypontjáig 1948—1949-ben 10,4, 1953—1954-ben 9,8, 1957—1958-ban 14,2, 1960—1961-ben 8,1% volt.

A nyugat-európai tőkésországok második világháború utáni gazdasági fejlődését mindeddig négy ízben — 1948—1949-ben, 1951—1952-ben, 1957—1958-ban és utoljára a hatvanas évek első felében — szakították meg többnyire kisebb méretű termelési visszaesések, illetve rövidebb ideig tartó megtorpanások. A visszaesések azonban az egyes országokban nem egyidejűleg, hanem különböző időpontokban jelentkeztek.

Az 1948—1949-es még a többi második világháború utáni visszaeséshez képest is szokatlanul erőtlen volt, a nyugat-európai országok nagy részére egyáltalán nem terjedt ki. Az ipari termelés csökkenése ekkor — Belgium kivételével — legfeljebb csak 1—1,5%-os volt, és csak maximum három hónapig tartott. Az 1948—1949. évi európai recessziós jelenségek rendkívüli enyheségét nagyon jól jellemzi, hogy az ipari termelés Nyugat-Európában 1948—1949-ben 11%-kal nőtt, vagyis néhány, főként kisebb országban nagyon rövid ideig fellépő recesszió gyakorlatilag nem éreztette hatását Nyugat-Európa évi ipari termelésében.

Az 1951—1952. évi, az 1957—1958. évi és a hatvanas évek első felében létrejött visszaesések már jóval nagyobb méretűek voltak. Az ipari termelés csökkenése — csúcsponttól mélypontig — gyakran elérte az 5—6%-ot is — némely esetben még ennél is többet —, a visszaesések időtartama is jóval hosszabb volt, mint 1948—1949-ben. A visszaesések mindeddig az NSZK-ban voltak a legenyhébbek. Feltűnő, hogy a legtöbb országban az 1951—1952. évi visszaesés volt a legnagyobb méretű, nem pedig az 1957—1958. évi, mint sokan gondolják.

Ami az Egyesült Államokat illeti, először arra kell válaszolnunk, hogy itt a második világháború után létrejött válságok miért voltak enyhe lefolyásúak.

A költségvetési politika hatása az újratermelésre

A válságok enyhé lefolyásában kiemelkedően fontos szerepe volt az állami költségvetésnek. Már az állammonopolista kapitalizmus tárgyalása során utaltunk arra, hogy a költségvetés hatására a piac rugalmasabban alkalmazkodik a termeléshez. Ismeretes, hogy amikor kezdenek

érlelődni a válság feltételei, a tőkések óvatosabb beruházási politikát folytatnak, beruházásaik növekedési üteme lelassul. Kiadásaik ilyenkor kisebbek, mint amekkora a termelt profit alapján lehetséges lenne. Ha tehát az állam a költségvetési politika segítségével a költségvetésbe bevont profitokat elkölti, az összkeresletet mesterségesen e m e l n i képes.

Azt, hogy egy adott összegű, és a vázolt módon finanszírozott állami vásárlás által támasztott pótlólagos kereslet milyen nagyságú, nagyon nehéz megmondani. Mindenesetre számításba kell venni, hogy a pótlólagos kereslet hatására igen sok iparág növelni fogja beruházásait, ami ismét keresletet támaszt más iparágak felé, tehát az állami kiadásoknak t o v a g y ű r ű z ő hatásuk is van. Ha azonban az állami kiadások hatására végrehajtott beruházások már befejeződtek, akkor gyakorlatilag csak maga az állami kiadás jelent pótlólagos keresletet, hiszen a már létrehozott objektumok több éven át képesek az állami keresletet kielégíteni. A fix költségvetési kiadási program hatása tehát a különböző időpontokban nagyon eltérő. Később élénkítő hatása jóval gyengébb, mint korábban. Az á l l a n d ó s u l t összegű kiadásoknak nincs folytonosan keresletnövelő hatásuk, csak egy bizonyos plusz keresleti szint t a r t á s á r a alkalmasak. A keresletnövelő hatás a megelőző időkhöz képest csak akkor jelentkezik, ha az állami vásárlás, vagy kifizetés új kiadás, vagy ha a kiadások f o l y t o n o s a n n ö v e k e d n e k.

A költségvetési kiadások finanszírozása és hatásuk az újratermelésre

A költségvetési kiadások finanszírozásának és az összkereslet mesterséges emelésének nem egyetlen módszere az adóbevételek fokozása. Ilyen eszköz még az á l l a m k ö l c s ö n ö k felvétele, illetve a kiadásoknak a p é n z s z a p o r í t á s eszközével történő finanszírozása, melynek igénybevételére deficites költségvetés esetén kerül sor.

Az állam a kölcsönök felvételével olyan jövedelmet vonhat be a költségvetésbe — s ennek alapján olyan jövedelmeket költhet el —, amelyek a tőkések vásárlásain felül megmaradtak. Lényeges különbség az adóbevételekhez képest, hogy ez az összeg n e m l e v o n á s a tőkések profitjából, mert a tőkések jövedelmük egy részét csupán kölcsönadják.

A költségvetési kiadások növelése finanszírozható úgy is, hogy az állam a forgalomban levő pénz mennyiségét szaporítja.

A pótlólagos pénznek a forgalomba pumpálása — ha az nem ér el túlságosan nagy méreteket — növeli az áruforgalmat, mert a konkurrencia megakadályozza, hogy a tőkések a kereslet emelkedésére csak az árak emelésével reagáljanak. A kiadások finanszírozására állami pénzszaporítás útján leginkább a túltermelési válság idején nyílik alkalom, vagy pedig akkor, amikor a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága magas fokú.

A deficitfinanszírozás különleges esete, amikor a költségvetési kiadási többlet nem a kiadásoknak a bevételeknél gyorsabb növekedése, hanem a költségvetési bevételek — köztük elsősorban adóbevételek — csökkenése miatt jön létre. Ilyenkor a változatlan költségvetési kiadásokkal a már elért magasabb összkereslet továbbra is fenntartható. Ugyanis a lakosság és a tőkésvállalatok adóterheinek mérséklése nyomán megnövekszik az áruk vásárlására fordítható jövedelem, megnő a tőkések nettó profitja és profitrátája, ez a tőkéseket a beruházások fokozására ösztönzi. A lakosság áruvásárlásainak megnövekedése és különösen a magántőkés beruházások emelkedése kiváltja az összkereslet emelkedését. Ezért azt mondhatjuk, hogy amikor az adóterhek már jelentős színvonalat értek el, az adók — köztük a profitadók — csökkentése, a deficitfinanszírozás eszközével karöltve, az összkereslet mesterséges emelésének eszköze lehet.

Az adómérséklés, bár meghatározott körülmények között az összkereslet emelkedésének hatásos eszköze, mégis kétélű fegyver. Nyomában — a termelés és árukínálat viszonylag gyorsabb ütemű emelkedése miatt — a korábbinál erőteljesebb mértékben kezd éleződni a termelés és fogyasztás ellentmondása, ami hamarosan azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a tőkések beruházásai jelentékeny mértékben csökkenni fognak. Az adómérséklés inkább csak rövid időközben gyakorol kedvező hatást a tőkés újratermelés alakulására. A tőkés újratermelés állami befolyásolása hosszabb időközben nem egyeztethető össze az adóterhek mérséklésével.

Az eddig felsorolt eszközök közül döntő jelentőségű a profit egy részének bevonása a költségvetésbe és annak elköltése akár fogyasztási, akár nem termelő beruházási célokra. Azáltal tehát, hogy az állam a nemzeti jövedelem elég jelentős hányadát — s ezen belül a tőkések profitjának egy részét — koncentrálja, s e jövedelmet rendszeresen elkölti, a termelés és a piac közötti

aránytalanságot mérsékli, és ezzel együtt a válság mélységét csökkenti.

Az anticiklikus költségvetési politika

A válságok mélységét csökkenti ezenkívül az ún. anticiklikus költségvetési politika, melyet a második világháború után a finánctőkés állam sokkal következetesebben és nagyobb mértékben érvényesített, mint a második világháború előtt. Erről meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük, hogyan alakultak az állam áruvásárlásai az Egyesült Államokban a második világháború előtt — főképp az 1929—1933-as és az 1937—1938-as válság —, valamint a második világháború után kibontakozó 1948—1949-es, 1957—1958-as és 1960—1961-es válságok idején.

Az összes és az állami áruvásárlások alakulása az Egyesült Államokban, 1929-től 1961-ig

(milliárd dollár, folyó áron)

Év	Összes áruvásárlás	Állami áruvásárlás	Állami áruvásárlás az összes áruvásárlás százalékában
1929	72,4	3,6	5,6
1930	61,3	4,1	6,7
1931	49,4	3,9	7,9
1932	35,6	3,2	9,0
1933	35,3	2,9	8,2
1936	59,2	3,9	6,6
1937	65,7	4,2	6,4
1938	60.3	4,6	7,6
1948	202,2	17,9	8,9
1949	198.0	23,2	11,7
1950	219,4	19,8	9,3
1956	319,6	40,9	12,8
1957	335,7	46,4	13,8
1958	330,2	50,3	15,2
1959	359.9	51,8	14,4
1960	372,5	51,7	13,9
1961	379,6	56,8	15,0

Forrás: US Income and Output. Washington 1958., és Survey of Current Business. 1962 július.

Azt tapasztaljuk, hogy az állami vásárlások válság idején a magántőkés vállalatok és a lakosság vásárlásaival merőben ellentétesen alakulnak. Míg a magánvállalatok és a lakosság vásárlásai válság idején csökkennek, addig az állami vásárlások jelentős mértékben emelkednek. Ez, tekintettel arra,

hogy a növekvő összegű költségvetési kiadásokat nem a lakosságot terhelő adók növelésével finanszírozzák, hanem alapjában az államadósságok növelésével, a válságok mélységét csökkenti. Ezt akkor érthetjük meg teljes egészében, ha a túltermelési válságok mélyülésének irányába ható, spontán érvényesülő gazdasági folyamatokat közelebbről megvizsgáljuk.

A túltermelési válságot közvetlenül a termelés és fogyasztás ellentmondásának kiéleződése robbantja ki. Ha a termelés csökkenése megkezdődik, ez a további termeléscsökkenés okává válik. A termelés csökkenése a munkanélküliség növekedéséhez, a reálbérek eséséhez, a profit süllyedéséhez vezet, mindez csökkenti az összvásárlóerőt, emiatt olyan áruk is fölös készletbe kerülnek, amelyek a válság kirobbanásának pillanatában még realizálhatók lettek volna. Az eredmény a termelés további csökkenése. Sajátos, önmagát egy ideig erősítő kumulatív folyamat indul meg, ami addig tart, amíg a termelési szint a fogyasztási színvonal alá nem kerül. Ekkor a termelés újból növekedhet, a tőkés gazdaság kilábal a válságból. A válságok elmélyülése igen jelentős részben ezzel a kumulatív folyamattal magyarázható, és nem pedig egyszerűen a válságot megelőző időpontban összegyűlt fölös készletekkel, illetve a termelés és fogyasztás korábban kialakult aránytalansági fokával.

Mindebből eléggé egyértelműen következik, hogy amennyiben az említett, válságot mélyítő kumulatív folyamatot sikerül megállítani — vagy érvényre jutását komoly mértékben akadályozni —, akkor egy különben elég mélynek ígérkező válság is aránylag enyhe lefolyású lehet. Ebben játszik szerepet az állam költségvetési politikája azáltal, hogy az állami vásárlásokat a válságban emeli.

A finánctőkés állam költségvetési kiadásainak jelentős részét teszik ki a személyeknek történő kifizetések is. Ilyenek az állami alkalmazottak fizetése, a katonák zsoldja, a nyugdíjak, a munkanélküli-segélyek stb.

A személyi jellegű költségvetési kiadások a ciklus mozgását szintén befolyásolják azáltal, hogy az összkeresleti színvonalat — az állam áruvásárlásaihoz hasonlóan — mesterségesen emelik. Az állami alkalmazottak, a nyugdíjasok, a munkanélküli-segélyben részesülők stb. fizetésüket, illetve az államtól kapott segélyt túlnyomó részben áru- és szolgáltatásvásárlásokra fordítják.

Személyi jellegű költségvetési kiadások az Egyesült Államokban, 1929-től 1961-ig

(milliárd dollár, folyó áron)

Év	Személyeknek történő kifizetések	Nemzeti jövedelem	Kifizetés a nemzeti jövedelem %-ában
1929	6,4	87,4	7,3
1933	7,2	39,6	18,2
1937	9,6	73,6	13,0
1938	10,7	67,4	15,9
1948	26,0	227,5	11,6
1949	28,5	216,3	13,2
1953	48,2	302,1	16,0
1954	50,5	299,0	16,9
1957	61,0	366,9	16,6
1958	69,6	367,7	18,9
1959	72,3	393,6	18,1
1960	77,2	413,0	18,7
1961	84,8	430,2	19,7

Forrás: Historical Statistics of the United States 1789—1945. Washington 1949., Statistical Abstract of the United States 1953. Washington 1953., Federal Reserve Bulletin, 1958. 6. sz., 1960. 10. sz., 1961. 4. sz., 1962. 7. sz., és Monthly Bulletin of Statistics, 1962. 11. sz.

A személyi jellegű költségvetési kiadások csökkentik a túltermelési válságok mélységét részben azért, mert ez is a profit egy részének felhasználását jelenti, hiszen az állami alkalmazottak fizetései jelentős részben a társadalmilag megtermelt értéktöbbletből fedeződnek. Másrészt a személyi jellegű fizetések — az állami áruvásárlásokhoz hasonlóan — *válság idején* jelentős mértékben emelkednek, vagyis fékezik a válságot mélyítő kumulatív folyamatokat is.

A költségvetés személyi jellegű kiadásai *nagyobb mértékben* befolyásolják a tőkés ciklust, mint az állam áruvásárlásai, mivel nagyobb összeget tesz ki azoknál, és a válság idején gyorsabban és nagyobb mértékben emelkedik az áruvásárlásokhoz képest.

Az összkereslet állami befolyásolásában a fegyverkezési kiadások igen lényeges szerepet játszanak. A fegyverkezési kiadásokat nem helyes azonban mint a kereslet mesterséges emelésének egyetlen eszközét tekinteni. A költségvetési politika hatása a ciklusra nem merül ki a fegyverkezési kiadások keresletnövelő hatásában.

Az improduktív költségek hatása az újratermelésre

A válságok enyhe lefolyásához az improduktív költségek megnövekedése és e költségeknek a válság idején megfigyelhető sajátos mozgása is hozzájárult. A tőkés gazdaság fejlődése elválaszthatatlan a profitra való törekvéstől, az éleződő konkurrenciaharctól, a termelés és fogyasztás ellentmondásától. Ilyen körülmények között elkerülhetetlen, hogy az improduktív nemzetgazdasági ágak — pl. a pénzügyi, a kereskedelmi szféra nagy része — aránytalanul gyorsan fejlődjenek, az alkalmazottak száma a termelőmunkásokhoz képest jóval gyorsabban növekedjen, a tiszta forgalmi költségek (pl. a reklámköltségek) gyorsan emelkedjenek.[2]

Az improduktív költségek — pl. a tiszta forgalmi költségek — növekedése, a kereskedelmi és pénzügyi szféra felduzzadása tendenciát teremt a válságok mélységének csökkentésére. Az így felmerülő költségek ugyanis — pl. a kereskedelemben és a pénzügyi szférában alkalmazottak fizetései, reklámköltségek stb. — lényegében a megtermelt értéktöbbletből fedeződnek. Ezáltal a költségvetéstől függetlenül létrejövő improduktív költségek az értéktöbblet egy részének rendszeres felhasználása útján mérséklik a termelés és a piac, a kínálat és a kereslet közötti aránytalanságot, ezért eleve fékezik a termelés esését a válságban. Megközelítően ugyanúgy hatnak, mint a megfelelően finanszírozott költségvetési kiadások. Természetesen az improduktív költségeknek ez a hatása mindig jelentkezett, mégis ez a hatás ma sokkal jelentősebb, mint korábban, különösen mint a múlt századbeli kapitalizmusban, tekintettel e költségek jóval nagyobb súlyára. Így pl. 1960-ban az Egyesült Államokban a kereskedelmi és a pénzügyi szférában kifizetett bérek és fizetések összege — a foglalkoztatottak létszáma és az évi átlagkeresetek alapján — kb. 55 milliárd $-t ért el, ugyanebben az évben a reklámköltségek összege csaknem

[2] Természetesen a nem termelő szféra dolgozói, illetve az alkalmazottak arányszámának növekedése nemcsak a kapitalizmusban, hanem a szocializmusban is megfigyelhető. A termelőerők fejlődése itt is megköveteli a nem termelő alkalmazottak számarányának növekedését. A kapitalizmusban azonban e növekedés igen lényeges tényezője a konkurrenciaharc, illetve az időnként szerfölött megnövekedő piaci realizálási nehézségek, ezért az improduktív gazdasági szférák, az improduktív költségek a kapitalizmusban jóval erőteljesebben növekednek, mint a szocializmusban.

12 milliárd $ volt. A költségvetéstől függetlenül képződő improduktív kiadások aránya tehát nagyon jelentős — itt eltekintünk attól, hogy a kereskedelemben vannak produktív költségek is, ugyanakkor nem vesszük figyelembe a más gazdasági ágakban felmerülő improduktív költségeket —, jóval meghaladja az állami áruvásárlások értékét, és megközelíti a személyi jellegű költségvetési kiadások összegét. Vagyis az említett tiszta forgalmi költségek hatása nemcsak hasonlít a költségvetési kiadások hatásához, hanem ma már kb. akkora jelentőségük van, mint az állami áruvásárlásoknak vagy a személyi jellegű költségvetési kiadásoknak.

Az improduktív költségek és a költségvetési kiadások gazdasági hatása azért is hasonló, mert az improduktív költségek is f é k e z i k — ha nem is ugyanolyan erővel, mint a költségvetési kiadások — a válságot mélyítő kumulatív folyamatokat. A válságban ugyanis az improduktív kiadások a többi vásárlásokhoz képest a nagyon erős konkurrenciaharc miatt lassabban esnek, ezért fékezik a kereslet esését, így a termelés csökkenését is mérséklik.

Ha a foglalkoztatottság válság alatti mozgását vizsgáljuk, azt figyelhetjük meg, hogy míg az összes foglalkoztatottság — különösen a feldolgozó iparban — a válság idején csökken, addig a jobbára improduktív nemzetgazdasági ágakban, így a kereskedelmi és pénzügyi szférában a foglalkoztatottság legtöbbször emelkedik.

Az Egyesült Államok második világháború utáni termelési

A foglalkoztatottság alakulása a mezőgazdaságon kívül az Egyesült Államok második világháború utáni válságaiban

(ezer fő)

Év	Összes foglalkoztatott	Létszámváltozás	Feldolgozó ipar	Létszámváltozás	Kereskedelem és pénzügy	Létszámváltozás
1948	44 382		15 321		11 230	
1949	43 431	— 1 087	14 178	— 1 243	11 249	+ 19
1953	49 681		17 238		12 565	
1954	48 431	— 1 250	15 995	— 1 243	12 642	+ 77
1957	52 904		17 174		13 363	
1958	51 423	— 1 481	15 945	— 1 229	13 269	— 94
1960	54 347		16 762		14 096	
1961	54 077	— 270	16 267	— 495	14 116	+ 20

F o r r á s : Federal Reserve Bulletin. 1958. 9. szb., 1962. 7. sz., és Statistical Abstract of the United States 1953.

visszaeséseiben mindig csökkent az összfoglalkoztatottság, a kereskedelmi és pénzügyi szféra alkalmazottainak száma ellenben csupán egy alkalommal, az 1957—1958-as válság időszakában, s akkor is sokkal kisebb mértékben, mint a feldolgozó iparban. A kereskedelmi és pénzügyi szféra, és általában az improduktív szféra az újratermelési ciklus ingadozásaival szemben nagyfokú közömbösséget mutat, az improduktív szférában alkalmazottak jövedelmei viszonylag stabilak és fokozzák a költségvetési politika válságmérséklő hatását. Alapjában véve a finánctőkés állam költségvetési politikájával és részben az improduktív gazdasági szférák súlybeli növekedésével, az itt felmerülő költségeknek az értéktöbbletből történő fedezésével, s e szféráknak a tőkés újratermelési ciklus ingadozása iránti viszonylagos közömbösségével magyarázható, hogy a második világháború után lezajlott túltermelési válságokban az ipari termelés ugyanolyan méretű csökkenése a pénzjövedelmek, és különösen az elkölthető pénzjövedelmek sokszorosan kisebb csökkenését váltotta ki, mint pl. az 1929—1933-as válságban. Így az ipari termelés 15%-os csökkenése 1957—1958-ban kb. hússzor kisebb mérvű csökkenést váltott ki az elkölthető személyes pénzjövedelmekben, mint az 1929—1933-as válságban az ipari termelés ugyancsak 15%-os csökkenése.[3] A második világháború utáni ciklusban tehát a válságot mélyítő kumulatív folyamatok nagyon sokat vesztettek erejükből.

Míg az Egyesült Államokban a második világháború után legalább egy periódikus túltermelési válság létrejötte kimutatható, addig Nyugat-Európában és Japánban a második világháború óta egyetlen periódikus túltermelési válság sem következett be. Voltak ugyan a termelésben visszaesések, így 1951—1952-ben, 1957—1958-ban és a hatvanas évek elején, de egyrészt nem minden nyugat-európai tőkésországban, másrészt ezek közül egy sem vezethető vissza az általános túltermelésre. Az említett visszaesések legtöbbször az állam restriktív (korlátozó) gazdaságpolitikai intézkedései miatt következtek be, ez utóbbiak pedig éppen nem a túltermeléssel, hanem a gyors belföldi áremelkedéssel, gyakran a belföldi vásárlóerő átmenetileg igen gyors emelkedésével, és a fizetési mérleg romlásával voltak kapcsolatosak. Ha ugyanis valamelyik országban a belső áremel-

[3] Lásd Molnár Ferenc: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963.

kedés gyorsabb ütemű, mint más országokban, és amellett a valutaárfolyam változatlan marad, akkor ez tulajdonképpen a hazai valuta más valutákkal szembeni felértékelődésével egyértelmű, ami a külkereskedelmi és fizetési mérleg romlásához vezethet. Ha a fizetési mérleg tartósan passzív, kimerülnek az arany-, illetve valutatartalékok, és ez esetben a hazai újratermelés folytatása szempontjából létfontosságú cikkek importját sem lehet biztosítani. Ezt elkerülendő, az államnak a belső áremelkedés visszatartására kell törekednie, restriktív gazdaságpolitikát kell folytatnia, pl. sufficites költségvetés kialakításán, a rediszkontláb emelésén, a tartalékráta emelésén stb. keresztül, ami alkalmas ugyan a fizetési mérleg egyensúlyának helyrehozatalára, de ugyanakkor elkerülhetetlenül a belső piac korlátozásához, a beruházások mérsékléséhez, s a termelés kisebb-nagyobb mértékű megtorpanásához, eséséhez vezet. A nyugat-európai tőkésországokban bekövetkező visszaesések csaknem kivétel nélkül ilyen természetűek voltak.

A ciklikusság problémája a második világháború után

Ha a második világháború befejezése óta Nyugat-Európában egyetlen periódikus túltermelési válság sem volt, akkor nyomban az a kérdés merül fel, hogy a nyugat-európai tőkésországok második világháborút követő gazdasági fejlődése ciklikusnak tekinthető-e?

Ismeretes, hogy a tőkés újratermelés a periodikus túltermelési válságok miatt ciklikus lefolyású. Az újratermelési ciklushoz — annak klasszikus értelmezéséhez — hozzá tartozik még bizonyos időbeli szabályszerűség is. Hosszú ideig általánosan elfogadott volt pl., hogy a ciklusok általában tízéves időtartamúak. Természetesen nem az a lényeges, hogy a szóban forgó időtartam nagyjából hány éves, a fontos csupán az, hogy a gazdasági visszaeséseknél érvényesüljön bizonyos időbeni szabályszerűség. Ha mondjuk, az egyik termelésvisszaesést három év múlva újabb követi, majd tíz, vagy húsz éven át nem történik semmi, bajosan lehet az újratermelés ciklikus alakulásáról beszélni.

A fentiekből kiderül, hogy a nyugat-európai tőkésországok második világháború utáni gazdasági fejlődése nem fér össze az újratermelési ciklus klasszikus értelmezésével. Először is azért nem, mert egyetlen nyugat-európai tőkésországban — és hozzátehetjük Japánban — sem jött létre periodikus túlter-

melési válság. Másrészt, nem beszélhetünk az ilyen válságok időben nagyjából szabályszerű ismétlődéséről. Nem állítható, hogy Nyugat-Európa és Japán gazdaságában az elmúlt húsz év alatt egyáltalán nem működtek a periódikus túltermelési válságok kirobbanását előidéző gazdasági tényezők. Az azonban tény, hogy ezek a tendenciák nem jelentkeztek periódikus túltermelési válságok kibontakozásában.

Ha Nyugat-Európa második világháború utáni fejlődése eddig nem volt ciklikus, helyes-e azt mondani, hogy ez a gazdasági fejlődés válságmentes volt? Határozottan állítható, hogy Nyugat-Európa „válságmentes" fejlődéséről nem helyes beszélni. Nyugat-Európa csak a periódikus túltermelési válságoktól volt mentes, de nem általában a válságoktól. Sokfajta gazdasági válság jöhet létre a tőkésországokban, és ennek csak egyik — bár kétségtelenül a legfontosabb — fajtája a periódikus túltermelési válság. A gazdasági válságok kategóriájába tartozik ezenkívül a közbeeső, a részleges, a pénzügyi, az inflációs válság, a fizetési mérleg válsága, melyek szintén súlyos problémákat okoznak a tőkésországok számára. Nem szabad tehát azonosítani a gazdasági válság fogalmát a periódikus túltermelési válsággal. Mindebből kiderül, hogy a ciklus és a gazdasági válság nincsenek feltétlenül összefüggésben egymással, amennyiben gazdasági válságok létezhetnek anélkül — akár viszonylag hosszabb időszakban is —, hogy a tőkés újratermelés ciklikus lenne. A gazdasági válságok nagyobbik része nem feltétlenül ciklikus jellegű! Ezt elmondhatjuk a részleges válságról, a pénzügyi és hitelválságról, a fizetési mérleg válságáról egyaránt.

A nyugat-európai tőkésországokban a nem ciklikus természetű gazdasági válságok a második világháború után gyakoribbá váltak. Ez a jelenség összefüggésben van az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével, sőt közvetlen kiváltó okuk rendszerint az állam restriktív gazdaságpolitikai intézkedései. Bár ezek a válságok nem a termelés és fogyasztás ellentmondásának megnyilvánulásai, erre az ellentmondásra hatást gyakorolnak. A termelés és a fogyasztás ellentmondásának kiéleződése szempontjából ugyanis egyáltalán nem közömbös, hogy időközben létrejönnek-e egyéb kisebb-nagyobb méretű és tartamú visszaesések, megtorpanások. A termelés visszaesései, megtorpanásai, bármilyen okból jöjjenek is létre, alapjában véve

mérséklik a termelés és a felvevőpiac ellentmondását, vagy késleltetik az említett ellentmondás kiéleződését. Tehát a termelésvisszaeséseknek nem elhanyagolható feszültségfeloldó hatásuk van. Minél gyakoribbak a nem ciklikus természetű megtorpanások, visszaesések, ez a feszültségfeloldó hatás annál nagyobb, és ezért a visszaeséseknek a termelés ciklikus mozgását háttérbe szorító hatása annál jelentősebb. A nem ciklikus természetű gazdasági válságok tehát bizonyos fokig helyettesíthetik a periódikus túltermelési válságokat. Nem küszöbölik ki a periodikus túltermelési válságok kirobbanásának irányában ható tényezőket, de az utóbbiak által keltett feszültséget — legalábbis egy darabig és bizonyos fokig — más, sajátos formában levezethetik. Amikor az állam restriktív gazdaságpolitikai intézkedéseket hajt végre, azok rendszerint nem a periodikus túltermelési válság elhárításának közvetlen célját szolgálják, de az állam intézkedéseinek lehet ilyen objektív eredménye.

A periodikus túltermelési válságok eddigi elmaradásában Nyugat-Európa és Japán gazdaságában természetesen nemcsak a nem ciklikus természetű válságoknak volt szerepük. Ilyen hatása volt még az állammonopolista kapitalizmusnak, az állami költségvetés piacbővítő tevékenységének. Valószínű, hogy a periodikus túltermelési válságok elmaradásához egyes tőkésországokban — pl. Franciaországban — hozzájárultak az állam tervgazdálkodási törekvései is. Míg a nem ciklikus jellegű gazdasági válságok lényegében véve spontán módon hatottak a tőkés termelés klasszikus értelemben vett ciklikus mozgásával szemben, az állami gazdaságpolitika egésze már tudatosan is e ciklikus mozgás ellen irányult.

A periodikus túltermelési válságok elmaradásához a második világháború után az államilag nem irányított, az állami tevékenységtől közvetlenül nem függő, spontán gazdasági folyamatok is hozzájárultak. Hivatkoznunk lehet itt a Nyugat-Európában és Japánban hosszú ideig tartó lendületes és növekvő arányú beruházásokra, arra a spontán önmozgásra és kölcsönhatásra, ami a beruházások, valamint a bérek és fizetések növekedése között megnyilvánult. Itt kell megemlíteni továbbá a termelés I. osztályának — az adott körülmények között — szükségszerűen gyorsabb ütemű fejlődését, és azokat a spontán hatású tényezőket, amelyek mind a termelés, mind a piac gyors

ütemű b ő v í t é s é t lehetővé tették. Az újratermelés ciklikus mozgása ellen hatott bizonyos összefüggésben a technikai forradalom is. Ennek hatására a beruházások különböző időkben, hol ebben, hol abban az iparágban futnak fel, és ennek a tőkés termelés ciklikus mozgásában különösen nagy jelentősége van. Úgy tűnik, hogy meghatározott körülmények között, különösen abban a periódusban, amikor az állammonopolista rendszerré vált, a periodikus tlútermelési válságok kibontakozása ellen ható spontán önmozgás jóval t o v á b b t a r t h a t, mint korábban gondoltuk.

Valószínű, hogy a nem ciklikus természetű gazdasági válságok továbbra is elég gyakoriak lesznek, az pedig biztosra vehető, hogy az állammonopolista kapitalizmus nagyon jelentős gazdasági tényező marad. Ebből azonban nem következik, hogy a jövőben Nyugat-Európában és Japánban periodikus túltermelési válságok nem jöhetnek létre, ilyen válságok kibontakozásával, és ezzel együtt a tőkés újratermelés ciklikus mozgásával is s z á m o l n u n k k e l l ! Bizonyos, előre nem látható események, pl. egy nemzetközi pénzügyi válság, a bizalom megrendülése a tartalékvalutákkal, elsősorban a dollárral szemben, valamint a dollár esetleges leértékelése stb. a nemzetközi kereskedelemben rendkívül súlyos problémákat idézhetnek elő. és ezen a talajon — tekintettel a külkereskedelem nagyon fontos konjunkturális szerepére — egy esetleges periodikus túltermelési válság viszonylag nagyobb méreteket is elérhet. Kérdéses az is, hogy amennyiben a Nyugat-Európában és Japánban ható növekedési tényezők gyengülnek, mennyire képes maga az állam és más spontán módon ható tényező a tőkés termelés ciklikus mozgását előidéző erők hatását ellensúlyozni. Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy ugyanúgy, mint ahogy a második világháborút megelőző magán-monopolkapitalizmus talaján végbemenő tőkés újratermelésre érvényes tételeket nem lehet mechanikusan alkalmazni a második világháborút követő — az állammonopolista kapitalizmus viszonyai közt végbemenő — újratermelés jellemzésére, az eddig eltelt húsz évre érvényes tételeket sem helyes egyszerűen kivetíteni a tőkés gazdaság várható fejlődésére.

TIZEDIK TÉMA

AZ IMPERIALIZMUS TÖRTÉNELMI HELYE

AZ IMPERIALIZMUS A KAPITALIZMUS MONOPOLISTA SZAKASZA

A monopóliumok által okozott társadalmi-gazdasági változások

Az imperializmusnak a társadalmi fejlődésben betöltött helyét az határozza meg, hogy a kapitalizmus m o n o p o l i s t a s z a k a s z a.

A monopóliumok létrejötte fontos változásokat okozott a tőkés termelési viszonyokban.

Változások jöttek létre a t e r m e l é s i e s z k ö z ö k t u l a j d o n á b a n. A monopólium feltételezi a termelési eszközök tulajdonának nagyfokú koncentrációját, amely egy-egy iparágban a termelés, a piac befolyásolását, szabályozását teszi lehetővé. A kis- és középtőkés tulajdonban levő vállalatok óriási tömegéből kiemelkednek a monopoltőkés vállalatok, amelyek döntő fölényre tesznek szert az előbbiekkel szemben.

A termelési eszközök tulajdonában bekövetkezett változásnak megfelelően változtak az o s z t á l y v i s z o n y o k. A tőkésosztályon belül feltétlenül megkülönböztetendő a monopolisták csoportja, amely gazdasági érdekeit tekintve nemcsak a munkásokkal és alkalmazottakkal — s általában a dolgozó lakossággal —, hanem a kis- és középtőkések érdekeivel is szemben áll.

A kapitalizmusnak erre a szakaszára az osztályellentétek nagyfokú kiéleződése jellemző. Jelenleg a tőkés- és munkásosztály társadalmi helyzete közötti szakadék sokkal nagyobb, mint a monopóliumok előtti kapitalizmusban volt. Az alapvető osztályellentéten belül lényeges változás, hogy a tőkésosztályon belül a monopolisták csoportja a munkásosztály legfőbb és legveszedelmesebb e l l e n f e l e. Kiéleződtek a monopolkapitalizmusban a monopoltőkések és a kisárutermelők közötti osztályellentétek. A monopolistáknak a termelési eszközök tulajdonosai közül a kisárutermelők a legjobban kiszolgáltatottak, a monopolisták több eszközt képesek felhasználni a kisárutermelők kiszipolyozására, mint a monopolista pozíciót nem élvező tőkések.

Jelentős változások jöttek létre a dolgozó lakosság foglalkozás szerinti megoszlásában. Általánosan, minden fejlett tőkésországban megfigyelhető tendencia, hogy a lakosság produktív — főleg fizikai munkát végző — részének arányszáma csökken, és az improduktív, továbbá a nem fizikai munkát végzők arányszáma növekszik. Ennek oka részben a technika gyors fejlődése, a munka termelékenységének emelkedése, másrészt — a kapitalista társadalom hanyatlása miatt — törvényszerű a kereskedelmi, pénzügyi szférában dolgozók és az állami alkalmazottak létszámának felduzzadása.

A foglalkoztatottak százalékos megoszlása az Egyesült Államokban, 1900-ban és 1964-ben

Év	Mező-gazdaság	Bányászat, feldolgozó és építőipar	Szállítás	Kereskede-lem	Szolgáltatás	Állami alkalmazot-tak
1900	38,2	30,1	7,0	10,0	13,7	1,0
1964	7,2	33,3	6,3	24,0	14,0	15,2

Forrás: Historical Statistics of the United States 1789—1945. és Survey of Current Business, 1965. 7. sz.

A monopóliumok lényeges változást idéztek elő a vállalatok és gazdasági ágak közötti kapcsolatok társadalmi formája, különösen az árukapcsolatok területén. Azáltal, hogy lehetővé tették a termelőerők további fejlődését, a különböző gazdasági ágak közti kölcsönös függés még nagyobb fokot ért el, mint a klasszikus kapitalizmusban.

A monopóliumok lényegesen befolyásolják a társadalmi munka elosztását a különböző termelési ágak között. Monopolista pozíciójukra támaszkodva megnehezítik az iparágak közti tőkeáramlást, s ezzel feszültségeket okoznak a tőkés újratermelésben. Az újratermelés folytatásához szükséges arányossági követelmények bonyolultabban, és — az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése következtében — részben tudatosan jönnek létre.

A monopóliumok jelentősen befolyásolják a tőkés elosztási viszonyokat. Megjelenik a monopolista extraprofit kategóriája. Mivel az árak nem a termelési ár körül ingadoznak, az iparágak külön-külön, hosszabb idő átlagában sem

realizálhatnak átlagprofitot, hanem annál a monopolizáltak többet, a nem monopolizáltak kevesebbet érnek el.

A termelési viszonyok változásainak megfelelően megváltozott a gazdasági törvények érvényesülési módja is. **Mindezek a változások — tehát a termelési viszonyok és a gazdasági törvények érvényesülésének változásai — együttesen indokolják, hogy a monopolkapitalizmust a kapitalizmus külön fejlődési szakaszának nevezzük.**

AZ IMPERIALIZMUS MINT A KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB SZAKASZA

Az imperializmus mint a szocializmus előestéje

Az imperializmus, melyre a monopóliumok uralma jellemző, egyben a kapitalizmus legfelsőbb szakasza, a szocializmus előestéje. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus abba a fejlődési szakaszba jutott, amikor előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a tőkés társadalmi rendszer forradalmi megváltoztatása. A tőkés társadalomban bekövetkezett legújabb változások, pl. a magánmonopolista kapitalizmus átalakulása állammonopolista kapitalizmussá, az integrációs törekvések az imperialista országok között, kifejezik, hogy a tőkés termelési viszonyok a termelőerők mai állapota mellett anakronizmusnak számítanak. A szocialista termelési viszonyok kialakításának ma már égetően szükséges voltát az is bizonyítja, hogy a társadalmi méretűvé vált termelés központi irányítására a tőkés termelési viszonyok között is kísérletet tesznek, hogy ma már nem merik a tőkés gazdaságot működésében magára hagyni.

Lenin kimutatta, hogy az imperializmus után a fejlődés következő lépcsőfoka csakis a szocializmus lehet. A tőkés társadalom további fejlődése során semmiképp nem juthat el olyan állapotba, amely a kapitalizmust a reá jellemző bajoktól, ellentmondásoktól megszabadítaná. Ezzel Lenin bebizonyította, hogy az imperializmus létrejöttével elérkezett a szocialista forradalmi átalakulás időszaka.

E lenini tétel nagy jelentőségű, mert az imperializmus kialakulása után olyan elméletek láttak napvilágot, melyek szerint a kapitalizmus további fejlődése során a reá eddig jellemző ba-

joktól, ellentmondásoktól, vagy azok egy részétől — pl. a háborúktól, háborús veszélytől, az imperialista hatalmak egymás közötti ellentéteitől, az anarchiától stb. — megszabadulhat. Ezt az újfajta kapitalizmust mint „ultraimperializmust" emlegették.

Az „ultraimperializmus" bírálata

Az ultraimperializmus teóriájára nem kellene sok szót vesztegetni, ha napjainkban nem léteznének ennek az elméletnek modern válfajai. Az ultraimperializmus eszméjének újbóli felelevenítése a kapitalizmus legújabb fejlődési tendenciáira, közöttük elsősorban az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésére vezethető vissza.

Az a tétel, hogy az állammonopolista kapitalizmus törvényszerű fejlődése nyomán a kapitalizmus végül is szervezett kapitalizmussá válik, a legszorosabb rokonságban van az ultraimperializmus elméletével.

Az állam gazdasági tevékenysége tőkés termelési viszonyok között azonban nem fejlődhet addig a pontig, amely alapot adhatna a társadalmi termelés teljes megszervezéséhez, a tőkés termelés átfogó szabályozásához.

A termelés központi irányítását szükségessé tenné a termelés erősen társadalmasított jellege, de ennek útjában áll a termelési eszközök tőkés tulajdona és a tőkés elsajátítás. A termelés teljes, kielégítő mértékű irányításához az lenne szükséges, hogy az állam a gazdaságban döntő túlsúlyhoz jusson. Ez azonban nem egyeztethető össze a kapitalizmussal, mert az olyan kapitalizmusban, amelyben a termelési eszközök nagyobb része állami tulajdonban van, s ahol a nemzeti jövedelem, s ezzel együtt a profit túlnyomó része felett az állam rendelkezik, a tőkés termelés értelmét vesztené. Ilyen tőkés termelés ma sincs és nem is fog létezni soha. Ez egyben azt is jelenti, hogy a tőkés termelés szabályozottsága társadalmi méretekben csak részleges lehet, az egészében szervezett kapitalizmus állami beavatkozáson keresztül sem jöhet létre.

Az összképhez hozzátartozik, hogy a tőkés újratermelés részleges szabályozása a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozása útján elmarad attól a foktól, amelyre az állami tulajdonnak és az állami költségvetési bevételeknek és kiadásoknak az össztőketulajdonhoz, illetőleg a nemzeti jövedelemhez viszonyított arányából következtetni lehetne. Az állami gazdasági intervenció

hatékonyságát ugyanis nagyban mérsékli az a körülmény, hogy a költségvetési bevételeknek és kiadásoknak csak egy része tartozik a központi költségvetéshez, sok országban jelentékeny szerepük van a helyi — állami, tartományi, városi, községi — költségvetési szerveknek, melyeknek tevékenységét nemigen lehet kielégítően összehangolni.

Az állami vállalatok *központi* irányítása is nehézségekbe ütközik a kapitalista országokban. Sok állami vállalat olyan iparágban működik, ahol a termelés jelentős hányadát magánkapitalista vállalat adja. Az állami vállalatoknak itt számolniuk kell a magánkapitalista vállalatok erős konkurrenciájával. Mivel a konkurrencia megköveteli a vállalatoktól a rugalmas gazdaságpolitikát, szükség van a pillanatnyi versenyhelyzetnek, a piac pillanatnyi állapotának megfelelő gyors gazdasági döntések meghozatalára. Az ilyen monopolhelyzetet nem élvező állami vállalatoknak általában teljes gazdasági önállóságot, cselekvési szabadságot adnak. Ez gyakran azzal az eredménnyel jár, hogy az állami vállalatok tevékenysége alig szabályozottabb, mint a magánkapitalista vállalatoké.

Ugyancsak az ultraimperializmus teóriájával vannak közeli rokonságban azok az elképzelések, melyek az integrációs törekvésekkel, különösen a nemzetek feletti állammonopolista egyezményekkel kapcsolatosak, és melyek szerint a nemzetközivé váló állammonopolista kapitalizmus alkalmas a kapitalizmus bajainak orvoslására.

A *nemzetközi állammonopóliumos egyezmények létrejötte* valóban a mai kapitalizmus *lényeges, új vonása*, az azonban *nem igaz*, hogy ez a kapitalizmust harmonikussá, hibáitól mentessé teszi.

Nem korlátozza a versenyt, sőt éppen a konkurrencia kivételes erejű fokozásához vezet. Az erős konkurrencia gyorsítja a gyengébb tőkésvállalatok, általában a gyengébb gazdasági erejű árutermelők, elsősorban a kisárutermelők tönkremenetelét, ami a tőkés társadalom egyik legfontosabb gazdasági és politikai problémáját képezi.

Az erősödő tőkecentralizáció munkaerőt szabadít fel, ami a részt vevő országok konjunkturális tartalékainak, illetve a Közös Piac konjunkturális hatásának kimerülése után hozzájárulhat a munkanélküliség felduzzadásához.

A tőkés integrációs törekvések nem szüntetik meg az impe-

rialista hatalmak, illetve a monopoltőkés csoportosulások szembenállását sem. A tőkés integráció regionális jellegű, nem foglalja magában az összes monopoltőkés országokat. Ezért a különálló integrációs szervezetek között ellentétek léphetnek fel.

A tőkés integráció távlatokban azzal fenyegeti az elmaradott tőkésországokat, hogy alávetettségük, kiszolgáltatottságuk tovább fokozódik a fejlett tőkésországokkal szemben. A Közös Piachoz társult gyengén fejlett országok önálló nemzeti ipara aligha fejlődhet a Közös Piac fejlett iparának korlátlan versenye következtében. Az integráció tehát fokozza a tőkés világgazdaságra jellemző egyik legfontosabb — a fejlett imperialista, valamint a fejlett országok által kizsákmányolt elmaradott országok közötti — ellentmondást.

AZ IMPERIALIZMUS HANYATLÓ KAPITALIZMUS

A kapitalizmus hanyatlása a monopolkapitalizmus időszakában nagyon sokféle formában jut kifejezésre. Megmutatkozik ez a termelési viszonyokban, a termelőerőknek — a klasszikus kapitalizmushoz képest — viszonylag alacsony kihasználási fokában, illetve abban, hogy a monopolkapitalizmusban jelentősen megnövekszik a termelőerőknek társadalmilag nem hasznos célokra történő felhasználása. Az imperializmus fejlődésének bizonyos fokán a hanyatlás nagyon szembeötlő megnyilvánulása a gyarmati rendszer bomlása, majd összeomlása. Végül, a kapitalizmus hanyatlásának legfontosabb bizonyítéka, hogy megkezdődik a kapitalista világrendszer területi szűkülése. Az imperializmus tehát egyben a kapitalizmus bomlásának időszaka.

A hanyatlás megnyilvánulása a termelési viszonyokban

A tőkés termelési viszonyok hanyatlását a monopolkapitalizmus időszakában akkor érthetjük meg a legkönnyebben, ha előbb megvizsgáljuk, milyenek a tőke lényegének lehető legjobban megfelelő termelési viszonyok.

A tőke, amely a bérmunkások kizsákmányolásából nyert értéktöbblet folytonos növelésére törekszik, mindenekelőtt a termelési eszközök magánkapitalista tulajdonát feltételezi.

A tőke lényegének legjobban a korlátlan verseny

felel meg, mert a magántőke a teljes cselekvési szabadság elérésére törekszik, ez pedig elkerülhetetlenül együtt jár a konkurrencia korlátlanságával. A kapitalizmus korábbi szakaszában a szabad verseny tette lehetővé az erősebb tőkésvállalatok számára a minél nagyobb profit elérését, a szabad konkurrencia volt az az erő, amely a tőkéseket a technika gyors fejlesztésére késztette. A XIX. századi kapitalizmust tulajdonképpen azért nevezhetjük klasszikus kapitalizmusnak, mert ekkor a tőkésországok gazdasága — legalábbis belföldi viszonylatban — megközelítette a szabad verseny állapotát.

A tőke számára az elosztási viszonyoknak olyan formája felel meg leginkább, amikor a bérmunkások kizsákmányolásából fakadó, és a tőkére jutó profittal k i z á r ó l a g maga a tőkésvállalat tulajdonosa rendelkezik.

A tőkés termelési viszonyoknak ez az ideális formája azonban tulajdonképpen tökéletesen még a klasszikus kapitalizmusban sem valósult meg. A XIX. századi kapitalizmus termelési viszonyai is csupán m e g k ö z e l í t e t t é k ezt az ideális formát.

A termelési eszközök sohasem voltak teljes egészükben tőkés magántulajdonban. Megvolt a termelési eszközök kisárutermelő tulajdona, voltak termelési eszközök — elsősorban a föld — földesúri tulajdonban is. Amennyiben a tőkés fejlődés során a termelési eszközök kisárutermelő és földesúri tulajdona fokozatosan háttérbe szorult, a tőkésországok közeledtek a fentebb vázolt eszményi kapitalizmushoz.

A kapitalizmusban soha nem jött létre a tökéletesen szabad verseny sem. A konkurrenciát korlátozta a mezőgazdaságban — illetve a mezőgazdaság és ipar között — a földnek mint a gazdálkodás tárgyának a monopóliuma és a föld magántulajdona. Az értéktörvény emiatt mindig lényeges sajátosságokkal érvényesült a tőkés mezőgazdaságban. A szabad versenynek voltak kisebb-nagyobb akadályai az iparágak közötti verseny területén is. Különösen erős volt a konkurrencia korlátozása a tőkés világpiacon, elsősorban a fejletlenebb tőkésországok részéről, amennyiben a hazai ipar védelme megkívánta a külföldi tőke versenyének korlátozását. Noha a termelt profit döntő többsége magánkapitalista tulajdonban maradt, annak egy részét a tőkésállam elvonta költségvetési kiadásai fedezésére, vagyis a profit teljes egésze felett a tőkések a XIX. században sem rendelkezhettek.

A monopóliumok előtti kapitalizmusban azonban a tőkés termelési viszonyok nem a hanyatlás, hanem a f e j l ő d é s állapotában voltak, e viszonyok közeledtek a fentebb vázolt ideális fejlettségi fokhoz, mind általánosabbá vált a termelési eszközök magántőkés tulajdona, uralkodó elvvé vált a szabad verseny elve, melyet a világpiacon is fokozódó mértékben érvényesítettek.

A századforduló óta azonban fordulat következett be, ettől kezdve a tőkés termelési viszonyok nem közeledtek ideális állapotuk felé, hanem egyre gyorsabb ütemben t á v o l o d t a k attól. A fordulat annak tulajdonítható, hogy a tőkés termelési viszonyok a termelőerők fejlődése következtében két lényeges változáson mentek keresztül: kialakultak a monopóliumok, majd a monopolkapitalizmus átalakult állammonopolista kapitalizmussá.

A monopóliumok kialakulása azért eredményezi a tőkés termelési viszonyok hanyatlását, mert a monopóliumos egyezmények a szabad verseny k o r l á t o z á s a céljából jönnek létre. Mivel a monopóliumokon belül még a legnagyobb tőkések is kénytelenek lemondani a korlátlan konkurrenciáról, a monopóliumos tőkés termelési viszonyok egyben engedményt, k o m p r o m i s s z u m o t is jelentenek a tőke számára.

A termelési viszonyok hanyatlását váltják ki a monopóliumok azáltal is, hogy a tőkék é r t é k e s ü l é s i l e h e t ő s é g e i t a különböző iparágakban, gazdasági ágakban a monopolárakon keresztül jelentősen d i f f e r e n c i á l j á k. Ebben a tekintetben a különböző iparágakban működő tőkék egymással szemben már korántsem olyan egyenlőek, mint a klasszikus kapitalizmusban. A tőke egyik csoportja a másik csoportra jutó profit egy részét a monopolárakon keresztül rendszeresen k i s a j á t í t j a.

A monopóliumok sajátos uralmi alá- és fölérendeltségi viszonyokat hoznak létre. A finánctőkés csoportok vezető, legerősebb monopóliumai irányítani tudják a csoporthoz tartozó többi vállalat működését — és bár azok nem a saját tulajdonuk — többkevesebb mértékben rendelkeznek velük. Tehát egyesek rendelkeznek mások tőketulajdonával, sok más tőkés pedig nem ura, vagy nem egészen ura saját tőkevagyonának.

Különösen élesen jelentkezik ez a probléma a monopolkapitalizmusban uralkodó vállalati formánál, a részvénytársaságnál.

A részvénytársaságon belül a részvénytársaság tőkéjével az ellenőrző pakett tulajdonosai, a nagyrészvényesek — a tulajdonképpeni monopolisták — ugyanúgy rendelkeznek, mintha az egész tőke az övék lenne. A monopóliumok által létrehozott sajátos uralmi alá- és fölérendeltség tehát egyben az egyéni tőkéstulajdon tagadását jelenti a kapitalizmus keretein belül. Sor kerül a tőkéstulajdon jelentős hányadának sajátos értelmű „kisajátítására" a legerősebb monopóliumok által. Ezt a fejlődési tendenciát már Marx is észrevette a múlt század második felének részvénytársaságait vizsgálva. Marx megállapította, hogy a részvénytársaság a tőkés termelési mód megszüntetése a tőkés termelési módon belül, Engels pedig a konkurrenciát kiszorító monopóliumokat úgy tekintette, mint amelyek előkészítik az egész társadalom által végrehajtandó kisajátítást.

Természetesen azoknak a fent felsorolt változásoknak, amelyek távolodást jelentenek a tőkés termelési viszonyok ideális állapotától, pozitív hatásuk is van a kapitalizmusra, mert enélkül nem maradhatnának fenn a tőkés gazdasági viszonyok. A tőkés termelési viszonyok csak úgy maradhatnak fenn — természetesen átmeneti ideig —, ha egyes jellemző vonásaikat *részben feladják*. Ebben az jut kifejezésre, hogy baj van a tőkés termelési viszonyokkal, a modern termelőerők nem tőkés termelési viszonyokat követelnek, hanem végül is olyanokat, amelyek *szabályozottságra*, a termelési eszközök *társadalmi tulajdonára* épülnek.

A tőkés termelési viszonyok hanyatlása még sokkal világosabban jut kifejezésre azokban a termelésiviszony-változásokban, amelyek az állammonopolista kapitalizmus kialakulása nyomán jöttek létre.

Ha a monopólium az egyéni tőkéstulajdon tagadását jelenti a kapitalizmus keretein belül, akkor az sokkal inkább elmondható a tőkés államosításokkal, az állami tulajdon létével kapcsolatban. A monopólium esetében az egyéni tőkéstulajdon tagadása egy másik magán- (monopolista) tulajdon útján ment végbe, most pedig a magánkapitalista tulajdont kisajátító szerv, a monopolisták *kollektív szerve*: a monopolista állam.

Az állami szektor kialakulása a termelési eszközök tulajdonában sokkal nagyobb fokú *eltávolodást* idéz elő az „ideális" tőkés termelési viszonyoktól, mint a vállalatok önállóságát akármilyen mértékben korlátozó magánmonopólium.

Az állammonopolista kapitalizmus fejlődésével a magánkapitalisták a tőkéjükre jutó profit egy — nem is jelentéktelen — részével egyénileg **nem rendelkezhetnek**, mert az az állami költségvetésbe kerül. Bár a költségvetés a monopoltőkés állam költségvetése, mégis az a tény, hogy a profit egy részét a magánkapitalistáktól el kell vonni, a kapitalista termelési viszonyok **elavultságát**, **hanyatlását** bizonyítja.

Azt, hogy a mai kapitalizmus már nem olyan „virágzó" kapitalizmus, mint amilyen a múlt századi volt, bizonyítani lehet a magántőke cselekvési szabadságát korlátozó, igen sokféle állami intézkedéssel is. Ilyenek pl. az árak állami befolyásolása, az újratermelés állami szabályozása, a magánbankok hitelműveleteinek szabályozása, a külkereskedelem szabályozása, maga az állami tervezés stb.

Ismeretes, hogy az állam gazdasági tevékenységének vannak olyan oldalai, amelyek első hatásukban a dolgozó lakosság, pl. a munkások és alkalmazottak érdekeit szolgálják. Példaként említhetjük meg a költségvetési kiadásoknak a segélyekre, jóléti kiadásokra, nyugdíjakra, társadalombiztosításra fordított részét. Az ilyen kiadásokat a tőkésosztály részéről elsősorban politikai szempontok indokolják. Az osztályharc tompítása, illetve a szocialista átalakulásért indított harc akadályozása érdekében a tőkések a költségvetésbe kerülő profitok egy részét **kénytelenek** ilyen célokra fordítani.

Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése tehát rendkívül komplikált, ellentmondásos folyamat, amely egyrészt a kapitalizmus létének fenntartását célozza, másrészt a tőkés termelési viszonyok szembeszökő hanyatlását eredményezi.

Az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése után a tőkés termelési viszonyok további lényeges változására már nincs lehetőség, tehát nem lehetséges a termelőerők további fejlődésének kapitalista keretek közt újabb mozgásformát biztosítani. Az állammonopolista kapitalizmussal a tőkés termelési viszonyok változásaikban elmentek végső lehetséges határukig, a következő lépés már csak a szocialista termelési viszonyok forradalmi úton való kialakítása lehet. Az állammonopolista kapitalizmus tehát nemcsak a tőkés termelési viszonyok hanyatlását jelenti, hanem azt is kifejezi, hogy ezek a termelési viszonyok teljesen éretté, sőt **túléretté** váltak.

Ez nemcsak azért van így, mert az állammonopolista terme-

lési viszonyok után nem jöhetnek újabb formájú tőkés termelési viszonyok, hanem azért is, mert az állammonopolista kapitalizmusnak megvan a mennyiségi fejlődési korlátja. Egy kritikus ponton túl az állammonopolista kapitalizmus nem fejlődhet, illetve, ha az állami beavatkozás ezt a pontot el is érné, akkor már nem az állammonopolista kapitalizmus fejlődéséről lenne szó, hanem a kapitalista rendszer felszámolásáról. Ekkor az állam gazdasági szerepe a tőkések akarata ellenére növekedne, vagyis szocialista forradalmi átalakulást jelentene. Ha tehát igaz, hogy a magánmonopólium előkészíti az egész társadalom által végrehajtandó kisajátítást, akkor ez hatványozottan igaz az állammonopolista kapitalizmus esetében.

Végül szólnunk kell az imperializmusnak egy sajátos jellemvonásáról, amely ugyancsak a tőkés termelési viszonyok hanyatlását bizonyítja. Ez a jellemvonás a kapitalizmus *élősdisége*.

Lenin az élősdiség kialakulását mint a tőketulajdon és tőkefunkció szétválását tárgyalta. Korábban a tőkésvállalatok irányításának funkciója a vállalatok tulajdonosai, a tőkések hatáskörébe tartozott, most pedig az irányítást többnyire fizetett szakemberek végzik.

Az élősdiség jellemzővé válása a monopolkapitalizmus időszakában a termelőerők fejlődésének, s közvetlenül pedig a termelés és a tőke koncentrációjának és centralizációjának következménye. E folyamat eredményeként létrejövő óriási vállalatokban a vezetés és felügyelet munkája magától értetődően rendkívül bonyolulttá vált, számos differenciálódáson ment keresztül, s gyakorlatilag lehetetlenné vált a vállalatok egyszemélyi irányítása. Az irányítás részfunkcióit más-más szakember látja el, a vállalat jó irányítása csak így valósítható meg. A kapitalizmus élősdiségét törvényszerűen előidéző okok újból arra hívják fel a figyelmet, hogy a modern termelőerők mellett a tőkés termelési viszonyok már lényegében idejüket múlták. Semmi szükség nincs arra, hogy egy parazita, hasznos tevékenységet nem végző osztály tulajdonában legyenek a termelési eszközök.

Az élősdiség növekedése kifejeződik a tőkés elosztási viszonyokban is. Mivel a tőketulajdon és tőkefunkció szétválása a nagyvállalatokra jellemző, és a nagyvállalatok jórészt részvénytársasági formában működnek, a részvénytársaságok által kifi-

zetett osztalékok — amelyeknek elköltésében merül ki a parazita tőkések tevékenysége — megközelítő képet adnak az élősdiség mértékéről. Ugyanerről ad képet bizonyos kamatjövedelmek növekedése is, ami a véglegesen kölcsöntőkeként elhelyezett pénztőkék tulajdonosainak fizetendő. Az ilyen pénztőkések ugyanis, ugyanúgy, mint a részvényesek, semmi hasznos funkciót nem végeznek, tevékenységük egyszerűen a kamatok bezsebelésében és elköltésében merül ki.

A kamatjövedelmek növekedése összekapcsolódik az állammonopolista kapitalizmus kifejlődésével. Az állami költségvetés a válságellenes küzdelem miatt gyakran deficites, ilyenkor növekszik az állam eladósodása, az államadósságok növekedésével együtt nő a kamatjövedelmek összege.

Az élősdiség növekedését váltják ki a tőkés államosítások is, mert azok kártalanítás mellett történnek. A volt tulajdonosokat rendszerint kamatozó állami értékpapírokkal kárpótolják.

Az élősdiség méreteire jellemző, hogy az osztalékjövedelmek, valamint a kamatjövedelmek a hivatalos statisztikai adatok szerint 1960-ban 40,8 milliárd $-t értek el az Egyesült Államokban, ami 1960-ban az Egyesült Államok hivatalosan kimutatott nemzeti jövedelmének kb. 10%-át tette ki. Figyelembe véve, hogy a profit a nemzeti jövedelemnek csupán egy része, megállapíthatjuk, hogy a profit tekintélyes hányada élősdi jellegű jövedelem a monopolkapitalizmus időszakában.

Az élősdiség a tőkekivitellel kapcsolatban nemzetközi méretekben is jelentkezik. A tőkekivitel eleve feltételezi a tőketulajdon és tőkefunkció szétválását. Az egyes fejlett tőkésországok bevétele a tőkekivitelből eredő profitokból jelentős összegeket ér el. Az Egyesült Államokban a külföldről beáramló osztalék és kamatjövedelem pl. meghaladja az évi 3 milliárd $-t.

A hanyatlás megnyilvánulása a termelőerők kihasználásában

A kapitalizmus hanyatlása a monopolkapitalizmus időszakában megnyilvánul a termelőerőknek — a XIX. századi kapitalizmushoz képest — *viszonylag rosszabb* kihasználási fokában.

A termelőerők viszonylag rossz kihasználása részben azzal magyarázható, hogy a monopóliumok nem érdekeltek minden esetben az új technikai találmányoknak a termelésben történő bevezetésében. Ez szoros összefüggésben van a monopolár és

a monopolista extraprofit létezésével, amelyek időnként akadályozhatják az új technika alkalmazását.[1]

Az imperializmusban a monopóliumok monopolista pozíciójukra támaszkodva extraprofitot érhetnek el akkor is, ha az árakat a termelési ár fölé emelik, ezáltal ugyanis monopolista extraprofitot realizálhatnak. Ez a monopolistákat időnként visszatartja az új technika alkalmazásától, annál is inkább, mert a monopolár kialakulása semmiféle külön tőkebefektetést nem igényel, az új technika bevezetése azonban egyes esetekben különösen nagy tőkebefektetést tesz szükségessé. A monopóliumok kialakulása tehát nemcsak a tőkés termelési viszonyokban, hanem a termelőerőkben is hanyatlást idéz elő.

A monopolárak kialakítása elkerülhetetlenül maga után vonja, illetve feltételezi az árukínálat, s ezzel együtt a termelés korlátozását. A monopolár ezzel akadályozza az optimális termelési szériák kialakítását, emiatt az áruk önköltsége is nagyobb, mint különben lehetne. Ez a monopóliumok számára különösebb problémát nem okoz, mert a monopolárakból származó nyereség nagyobb, mint az önköltség viszonylagos megemelkedéséből származó veszteség.

Ha az imperializmus fennállásának egész időszakát vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a technikai fejlődés a monopóliumok és monopolárak létezése ellenére sokkal gyorsabb, mint a klasszikus kapitalizmusban, s ennek megfelelően a termelt áruk értéke jelentős ütemben csökken. A monopóliumok létéből eredő technikai veszteglési tendencia csak időnként, a termelés egyes részterületein jut érvényre, távolról sem tekinthetjük ezt állandóan és általánosan ható összefüggésnek. Ugyanígy. a monopóliumoknak a termelést korlátozó tevékenysége miatt az áruk önköltsége magasabb ugyan a különben elérhető szintnél, de ez a viszonylag magasabb önköltség a technika rendszerint igen gyors fejlődése miatt mégis erősen süllyedő irányzatú.

A technika — hosszabb időközt tekintve — gyors fejlődése az imperializmus időszakában törvényszerű jelenség, amely egy-

[1] Lenin ezt a monopolkapitalizmus igen lényeges vonásának tekintette. Azt az összefüggést, hogy a monopolár és a monopolista extraprofit időnként — az egyes iparágakban és az egyes országokban váltakozva — akadályozza az új technikai eljárások alkalmazását, mint az imperializmusban érvényesülő rothadási tendenciát tárgyalta.

részt magukkal a technikai tényezőkkel, másrészt társadalmi tényezőkkel magyarázható.

Az imperializmus ugyanis akkor jött létre, amikor a technika már viszonylag magas fejlettségi színvonalat ért el. A technikai fejlődés lehetséges üteme pedig bizonyos mértékig a technika már elért fejlettségi színvonalának függvénye. Ezért a monopolkapitalizmusban sokkal több lehetőség nyílik a technikai újítások alkalmazására, mint a XIX. században, ugyanúgy, mint ahogy a múlt században a gépi nagyipar alapján eleve jóval gyorsabb lehetett a technikai fejlesztés üteme, mint a középkorban, mikor a termelés döntően kézi munkával történt.

A technika gyors fejlesztésének lehetősége az imperializmusban azért válik valósággá, mert a technikai fejlődést gátló gazdasági tényezők — pl. a monopolár — mellett működnek a technikai fejlődés irányában ható gazdasági tényezők is. Így pl. a gyors technikai fejlődést elkerülhetetlenné teszi a monopóliumok egymás közötti konkurrenciaharca. A monopóliumok hosszabb időközben kénytelenek gyors ütemben fejleszteni a technikát, mert az éles konkurrenciaharcban a többi monopóliummal szemben csak az biztosít előnyt számukra, ha technikájuk fejlettebb a társadalmi átlagnál. Vagyis a monopóliumok az újítások, találmányok bevezetésének elhanyagolását csak viszonylag rövidebb ideig kockáztathatják meg.

Ugyancsak a technika gyors fejlesztésére ösztönöz az imperialista hatalmak egymás közötti versenye, a világpiaci konkurrencia, mert általában a technikát leggyorsabban fejlesztő monopoltőkés országok hódíthatnak tért a világpiacon.

Végül, az imperialista országokat mindinkább a technika fejlesztésére készteti a szocialista világrendszer fokozódó ereje. A szocialista országokkal folytatott gazdasági verseny élet-halál kérdés a kapitalizmus számára, ezért a monopolista állam minden eszközt felhasznál a technikai fejlődés ösztönzése érdekében.

A technikának az imperializmusban megfigyelhető rohamos fejlődése azonban nagyon ellentmondásos hatást gyakorol a tőkésországok gazdaságára. A növekvő beruházások, illetve a technika általában gyors ütemű fejlődése a termelői kapacitások jelentős megnövekedéséhez vezetnek. A termelői kapacitások e gyors növekedésével azonban rendszerint nem tart lépést a dolgozó lakosság vásárlóerejének emelkedése. A mo-

nopólium e téren inkább ront, mint javít a helyzeten. (Lásd a monopolárak által kiváltott pénzfelhígulást és az általános árszintemelkedést.) Ennek a fejlődési folyamatnak az az eredménye, hogy az imperializmusban a termelői kapacitásokat hosszabb időn át is csak részben használják ki, megjelenik a termelőberendezések *krónikus kapacitás-kihasználatlansága*.

Kapacitás-kihasználatlanság volt a monopóliumok előtti kapitalizmusban is, de inkább csak válságok idején, amikor a termelés esése következett be. Fellendülés idején azonban a termelői kapacitást teljesen kihasználták, sőt a termelés további növeléséhez a már meglevő termelői kapacitások kibővítésére volt szükség. A klasszikus kapitalizmusra tehát, a válságok idejét nem számítva, a termelői kapacitások *teljes* kihasználása volt a jellemző. A monopolkapitalizmusban a termelőberendezések teljes kihasználása csak egészen *kivételes esetekben*, pl. a világháborúk idején fordul elő, egyébként még jó gazdasági helyzetben is a *részleges* kapacitáskihasználás az általános.

A kapitalizmus hanyatlása és a gyors technikai fejlődés tehát *nem zárják ki egymást*. Az ötvenes években az egész világon tudományos-technikai forradalom bontakozott ki, amely napjainkban is tart, mégsem mondható, hogy a kapitalizmus hanyatlása már a múlté. Ezt, többek között, a most is meglevő kapacitás-kihasználatlanság magyarázza.

A termelőberendezések kapacitásának kihasználását nagyon lényegesen befolyásolja az *állammonopolista kapitalizmus*. Azáltal, hogy az állam gazdasági beavatkozása az összkereslet és össztermelés mesterséges felemelésére képes, *átmenetileg csökkentheti* a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlanságát. Azonban a termelőkapacitások ilyen módon történő jobb kihasználásával rendszerint együtt jár az állam improduktív — társadalmilag jelentős részben haszontalan — kiadásainak növekedése, vagyis a nemzeti jövedelem egyre jelentősebb hányadának *elfecsérlése*. Amennyiben a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlanságának csökkenését a társadalmilag haszontalan kiadások megfelelő mértékű emelkedése kíséri, akkor a kapitalizmus hanyatlásának a termelőerők vonalán jelentkező egyik megnyilvánulási formáját csupán annak *másik formája* váltja fel.

Az állam haszontalan kiadásainak jelentős hányada, különösen az utóbbi néhány évtizedben *fegyverkezési kiadás*. A monopoltőkés állam a fegyverkezésen kívül más módon is növeli a nemzeti jövedelem haszontalan felhasználását. Példa erre az *állami bürokrácia* rohamos növekedése, melynek költségei, köztük az állami alkalmazottak fizetései, a fejlett tőkésországokban néha elérik a nemzeti jövedelem 10—15%-át.

A termelőerők társadalmilag nem hasznos, vagy nem kielégítő kihasználásának egyéb megnyilvánulási formái is vannak. Ilyenek pl. a tiszta forgalmi költségek óriási mértékű felduzzasztása, vagy a parlagon hagyott területek növekedése a mezőgazdaságban, illetve a farmerek premizálása azért, hogy a hasznosítható földterület egy részét vonják ki a művelés alól stb.

A termelőerők kihasználási foka azonban *nem romlik állandóan* az imperializmus időszakában, ugyanígy a nemzeti jövedelem improduktív és társadalmi szempontból haszontalan felhasználása sem nő *folytonosan*. Egyes időszakokban a konjunkturális helyzet speciális tényezők hatására jelentősen javulhat, ami a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlanságának lényeges csökkenését eredményezheti, s lehetővé teheti a technikai fejlődés meggyorsulását is. S természetesen ebben az időben kevesebb szükség van arra, hogy a monopoltőkés állam a keresletet mesterségesen emelje, ilyenkor az állam társadalmilag haszontalan költségvetési kiadásai a nemzeti jövedelemhez képest csökkenő hányadúak lehetnek.

A kapitalizmus hanyatlása azonban napjainkban jobban kifejeződik a termelőerők kihasználatlanságában, mint századunk elején, amikor a kapitalizmus már átalakult monopolkapitalizmussá. Jelenleg a nemzeti jövedelem elfecsérlése sokkal nagyobb méreteket ölt, mint a századforduló táján, a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlansága is sokkal nagyobb, mint az 1900-as évek elején, noha a második világháború után a tőkés konjunktúra igen kedvezően alakult.

A hanyatlás megnyilvánulása a gyarmati rendszer összeomlásában

A kapitalizmus hanyatlása nemcsak az egyes monopoltőkés országok gazdaságán belül nyilvánul meg, hanem *világgazdasági méretekben* is. Az imperializmusban kezdetét veszi a kapitalizmus gyarmati rendszerének bomlása, majd bekövetkezik a gyarmati rendszer teljes összeomlása.

A tőke lényegénél fogva nemcsak a belső kizsákmányolás fokozására, hanem — attól függően, hogy a termelőerők miként és milyen mértékben válnak nemzetközi méretűekké — a kizsákmányolás világméretekben való kiterjesztésére is törekszik. Ez maga után vonja — elsősorban a fejlettebb tőkésországok részéről — a gyarmatok megszerzésére irányuló törekvést, mert a profit növelésére a saját gyarmatok kizsákmányolása kitűnő alkalmat nyújt. Egyes tőkésországok gyarmatbirodalmának gyors növekedése a XIX. században kifejezte a kapitalista társadalmi rend fejlődését, felfelé ívelését.

Az imperializmus kialakulásával azonban befejeződött a világ területi felosztása az imperialista országok között. A tőkés kizsákmányolás körének térbeli kiterjesztésére többé már nem volt lehetőség. Ez a kívülről beáramló profit további növelését az imperialista országok részére bizonyos fokig megnehezítette, ami azt juttatja kifejezésre, hogy a kapitalizmus hanyatló szakaszába érkezett.

A területi felosztás befejeződése a kapitalizmus hanyatlását idézte elő azért is, mert ezután az egyes imperialista országok saját gyarmatbirodalmukat csak a világ területi újrafelosztása útján bővíthették.

A kapitalizmus hanyatlását még jobban kifejezi, hogy az imperializmusban elkerülhetetlen a gyarmati rendszer felbomlása. Ez természetesen még nem jelenti azt, hogy a volt gyarmati országok kiszakadtak a kapitalista világrendszerből. Mégis, a gyarmati rendszer összeomlása a kapitalizmus hanyatlását eredményezi, mert a világkapitalizmus fő erejét az imperialista országok képezik. Mivel a gyarmatok elvesztése az imperialista országok számára nagyon sok szempontból hátrányos következményekkel jár, a gyarmati rendszer összeomlása objektíve a kapitalizmus hanyatlásához vezet.

A gyarmati rendszer összeomlása mindenekelőtt az imperialista országok volt gyarmataik feletti nyílt politikai uralmának elvesztését jelenti. A politikai uralom elvesztése után az imperialisták a volt gyarmatokkal nem rendelkezhetnek úgy, mint a sajátjukkal, ezentúl új koncessziókat nem szerezhetnek lényegében ingyen, nem köthetnek a volt gyarmati országokkal a kényszer alapján gazdasági szerződéseket. Nem rendelkezhetnek ez országok költségvetésével, külkereskedelmével, nem ők

határozzák meg ezután a volt gyarmatok adórendszerét, gazdaságpolitikáját, bel- és külpolitikáját stb.

A politikai önállóság kivívása alapján a volt gyarmati országoknak alkalmuk nyílik az imperialista országok náluk élvezett gazdasági pozícióinak gyengítésére, sőt e pozíciók részbeni vagy egészbeni felszámolására. Ezen a téren a legradikálisabb intézkedés a külföldi tőkeérdekeltségek államosítása. Még a teljes kártalanítás melletti államosítás is érzékeny veszteség a monopoltőkés országok számára, mert ezzel elvesztik az addig rendszeresen élvezett hatalmas profitjaikat, és a tőkeérdekeltségen keresztül élvezett gazdasági uralmat. Ráadásul az államosítások rendszerint nem teljes kártalanítás mellett mennek végbe, mert a kártérítés — ha ilyen egyáltalán van —, a vállalatok, létesítmények könyv szerinti értékéhez igazodik, amely rendszerint messze elmarad valóságos értékük mögött.

A külföldi monopóliumok pozícióit gyengíti a külkereskedelem államosítása. Ez azért különösen nagy jelentőségű lépés, mert a volt gyarmati országok gazdasága — monokultúrás jellege miatt — erősen export- és importérzékeny, az idegen tőkés külkereskedelmi vállalatoknak ezért nagy befolyásuk lehet a volt gyarmatok gazdaságára. A külkereskedelem államosításával csökken a nemzeti jövedelem kiszivattyúzásának lehetősége. Az imperialista országokkal szemben előnyösebb külkereskedelmi szerződések csikarhatók ki, olyan importszerkezet alakítható ki, amely a gazdasági fejlődés meggyorsítása szempontjából a legkedvezőbb, lehetőség nyílik a külkereskedelmi partnerek jobb megválasztására, könnyebben növelhető a szocialista országokkal folytatott külkereskedelmi forgalom.

A külföldi monopóliumokkal szemben alkalmazott intézkedés a nacionalizálás. A nacionalizálás nem államosítás, ennek keretében az imperialista országok monopolistáit arra kötelezik, hogy a tulajdonukban levő vállalataikat adják el a hazai tőkéseknek. A nacionalizálás esetén a külföldi tőkéseket egyes gazdasági ágakból teljesen kiszorítják. Nagyon sokszor azonban csak arra kötelezik őket, hogy vállalataikba vonják be a hazai tőkét is, ebben az esetben legfeljebb részleges nacionalizálásról beszélhetünk.

A nyílt gyarmati elnyomás alól felszabadult országok azonban nem képesek mindig, illetve mindjárt a külföldi tőke kiszorítá-

sára, sem az államosítások, sem pedig a nacionalizálás útján. A nacionalizálás a hazai tőke viszonylagos fejlettségét tételezi fel. Ha nincs viszonylag számottevő pénzvagyonnal rendelkező hazai tőkésosztály, a nacionalizálás nehézségekbe ütközik.

Az államosítások végrehajtására sincsenek meg mindig a feltételek, pl. szakképzett hazai munkaerő vagy megfelelő vezető káderek hiányában. Ilyenkor a külföldi monopóliumok pozícióit gyengítő egyéb (pl. pénzügyi, valutáris) korlátozások lépnek előtérbe.

A valutáris korlátozásokon belül meghatározzák, hogy a külföldi tőke által elért profit hány százalékát szabad az országból kivinni (repatriálni), illetve milyen hányadát kötelező országon belül új beruházásra fordítani (reinvesztálni). A profit repatriálásának korlátozása akadályozza a nemzeti jövedelem kiszivattyúzását, és gyorsítja a termelőerők fejlődését a volt gyarmati országokban.

Lényeges korlátozó eszköz a külföldi monopóliumokkal szemben az adózásban alkalmazott diszkrimináció. Ez azt jelenti, hogy sok országban az idegen tőkeérdekeltségek profitjára nagyobb adókat vetnek ki, mint a hazai tőkésvállalatokra, vagy külön speciális adók terhelik az idegen tőkét.

A külföldi tőke pozícióit gyengítő egyik leghatásosabb eszköz a haszonrészesedés bevezetése. Míg korábban a külföldi monopóliumok haszonrészesedést egyáltalán nem, vagy csak jelentéktelen összegben fizettek, a második világháború után ezen a téren is kénytelenek voltak jelentős engedményeket tenni.

A volt gyarmati országok nagy része még most is messze van a teljes gazdasági függetlenség kivívásától. De a gazdasági függetlenségért vívott harcban eddig elért eredmények nem lebecsülendők. A felsorolt eszközöknek, illetve eredményeknek jelentős részük van abban, hogy a volt gyarmatokon megindulhatott az iparosítás, hogy ezek az országok elindulhattak egy egészségesebb szerkezetű gazdaság kialakításának útján.

Államkapitalizmus a volt gyarmati országokban

A gyarmati rendszer összeomlásával és a gyarmati sorból felszabadult országoknak a gazdasági függetlenség kivívásáért folytatott harcával együtt, létrejön a nem kapitalista fejlődés útjának lehetősége. Amennyiben az egyes, politikai függetlenségüket már kivívott,

és a gazdasági függetlenségükért harcoló országok erre az útra lépnek, akkor már kiszakadóban vannak a kapitalista világrendszerből is.

A fejlődés nem kapitalísta útjának lehetősége szoros összefüggésben van az államkapitalizmussal.

Az állam gazdasági beavatkozásának fokozódására irányuló tendencia a volt gyarmati országokban nagyon erőteljesen érvényesül, sok tekintetben erősebben, mint az imperialista országokban.

Az államkapitalizmus gyors fejlődését eredményezi mindenekelőtt a külföldi tőkeérdekeltségek államosítása, amely a gazdasági függetlenségért vívott harc egyik legfontosabb feltétele.

Szükségszerű az államkapitalizmus gyors fejlődése azért is, mert jelentős állami beavatkozás nélkül elképzelhetetlen a gyarmati elnyomás alól felszabadult országok gazdaságának kielégítő ütemű fejlődése. A gyors belső gazdasági fejlődés a gazdasági önállóságért vívott harcban létkérdés. A gyors fejlődés pedig jelentős tőkeakkumulációt követel meg, amit a gyenge nemzeti magántőke egymaga képtelen biztosítani.

Fontossá teszi az állami gazdasági beavatkozás gyors növekedését a gazdaság szerkezeti átalakítása is. Ez a magántőke tevékenysége útján, és a gazdasági mechanizmus működésének szabadon hagyása alapján nem valósítható meg, mert a spontán gazdasági tényezők — köztük az imperialista országok részéről jelentkező külső piaci kereslet — a régi, monokultúrás gazdaságra jellemző arányok konzerválására és nem megváltoztatására ösztönöznek. A gazdaság szerkezeti átalakítása viszonylag nagy beruházásokat és bizonyos tervezést követel meg, melyeknek teljesítésére egyedül az állam képes.

A volt gyarmati országok gazdasági fejlődését erősen gátolja a prekapitalista gazdasági formák fennmaradása. Ezeknek a gazdasági egységeknek a bekapcsolása az egész gazdaság vérkeringésébe az állami beavatkozás segítségével mehet végbe a leggyorsabban. Az állam pl. felvásárló szervezetek létesítése útján ösztönözheti a gazdaságok átalakulását árutermelő gazdaságokká. Az állami beruházások létesítése pedig a leghatásosabb eszköz a prekapitalista gazdasági formációk felbomlasztására.

A volt gyarmati országokban kifejlődő államkapitalizmus

tehát nagyon *lényegesen különbözik* a fejlett tőkésországok állammonopolista kapitalizmusától. Míg az utóbbi akkor jön létre, amikor a kapitalizmus már túlérett, az előbbi ott jelentkezik, ahol a hazai tőke inkább csak kialakulóban van. Az állammonopolista kapitalizmus alapjában véve a monopóliumok gazdasági és politikai érdekeit szolgálja. A volt gyarmati országok államkapitalizmusa a *külföldi monopóliumok ellen irányul*, antiimperialista jellegű. Az állammonopolista kapitalizmus annak ellenére, hogy számos kompromisszumot tartalmaz, alapjában véve *reakciós jellegű*, mert rendeltetése az idejétmúlt tőkés termelési viszonyok fenntartása. A gazdasági önállóságukért küzdő országok államkapitalizmusának társadalmi szerepe haladó, a volt gyarmati országok gazdasági, társadalmi felemelkedését, önállóságának kivívását teszi lehetővé.

Míg a fejlett tőkésországokban az állammonopolista kapitalizmus hatóköre inkább a forgalmi-pénzügyi és elosztási szférára terjed ki, a gazdasági függetlenségért küzdő országokban az állami gazdasági beavatkozás jórészt antiimperialista jellegéből, valamint abból következően, hogy a hazai kapitalizmus még elég fejletlen, erősen érinti a termelés területét is.

A nemzeti burzsoázia a volt gyarmati országok államkapitalizmusának fejlődését sokkal intenzívebben támogatja, mint az állammonopolista kapitalizmus fejlődését az imperialista országok monopolistái. A nemzeti burzsoáziának *közvetlen érdeke* a külföldi monopóliumok tőkeérdekeltségeinek államosítása, a prekapitalista formációk felszámolása, valamint az infrastruktúra megteremtését célzó állami beruházások növelése.

A fejlődés nem kapitalista útja a volt gyarmati országokban

A volt gyarmati országok államkapitalizmusát jellemző sajátosságok ismerete alapján már megvizsgálható, hogyan nyílhat meg ezen országok számára a társadalmi fejlődés nem kapitalista útja.

Emlékeztetnünk kell arra, hogy az állami beavatkozás és a kapitalizmus egy bizonyos ponton túl kizárják egymást.

A gazdasági önállóságért vívott harcban az államosítás, illetve a gazdasági önállóság kivívását szolgáló állami gazdasági beavatkozás a társadalmi erők nyomására túlnőhet az említett határokon. Ebben az esetben a nemzeti tőke fejlődése nem tud

lépést tartani az állami beavatkozás fejlődésével, és nem tud úrrá lenni a felszabadult energiákon.

Ez a helyzet kialakulhat az olyan országokban, ahol korábban nem, vagy alig volt nemzeti tőke, és a gyarmati iga lerázása után a körülmények nem kedveztek a nemzeti burzsoázia fejlődésének (pl. Guinea és Mali).

A fejlődés nem kapitalista útja azonban olyan országokban is megindulhat, ahol korábban már *viszonylag számottevő* volt a hazai tőke szerepe, de ahol az antiimperialista harc hevében az állami beavatkozás tendenciája a széles néptömegektől és esetleg speciális tényezőktől támogatva olyan energiával tör fel, hogy az már a külföldi tőkeérdekeltségek felszámolását akaró nemzeti burzsoáziát is *háttérbe* szorítja. (Ez történt az EAK-ban, ahol az állami szektor az ipari termelés 90%-át foglalja magában.)

A fejlődés nem kapitalista útja nem azt jelenti, hogy ahol volt burzsoázia, az a gazdasági hatalmát teljesen elvesztette és a hatalomban egyáltalán nem vesz részt, hanem csupán azt, hogy *nincs meghatározó szerepe* sem a gazdaságban, sem pedig a politikai hatalomban. A nem kapitalista fejlődés útja *nem tévesztendő össze a szocialista fejlődéssel*, ahol az államhatalom a proletariátus kezében van, és a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. A nem kapitalista fejlődésnél az államhatalomban részt vesznek a munkások, parasztok és — ahol hazai tőkések vannak — a nemzeti burzsoázia is.

A nem kapitalista fejlődés mellett az állami gazdasági beavatkozás erős kifejlődése olyan időszakban következik be, amikor a gazdasági elmaradottság következtében a munkásosztály még gyenge. nem eléggé szervezett, ezért az államhatalmat nem tudja magához ragadni. Ezzel ellenkező esetben a nem kapitalista fejlődés helyett a szocialista fejlődésről kellene beszélnünk.

A nem kapitalista fejlődés tehát sajátos történelmi *átmenetet* képez, mely időszak alatt eldől, hogy a gazdasági függetlenségéért küzdő ország végül is rátérhet-e a szocialista fejlődés útjára. A gazdasági elmaradottság felszámolásáért vívott küzdelem során a szocialista fejlődésért küzdő erők, elsősorban a munkásosztály, annyira megerősödhetnek, hogy a hatalmat magukhoz ragadhatják, s ekkor a gazdasági önállóságért, a nemzeti függetlenségért, a prekapitalista társadalmi formációk fel-

számolásáért és a hazai tőke bizonyos fokú korlátozásáért folytatott politika átcsap a tőke teljes felszámolására és a szocializmus felépítésére irányuló politikába.

A nem kapitalista fejlődés útja viszonylag hosszú időszakot ölelhet fel, és ezalatt mindig fennáll annak a veszélye, hogy a nemzeti tőke jelentősen megerősödik, és az állam gazdasági beavatkozását visszaszorítva a gyarmati sorból felszabadult országokat a nem kapitalista fejlődés útjáról letérítve a tőkés fejlődés útjára viszi. A fejlődés végső eredménye tehát a belső és külső osztály-erőviszonyok alakulásától egyaránt függ.

A hanyatlás megnyilvánulása a területi összeszűkülésben

A kapitalizmus hanyatlása az imperializmus időszakában a legjobban abban fejeződik ki, hogy a kapitalista világrendszer mellett létezik a szocialista társadalmi rendszer. A kapitalista világrendszer területi összeszűkülésének és a szocialista világrendszer területi növekedésének tendenciája azt bizonyítja, hogy az imperializmus amellett, hogy hanyatló kapitalizmus, egyben a kapitalizmus tényleges pusztulásának a korszaka is.

A két rendszer egyidőben való létezése kapcsolatban van azzal, hogy a szocialista forradalom nem győzhet egyszerre az egész tőkés világrendszerben.

A szocialista forradalom győzelmének lehetősége először egy vagy egynéhány országban végső soron az egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülésére vezethető vissza. Ez a törvény azt fejezi ki, hogy a tőkésországok gazdasági és politikai fejlődése egyenlőtlen, ennek megfelelően nem is jöhet létre forradalmi helyzet egyszerre minden tőkésországban. Lenin szerint a szocialista forradalom először ott robbanhat ki, ahol az imperializmus láncszeme a leggyengébb. Ez az ország 1917-ben a cári Oroszország volt.

A második világháború után már egy sor európai és néhány ázsiai országban győzött a szocialista forradalom. Kialakult a szocialista világrendszer, melyhez jelenleg a világ 14 országa tartozik, ahol a Föld lakosságának kb. egyharmada él, és amely magában foglalja a Föld szárazföldi területének kb. egynegyedét. A kapitalista társadalmi rendszer tehát a világnak egy jelentős részén végérvényesen vereséget szenvedett.

A szocialista világrendszer kialakulása nem csupán tükrözője és legfontosabb bizonyítéka a tőkés társadalmi rendszer hanyatlásának, hanem egyben hozzájárul e hanyatlás további fokozásához is.

A szocialista világrendszer kialakulásának jelentősége ebben a vonatkozásban mindenekelőtt az, hogy ezentúl a szocializmus fölénye a kapitalizmus felett nemcsak teoretikusan, hanem a gyakorlatban is bizonyítható.

A szocializmus létrejötte után kezdetét vette a két rendszer gazdasági versenye, melynek döntő szerepe van a szocializmus fölényének bebizonyításában. A szocializmus már eddig is bebizonyította fölényét a gazdasági fejlődés átlagos évi növekedési ütemét tekintve. A szocialista országok termelésének növekedési üteme a második világháború után kb. kétszer akkora, mint a tőkés világgazdaság termelésének növekedési üteme, pedig ekkor a tőkésországokban viszonylag kedvező konjunktúra volt.

A szocializmus azonban a legfejlettebb tőkésországokkal szemben még nincs fölényben a munka termelékenysége és a reálbérek színvonala tekintetében. Ennek az a magyarázata, hogy a szocializmus eddig a viszonylag fejletlenebb országokban győzött, és a termelőerők színvonala területén megmutatkozó történelmi szintkülönbséget e rövid idő alatt nem tudták behozni.

A szocializmusnak a kapitalista országok felett elkerülhetetlenül bekövetkező gazdasági győzelme jelentős forradalmasító hatással lesz a legfejlettebb országok dolgozó lakosságára.

A szocialista világrendszer kialakulása a kapitalizmus hanyatlását azért is fokozza, mert szerepet játszik a hanyatlás más megnyilvánulási formáiban is. Jó példa erre az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése. A monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának fokozódását ösztönzi a szocialista rendszer léte is. Amikor ugyanis létezik a szocialista világrendszer, a tőkésosztály számára különösen nagy politikai kockázatot jelent a dolgozó lakosság elégedetlensége a válságok, a munkanélküliség stb. miatt. Ezért még sürgetőbbé válik a válság elleni küzdelem, a munkanélküliség túlságosan nagy méretének megakadályozása. Abban tehát, hogy az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése miatt a tőkés termelési viszonyok egyes jellemző vonásaikat kénytelenek részben feladni, közvetett úton a szocialista világrendszer léte is szerepet játszik.

A szocialista világrendszer meggyorsította a gyarmati rendszer bomlásának és összeomlásának folyamatát, nagy segítséget nyújtott és nyújt a volt gyarmati — gazdaságilag gyengén fejlett — országoknak gazdasági függetlenségük kivívásához.

A szocialista világrendszer léte a volt gyarmati országoknak mindenekelőtt politikai függetlenségük kivívását könnyítette meg. A nagy világpolitikai befolyással és katonai hatalommal rendelkező szocialista országok, főleg a Szovjetunió, olyan nemzetközi helyzetet teremtettek, amelyben rendkívül megnehezült a gyarmati országok lakossága által vívott nemzeti felszabadító mozgalom fegyveres elnyomása. A szocialista országok támogatása nélkül valószínűleg napjainkig sem szűnt volna meg a nyílt gyarmati elnyomás a gyarmatok túlnyomó részén.

Értékes segítséget nyújtanak a szocialista országok a volt gyarmati országoknak gazdasági függetlenségük kivívása terén. A felszabadult nemzetek ezen a téren a támogatás sokféle formáját élvezik.

A gazdasági támogatást a volt gyarmati országok elsősorban a Szovjetuniótól kapják, jelentős mértékben vesz részt a gazdasági segítségnyújtásban a Kínai Népköztársaság, valamint az elég fejlett iparral rendelkező Csehszlovákia és a Német Demokratikus Köztársaság is.

A szocialista országok segítik a gazdaságilag elmaradott országokat a külkereskedelmi kapcsolatokon keresztül. Növekvő arányban szállítanak részükre gépi berendezéseket, ami kedvező a termelési struktúra megváltoztatása és a hazai ipar kifejlesztése szempontjából. Folytonosan nagy mennyiségben vásárolják tőlük hagyományos exportcikkeiket, ezzel segítik őket fizetési mérlegükben mutatkozó nehézségeik leküzdésében.

A szocialista országok kedvező feltételekkel nyújtanak hiteleket a gazdaságilag elmaradott országoknak. A hitelek hosszú lejáratúak, törlesztésük aránylag kevés terhet ró a hiteleket igénybe vevő országokra. A hiteleket szokatlanul alacsony kamat terheli (általában 2,5%). azokat a szocialista országok termelési célokra nyújtják, nem szabják politikai feltételekhez. A hitelek visszafizetése rendszerint a kölcsönt igénybe vevő ország által termelt árukkal történik.

Alapjában véve a szocialista országok hitelnyújtásával magyarázható, hogy a kapitalista országok is kénytelenek voltak lényе-

gesen enyhíteni a hitelfeltételeiket. A mai világpolitikai helyzetben ugyanis a monopoltőkés országok számára fontosabb a volt gyarmatok feletti gazdasági, politikai befolyásuk megőrzése, mint a kölcsöntőkeexport után származó közvetlen gazdasági haszon. Ezért nem is elsősorban a szocialista országok által nyújtott kedvező feltételű hitelek mennyisége a fontos, hanem az ilyen hitelnyújtás ténye. Ezzel magyarázható, hogy az ötvenes évek második felétől kezdve — de különösen a hatvanas évek elején — a monopoltőkés országok is egyre hosszabb lejáratú hiteleket folyósítanak. A hitelek visszafizetését ők is mind nagyobb mértékben engedélyezik a kölcsöntőkét importáló országok helyi valutáiban vagy saját áruik exportálásával teljesíteni. Az imperialista országok is lényegesen mérsékelték a hitelek kamatterheit. Mindez azt jelenti, hogy a szocialista országok megtörték a monopoltőkés országok hitelnyújtási monopóliumát, ezért ezek a régi módon nem tudják befolyásukat fenntartani a gazdaságilag gyengén fejlett országok felett.

A szocialista országok még számos úton segítik a politikai függetlenségüket elnyert országokat. Ide tartozik a szakemberképzés, a szabadalmak átadása, az ország gazdasági irányításának megszervezése, a tervek kidolgozása, katonai segélynyújtás stb.

A kapitalizmus hanyatlásának korunkban az általunk tárgyaltakon kívül még számos más fontos megnyilvánulási formája van. Így pl. hanyatlás jelentkezik a monopoltőkés országok ideológiai életében, a polgári szabadságjogok megnyirbálásában, a politikai reakció erősödésében is. Ezek vizsgálatával azonban nem foglalkozhatunk, mert ezek vizsgálata nem a politikai gazdaságtanhoz, hanem egyéb tudományágakhoz tartozik.

A KAPITALIZMUS ÁLTALÁNOS VÁLSÁGA

A kapitalizmus általános válsága n e m a z o n o s az általános túltermelési válsággal. **A kapitalizmus általános válsága a rendszer mindenoldalú válsága, amennyiben kiterjed a tőkés gazdaságra és a felépítmény területeire egyaránt, ez a fogalom összefoglalóan a kapitalizmus hanyatlását, bomlását jelöli.**

A marxista irodalom a kapitalizmus általános válságának kezdetét az első világháború és az októberi forradalom győzelmé-

nek időszakára teszi. A kapitalizmus általános válsága addig tart, amíg a szocializmus világméretű győzelme be nem következik.

A kapitalizmus általános válságának öt fő jellemző vonását különböztetjük meg:

1. A kapitalizmus megszűnt mint kizárólagos világrendszer, 1917-ben létrejött a szocialista rendszer, majd a második világháború után a szocialista világrendszer.

2. A kapitalizmus általános válságának időszakában bekövetkezik az imperializmus gyarmati rendszerének válsága, majd a gyarmati rendszer összeomlása.

3. Jellemző az általános válság egyes időszakaiban a piacprobléma kiéleződése.

4. Megjelenik a krónikus kapacitás-kihasználatlanság és a nagyarányú munkanélküliség.

5. Elkerülhetetlen az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése.

A felsorolásból kiderül, hogy már minden egyes ismérvvel foglalkoztunk. A felsorolt ismérvek azonban nem foglalják magukban a kapitalizmus általános válságának minden oldalát, úgy is mondhatnánk: a kapitalizmus hanyatlásának minden lényeges vonását. (A közgazdaságtan ugyanis nem foglalkozik a felépítményhez tartozó jelenségekkel. Mi sem mutattuk be a kapitalizmus hanyatlását minden oldalról, mondván, hogy pl. a monopoltőkés országok ideológiai életében jelentkező hanyatlás elemzése nem a politikai gazdaságtan tárgykörébe tartoznak.)

A kapitalizmus általános válságának eddig eltelt időszakát, attól függően, hogy az általános válság egyes jellemző vonásai hogyan kerülnek előtérbe, és hogyan megy végbe az általános válság elmélyülésének folyamata, három fő szakaszra bontják.

Az *első szakasz* a kapitalizmus általános válságának kezdetétől a második világháború kirobbanásáig tartott, melynek fő jellegzetessége a szocialista rendszer létrejötte, majd a harmincas években a piacproblémának, a termelőberendezések kapacitás-kihasználatlanságának és a munkanélküliségnek rendkívüli megnövekedése.

A *második szakasz* a második világháborútól nagyjából az ötvenes évek közepéig tartott. Ekkor a fő jellemvonás a szocialista világrendszer gyors térhódítása és a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmussá alakulása. Ez a szakasz egyúttal a kapitalizmus általános válságának további el-

mélyülését jelentette, mert a második világháború megrendítette az egész kapitalista világrendszert, több imperialista ország másodrendű hatalommá süllyedt. Az általános válság elmélyülésének legfőbb tényezőjeként ekkor a szocialista világrendszer kialakulását, és a gyarmati rendszer gyors bomlását tekinthetjük.

Az ötvenes évek közepe táján kezdődött a harmadik szakasz, és ez tart mind a mai napig. Ez a szakasz — az előző kettővel szemben — nem világháborúval kezdődött. Fő jellegzetességei a következők: A kapitalizmus és a szocializmus közötti gazdasági verseny döntő szakaszába érkezett. Elég közeli az az idő, amikor az egy főre jutó termelés tekintetében is le lehet győzni a legfejlettebb tőkésországokat. A szocialista országok védelmi ereje olyan fokot ért el, hogy az ellenük indítandó támadó háború az imperialista országoknak semmi sikert nem ígér, sőt, az teljes pusztulással fenyegeti őket. Ebben a szakaszban következett be a gyarmati rendszer összeomlása.

Az általános válság harmadik szakaszának legfőbb tartalma tehát az erőviszonyok olyan mértékű eltolódása a szocialista világrendszer javára, hogy indokolt arról beszélni: a szocialista világrendszer az emberi társadalom fejlődésének mindinkább meghatározó tényezőjévé válik.

TARTALOM

Első téma

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN TÁRGYA 3

A termelés mint az ember és a természet viszonya 5
A termelőerők 8
A termelés társadalmi oldala. A termelési viszonyok 13
Gazdasági kategóriák és gazdasági (társadalmi) törvények 21
A politikai gazdaságtan tárgya és osztályjellege 31

Második téma

A MARXISTA ÉRTÉK- ÉS PÉNZELMÉLET ALAPJAI 37

Az áru fogalma, az árutermelés kialakulása 39
Az áru két sajátossága 42
Az árutermelő munka kettős jellege. Az egyszerű árutermelés alapvető ellentmondása 46
Az érték nagysága 49
A pénz lényege, az áruvilág megkettőződése 51
A pénz funkciói 55
Az értéktörvény lényege és működése 61

Harmadik téma

TŐKE ÉS ÉRTÉKTÖBBLET 67

A pénz mint tőke 69
Az értéktöbblet forrása 71
A tőkés termelőfolyamat tartalma 75
Az állandó és a változó, az álló- és a forgótőke 79
A tőkés kizsákmányolás. Az abszolut és relatív értéktöbblet 84
A termelés tőkés társadalmasítása. A kapitalizmus alapvető ellentmondása 95

Negyedik téma

TŐKEFELHALMOZÁS ÉS A MONOPÓLIUMOK KIALAKULÁSA. TŐKEFELHALMOZÁS ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE 101
Egyszerű és bővített tőkés újratermelés 103
A tőke koncentrációja és centralizációja. A monopóliumok kialakulása a tőkés iparban 109
A monopóliumok formái 114
A monopolista konkurrencia 116
A munkásosztály mint a tőke tartozéka. A munkanélküliség oka és alakulása 121
A munkásosztály helyzetének alakulása a kapitalizmusban 131
A tőkefelhalmozás általános törvénye és történelmi tendenciája ... 148

Ötödik téma

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ELOSZTÁSA 153
A profitráta magassága az egyes iparágakban értékarányos árak feltételezése mellett 156
A termelési ár 161
Az értéktörvény működése az iparban a monopolkapitalizmus viszonyai között 166
Az értéktörvény működése a tőkés mezőgazdaságban 170
A tőkés mezőgazdaság termelőerőinek növekedése. A mezőgazdaság monopolizálása 180
A kereskedelmi tőke mint az ipari tőkétől különvált tőkeforma ... 185
A kereskedelmi profit, mint a termelőtőke által létrehozott értéktöbblet része 189
A kereskedelmi tőke a monopolkapitalizmusban 194
A pénztőke kamatozó tőkévé válása. A tőkés hitel két formája ... 196
A banktőke 200
A hitelpénz. Az infláció 203
A bankok szerepének megváltozása a monopolkapitalizmusban. A finánctőke 206

Hatodik téma

A NEMZETI JÖVEDELEM, AZ ÚJRATERMELÉS ÉS A VÁLSÁGELMÉLET ALAPJAI 213
Társadalmi termék, végtermék és nemzeti jövedelem 215
A nemzeti jövedelem termelése 217
A nemzeti jövedelem elosztása és felhasználása a kapitalizmusban 218
A társadalmi termék újratermelésének egyensúlyi feltételei. 220
A túltermelési válságok szükségszerűsége 229
A túltermelési válságok periodicitása 235
Túltermelési válságok a mezőgazdaságban 239

Hetedik téma

AZ ÁLLAMMONOPOLISTA KAPITALIZMUS 243

Az állammonopolista kapitalizmus kialakulásának szükségszerűsége 245
A tőkés termelési viszonyok sajátosságai az állammonopolista kapitalizmusban 249
Az állammonopolista kapitalizmus rendeltetése, lényege, történelmi és társadalmi szerepe 259

Nyolcadik téma

A TŐKÉS VILÁGGAZDASÁG 267

A tőkés világgazdaság fogalma és létrejötte 269
Külkereskedelem a monopolkapitalizmusban 271
Tőkekivitel a monopolkapitalizmusban 278
Követelések és tartozások kiegyenlítése a nemzetközi forgalomban 286
Nemzetközi monopóliumok a tőkés világgazdaságban 290
Gyarmati rendszer az imperializmusban. Az imperializmus gyarmati rendszerének felbomlása 300
A gazdaságilag gyengén fejlett országok helyzete a tőkés világgazdaságban 308

Kilencedik téma

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS VÁLSÁGOK A FEJLETT TŐKÉSORSZÁGOKBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN 315

A gazdasági növekedés tényezői a második világháború után a fejlett tőkésországokban 317
A piacot bővítő tényezők a második világháború után a fejlett tőkésországokban 335
Gazdasági növekedés a hatvanas évek első felében. A növekedés perspektívái a következő évtizedben 344
Gazdasági válságok a második világháború után a fejlett tőkésországokban 347

Tizedik téma

AZ IMPERIALIZMUS TÖRTÉNELMI HELYE 361

Az imperializmus a kapitalizmus monopolista szakasza 363
Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb szakasza. 365
Az imperializmus hanyatló kapitalizmus 368
A kapitalizmus általános válsága 388

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette: Dobos Ferenc István. A borító Kolosváry Bálint munkája. Műszaki vezető: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő: Lengyel József. A szedést 1967. VI. 22-én kezdték meg. Megjelent 1967. VIII. 31-én, 21 000 példányban. Terjedelme 25 (A/5) ív

PL—154—K—6768

67—2181. Szikra Lapnyomda, Budapest